HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A TARTALOMBÓL:

Borosy András
AZ ÁRPÁD-KORI KIRÁLYI VÁRMEGYE FELBOMLÁSA ÉS HADAKOZÓ NÉPEINEK SORSA

Tóth Sándor László
A MEZŐKERESZTESI CSATA TÖRTÉNETE (1596. OKTÓBER 26.)

Árokay Lajos
A REJTETT MAGYAR KATONAI ATTASÉ SZOLGÁLAT TEVÉKENYSÉGE 1923–1928 KÖZÖTT

Szabó Miklós
A MAGYAR KIRÁLYI HONVÉD LÉGIERŐ A REVIZIÓS CÉLOK SZOLGÁLATÁBAN, 1939–1941

4

XXX. ÉVFOLYAM · BUDAPEST, 1983

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

4

1983

ÚJ FOLYAM · BUDAPEST · XXX. ÉVFOLYAM

A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Ifj. dr. Bartha Lajos, az ELTE TTK Térképtörténeti Tanszék Könyvtárának tudományos munkatársa (Budapest); *Benda Kálmán*, a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos osztályvezetője (Budapest); *Borosy András*, a történelemtudományok kandidáusa, a Pest megyei Levéltár főlevéltárosa (Budapest); *dr. Czövek István* tanár (Sárospatak); *Mucs Sándor* ny. alezredes, a történelemtudományok kandidátusa (Budapest); *Szabó Miklós* alezredes, a hadtudományok kandidátusa (Budapest); *dr. Tóth Sándor László*, a Csongrád megyei Levéltár levéltárosa (Szeged); *Vargyai Gyula*, a jogtudományok kandidátusa, az ELTE BTK docense (Budapest); valamint *dr. Árokay Lajos* alezredes, *Cs. Kottra Györgyi*, *Tóth Sándor* alezredes, a hadtudományok kandidátusa, *dr. Szakály Sándor*, *Viniczai István*, *Windisch Aladárné*, *Zachar József* őrnagy, a történelemtudományok kandidátusa, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos munkatársai.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK
A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata

Szerkesztő bizottság:

Balázs József, Benda Kálmán, Farkas Márton, Godó Ágnes, Háncs Ernő, Hetés Tibor, Liptai Ervin (a szerkesztő bizottság elnöke), Mucs Sándor, Nagy Gábor, Nádor Tibor, Ölvedi Ignác, Szabó Miklós, Tóth Sándor, Urbán Aladár, Zachar József (főszerkesztő)

Szerkesztő:

Csákvári Ferenc

Szerkesztőség:

Budapest I., Kapisztrán tér 2—4. Postacím: Budapest, Pf. 7. 1250 Telefon: 360-764

A kiadásért felel: a Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó igazgatója

Kiadja:

a Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Budapest, VIII., Kerepesi út 29/B.
Postacím: Budapest, Pf. 22. 1440. Telefon: 330-993
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 52,— Ft, negyedévre 13,— Ft.

Terjeszti:

a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodáján (Budapest, V. József nádor tér 1. Telefon: 180-850. Postacím: Posta Központi Hírlap Iroda, 1900 Budapest) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Index: 25 371 HU ISSN 0017—6540

— Zrínyi Nyomda, Budapest. F. v.: Vágó Sándorné vezérigazgató

TANULMÁNYOK

BOROSY ANDRÁS

AZ ÁRPÁD-KORI KIRÁLYI VÁRMEGYE FELBOMLÁSA ÉS HADAKOZÓ NÉPEINEK SORSA

A XIII. század folyamán Magyarországon a királyi vármegyék felbomlottak. Szétesésük, katonai szervezetük gyengülése már a tatárjárás krónikásának, Rogeriusnak is feltűnt. Leírása szerint az ispánok egyszerű harcosoknak néznek ki.[1]

Pesty Frigyes Szalay Lászlóval egyetértve megállapítja, hogy a várszerkezet bomlása természetes és „haladó (!) fejlemény". Csodálkozik azon, hogy a hanyatlás olyan sokáig tartott s a banderiális rendszer kialakulásáig „nem történt nagyobb baj". V. István és IV. László győzelmeiben a várkatonaságnak már kevés szerepe lehetett.[2]

Pestynek igaza van abban, hogy a XIII. század utolsó harmadában a várkatonaság szerepe már meglehetősen csekély. De mint a későbbi kutatás megállapította, a bandériumok, vagyis a feudális urak magánhadseregei már léteztek a XIII. században; királyaink éppen magánhadseregek felállítása céljából juttattak földadományokat a harcias nemességnek, nagyrészt éppen a királyi vármegyék földjeiből s a várkatonaságnál korszerűbb, nehezebb fegyverzetű harcosok kiállítására ösztönözték őket.[3]

Ezt részben már *Károlyi Árpád* is felismerte. Megállapítja, hogy a XII—XIII. századi külső hadjáratokban a nemzetségi birtokon élő magyar nem volt köteles részt venni. Ha mégis részt vett, ezért adománybirtokot kapott, s ezek mind a várbirtokból kerültek ki. A várbirtokok elosztogatásából a nagyurak, de rajtuk kívül a középrétegek is hasznot húztak.[4]

A várföldek elosztogatása II. András korában volt legnagyobb mértékű, valószínűleg azért, mert az igen aktív külpolitikát folytató, talán könnyelműségre is hajlamos király ilyen módon akart külföldi hadjárataiban jól felhasználható haderőre szert tenni. Hogy II. András birtokpolitikája nem volt visszafordítható, az bizonyítja a legjobban, hogy végül utóda, a várföldeket eleinte visszaszerezni igyekvő IV. Béla sem tehet mást: kénytelen folytatni a birtokosztogatás politikáját.[5]

1 *Rogerius:* Carmen miserabile. In: *Gombos:* III. k. Budapest, 1938. 2070. o. „...vires comites non habebant, et cum incedebant, simplices milites propter diminucionem comitatuum putabantur."

2 *Pesty Frigyes:* A magyarországi várispánságok története, különösen a XIII. században. Budapest, 1882. 141—148. o.

3 *Szekfű Gyula:* Serviensek és familiárisok. Vázlat a középkori alkotmány és közigazgatástörténet köréből. Budapest, 1912. passim. — *Váczy Péter:* A román és gót stílus kora, Magyar művelődéstörténet I. k., Budapest, é. n. 150. o. — *Mályusz Elemér:* A magyar társadalom a Hunyadiak korában. (A hűbériség és rendiség problémája.) Mátyás király Emlékkönyv (szerk. Lukinich Imre) I., Budapest, 1940. 314—327. o. — *Mályusz E.:* A magyar köznemesség kialakulása. Sz, 1942. passim.

4 *Károlyi Árpád:* Az Árpádok, mint a magyar nemzeti királyság és társadalom szervezői. In: Árpád és az Árpádok, (szerk. Csánki Dezső) Budapest, 1908.

5 *Domanovszky Sándor:* A harmincadvám eredete. Budapest, 1916. passim. — *Rugonfalvi Kiss István:* II. Endre birtokreformja, a perpetuitás. Debreceni Szemle, 1927. 39—44. o. — *Hóman—Szekfű:* Magyar történet. 6. kiadás, Budapest, 1939. I. k. 563. o. — *Mályusz E.:* i. m. (1940) 318. o. — *Székely Gy.:* A világi uralkodó osztály szerkezetének és kulturájának fejlődése az Árpád-kori Magyarországon. Vasi Szemle, 1970. 108. o.

A királyi vármegye bomlását tárgyaló alapvető jelentőségű tanulmányában *Molnár József* leírja, hogy a feudális nagybirtok növekedése és koncentrációja a XIII. század dereka körül kibontakozó árutermeléssel együtt megtámadja a várföldeket, majd eltünteti a különbségeket a királyi birtokokon élő népek egyes csoportjai között. Megszűnik a különbség az udvarnok, a tárnok, a castrensis között. A várjobbágyok nagy része királyi servienssé válik.

A királyi megye III. Béla korában már bomlani kezd, de katonai erői 1241-re még nem semmisültek meg egészen. Hadakozó várjobbágyok és castrensisek még 80—90 évvel a bomlási folyamat kezdete után is léteznek. A bomlás ellen hat átmenetileg az 1222-es Aranybullán s IV. Béla földvisszaszerző politikáján kívül a várjobbágyok és várnépek ellenállása is. A muhi csatában még jelentős lehetett a várjobbágyok s várnépek szerepe. Hihetőleg sokan estek el közülük, mert a későbbi királyi adományokban sok üres várföld szerepel. A tatárjárás után IV. Béla már nem az összes eladományozott várföldet akarja visszaszerezni, hanem csak a jogtalanul elfoglalt várföldeket. De érdekközössége a várjobbágyokkal és castrensisekkel megmarad. Előfordul, hogy a várjobbágyok a király által szabályosan eladományozott földeket is visszaszereznek. A király azonban egyre újabb adományokra kényszerül, egyre több várföldet húz ki a várjobbágyok, várnépek talpa alól. Végül a gazdagabb várjobbágyok megkísérlik földjeiket nemesi birtokká változtatni, igyekeznek birtokaikat kiszakítani a várföldek közösségéből. A várjobbágyok és várnépek külön célokat kezdenek követni.

A királyi megye bomlásának fordulópontja az 1250-es évek végére s az 1260-as évek elejére tehető. Ekkor tűnnek fel a castrensisek által elhagyott földek s az úri magánhadseregekben szolgáló várjobbágyok. Az 1270-es évekre a királyi megye jóformán eltűnik.[6]

A várföldek teljes visszavételének kísérlete 1228-tól 1231-ig és 1236-tól 1239-ig tartott. 1228—31-ben a várföldvisszavételekben *Rákos István* szerint csak várjobbágyok szerepelnek. 1236—39-ben a várjobbágyok a várispánság erősítésén kívül már saját tulajdonukat is igyekeztek gyarapítani. A várföld egy része már magántulajdonba kerül, vagy legalábbis ilyen irányban fejlődik. Nem akarták, hogy a már egyszer elkülönített várjobbágyi földek ismét differenciálatlan (várnépekkel közös) várföldek legyenek, s e téren ellentétbe kerültek a királlyal.[7]

Bolla Ilona szerint a várjobbágyok, hogy önállóságukat megtartsák, igyekeztek a királyi birtok bomlását akadályozni. A várföldek szétszóródásának akadályozása azért is érdekük volt, mert a várnépek munkájának gyümölcsét bizonyos fokig ők is élvezték.[8]

Kristó Gyula szerint a XIII. század elején a várjobbágyok ellenezték a várföldek eladományozását, mert — önálló birtokaik még nem lévén — az arisztokrácia függésébe, sőt az alávetett, birtoktalan népesség közé süllyedhettek. A várnépek is ellenezték a várföldek eladományozását, mert nem voltak annyira elnyomva, mint a magánbirtok népei — katonai szolgálatot is teljesítettek. Olykor a várjobbágyokkal együtt igyekeztek gátat vetni a földelkülönítéseknek. A várföldek visszavétele során, mely akció 1221-ben indul meg, a várjobbágyok és várnépek segítségével fogják perbe a várföldek elfoglalóit, néha sikerrel. E mozgalmakból egyre észrevehetőbben válnak ki a már saját földet

6 *Molnár József:* A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. HK 1959, 222—252. o.
7 *Rákos István:* IV. Béla birtokpolitikája. Acta Universitatis Szegedinensis. Acta Iuvenum, Sectio Philologica et Historica, Tomus III. Szeged, 1971. 1—15. o.
8 *Bolla Ilona:* Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis Sect. Hist. 1. tom. Budapest, 1957. 84—105. o.

szerezni akaró várjobbágyok. E törekvések csak némileg lassították a királyi megye bomlásának folyamatát.[9]

A királyi várföldek eladományozásának folyamatát s az azok visszaszerzésére irányuló törekvéseket okleveles adatokkal is igazolhatjuk.

II. András király a zalai vár földjeiből 7 ekényi birtokot adományoz Fábiánnak és Vincének, kik orosz, lengyel, német földön és Szlavóniában bizonyították be hűségüket, birtokaik pedig az Imre király elleni belháborúban elpusztultak.[10]

András király Botch fia Tamásnak adományoz — hű szolgálatáért — egy nógrádi várföldet. Az adomány ellen Vilmos és társai, nógrádi várjobbágyok tiltakoztak, de pervesztesek maradtak.[11]

Hasonlóképpen pervesztesek maradnak a honti és bolondóci várjobbágyok Rudgwer ispán fia Hernynus ellenében, kit András király megerősít birtokában.[12] András egy 1220-as okleveléből kiderül, hogy Oslu ispán fiainak, Beludnak és Oslu-nak, még a Szentföldre indultakor a királyi udvarnokok földjét adta, de ezt visszavette tőlük, mikor az udvarnokföldeket visszavették. Ezért most kárpótlásul két, a soproni várföldekből kiszakított földet ad nekik.[13]

1228-ban András meghagyta Oslu ispán fiát, Tamást egy 3 ekényi föld birtokában, s elutasította a soproni várjobbágyok igényét, melyet az örökadományok Béla ifjabb király idején történt visszavétele alkalmából emeltek.[14] Nem várföldet, de a királynéi praeco-knak a komáromi vár kerületében elterülő 5 ekényi földjét kapja Wigman nembeli András ispán egy ausztriai hadjáratban tett szolgálataiért.[15]

IV. Béla a várföldek visszaszerzésének akciójával kapcsolatban megállapítja 10 Ethuruh nemzetségbeli és 12 Mogor nemzetségbeli, Pozsony megyei mansioról (!), hogy a szent király jobbágyai közé tartoznak.[16] Roland nádor és Vince nyitrai püspök, mint a váraktól elidegenített királyi birtokok visszaszerzésére kiküldött királyi bírák, Sápi Batónak ítéltek két pozsonyi várföldet.[17] Úgy látszik megállapították, hogy ezek szabályszerűen eladományozott várföldek voltak.

IV. Béla parancsára Bazin földjét, mely egykor a pozsonyi várhoz tartozott, Kozma és Achilleus comesek birtokában hagyják, vitézségüket és hű szolgálataikért.[18] Az adományozott föld több helyen határos a pozsonyi várjobbágyok és castrensisek földjével. Pál mester, pozsonyi prépost, mint Béla király által kijelölt bíró, megállapítja, hogy az a 60 hold föld, melyet Endus, Chap és Myku, a karakói vár jobbágyai várföldnek mondanak, nem az, hanem Magnus Detre comes fiai, Detre és Miklós öröklött földje s nem tartozik a várhoz,[19]

A várföldek visszaszedése idején előfordult, hogy olyan várjobbágyok, kik azt állították magukról, hogy a serviensek közé emelték őket, visszakerültek a várjobbágyok közé, mint Heym és Cheyd fiai s rokonaik, zalai várjobbágyok.[20]

9 *Kristó Gyula:* Az aranybullák évszázada. Budapest, 1976. 52—53., 89. o. Kristó Gy. szerint egy-egy királyi „várszerkezet"-et utólag aszerint minősítettek megyének vagy várispánságnak, hogy milyen nagy volt. Azokat nevezték várispánságoknak, melyek területi hatásköre kisebb volt, így földállománya az adományozások következtében előbb fogyott ki, s nem válhatott a kialakuló nemesi vármegye névadójává. (*Kristó Gy.:* A locsmándi várispánság és felbomlása. Soproni Szemle, 1969. 133. o.)

10 1211 Zala megyei Oklevéltár I. 4. Reg. Arp. 263.
11 1217 ÁUO XI. 139., Reg. Arp. 315.
12 1219 ÁUO VI. 402., Reg. Arp. 352.
13 1220 *Fejér* III/1. 300., Reg. Arp. 358.
14 1228 ÁUO VI. 455., Reg. Arp. 445.
15 1235 ÁUO VI. 567., Reg. Arp. 538.
16 1240. jún. 18. Sopron vára ÁUO II. 101., Reg. Arp. 685.
17 1255. dec. 13. HO VI. 84.
18 1256. jún. 29. ÁUO II. 269., Reg. Arp. 1091. és 1092.
19 1257. júl. 27. OL DL 40.041
20 1257. júl. 8. ÁUO VII. 452., Reg. Arp. 1155.

Várföldről vitáztak András varasdi comes és István szlavón bán előtt a zagoriai várjobbágyok Jákó fiaival Vratizlaus-szal és Noretával.[21] A zobori konvent és a banai várjobbágyok közötti vitában Vince nyitrai püspök, Béla király által a banai várföldek visszaszerzésére küldött bíró, egy két ekényi föld ügyében a zobori konvent javára döntött.[22]

1261-ben Béla király a honti várhoz tartozó Szászd földjét két honti várjobbágynak, Márton fiainak, Istvánnak és Mikének adományozza. Testvérük, Chepan, a király hadjáratában halt meg, ők pedig szolgálatokat tettek a vártól elidegenített javak visszaszerzésében.[23] A várjobbágyok tehát nemcsak a várnak szerezték vissza a földjeit, hanem maguknak is szereztek birtokot, amivel viszont újra csak a vár földjeit csökkentették. A somogyi várföldekből és a királyi praeco-k földjéből kap adományt az 1260-as morvamezei csatában vitézkedő Koaznai-i Cosmas, Mich bán testvére, ki Fülöp zágrábi püspökkel együtt vett részt a csatában, s ott meg is sebesült.[24] A Pacha-i várjobbágyok és Gurka fiai, Carachinus és Péter Pacha-i nemesek földjeinek vitás határait járta meg Dénes országbíró és zalai ispán, Béla király megbízásából Zala megyében a várföldek felülvizsgálója.[25]

A várföldekből, melyek egyre fogytak, még IV. László is adományozott. 1289-ben megerősítette V. István adományát a zalai vár földjeiből Royk-i Márk comes fia Benedek mester udvari notárius és testvérei részére.[26] IV. László korában is előfordult még, hogy várjobbágyok ellen kell nemeseket megvédeni. Ez derül ki László király év nélküli okleveléből, melyben megparancsolja Márton fia István, Ders, Demeter és Byter comeseknek, hogy Miklós, Benedek és Péter csitári nemeseket védjék meg a Hont megyei Csitár nevű föld birtokában, amit a várjobbágyok a királyi megbízott által végzett határjárás révén a várhoz csatoltak.[27] E határjárás természetesen történhetett régebben is, de a nemesek még László korában is úgy érezték, hogy királyi támogatásra szorulnak a várjobbágyokkal szemben.

A várföldek visszaszerzése során egyes emberek társadalmi helyzete is kétessé vált. Így 1255-ben Benedek esztergomi érsek, aki a várföldek visszaszerzésére delegált bíróként működött, a nyitrai Urost, akit Sándor, István és társaik — szolgagyőri várjobbágyok — azzal vádoltak, hogy Galgóc vártól elidegenült várjobbágy, e vád alól felmentette, miután az tanúkkal igazolta, hogy szabad származású ember, s a szolgagyőri várhoz sohasem tartozott.[28]

Igen érdekes oklevél IV. László valószínűleg 1290-ben kiadott oklevele, melyben megparancsolja Ugocsa megye minden nemesének, várjobbágyának, várnépének, a szabad falvak hospeseinek és bármilyen kondíciójú lakosának, hogy Mihály comes fiait, Istvánt és Pált, mint comes parochialis-t fogadják.[29] Az oklevél szerint Ugocsa megye területén 1290 táján is funkcionált még a királyi megye, mert szó esik várjobbágyokról és castrensisekről, a megye területén élő nemeseket is a megyéhez tartozókként említi, valamint a libera villák hospe-

21 1258 *Smičiklas* V. 109.
22 1258 Nyitra. OL DL 50.578
23 1261. aug. 11. HO VIII. 81., Reg. Arp. 1263.
24 1261. aug. 21. ÁUO VIII. 1., Reg. Arp. A megadományozott közelharcban tűntette ki magát. „...congreta (!) milicia nostra processimus facie ad faciem pugnaturi." Ez arra vall, hogy nehéz fegyverzete volt.
25 1263 OL DL 50.406
26 1289. febr. 2. HO I. 78., Reg. Arp. 3515.
27 ? év május. Buda. Mon. Strig. II. 266., Reg. Arp. 3573.
28 1255 OL DL 40.037 A várjobbágy szabadsága nem teljes (plena) hanem feltételes „királyi" libertas. Ezzel szemben Uros „plena libertas"-sal bíró szabad lehetett.
29 1290. jún. 18. Csanád. ÁUO IX. 564., Reg. Arp. 3561. „...universis nobilibus, iobagionibus castri, castrensibus, et aliis omnibus, tam hospitibus liberarum villarum, quam aliis cuiscumque condicionis hominibus in comitatu Ugacha constitutis." Tolna megye szervezete sem bomlott még fel 1279-ben. A szekszárdi konvent 1279-es oklevelében szerepelnek Gedekch tolnai maior exercitus, Budon fia Pál centurio, Péterfia Péter maior castri, Péter, István, Miklós és Micus fia Gook várjobbágyok és Fábián tolnai comes curialis. (*Fraknói Vilmos:* A szekszárdi apátság története. Budapest, 1879. 62. o.)

seit is. Nem szerepelnek viszont a Zala megyében már 1232-ben említett szolgabírák (iudices servientium).[30] A comes parochialis hatásköre kiterjedt a megye területén élő nemesekre és hospesekre is. Nehezen érthető, miért nevez meg az oklevél két személyt comes parochialis-ként. Fő- és alispánról lenne szó? Fivér aligha lehetett főispán fivérének alispánja. A fő- és alispán között általában familiárisi viszony volt, s a két funkció, eddigi ismereteink szerint, csak a XIV. században válik külön.[31]

A királyi vármegye hivatásszerűen hadakozó vezető rétege a várjobbágyság volt. A XIII. század első felében a várjobbágyok a várföldek szolgálati birtokain kívül más természetű birtokokkal is rendelkeztek. *Holub József* megállapítása szerint nem álltak nagyon messze a nemesektől, mert nevük mellett gyakran szerepel a „comes" cím, sőt néha nemzetségüket is megjelölik. A század derekától „nemes várjobbágyoknak" is nevezik őket. Birtokaik méretét nem ismerjük, de tény, hogy azok jövedelméből nemcsak megéltek és katonáskodtak, de ügyes gazdálkodás esetén új birtokot is tudtak szerezni. Szolgálati birtokaik mellett öröklött birtokaik is voltak.[32] *Waldapfel Eszter* szerint a várjobbágy a várföldből bírt birtokait csupán haszonélvezetre birtokolta. Nem is egy birtoktestben volt ez, hanem évenként a várbirtok más-más részében. E haszonélvezeti jogot örökíti át fiaira anélkül, hogy e föld tényleges urává válnék. Ezen kívül vannak egyéni eladható, cserélhető birtokai is. E birtokokhoz nem tapadnak külön kötelezettségek. Ezek a vártól távol is lehetnek, a vár kötelékébe birtokjogilag nem tartoznak, de a comes iurisdictiójának alá vannak vetve.[33] *Bodolay Gyula* háromféle várjobbágybirtokot ismer: 1. csak haszonélvezetre kapott várföldet; 2. adomány útján szerzett, iure hereditario a fiaira örökíthető földet és 3. vásárolt birtokot.[34]

Mályusz Elemér szerint a várjobbágyok nagy részének birtoka elég volt ahhoz, hogy nehéz fegyverzetet szerezzen be magának. „Nobilis" jelzőjük éppen ezt mutatja. A nehéz fegyverzet drága volt. 1220-ban, s 1291-ben is, egy páncél 10 márka, azaz 40 ökör volt. Egyes várjobbágyok „comes" címet viseltek, kegyurak voltak, szolgákat, szabadosokat vásároltak, életmódjuk, katonai szolgálatuk nem tért el a nemesekétől. III. András korában volt olyan várjobbágy, aki saját költségén fogadott fel fegyvereseket. Egyes várjobbágyok saját várat is építettek.[35]

A várjobbágyok birtokaival számos oklevél foglalkozik.

1209-ben földet vásárol Poch nádor, mosoni ispán egy Mochorial nevű várjobbágytól, akinek tehát ekkor már szabad rendelkezésű, eladható földje is volt.[36] Valószínűleg várjobbágy lehetett Socols „jobbagio", ki egy ekényi földjét 7 márkáért adta el.[37] A várjobbágyok nemcsak földbirtokok, hanem vámjogok bírására is törekedtek. 1226-ban Bars megyei várjobbágyok a garamszentbenedeki konventtel pereskednek egy vám egyharmadáért. A perdöntő párviadalra azonban nem állnak ki, inkább lemondanak követelésükről.[38] Miklós nádor, soproni ispán, kártérítést ítél meg több somogyi várjobbágy ellen, kik eladták földjüket a pannonhalmi apátnak, de azután letagadták az eladást,

30 A nemesi megye kialakulásáról, a szolgabirákról l. *Tagányi Károly:* Megyei önkormányzatunk keletkezése Budapest, 1899. passim. — *Török Pál:* A nemesi vármegye kialakulása. Kolozsvár, 1907. passim. — *Holub József:* Zala megye története a középkorban. I. k. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs, 1929.

31 *Holub J.:* A főispán és alispán viszonyának jogi természete. Fejérpataky-Emlékkönyv. Budapest, 1917. 186—211. o.

32 *Holub J.:* i. m. (1929) 115. és köv. o.

33 *Waldapfel Eszter:* Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban. Sz. 1931. 134. és köv. o.

34 *Bodolay Gyula:* Hűbéres királyi serviensek a XIII. században. Pécs. 1940.

35 *Mályusz Elemér:* A magyar köznemesség kialakulása. Sz, 1942. 299—301. o.

36 1209 ÁUO VI. 334., Reg. Arp. 244.

37 1210 Cod. Dipl. Slov. Tom. I. 129—130. o.

38 1226 Mon. Strig. I. 261.

egy kápolnát felégették és más károkat is okoztak.[39] Hangsúlyozzák földjeik szabad elidegeníthetőségét Fechyr fia Pál és Farkas fia András soproni várjobbágyok.[40] Az esztergomi káptalan bizonyságlevele szerint a barsi várjobbágyok is eladhatták földjüket Borch fia Leustachius comesnek.[41] Bork trencséni várjobbágy pedig a maga részére vásárol földet.[42]

A szabad rendelkezésű földekkel bíró várjobbágyok földbirtokperekbe keveredtek nemesekkel is. Ilyen pert dönt el a szolgagyőri várjobbágyok és Henrik fiai között a nyitrai káptalan,[43] a borsodi várjobbágyok és Guka comes között pedig András borsodi comes és három bírótársa, mint Béla ifjabb királytól kiküldött bírák.[44] Előfordult, hogy a nemes és várjobbágyok közötti birtokperben általában „erősebb" félnek számító nemes, így Sebus comes, egyezkedésre kényszerül perbeli ellenfeleivel, a pozsonyi várjobbágyokkal.[45] Buda soproni várjobbágy viszont olyan módon egyezett ki a borsmonostori apátsággal, hogy lemondott követeléséről.[46] Az Izsák comes-szal egyezkedő soproni várjobbágyok előkelőségét mutatja, hogy nemzetségük is van: a Kér nemzetségből valók.[47] A Kurch nemzetségből való Baka soproni várjobbágy pedig már olyan jómódú, hogy egy monostornak adományt ad.[48] A Salamon nemzetség nemesei s a pozsonyi várjobbágyok közötti birtokperben perdöntő bajvívásra került sor, melyben a várjobbágyok bajvívója maradt alul.[49]

Előfordult, hogy rokonaikkal közösen bírt földet adtak el várjobbágyok, így Fülöp gömöri várispán közlése szerint Simon, Póka, Stryznoe fia Hunt, Egidius fia Zalamch gömöri várjobbágyok. Az eladáshoz rokonaik is hozzájárultak.[50] Corla fiai és a zágrábi vár többi nemes jobbágyai a zágrábi várföldek visszaszerzésekor be tudják bizonyítani Odra földjéről, hogy az „örökös birtokuk", s visszanyerték azt az erőszakosan elfoglalva tartó Irozlow fia Ivántól.[51] A várjobbágyok saját birtokait a várföldektől célszerű volt pontosan elkülöníteni. Ezt tette István szlavón bán és styriai helytartó Riuche megyében.[52]

A várjobbágyok néha bűncselekmények elkövetése miatt vesztik el földjüket. Így vesztik el Bars megyei földjüket a tolvajságban elmarasztalt János és Boba, Inonus fiai, szolgagyőri várjobbágyok.[53] IV. Béla 1263-ban Lőrinc főasztalnokmesternek és soproni ispánnak adományozza a locsmándi ispánságot. Ezzel együtt neki adományozza a keltjobbágyok földjeit is, de nem adományozza neki a megyében fekvő, nemesek és nemes várjobbágyok földjeit.[54] A várföldek és a vármegye területén fekvő várjobbágyi birtokok közötti különbséget jól érezteti IV. Béla 1267-es oklevele, melyben a király Bogizlaus, Uz, István, Bertalan, Domonkos és Marcellus Hont megyei várjobbágyoknak egy Hont megyei földjükért cserébe a honti vár földjeiből ad egy birtokot.[55]

39 1226. ? okt. 26. után, PR. I. 676.
40 1227 HO I. 8. „...hy populi essent filii jobagionum predicti castri terram suam libere et nulla prohibicione interveniente vendere possint."
41 1228 ÁUO VI. 460.
42 1229 Cod. Dipl. Slov. I. 253—254.
43 1229 HO VII. 16.
44 1230 HO VII. 18.
45 1231 ÁUO VI. 500.
46 1235 ÁUO XI. 275.
47 1237 OL DL 61137., HO III. 2., Urk. Burg. I. 175.
48 1237 *Fejér* IV/1. 75.
49 1239 ÁUO VII. 83.
50 1244 körül HO VIII. 45. „...quandam terram eorum, quam in communi habebant." Hihetőleg nem várföldről, hanem közösen bírt — talán nemzetségi — földről van szó.
51 1249 OL DL 37580.
52 1255 ÁUO VII. 395., *Smičiklas* IV. 613.
53 1258. febr. 24. in insula Leporum. OL DL 58396.; Reg. Arp. 1753.
54 1263. dec. 17. ÁUO VIII. 50., Reg. Arp. 1372. „...prediis ac terris illorum, qui in numerum jobagionum castri de novo sunt computati." Nem tudjuk persze mit jelent ez a „de novo" — talán 1263 táján is emelkedtek fel várnépi elemek a várjobbágyok közé? —„...exceptis possessionibus nobilium hereditariis empticiis atque donativis salvis nihilomimus terris nobilium jobagionum castri in terra dicti comitatus existentibus" Locsmánd megye eladományozására l. még *Kristó Gy.* i. m. (1969.)
55 1267 Turul, XLII. (1928) 81., Reg. Arp. 1558.

Nemesek és várjobbágyok közösen is bírhattak földet. 1268-ban, a győri káptalan bizonysága szerint, gencsi nemesek és vasvári várjobbágyok (qui filii Jobagionum Sancti Regis dicuntur) elkülönítették addig közösen bírt földjeiket.[56] Szinte valószínűtlenül gazdag lehetett a Reich nemzetiségből való Csépán fia Lampert soproni várjobbágy, aki 150 ekényi földet adományozott volna a cisztercieknek Szűz Mária monostorának.[57] Egyes oklevelek a soproni várjobbágyokat 1269-ben páncélosoknak (pancerati) nevezik, nehéz fegyverzetükre utalva.[58]

A várjobbágy szabad rendelkezésű földjét el is zálogosíthatta, mint Miklós zágrábi várjobbágy tette 1271-ben a zágrábi káptalan bizonyságlevele szerint.[59] Az 1270-es években a legtöbb várjobbágynak volt már szabad rendelkezésű birtoka. Erre vall, hogy mikor IV. László király Fulkus fia Farkas mesternek adományozza Gergely, Petk, Uros, Vitálos és János nógrádi várjobbágyok földjét, ezeket a királyi tálhordók (bacciniferi) egy Fejér megyei földjével kárpótolja, *nehogy földönfutók legyenek.* A magánbirtok nélküli várjobbágyok tehát földönfutóknak érezték magukat, ami annál inkább érthető, mert az eltartásukat biztosító várföldek többségét már eladományozták.[60] A magánbirtokokkal rendelkező várjobbágyok és várispánjuk között birtokcsere is jöhetett létre, így Máté fia István barsi ispán s néhány barsi várjobbágy között. Birtokaik kevert állapotban (mixtim) voltak, ezért történt a csere.[61] Előfordult, hogy a várjobbágy jobbmódú volt, mint a nemes. Bodó és Simon, meg Simon fiai Lodomér és Bodor egresdi nemesek, birtokukat szegénységük miatt adták el Péntek fiainak, Sebestyén és Márton trencséni várjobbágyoknak.[62] Máskor a várjobbágy adja el — királyi engedéllyel — birtokát, mint Kuney fia Csépán ungi várjobbágy, hogy eleget tehessen a királyi szolgálatnak.[63] Hasonlóképpen királyi engedéllyel adják el Wolf, Valent, György, István, Benedek, Dank, Simon és rokonaik, ungi várjobbágyok, örökölt birtokukat — szegénységük miatt.[64]

A vagyonos várjobbágynak rabszolgái is voltak, mint Bothow pozsonyi várjobbágynak, ki felszabadította Zelew nevű ancilláját és annak Pál nevű fiát.[65] Az összes Szolnok megyei várjobbágy beleegyezése kellett ahhoz, hogy Sike fia Endre, Simon és fia Jakab és Marcel fia János szolnoki várjobbágyok eladhassák örökölt földjüket Borsa nembeli László erdélyi vajdának. A várjobbágyok közössége tehát ebbe is beleszólhatott, valószínűleg azért, mert az eladott várjobbágyi földeket pontosan el kellett határolni a várföldektől és más várjobbágyok földjeitől.[66] Előfordul, hogy a király a várjobbágy földjét hűtlenség miatt elkobozza. Ez történt III. András idejében több mosoni várjobbágy földjével.[67] A várjobbágy birtoka sok esetben egyenlő értékű lehetett a nemesi birtokkal. Erre következtethetünk Martonos Bars megyei nemes várjobbágy birtokcseréjéből: Csák mester várnagyával, Bogyoszló fia Bálint nemessel cseréli ki birtokát.[68] A várjobbágynak örökölt szolgája is lehetett, ilyet

56 1268 HO I. 38.
57 1269 *Fejér* IV/3. 541. „...terram centum et quinquaginta iugerum." (?!)
58 *Ratz, Alfred:* Valbach—Kapuvár—Bobuth. Landestor und Gyepü-system der Rabnitzlinie. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Heft. 35. Festschrift für Alphons A. Barb. Eisenstadt, 1966. 484. o. „terra panceratorum castri Supruniensis." Úgy látszik ez időben a soproni várjobbágyok nehéz fegyverzetűek voltak. Nem tudni, hogy a IV. Béla féle hadseregreform során váltak-e azokká, bár nagyon valószínű. (V. ö. *Mályusz E.* i. m. 1942.) Ebből az adatból persze nem következtethetünk arra, hogy más megyék várjobbágyai is nehéz fegyverzetűek voltak ezidőtájt, de arra sem, hogy nem voltak azok, csak mert nem nevezik őket „pancerati"-nak.
59 1271 ÁUO XII. 45.
60 1275. jan. 29. ÁUO XII. 131.; Reg. Arp. 2590.
61 1275. (jún. 17—szept. 3.) ÁUO IX. 118., Reg. Arp. 2607. és ÁUO IX. 133.
62 1276. febr. 29. Győri Történeti és Régészeti Füzetek, III. (1865.) 111. o.
63 1276. márc. 26. Buda. ÁUO XII. 172., Reg. Arp. 2699.
64 1283 *Sztáray* O. I. 29., Reg. Arp. 3236.
65 1287 ÁUO IV. 305. Az ancillák nem köthettek házasságot. Pál apja könnyen lehetett Bothow várjobbágy is.
66 1291 ÁUO X. 84. „processus metorum definiuntur et determinantur de voluntate et consensu omnium iobagionum Castri de Zonuc, videlicet Ade, Marci fili Belus; Pauli et Abrahe fratrum eiusdem et Scenke, Tobias..."
67 1295 ÁUO V. 122.
68 1300 HO VIII. 412.

ad el Balázs pozsonyi várjobbágy Ábrahám pozsonyi alispánnak,[69] s ugyancsak „servus hereditarius" Benedek pozsonyi várjobbágy János nevű, emberölésben bűnös szolgája.[70]

A várjobbágyok birtoklására vonatkozó oklevelek közül csak a legtanulságosabbakat, a legérdekesebbeket említettük meg. Ezek, s a hasonló tárgyú többi oklevél, szemléletes képet festenek a különböző jellegű birtokokkal rendelkező, azokat egyre inkább szabad rendelkezésűekké tenni igyekvő várjobbágyokról, akiknek egy része a nemesség szintjére emelkedett, hogy azután a nemességbe olvadjon, s annak egyik alkotórészévé váljék.[71]

A várjobbágyok helyzete nem volt egységes, társadalmi rétegződés figyelhető meg közöttük.[72] E rétegződés a várispánságok bomlásának idején is megfigyelhető. IV. Béla királynak 1241-ben vizsgálatot kellett tartania négy, német földről hazánkba vándorolt, Trencsén megyei szabad hospes ügyében, kiket Pós, András és Ipolit trencséni várjobbágyok a trencséni vár szállásadó jobbágyainak mondtak. A vizsgálat megállapította, hogy a négy hospes (Bense, Pepryle, Cepk és Hoztyna) szabad állapotú, s egyetlen szolgálatuk hat mansio után egy fegyveres kiállítása.[73] A szállásadó várjobbágyok a várjobbágyság alsó rétegéhez tartoztak. A szállásadó várjobbágyot általában a király emelte fel a vár-

69 1294 ÁUO V. 100.
70 1294 ÁUO V. 101.
71 A várjobbágyok birtokviszonyaival foglalkozó oklevelek (a teljesség igénye nélkül.): 1231 *Fejér* III/2. 225., Reg. Arp. 474. — 1231 *Fejér* III/2. 254., Reg. Arp. 597. — 1232 ÁUO VI. 515. — 1232 *Smičiklas* III. 369. — 1233 ZiO IX. 130., Reg. Arp. 521. — II. András kora. ÁUO I. 346. — 1236 ÁUO VII. 26. — 1238 ÁUO VII. 57. — 1238 körül. ÁUO VII. 57., Reg. Arp. 636. — 1238 körül. ÁUO II. 91. — 1239 ÁUO VII. 91. — 1239 ÁUO XI. 309. — 1239 *Fejér* IV/1. 165. — 1240 ÁUO VII. 111. — 1240 *Fejér* IV/1. 192. — (1240) ÁUO VII. 100., Reg. Arp. 691. — 1242 ÁUO VII. 129. (Az oklevél dátuma a Mon. Strig. szerint 1262. máj. 24.) — 1243. ápr. 23. ÁUO VII. 133., Reg. Arp. 739. — 1243 OL DL 86.823 — 1244 ÁUO VII. 184. — 1247. május 25. OL DL 86.580 — 1248 ÁUO VII. 270. — 1248 ÁUO II. 206. — 1249 ÁUO II. 242. — 1249 PR VIII. 290. — 1249 ÁUO VII. 288. — 1249 *Smičiklas* IV. 402. és 412. — 1251. május OL DL 37.563. — 1251. aug. 31. Buda. OL DL 41.991. — 1251 HO VIII. 57. — 1251 OL DL 40.027. — 1252. ápr. 25. ÁUO II. 224., Reg. Arp. 1971. — 1252. ápr. 25. ÁUO VII. 340., Reg. Arp. 970. — 1252 *Smičiklas* IV. 517. — 1253. ápr. 14. ÁUO II. 232., Reg. Arp. 989. — 1254. ápr. 5. OL DL 91.845., Reg. Arp. 1006. — 1255. febr. 21. ÁUO XI. 410., Reg. Arp. 1031. — 1255 *Fejér* IV/2. 328. — 1255 *Smičiklas* IV. 616. — 1255 *Fejér* IV/2. 336. — 1256. okt. 6. *Fejér* IV/2. 368., Reg. Arp. 1102. — 1256 *Fejér* IV/2. 363. — 1257. márc. 28. HO VII. 67., Reg. Arp. 1138. — 1257. (márc. 30. körül) *Smičiklas* V. 75., Reg. Arp. 1143. — 1257. márc. 28. HO VII. 67., Reg. Arp. 1139. — 1257. márc. 30. HO VII. 69., Reg. Arp. 1141. — 1257. márc. 30. körül. ÁUO VII. 453., Reg. Arp. 1144. — 1257. okt. 11. HO VII. 71., Reg. Arp. 1161. — (1257.) okt. 19. Csepel. ÁUO II. 299., Reg. Arp. 1165. — 1259. szept. 1. in magna insula. HO II. 7., Reg. Arp. 1220. — 1259 *Smičiklas* XV. 191., Reg. Arp. 1758 a. — 1261 ÁUO XI. 510. — 1261 *Smičiklas* V. 197., Reg. Arp. 1270. — 1262. nov. 25. Pozsony PR II. 317. — 1262 PR II. 320. — 1262 ÁUO III. 31. — 1263 ÁUO VIII. 74. — 1263 HO VIII. 94. — (1263 ?) aug. 28. Verőce. HO VIII. 91., Reg. Arp. 1348. — 1264 PR II. 326. — 1264 *Smičiklas* V. 327. — 1264 OL DL 39.970. — 1264. ápr. 10. *Smičiklas* V. 294., Reg. Arp. 1402. — 1264 ÁUO VIII. 91., Reg. Arp. 1413. — 1265. jan. 27. *Smičiklas* V. 330., Reg. Arp. 1433. — 1265. ápr. 16. HO VI. 130., Reg. Arp. 1442. — 1265 *Fejér* IV/3. 301. — (1265 körül) *Fejér* IV/3. 302., Reg. Arp. 1475. — 1266. jún. 23. Iuxta Budynum. Mon. Strig. I. 536., Reg. Arp. 1850. — 1266 ÁUO XI. 563. — 1266 *Fejér* IV/3. 380. — 1266 Reg. Arp. 1852. — 1267. febr. 23. Zágráb. *Smičiklas* V. 424. — 1267 ÁUO VIII. 173., Reg. Arp. 1871. — 1268 *Fejér* VII/1. 349. — 1268 HO VII. 111. — (1268, vagy 1269) OL DL 105.228., Reg. Arp. 1269. — 1268 Patak ÁUO VIII. 202., Reg. Arp. 1886. — 1269 OL DL 40.078. — 1269. jan. 17. HO VI. 155. — 1269 ÁUO VIII. 234., Reg. Arp. 1648. — 1269 körül. HO VI. 163. — 1270 ÁUO XI. 602. — 1270 ÁUO X. 245. — 1270 HO VI. 175., Reg. Arp. 2050. — 1272 HO VI. 185. — 1272 OL DL 71.844. — 1273 OL DL 40.112. — (1274.) aug. 16. Lipcse. ÁUO IX. 555., Reg. Arp. 2530. — 1274. szept. 3. után. ÁUO IX. 83., Reg. Arp. 2547. — 1274 ? Reg. Arp. 2575. — 1275. máj. 30. Reg. Arp. 2601. — 1275. júl. 5. Szalóki völgy. ÁUO IX. 123., Reg. Arp. 2616. — 1275 szept. Reg. Arp. 2652. — 1276. jan. 9. Reg. Arp. 2687. — 1276. febr. 29. HO VI. 214. — 1276. (szept. 2. után) ÁUO XII. 166., Reg. Arp. 2740. — 1276 ÁUO IV. 75. — 1276 OL DL 86.845. — 1277. febr. 27. *Smičiklas* VI. 182., Reg. Arp. 2767. és 2769. — 1277. ápr. 25. Crisii. *Smičiklas* VI. 198. — 1278. jún. 13. HO VII. 166. — (1278.) aug. 6. Pozsonynál a táborban. *Fejér* V/2. 501., Reg. Arp. 2887. — 1278 Reg. Arp. 2915. — 1278 OL DL 69.978. — 1279. júl. 8. ZW I. 137., Reg. Arp. 2990. — 1279 OL DL 92.656. — 1279 *Pálsthy Pál:* A Palásthyak. I. k. Budapest, 1890. 9. o. — 1279. (jún. 23. előtt). *Fejér* V/2. 500., Reg. Arp. 2953. — 1279 ÁUO IV. 206. — 1280. aug. 19. Reg. Arp. 3076. — 1280 OL DL 86.856. — 1280 ÁUO XII. 314. — 1282. aug. 5. Patak vára alatt. HO VI. 279., Reg. Arp. 3154. — 1282. (szept. 3. előtt) ZiO I. 51., Reg. Arp. 3167. — 1283. jan. 13. Pozsegavár. OL DL 91.128. — 1283 ZiO I. 52. — 1283 ÁUO IX. 370. — 1284. júl. 29. előtt. *Sztáray* O. I. 30. — 1284 HO VI. 312. — 1285. szept. 2. HO VII. 195. — 1287 OL DL 38.817. — 1288 OL DL 71.931. — 1288 HO VI. 338. — 1289. ápr. 13. Urk. Burg. II. 216. — 1290 ÁUO XII. 488. — 1290 OL DL 57.206. — 1291. ápr. 14. Mon. Strig. II. 282. — 1291. aug. 26. HO VI. 368. — 1291 *Teutsch—Firnhaber* I. Regeszták 331. sz. — 1291 ÁUO V. 51. — 1291 ÁUO X. 26. — 1291 *Teutsch—Firnhaber* I. Regeszták 326. sz. — 1291 *Fejér* VIII/7. 366. — 1292 ÁUO X. 83. — 1292 *Fejér* VI/1. 198. — 1292 HO VI. 396. — 1292. febr. 6. H. Oklt. 132. — 1293. máj. 14. HO VIII. 323. — 1293 OL DL 105.755. — 1294 ÁUO XII. 560. — 1294. okt. 31. H. Oklt. 144. — 1295. szept. 27. *Apponyi* O. I. 25. — 1295. dec. 6. körül. OL DL 40.321. — 1295 OL DL 105.414. — 1296. máj. 14. OL DL 86.968. — 1296. máj. 20. *Apponyi* O. I. 28. — 1296 ÁUO XII. 592. — 1297 OL DL 95.542. — 1297 OL DL 50.548. — 1298. ápr. 9. OL DL 71.848. — 1298 HO IV. 95. — 1300. márc. 29. Mon. Strig. II. 481. — 1300. máj. 23. Budapest. O. I. 347. — 1300 OL DL 58.440. — 1301. okt. 6. OL DL 97.979. — 1301. nov. 9. OL DL 86.889. és OL DL 86.893. — 1301 OL DL 91.147.
72 *Borosy András:* A királyi várispánságok hadakozó népei Magyarországon a tatárjárás előtt. HK 1983. 3—24. o.
73 1241 febr. 27. HO VI. 39., Reg. Arp. 704.

jobbágyok előkelőbb rétegébe, így Béla király Benkét, Mikót és más várjobbágyokat, akiket a szent király jobbágyfiai közé emelt.[74]

Kifejezetten jómódú várjobbágyok lehettek a Pozsony megyei Péter és testvérei, kik saját költségükön Pozsony várában tornyot építettek. Ezért a pozsonyi vár szállásadó jobbágyainak egyik földjét kapják, s kötelesek a tornyot jó karban tartani.[75] Különböző rétegekhez tartozó várjobbágyok, mint peres társak, közösen pereskedtek a pozsonyi curialis comes előtt. Voltak köztük szállásadó jobbágyok és — meglepő módon — „clericus" pozsonyi várjobbágyok. Nem tudjuk, hogy a „clericus" elnevezés hogyan értendő,[76] de 1274-ből is ismerjük Mihály „clericus" honti várjobbágyot.[77] A pozsonyi vár tornyának védelmét teljesítő szentkirály jobbágyainak szabadságairól több oklevél is gondoskodik.[78]

Nyilvánvalóan a várjobbágyok felső rétegébe tartoztak azok a zalai várjobbágyok, akik 1257-ben azt állították magukról, hogy a királyi serviensek közé emelték őket. IV. Béla azonban a várbirtokok visszaszerzése idején visszahelyezte őket a várjobbágyok közé.[79] Fejér megyei szállásadó jobbágyok voltak az Inárcsfaluba való Tamás, Pál, Feney, és Omb. István ifjabb király, hogy a tatárok által elpusztított birtokukról — nyilvánvalóan a szállásadás költséges kötelezettsége miatt — ne kelljen eltávozniuk, a „tisztes" jobbágyok közé emeli őket.[80]

IV. Béla Lőrinc főasztalnokmesternek és soproni ispánnak adományozta Locsmánd megyét Lanzsér várával. Arra kötelezi az ott élő keltjobbágyfiúkat és a várnépet, hogy ezután Lőrincnek teljesítsenek szolgálatot, vagy földjüket elhagyva távozzanak.[81] A keltjobbágyfiúk, azaz a várnépek soraiból felemelt várjobbágyok, itt a várnéphez nagyon közel állóknak tűnnek. Figyelemreméltó, hogy a király feltételezte, a keltjobbágyfiúk és castrensisek esetleg inkább eltávoznak és földjüket Lőrinc comesnek hagyják, mintsem hogy őt szolgálják. Úgy látszik, a magánúri szolgálat lényegesen terhesebb volt, mint a várispánsági.

Várjobbágy lehetett ugyanakkor magánserviens is. Így Banko veszprémi várjobbágy egyszersmind Jakab mester királyi kardhordó (ensifer) serviense is volt.[82] Pouka és Barnabás gömöri várjobbágyok pedig Éliás fia Péter comes serviensei.[83]

A magukat a szent király jobbágyainak nevező vasvári várjobbágyok a győri káptalan bizonyságlevele alapján egyenrangúaknak tűnnek azokkal a gencsi nemesekkel, akikkel megosztják azokat a gencsi birtokokat, melyeket eddig közösen bírtak.[84] A várispánsági tisztviselők elnevezése a XIII. század második felében sem változott. Baas szolgagyőri várispán ítéletlevelében 1279-ben olvasunk Simon fia Tewka hadnagyról (maior exercitus) és Miklós őrnagyról (maior speculatorum).[85] A szerémi ispánságban is szó esik 1272-ben Benke hadnagyról és Imre várnagyról (maior castri).[86] A várispánsági szervezet maradványai még sokhelyütt megvoltak. Waracysk fia Stanysk és nemzetsége az idők folyamán a fahordó (ligniferi) várnépek közé süllyedt. V. István 1272-ben át-

74 1242 OL DL 48.548.
75 1245. júl. 17. *Fejér* IV/1. 380., Reg. Arp. 812.
76 1251 OL DL 40.027.
77 (1274.) aug. 10. (Zólyom) Lipcse. *Fejér* V/3. 511., Reg. Arp. 2527.
78 (1255. ?) júl. 16. Pozsony. ÁUO II. 257., Reg. Arp. 1042. és 1256. dec. 12., ÁUO II. 257., Reg. Arp. 1120.
79 1257. júl. 8. ÁUO VII. 452., Reg. Arp. 1155.
80 1263 ÁUO III. 43., Reg. Arp. 1811. „...in coetum et numerum honestorum iobagionum..."
81 1263 ÁUO VIII. 49., Reg. Arp. 1327.
82 1263 HO VI. 113., Reg. Arp. 1364.
83 1268 ÁUO VIII. 200., Reg. Arp. 1880.
84 1268 HO I. 38.
85 1270. nov. 8. TT 1908. 381.
86 1272. ápr. 26. *Smičiklas* V. 623., Reg. Arp. 2184.

írja Joachim szlavón bán 1271. évi oklevelét, melyben visszahelyezi őt és nemzetségét a zágrábi vár jobbágyai közé.[87]

A várjobbágyok előkelőbbjeit nemes várjobbágyoknak is szokás nevezni. Ilyenek voltak a zágrábi várhoz tartozó Wlk fia Stoyko, András fia Mylko és István fia Iván is.[88] Előfordul, hogy várjobbágyok olyan nagyúr familiárisai, kinek székhelye a megyétől távol van. Így Qugchai András fiai Péter és Farkas, meg Farkas fia Endre pozsonyi várjobbágyok Tamás szlavón bán familiáris milesei voltak, s érdemeikért a pozsonyi várnak egy Csallóközben fekvő üres földjét kapták.[89] Hogy várjobbágyi kötelességüket hogyan tudták a szlavón bán szolgálatával összeegyeztetni, nem világos. A pozsonyi vár nemes jobbágyai, Márton, Bala, Jakab, Marcell, Elek, Simon, Pál és Petus, 1284-ben is fontosnak tartották nemes várjobbágyi kiváltságaikat, ezért iratták át IV. Lászlóval III. István 1165-i oklevelét.[90] A nemes várjobbágy szabad rendelkezésű birtoka jelentős lehetett. Előfordult, hogy — mint Péter fia János pozsonyi nemes várjobbágy 1291-ben — az egyházra, ez esetben a pozsonyi káptalanra hagyták.[91]

A várjobbágyok jelentős részét a király — oklevelek tömegének tanúsága szerint — kiemelte a vár kötelékéből s a királyi serviensek soraiba, s ezen keresztül a nemességbe emelte.[92]

Fekete-Nagy Antal szerint a várispánságok már a XII. században felbomlottak(!). A birtokjoggal rendelkező katonáskodó elem elszakadt a megszűnt várispánságtól, a szabad birtokú várnépi elemek nagy része minden királyi kegy nélkül emelkedett a nemességbe. A birtokjoggal nem rendelkező várnépek rétege pedig magánföldesúri hatalom alá jutott.

A XIII. század második felében megszűnőfélben levő várispánságok előkelőbb rétegeit csak laza kapcsolat fűzi a várhoz, néha főurak szolgálatába szegődve évekig távol vannak, s uraik segítségét használják fel arra, hogy a király formailag is függetlenítse őket a várispánságtól.

A várszerkezettől való önkényes függetlenülés azonban csak a pusztulófélben levő, már csak a vár környékére és egy-két birtokra kiterjedő várispánságoknál lehetséges. A még erős várispánságokból nem lehetett önkényesen kilépni. Erre vallanak a várjobbágyok perei, melyekben szabad embereket maguk közül valónak mondanak. Ezért kell a kiemelkedéshez a király kegye, különösen a határhoz közel fekvő vármegyékben. A várjobbágyok egy része idővel eljutott a szabad rendelkezésű földek birtokáig. Ez a várjobbágyok felső rétege volt. Ezek minden rangemelés nélkül jutnak a nemesség soraiba, nemes várjobbágyok lesznek, de még mindig várjobbágyok, ha a királyi kegy nem emeli ki őket a várispánság kötelékéből. A nemes várjobbágy nem azonos az országos nemes-

87 1272 *Smičiklas* V. 602., Reg. Arp. 2202. Az oklevél igen sok várjobbágyot sorol fel tanúként.
88 1272 OL DL 37.580.
89 1275. (dec. 10. után) ÁUO IX. 113., Reg. Arp. 2664.
90 1284. okt. 16. Szarvashalom, *Fejér* V/3. 253.
91 1291. szept. 1. Mon. Strig. II. 296.
92 Az erre vonatkozó régebbi irodalomból a következőket említjük meg: *Botka Tibor:* A vármegyék első alakulásáról és ősi szervezetéről. Sz, 1872. 135. o. — *Pesty Frigyes:* A magyarországi várispánságok története, különösen a XIII. században. Budapest, 1882. 73., 85—88. o. Helyes megfigyelése szerint elsősorban a várjobbágyok felső rétegét nemesítik, de nem minden esetben. Néha a „magasabb osztályba" lépés a közbeeső fokozatok átugrásával is történhetett. — *Tagányi Károly:* Megyei önkormányzatunk keletkezése. Budapest, 1899. 10—19. o. és *Uő:* Szolnok—Doboka vármegye monographiája I. k. Deés, 1901. 241—243. o. A várföldek nagy részének eladományozása után a vár népei kezdték „egyedül érezni" magukat, s a várjobbágyok igyekeztek a nemességhez közeledni. Erdélyben és Szlavóniában a nemesség Tagányi szerint kizárólag a várjobbágyságból alakult ki. — *Török Pál:* A nemesi vármegye kialakulása. Kolozsvár, 1907. 12. o. — *Czímer Károly:* Az Árpádházi királyok várjobbágyai. Szeged, 1914. 43—54. o. — *Timon Ákos:* Magyar alkotmány és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. 6. kiadás. Budapest, 1919. 151. o. — *Hóman Bálint—Szekfű Gyula:* Magyar történet. 6. kiadás, Budapest, 1939. I. k. 563. o. Hóman szerint a királyi megye megszűnése hosszú folyamat volt. Az ország szívében hamarabb történt — itt alakulnak ki a nemesi megyék, míg a peremterületeken még új királyi megyék jönnek létre. Egyes kisebb ispánságok magánosok kezére jutnak, vagy más megyékbe olvadnak. — *Novák József:* A várjobbágyság intézménye. Debrecen, 1940. 63—74.o.: A várjobbágyok nagy nemesítési hulláma István ifjabb király idején történt. Célja az volt, hogy a bomló vármegyéből kikerülő, magukra maradó várjobbágyok minél kisebb részéből legyen magánserviens.

sel. A várföldek elvesztése folytán beállt károsodás honvédelmi szempontból csak látszólagos, mert a várszervezet alól függetlenített minden egyes birtok tulajdonosa továbbra is teljesítette hadkötelezettségét, sőt ha addig nem hadakozó kapott birtokot, a hadi szolgálatot teljesítők száma pedig még növekedett is.[93]

Mályusz Elemér szerint a várjobbágyok „nobilis" jelzője azt mutatja, hogy nehéz fegyverzetűek lehettek. IV. Béla a várjobbágyoktól is — akár a királyi serviensektől — nehéz fegyverzet beszerzését követelte. A hasonló fegyverzetben harcoló serviensek és várjobbágyok között azután hamar leomlottak a válaszfalak. A magyar nemesség részben a várjobbágyokból alakult, részben akárcsak a német, nagyrészt a familiárisokból.[94]

A nemessé váló várispánsági népelemek helyzetének változását plasztikusan ábrázolja *Szabó István*. A XIII. században sok kis település jött létre a felbomló királyi várispánságok nemesi állapotra törekvő elemei révén, kik a várföld egy-egy kiszakított darabját, mint magukét vehették kezükbe. E szűk határú földekre kiköltöző birtokosok házat építettek és 1—2 szolgájukkal végezték a föld művelését. Az ilyen településen eredetileg nem is volt más, mint egy telek, egy udvarház, esetleg 1—2 szolgaház.[95]

Gömör megyében, *Ila Bálint* monográfiája szerint, kevés oklevél maradt a várjobbágyok királyi servienssé emeléséről. A serviensek zöme itt „hagyomány" útján emelkedett fel a nemességbe, azaz nem királyi privilégium jelentette a királyi serviensség elérését, hanem az a korábban elért, s a szabad eredetben gyökerező társadalmi fejlődés végeredménye volt. A várjobbágyi családok emelkedésüket katonai érdemeiknek köszönhették, melyeket a tatárjárás alatt, de már előbb is szereztek. Részben személyesen vonulnak a király zászlaja alá, részben 10 páncélost állítanak a király bandériumába. Az egykori bolondóci várjobbágyok teljes számban a királyi serviensek, illetőleg a nemesség soraiba emelkedtek.[96]

Bolla Ilona szerint a várjobbágy neve mellett szereplő „nobilis" jelző nem jelent a királyi servienssel azonos jogállást. A „nobilis iobagio castri"-ból csak új nemesítéssel válhatott „nobilis regni". A várjobbágyok helyzete sok hasonlóságot mutat a VII—IX. századi germán gasindusok, arimannusok és aprisionariusok helyzetével, szabadságuk „királyi" szabadság, libertásuk nem „plena". A XIII. század második felében már nemcsak nemesítéssel kerülhetett feljebb a szent király jobbágya, hanem anélkül is, ha volt szabad rendelkezésű földje. A nemesítő oklevél útján felemelkedő várjobbágyot nemesítő formula olyan, mint amilyennel a király közönséges várnépeket vagy udvari népeket is nemesít. Ennek alapvető eleme az „arany szabadság" megadása, vagyis a „proprius" jegyektől, a vári kötelékből való megszabadulás, melyek a nemessé válás kellékei. Ezt kiegészíti a várszervezetből kivett birtok nemesi jellegűvé alakítása, s a király seregében való hadakozás kötelezettsége. A nemességet közvetlenül nem nyert várjobbágyok egy része világi úr familiárisává vált s szerencsés esetben senioruk eszközölte ki nemesítésüket. Kiválhattak a vár birtokszervezetéből és teljes libertáshoz juthattak anélkül is, hogy nemesekké váltak volna. Más részük az alakuló polgárság és parasztság sorai közé került.

A várjobbágyság szerepe jelentős volt még a XIII. század második felében — írja *Bolla* —, a királyi megye felbomlása idején is. A nemesi megye még épülőfélben volt, szervezete esetenként párhuzamosan működött a várispánsági szer-

93 *Fekete-Nagy Antal:* Az országos és particularis nemesség tagozódása a középkorban. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1937. 159. és köv. o.
94 *Mályusz Elemér:* i. m. (1942) 299—301. o.
95 *Szabó István:* Prédium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. — In: Jobbágyok, parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Budapest, 1976, 94. o.
96 *Ila Bálint:* Gömör megye. I. k. Budapest, 1976. 114., 140. o.

vezettel, közös fejük, az ispán vezetésével. A források ez időben is megkülönböztetik a közönséges várjobbágyokat a szent király jobbágyaitól, annál inkább, minél több maradt meg a megye régi funkcióiból (veri, primi, honesti, altiores). Mikor a királyi serviens elnevezés mellett feltűnt a „nobilis" jelző, a várjobbágyok előkelőit is kezdik „nobilis jobagio"-nak nevezni. (Csak a felső kategóriát, melynek életmódja a nobilis serviensekéhez lehetett hasonló.) Jogállásuk azonban megkülönböztette őket a királyi serviensektől. Nemesek számára a várjobbágyok közé állás nobilitásuk veszélyeztetését, sőt elvesztését jelentette. A várjobbágyi kötöttségből — mint *Bolla* megállapítja — csak újbóli nemesítéssel szabadulhattak. Csak a nobilis várjobbágyok egy része került automatikusan a nemességbe, azok, akiknek servitiummal nem terhelt birtokuk volt, vagy más jellegű birtokaikat ilyenné változtatták. A nemesség soraiba került várjobbágyok száma nagy lehetett. A nemesítés gyakran a széles körű rokonságra is vonatkozott. Ezért lehetett a várjobbágyság a kialakuló nemesség fontos összetevője.[97]

Várjobbágyok nemesítésére vonatkozó legkorábbi oklevelünk keltezése: 1178. Ebben III. Béla Rede, Luthar és Cuda zalai várjobbágyokat nemesíti Görögországban tett szolgálataikért. Ezt az oklevelet azonban *Szentpétery Imre* — joggal — gyanúsnak tartja, mert igen korai és egyedülálló példa a nemesítésre és túlságosan fejlett oklevélrészei vannak.[98] Eléggé korai adat I. Imre 1197-es oklevele, melyben a király Zerzovoy pozsonyi várjobbágyot Zbima fiát kiveszi az ispánok joghatósága alól, s a királyi udvarban örökös szabadságot ad neki.[99]

II. András okleveleiben is több adatot találunk várjobbágyok nemesítéséről. 1217-ben a királyi serviensek soraiba emeli Vruz zalai szentkirály jobbágyát négy testvérével együtt.[100] Wruz Boronch vára alatt „cum nobili apparatu militari exercuit" azaz nehéz fegyverzetben harcolt. Valószínűleg várjobbágyok (s nem várszolgák, mint Szentpétery. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke szövegében közli) lehettek a „soproni várhoz tartozó" György és fiai Aba, Us, Pál és Isaw, kiket II. András, Miklós soproni ispán kérésére, a vár szolgálata alól felment, s öröklött és vásárolt földjeikkel együtt a nemes serviensek közé emel.[101] A szolgagyőri vár kötelékéből emeli ki II. András a modori Marcellust és fiait: Benedeket, Marcellt és Éliást a királyi serviensek közé.[102] II. András egy hasonló tartalmú oklevelét említi Máté nádor is 1279-ben.[103]

Béla már ifjabb király korában emelt várjobbágyokat a királyi serviensek közé. Goricai szentkirály jobbágyfiakat sorol udvari szolgái közé, házába és famíliájába fogadja őket, földet ad nekik, megállapítva nyestadójukat és hadikötelezettségüket. A volt várjobbágyok nagy erőt kötelesek kiállítani, ahányszor csak szükséges, 15 páncélos lovast és 100 gyalogost.[104]

A trónra jutó IV. Béla a tatárjárás után — hadügyi reformja szellemében —

97 *Bolla Ilona:* A közszabadság lehanyatlása a XIII. században. (A liber és libertas fogalom az Árpád-korban II.) Történelmi Szemle, 1974 1—2. sz. 18. o., 32. jegyzet. — *Bolla Ilona:* i. m. (1976, kézirat)

98 1178 TT 1898. 338. o., Reg. Arp. 129. — István ifjabb király is említ — 1264. évi oklevelében — egy várjobbágyot nemesítő oklevelet, mely azonban elveszett. Ebben III. Béla a Ruthéniában intézkedő Ceka szolnoki várjobbágyot a királyi serviensek közé emeli. (Reg. Arp. 166.) Nem biztos természetesen, hogy ez az oklevél a valóságban létezett-e.

99 1197 *Fejér* II. 308., Reg. Arp. 169. — „nullus comitum aut aliorum in eo sibi aliquod vindicare praesumat, verum in aula regia tam ipse, quam sui heredes perpetua libertate gaudeant."

100 1217 ÁUO XI. 141., Reg. Arp. 336.

101 1233 körül ? *Fejér* VII/2. 71. (tartalmilag), Reg. Arp. 524.

102 II. András kora. Mon. Strig. I. 395., Reg. Arp. 551.a. Az oklevél a tatárjárás idején elveszett. Megerősítette IV. Béla 1252 Mon. Strig. I. 395., Reg. Arp. 978.

103 II. András kora. *Fejér* VII/2. 77., Reg. Arp. 555. Dara és Loprec vasvári várjobbágyokról van szó.

104 1224. dec. 24. *Smičiklas* III. 238., Reg. Arp. 570. Quocies vero necesse fuerit, in exercitu nostro quindecim loricatos et centum pedites vernaculos expeditos habebunt. A várjobbágyok neve: Radus és testvérei, Zoryan és Domian, azonkívül Cristan, Simeon, Zlabech, Wranch, Wleaz, Frederik, Dobrogoztol és Wlcan, testvéreikkel. 11 nevet sorol fel, de ennél jóval több személyről van szó, hiszen az utolsó 8 várjobbágy testvéreit nem nevezi meg. Béla ifjabb királynak még két oklevele foglalkozik szlavóniai várjobbágyok királyi serviensekké emelésével, de ezek hitelessége vitatható. (1225 *Smičiklas* III. 247., Reg. Arp. 574. és 1225 *Fejér* III/2. 481., Reg. Arp. 577.)

g

nemesíti a magukat kitüntető várjobbágyokat. A bolondóci vár jobbágyai: Budik fia Tódor, Ompud fia Visobur és Farkas fia Dema a tatárjárás idején megerősítettek egy hegyet és azon a nekik alárendelt népeket megvédték. Ezért Béla király a királyi serviensek közé emeli őket, az általuk megerősített hegyet pedig nekik és örököseiknek adja.[105] A három vitéz tíz páncélos lovast köteles kiállítani s maguk is páncélban kötelesek harcolni. Farkas várjobbágy a vár kötelékéből való felszabadítását igazolja várjobbágytársai ellenében Roland udvarbíró előtt.[106] A tatárjáráskor „a tengerparton", majd a Frigyes osztrák herceg elleni hadjáratban tett szolgálataikért emeli ki Béla a nyitrai vár kötelékéből s emeli a királyi serviensek soraiba Otrmarius fiát András és rokonait, Sdik fia Bankót, István fiait, Benest, Pált és Berechik-et, és Sdizlo fiát Ratht.[107] Premysl és testvére Nosk trencséni várjobbágyok a tatárjárás idején Bogumerius trencséni ispán mellett harcoltak a trencséni vár és a határok megvédésében, később a morvaországi hadjáratban s a király veje, Rozyslaus (!) herceg seregében hadakoztak s ekkor Nosk el is esett. A király Premysl-t és Nosk két fiát a királyi serviensek közé emeli.[108] A királyi serviensek közé emelt várjobbágyok földjét olykor el kellett különíteni a vár kötelékébe tartozó egyéb földektől, így a várszolgák földjeitől is. Erről is intézkedik IV. Béla 1265-ös oklevele. Ebben megerősíti Csák zalai ispán ugyanazon évben kelt oklevelét, mely jelentést tesz arról, hogy a király parancsát végrehajtva Illarest, Boxát, Tamást és Andronicust a zalai vár jobbágyai közül kivette és a királyi serviensek közé sorolta.[109] Péter honti várjobbágyot Béla király egy birtokcserével kapcsolatosan emeli a királyi serviensek közé anélkül, hogy hadi érdemeit említené.[110] Mihály szolgagyőri várjobbágy fiát, Márton comest a király a szolgagyőri várjobbágyságból a királyi serviensek közé emeli, mert apja a tatárok elleni harcban elesett, ő maga pedig a németek és csehek elleni háborúban szerzett érdemeket.[111]

Az apjával háborúskodó István ifjabb király is növelte a saját zászlaja alatt harcoló vitézek számát várjobbágyok nemesítésével. 1265-ben a királyi serviensek közé emeli Egyed asztalnokmester két serviensét: Clementinust és Mártont, Marcell fiait és rokonait, akik viszont bácsi várjobbágyok, nevezetesen Dobsa nembeli András fiait, Sándort és Olivért, azután Mátyást, Bencenc-et, Tamást, Gergelyt, Pétert, Jakabot, Sauolt és Torzolt,[112] továbbá Dénes fia Jákó borsodi várjobbágyot, aki egyszersmind Domonkos nádor bácsi és szebeni ispán servitora — őt ura kérésére emeli ki a vár kötelékéből s sorolja az ifjabb király nemes serviensei közé.[113] Bertalan fiait, Kuncheyd-t és Jóbot az ifjabb királyi kegy kiveszi a nógrádi várjobbágyok sorából és a nemes serviensek közé emeli saját érdemeik miatt és testvérük, Deers, hősi haláláért.[114] Symarch és fia Samud, valamint rokonaik, Vitimer, György, Leustachius, Vada, Kenkez, Miko bolondóci várjobbágyok az ifjabb király akaratából királyi serviensekké lesznek, saját érdemeik és Simarch fia János hősi halála fejében.[115] Hasonlóan jutalmazza István Jakab fia Marcell vasvári várjobbágyot Iván és Beche nevű testvérei-

105 1245. szept. 3. átirata István ifjabb király 1264 Eperjes városi levéltár 1.a. Reg. Arp. 816.a.
106 1256 ÁUO XI. 429.
107 1258. jún. 20. Reg. Arp. 1183.
108 1259 HO VI. 97. Reg. Arp. 1226.
109 1265 Zalai O. I. 50., Reg. Arp. 1471.
110 1266. (?) jan. 9. Mon. Strig. I. 432., Reg. Arp. 1478.
111 1268 *Fejér* IV/3. 432., Reg. Arp. 1581.
112 1265 *Fejér* IV/3. 294. és VII/1. 329., Reg. Arp. 1837. Az oklevél arengája szerint: „...quanto diligentius ob favorem Reipublicae auget numerum Bellatorum..."
113 1266 ÁUO VIII. 147., Reg. Arp. 1858.
114 1266 HO VI. 142., Reg. Arp. 1855.
115 1267 *Fejér* IV/3. 413., Reg. Arp. 1868.

vel együtt, valamint Söpte falusi rokonaival, kiknek neve Farkas, Máté, Vencel, Pál fia Márton, Herin fia Gergely, Leuk és fiai Heydur és Rorand — királyi nemes serviensekké emelte őket.[116] István ifjabb király Miklós fiait, Miklóst és Mikcset kiemeli a speculatorok soraiból s apjukkal, valamint Máté és Fülöp nevű rokonaikkal kiemeli őket a vasvári vár kötelékéből és nemes serviensekké teszi. Ezek vasvári várjobbágyok voltak és rágalmazás folytán süllyedtek a speculatorok közé. A bolgár hadjáratban Egyed tárnokmester seregében harcoltak vitézül, kemény közelharcban.[117] A győri káptalan 1270-ben kiadott bizonyságlevele szerint Lőrinc comes birtokot adományozott több volt locsmándi várjobbágynak (Károly, Pál, Fridiricus, Farkas Boyon, Gurge, Cseke, Erkud, Bogdasa, Márton) — és magánservienseivé tette őket. Vele kell menniük a király udvarába s hadjáratba is, megfelelő fegyverzetben, ahányszor Lőrinc comes akarja.[118] A várjobbágy tehát válhatott magánservienssé is. Ezt ellensúlyozandó — és saját harcosaikat számosítandó — emelték a királyok a bomló várispánságok várjobbágyait a királyi serviensek közé. Így tesz a már trónra került V. István Bana comes fiával Parissal, annak testvérével Leucával és fiával Lőrinccel és rokonaikkal, Jakabbal és Mihállyal, akiket a vasvári várjobbágyok közül a királyi serviensek sorába emel.[119] A cseh király elleni hadjáratban tűntette ki magát Simon és Amanus, két zalai várjobbágy, kiket ezért a király, testvéreikkel (Pál, Domokos, Péter, Benedek, Balázs) együtt a királyi serviensek közé emel.[120] Valószínűleg várjobbágy lehetett a trencséni vár kötelékébe tartozó Moghud, akit fiával, Mihállyal, és földjeikkel együtt kivesz a király a vár kötelékéből s a királyi serviensek közé emel — másik fia, Pouca, hősi halála fejében.[121] Ivánka fia Miklós várjobbágy a pozsonyi vár kötelekéből kerül a királyi serviensek soraiba.[122]

Karachinus mester titeli olvasókanonok, királyi udvari pap serviensét, Myxa fiát Mártont, ki a karakói várjobbágyoktól származik, a király Karachinus mester kérésére, mert a béketárgyalások céljából kiküldött Karachinus mellett kitüntette magát, valamint Egyed tárnokmester ajánlatára, apjával, testvéreivel és Chund nevű testvére két fiával együtt a királyi serviensek közé emeli s két eke földjükkel együtt kiveszi őket a karakói vár jobbágyai közül.[123] Hiába volt tehát Márton az udvari pap serviense, a várjobbágyi állapotból csak külön királyi aktus emelhette ki. Damianus fiai, Heyma és Hegun vasvári várjobbágyok és társaik, János fia István, Miklós fia Beycha, Wosos fia Wydus, Golumbus fia és Wosus unokái, Galus, Imre és Teodolus kitüntették magukat a cseh háborúban és a vasvári határ védelmében, ezért a királyi serviensek sorai közé kerülnek.[124] Eurnog (őrnagy) fia Domokos nyitrai várjobbágy, Edeuch comes serviense és testvére, István, a király kegyéből a királyi nemes serviensek közé kerül.[125]

A legtöbb várjobbágynemesítő oklevél IV. László korából maradt ránk. Ekkor gyorsult meg a várispánságok bomlásának folyamata és a király igyekezett minél több arra alkalmas várjobbágyot a magánúri serviensi állapottól „megmenteni" és saját harcosává, királyi servienssé, nemessé tenni.

116 1268 *Fejér* IV/3. 468., Reg. Arp. 1878.
117 1269 *Fejér* IV/3. 525., Reg. Arp. 1899. „...more leonis rugientis hostium cuneos perturbando... hostes prostrarunt infinitos"... Az oklevelet megerősíti V. István 1271. júl. 31-i oklevele ÁUO VIII. 348.
118 1270 ÁUO VIII. 321. A magánserviensekről *Borosy András:* Főurak, familiárisok, udvari harcosok Magyarországon a XIII. században HK 1978. 322—330. o.
119 1271. aug. 9. Tudománytár, Új folyam, VII. 265., Reg. Arp. 2098.
120 1271 *Fejér* V/1. 137., Reg. Arp. 2119.
121 1271 ÁUO III. 256., Reg. Arp. 2131.
122 1271 ÁUO VIII. 347., Reg. Arp. 2139.
123 1272. jan. 6. Máramaros, *Fejér* V/1. 210. és V/2. 100., Reg. Arp. 2149.
124 1272. febr. 27. HO I. 56., Reg. Arp. 2159.
125 1272. ápr. 30. Levéltári Közlemények III. 245., Reg. Arp. 2185.

Ilyenek voltak Apsa fia Mihály és társai vasvári szentkirály jobbágyai.[126] Ez esetben a király egyszerre *harminc* várjobbágyot emel a királyi nemes serviensek közé. A vasvári vár tíz várjobbágyát és atyjukat a király azért veszi ki a vár joghatósága alól és emeli a királyi serviensek közé, mert az országra rontó németek és csehek elleni harcban különösen kitüntették magukat a vasvári, soproni és zalai ispán szeme láttára.[127]

Másik öt vasvári várjobbágyot azon a címen emel IV. László az ország nemesei közé, mert Salamon nevű testvérük hősi halált halt az újvári tornyon a németek ellen harcolva.[128] Benc fiait, Sándor és Gál esztergomi várjobbágyokat is a királyi serviensek közé emeli, de ennek okát csak általánosságban jelöli meg: szolgálatokat tettek nagyatyjának, atyjának és neki.[129] Kilenc somogyi várjobbágy nemesítésének oka: „illően felfegyverkezve" (tehát talán nehéz fegyverzetben) vonultak hadba és kitűntek egy fontos vár ostroma alkalmából.[130] Győr várának ostroma alkalmából és más alkalmakkor tüntette ki magát négy Gencs falubeli várjobbágy, akiket László király a királyi serviensek közé emel.[131] Kiválóan harcoltak a csehek és a kunok ellen Horváti Lőrinc fia Bodou, valamint Mykus fiai, Sebestyén, Angelus és Zentus abaújvári várjobbágyfiak, ezért a királyi nemes serviensek közé kerülnek.[132] Nyolc soproni várjobbágy a soproni határ védelmében és Győr várának ostromakor tüntette ki magát s ezért érdemelték ki a nemesítést.[133] László király a királyi nemes serviensek közé emel hat abaújvári várjobbágyot hadi érdemeikért. Egy alkalommal a király szeme láttára „félholtan" maradtak a csatatéren.[134] János fia Dege és ennek fiai, Endre és Pál, továbbá Chama, János, Márton, Mycula fiai István és Izsák és végül Salamon fia Simon veszprémi várjobbágyokat a király hadi érdemeik fejében királyi serviensekké teszi. E várjobbágyok egyúttal magánserviensek is voltak: Rolandus bán serviensei. Érdemeik között a Rolandus bán iránti hűségük is szerepel.[135] IV. László egyik várjobbágynemesítő oklevele — melyben hat gömöri várjobbágyot nemesít hadi érdemeik fejében — azért is érdekes, mert felsorolja, a várjobbágyok milyen földjeit veszi ki a vár kötelékéből: öröklött, vásárolt és szerzett földjeiket. Eszerint a várföldek egy része még 1275-ben is a vár tulajdonában volt Gömör megyében.[136] A magyar királyságban élő várjobbágyok között bizonyos mértékig különleges volt a szlavóniai várjobbágyok helyzete. László király a Ryuche megyebeli nemes várjobbágyokat és prédiálisokat hadi érdemeik fejében kiveszi a ryuchei comes és utódai joghatósága alól és *drávántúli* királyi serviensekké teszi őket.[137] A morvamezei

126 1273. máj. 27. HO VII. 141., Reg. Arp. 2370. „Iamdictos Michaelem, Gregorium, Matiam et Mestur, Marcellum, Chepanum, Adrianum et Andream filios Gyug, Guelian et Stephanum filios Celyakus, Moh filium Chyma, Petene filium Johannis, Ebed et Arnoldum filios Arod, Oldruh filium Jurk, Jacobum filium Sys, Fabianum filium Zeunuk, Hemo filium Feketev, Keme et Bartholomeum, Theodorum et Borch filios Chempez, Myske filium Chead, Egidium filium Gueden, Albertum filium Gireeg, Porha filium Ugra, Kuchk, Batur filios Benete, Laurencium filium Maia, Sikeden filium Kolocha..."

127 1273. jún. 24. ÁUO XII. 83., Reg. Arp. 2383. A várjobbágyok neve: Isou fiai Ábrahám és Benedek, Sozou fiai Vencel, Sándor és Salamon, Gurgus fiai Marceus, Ese, Mortunus, Botyz és Ivánka.

128 1273. jún. 26. HO VIII. 154., Reg. Arp. 2385. A várjobbágyok neve: Jarmanus, Gurk, Tyba, Saul és Omode.

129 1273. júl. 10. ÁUO IX. 18., Reg. Arp. 2391.

130 1273. júl. 20. Zsigmond 1425. szept. 5-i tartalmi átírása szerint Reg. Arp. 2393. A várjobbágyok neve: Berynoy fiai, György, János, Tamás és Márton, Beryzlo comes fiai, Márton, Berthak, Iván és Domonkos, és Thompos fia Márton.

131 1273. júl. 27. HO II. 12., Reg. Arp. 2395. A várjobbágyok neve: Karachinus fiai, Mathey, Miklós és Tamás és Chek fia Basa.

132 1273 (dec. végén) Reg. Arp. 2430.

133 1274. febr. 22. és szept. 3. közt ÁUO IX. 81., Reg. Arp. 2465. A várjobbágyok neve: Farkas fiai Toboy és Endre, Jakab fiai Benedek és Seraphinus, Sebestyén fia Herbordus, Guebse fia Guebart, Miklós fia Miklós és György fia Papa.

134 1274. aug. 21. *Marczali:* Enchiridion 171., Reg. Arp. 2537. A várjobbágyok neve: Ivánka fia Pál, Iwanch fiai, Péter, Micou, János és Miklós, Dusa fia Egyed.

135 1275 (ápr.—máj.) *Fejér* VII/2. 37., Reg. Arp. 2598.

136 1275. jún. 17—szept. 3. HO VII. 158., Reg. Arp. 2605. A várjobbágyok neve: Opsa fiai, András és Mihály, Hutizlaus fia Hazos, Tubul fia Heydricus, Gurguk fiai, Bosdar és Pongrác.

137 1279 (jún.—aug.) HO VII. 172., Reg. Arp. 2971. „...tamquam veros et naturales servientes nostros regales ultra Dravam constitutos..."

csatában (1278) tüntették ki magukat azok a pozsonyi várjobbágyok, kiket László 1281-ben emel a királyi serviensek sorai közé.[138]

IV. László királynak még számos oklevele maradt ránk, melyekben várjobbágyokat emelt a királyi serviensek, illetőleg az ország nemesei közé, mely kifejezéseket az oklevelek felváltva használnak s a kettő IV. László korában minden jel szerint azonos értelmű.[139]

A várjobbágyok nemesítése tovább folyt III. András korában is. András 1298-ban számos banai nemes várjobbágyot emelt az ország nemesei közé.[140] Máskor Kene fia Kelemen comest és Poch fia Mihályt emeli ki a várjobbágyok sorából.[141] III. András korában — úgy tűnik — a nádor is emelhetett várjobbágyot a királyi serviensek sorába. Ezt teszi Omodé nádor Dénes fiai Miklós és Gergely ungi várjobbágyokkal.[142]

A királyi vármegye szívósságát bizonyítja III. András király 1298-as oklevele, melyben Gutkeled Istvánt és népeit, hadi érdemeikre való tekintettel, és figyelembe véve a nevezett comesek sérelmes és „vad" ítéleteit, felmenti Valkó megye comese és comes curialisa bírói hatósága alól.[143] Hozzá kell fűznünk, hogy a Gutkeled család az ország egyik leghatalmasabb főúri családja volt. Még 1300-ban is királyi kegy kellett ahhoz, hogy Palásti Ivánka fia Jób Hont megyei nemes várjobbágyot kiváló hadi érdemei fejében testvéreivel és rokonaival együtt kiemeljék a honti várispánság hatósága alól és a nemesek közé emeljék.[144]

Nem csak a várjobbágyok, hanem a castrensisek földvagyona sem volt mindig jelentéktelen. A castrensisek egy része a várjobbágyok sorai közé emelkedett, s voltak olyan castrensisek is, akik castrenisekként katonáskodni tudtak.[145] Gömör megyében voltak olyan castrensisek, kik katonai szolgálatuk fejében megkapták a várföld egy darabját és azon felépítették falujukat, mely róluk volt elnevezve.[146]

A várnépek, mivel birtokaik voltak, pereskedtek is. Így pozsonyi várnépek Karachai Remig ellen. A vitában pozsonyi várjobbágyok közvetítenek.[147] Pál országbíró és zalai főispán 1251-es oklevele arról tanúskodik, hogy a zalai castrensiseknek jelentős mennyiségű földjük volt. 160 ekényit juttat belőle az országbíró két királyi serviens kezére — megfelelő erdővel együtt.[148] A várné-

138 1281. aug. 30. H Oklt. 90., Reg. Arp. 3114. A várjobbágyok neve: Endure fiai, Ormous (dictus) Miklós, András, Mihály, a kis (parvus) Miklós és rokonai, András fiai, Péter és Farkas, Myxa, ennek fia János, Budrug fia Lampert, Wata-i György fia Bank és Magari-i Chekud fia János.

139 IV. László más, várjobbágyokat nemesítő oklevelei, a teljesség igénye nélkül. 1273 Zalai. O. I. 74., Reg. Arp. 2435. — 1274. aug. 17. Reg. Arp. 2532. — 1274. szept. 25. HO VI. 199., Reg. Arp. 2554. — 1274 Mon. Strig. III. 465., Reg. Arp. 2574. — 1275. (jún. 17—szept. 3.) ÁUO IV. 49. és 50., Reg. Arp. 2611. — 1275. (jún. 17—szept. 3.) HO VI. 205., Reg. Arp. 2609. — 1275. aug. 8. ÁUO XII. 699., Reg. Arp. 2630. — 1275. szept. 3. előtt Zalai O. I. 78., Reg. Arp. 2640. — 1275. dec. 10. után. Mon. Strig. II. 52., Reg. Arp. 2666. — 1279 (jún.—aug.) ÁUO IX. 238., Reg. Arp. 2980. — 1279 Reg. Arp. 3031. — 1279 (jún.—aug.) *Fejér* V/2. 504., Reg. Arp. 2981. (*Szentpétery* szerint arengája kissé túlságosan cifra korához képest.) — 1281. jan. 25. HO VIII. 210., Reg. Arp. 3093. — 1281 *Palásthy Pál:* A Palásthyak. I. 12. o., Reg. Arp. 3128. — 1281 Reg. Arp. 3129. — 1282. júl. 19. ÁUO IX. 330., Reg. Arp. 3151. — 1282. (szept. 3. előtt). Reg. Arp. 3170. — 1284. jan. 10. Borostyánkő vára alatt. H. Oklt. 96., Reg. Arp. 3283. — (1284. márc. 10. előtt) Mon. Strig. II. 177., Reg. Arp. 3295. — 1287. (jún. 23. előtt) ÁUO IX. 451., Reg. Arp. 3446. — 12(8)7. ÁUO IX. 177., Reg. Arp. 3463.

Rendkívüli esetnek kell mondanunk, még IV. László gyenge uralma idején is, hogy 1288-ban Aba Amadé nádor a neki szolgáló ungi várjobbágyokat kivette várjobbágyi állapotukból és a királyi serviensek közé sorolta őket. (*Kristó Gyula:* A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest, 1979. 171. o.)

140 1298 ÁUO XII. 619. A várjobbágyok neve: Radizlaus fiai, Radizlaus, Inabur, Boych, Miklós fia Kozma, Vochlo fia Péter, Fonch fia Miklós, István fia Lőrinc, Radizlaus fia Chobo, Vyda fia Paznan, Mantha fia Ivánka, Myleth fia Márton.

141 1300 ? OL DL 89.237.

142 1298. jún. 29. Ung. OL DL 40.366. Átírta I. Károly 1317. szept. 30.

143 1298 ÁUO X. 295.

144 1300 Buda. *Palásthy Pál:* A Palásthyak. I. 30. o.

145 *Molnár József:* i. m. 234. o.

146 *Ila Bálint:* i. m. 116. o.

147 1240 ÁUO XI. 316.

148 1251 HO VII. 42.

peknek lehettek határpereik várjobbágyokkal is. Ilyen pert igazít el Roland nádor egy Ethuruh nevű várjobbágy és karcsai várnépek között.[149] István szlavón bán bizonyos földbirtokokat Péter, Vole és Márk goricai castrensiseknek ítél.[150] A várföld egy részét birtokolták azok a magukat szolgagyőri várjobbágyoknak mondó személyek, kikről kiderült, hogy az „öt nehezéket fizetők" csoportjába tartoznak, s várnépi állapotúak.[151] Öt nehezéket fizető várszolga kerülhetett közvetlenül, a várjobbágyi állapot átugrásával is a királyi serviensek közé. Így Zolat fia Sebestyén szolgagyőri, öt nehezéket fizető várszolga, főként a kémlelésben (exploratio) tett szolgálataiért. Az oklevélben Béla király mindenkit eltilt attól, hogy Sebestyént korábbi szolga állapota miatt zaklassák.[152]

A várföldek IV. Béla által szorgalmazott visszavétele még 1268-ban is tartott. Pál veszprémi püspök ekkor tart vizsgálatot a somogyi királyi kondicionális népek és várszolgák elidegenített földjei ügyében.[153] Lőrinc nádor viszont azon fáradozik, hogy néhány, kondicionális népek — köztük udvarnokok, királynéi népek és várszolgák — kezére jutott nemesi birtokot eredeti tulajdonosaiknak visszaítéljen.[154] A zágrábi várszolgák saját várjobbágyaikkal szemben folytatnak — igaz, hogy számukra kudarccal végződő — birtokpert.[155] Olyan eset is előfordult, hogy várnépek csalárd úton szereztek maguknak oklevelet, azt állítva, hogy ők várjobbágyok.[156]

Egy 1275-ös oklevél a Bars megyei várnépeket nem castrensiseknek, hanem *burgensiseknek* nevezi.[157] A castrensisek egy része a városi polgárság sorai közé emelkedett. Ezt a folyamatot jelezheti e névváltozás. A várispánságok bomlásával a castrensisek is szétszóródhattak, ezért hallunk a castrensisek elhagyott, puszta földjéről is.[158]

A jogaikhoz szívósan ragaszkodó várszolgák is érhettek el sikert birtokperekben. Izsép fia János somogyi ispán egy birtokot a várnépekkel közösen bírt. László király 1279-ben megerősítette a somogyi konvent 1277-ben kiadott oklevelét, mely szerint e birtokokból a várszolgákat ugyanakkora rész illeti meg, mint János ispánt.[159] László király 1279-es okleveléből megtudjuk, hogy az utód nélkül elhalálozott Chyna nevű castrensis három eke területű földön élt.[160] Ugyancsak három ekényi volt a szintén örökös nélkül elhunyt Tadeus pozsonyi castrensis birtoka is.[161]

A castrensis társadalmi helyzete jelentős mértékben emelkedhetett is. Erre vonatkozó korai adatot találunk III. István király 1162. évi oklevelében. A király Farkas soproni várszolgát, mert magát Kapu vára védelmében kitüntette, szabaddá teszi a soproni vár szolgálatától és rétet adományoz neki. Szabadon és biztonságosan mehet ahová akar.[162] A tatárjárás is jó alkalom volt arra, hogy a várszolga bebizonyítsa katonai derekasságát. IV. Béla Newer, Buda, Orcisad, Taschoch, Radila és Damaslou trencsén megyei — nevük és lakóhelyük szerint

149 1253 ÁUO II. 242.
150 1259 HO VIII. 74.
151 1261. okt. 13. Füzítő. Reg. Arp. 1269. „...de datoribus quinque ponderum..." Egy pondus = 1/48 márka súlyú ezüst. *Györffy György:* István király és műve. Budapest, 1977. 491. o.
152 1267 ÁUO III. 158., Reg. Arp. 1549.
153 1268 HO III. 14., Reg. Arp. 1570.
154 1268 HO VIII. 115.
155 1266. aug. 20. Zágráb. *Smičiklas* V. 391. és 1272. máj. 29. *Smičiklas* V. 629., Reg. Arp. 2193.
156 É. n. (1274.) júl. 19. Esztergom HO V. 50., Reg. Arp. 2516.
157 1275 Mon. Strig. II. 54. A burgensisek között aranyműves (aurifaber) is szerepel.
158 1278. aug. 30. ÁUO IX. 198., Reg. Arp. 2891.
159 1279 (jún.—aug.) ÁUO IX. 225., Reg. Arp. 2975.
160 1279. dec. 29. HO VI. 249., Reg. Arp. 3020.
161 1283. máj. 22. Reg. Arp. 3221. „...quantitas etiam ipsius terre sit sufficiens ad tria aratra in terris arabilibus, fenetis et pratis et in aliis attinentiis suis."
162 1162 Sopron O. I. 2., Reg. Arp. 101. „...hunc hominem in Supruniensis castri (!) manentem nomine Forcos a civili iugo subtraxi, tantaque dote libertatis sublimavi, ut ubicunque vellet libere ac secure famulari posset..."

valószínűleg szláv — várszolgákat, kik a tatárjárás idején kitüntették magukat Trencsén vár védelmében, majd az osztrák herceg elleni háborúban, a szentkirály jobbágyai közé, tehát a várjobbágyok legfelső rétegébe emeli.[163] Albeus várszolga fiát, Rubynus királyi bajvívót (pugil) a bajvívásban és más módon szerzett érdemeiért Csák zalai ispán kiemeli a zalai castrensisek sorából, s a zalai várjobbágyok közé emeli.[164] A várszolga követségben is kitüntetheti magát olyan mértékben, hogy kiemelkedjék a várszolgák sorából. Így Visibor fia Germanus, az újvári vár „serviense", kit Béla király a Danilo orosz herceghez küldött követségben tett szolgálataiért emel testvéreivel Rennardus-szal és Iuud-dal együtt az újvári vár szentkirály jobbágyfiai közé.[165]

A XIII. század második felében a várszolga az előbb említetteknél nagyobb mértékben is emelkedhetik a társadalmi ranglétrán. 1265-ben István ifjabb király István castrensis fiait, Lászlót és Istvánt, akik Tumboldus gömöri várispán vezetésével különböző hadjáratokban vettek részt, serviensei közé emeli és „teljes arany szabadsággal" ruházza fel.[166] Hasonlóképpen a királyi serviensek közé emeli V. István király Thyuch fiait, Bud, Tódor és Abrank zalai várnépeket különböző hadjáratokban szerzett érdemeikért.[167] A várszolga tehát a várjobbágyi fokozat átugrásával is léphet a királyi serviensek közé e korszakban, mikor a király a várjobbágyokat is tömegesen emeli a királyi serviensek közé, ezeket tartván a számára legalkalmasabb, korszerű hadakozó népelemnek. Így emelkedik a királyi serviensek közé Corrardus, Agabit, Cholka, Warda, Mortun, Wida, Rumen és Gout, a pozsonyi vár népei, kik Istvánt Béla király elleni harcaiban fegyveresen szolgálták.[168] Hasonlóképpen emelkedtek János nógrádi várszolga fiai, Miklós, Jekmin és Egyed — egyébként András ispán magánserviensei —, valamint Zebene fia Dénes a castriensisek sorából az ország nemesei közé.[169] A nemesítés apjukra is kiterjed.

Kalianus fiai Anyanus és Us, meg Us fia János szolgagyőri castrensisek részt vettek V. István bolgár hadjáratában és a németek által elfoglalt Győr vára ostromakor megsebesültek, a várnépek sorából a királyi serviensek közé kerülnek.[170] A cseh király elleni harcokban tüntette ki magát Wech fia Bagun, kit a király a nyitrai vár népei közül az ország nemesei közé emel.[171] 1287-ben IV. László a pozsonyi vár Henrik fia Miklós nádortól való visszaszerzésekor szerzett érdemeikért egyszerre huszonkét pozsonyi várszolgát emel az ország nemesei közé, hogy a „harcosok száma emelkedjék".[172]

Előfordult, hogy az új nemeseket régi kondíciójuk miatt zaklatták. A legtöbb nemesítő oklevél külön hangsúlyozza, hogy volt várszolgát senki se merje előző kondíciója miatt háborgatni. Ez nem mindig volt elegendő. IV. László Orbán és Lewryk gömöri várszolgákat hűségükért és Orbán fiának Jánosnak hadi érdemeiért a gömöri vár joghatósága alól kivéve a királyi serviensek közé sorolja s elrendeli, hogy a gömöri ispánok ne zaklassák őket előző kondíciójukra hivatkozva.[173] Ez sem volt elegendő, mert László szükségesnek érezte, hogy egy másik oklevélben megparancsolja a gömöri ispánnak és várjobbágyoknak, hogy Orbán és Lewrik várnépeket és fiaikat ne zaklassák régi állapotukra hivat-

163 1243. jún. 2. ÁUO VII. 135., Reg. Arp. 743. Kétséges, hogy e várszolgák milyen fegyverzetűek voltak, mit jelent az oklevélben a „qui nobis in cabatis servire consueverant..."? Talán láncinget jelent.
164 1246 ÁUO VII. 218.
165 1251 OL DL 69.151. Kivonatos szöveg Bebek Detre nádor 1402. április 16-i ítéletleveléből. Reg. Arp. 955.
166 1265 *Fejér* VII/5. 341., Reg. Arp. 1844.
167 1271. aug. 25 ÁUO VIII. 350., Reg. Arp. 2104. „...tam commendabilem exercuerunt miliciam..."
168 1271 *Fejér* V/1. 103., Reg. Arp. 2088.
169 1272 *Fejér* VII/4. 142., Reg. Arp. 2197. — 1274. febr. 22. és szept. 3. között *Fejér* VII/4. 149., Reg. Arp. 2474.
170 1273. jún. 21. *Fejér* VII/2. 73., Reg. Arp. 2382.
171 1279 (jún.—aug.) Reg. Arp. 2985.
172 1287. márc. 2. HO II. 18., Reg. Arp. 3427. „...numerus bellatorum augeatur..."
173 IV. László kora, é. n. HO VIII. 277., Reg. Arp. 3609.

kozva, mert földjeikkel együtt kivette őket a gömöri vár kötelékéből s a királyi serviensek közé emelte.[174]

A várnépek nemesítése III. András idején is folytatódik. Két oklevélben számos pozsonyi várszolgát nemesít hadi érdemeik fejében. Az egyik oklevélben hat várszolgát[175] és rokonaikat, a másikban nyolcat.[176]

Bár a várjobbágy és a castrensis között nem csekély társadalmi különbség volt, nem ritkán előfordult, hogy jogaik védelmében közösen léptek fel. Mint *Bolla Ilona* megállapította, a várföldekért vívott harc közelebb hozta őket egymáshoz. A várjobbágy nem tudott sikeresen harcolni jogaiért, ha nem állt mögötte tömeg, a várnép is kevesebb sikerre számíthatott tekintélyes vezetők nélkül. A várszolgák önálló földért pereskedése majdnem mindig eredménytelen. Előfordul, hogy elkezdenek egy pert várjobbágyi vezetés nélkül, de inkább vesztes félnek tekintik magukat, mint hogy várjobbágyok nélkül folytassák azt. Néha sikerrel járt közös fellépésük.[177] 1234-ben viszont a szolnoki várjobbágyok és várszolgák közösen pereskednek az esztergomi érsekséggel és a pert elvesztik.[178] 1236-ban a nyitrai és pozsonyi várjobbágyok és várszolgák Uriás pannonhalmi apáttal pereskednek.[179] 1241-ben a pozsonyi várjobbágyok és várszolgák a Salamon nemzetségből származó nemesek ellen folytatnak birtokpert. A pert bajvívással döntik el és azt a nemesek nyerik meg.[180] Vasvári castrensisek várjobbágyaikkal, köztük a várnaggyal szövetkezve, pereskednek Ponit comes ellen, azzal vádolván őt, hogy a várföldből 80 ekényit saját birtokához csatolt. Roland nádor, pozsonyi ispán esküt követelt tőlük, de ők nem merték az esküt letenni.[181]

Öt vasvári castrensis és Belkus fia Simon között folyt 1255-ben birtokper. A perben minden várjobbágy a castrensisek ellen vallott, kivéve Bana várnagyot.[182] Pozsony megyei várjobbágyok és várszolgák a vár nevében pereskednek Remigius ispánnal, három ekényi föld birtokáért. A pert Remigius ispán nyeri meg.[183] A Kalnik-i várjobbágyok és castrensisek közösen pereskednek Zakey fia Péter ellen. A per kiegyezéssel végződik Roland szlavón bán előtt.[184] 1266-ban a veszprémi püspök azzal vádolt két somogyi várszolgát, hogy megölték a püspök egyik jobbágyát. A perben a somogy megyei curialis comes, Ders fia István, és Endre somogyi hadnagy a két várszolgával szövetségben pereskedik.[185]

Mocya comes vasvári várjobbágy a várszolgákkal szövetségben Herman-i Tyma fia Teodor comestől egy földet követel, azt várföldnek nevezve. A pert elvesztik, Erney országbíró szilenciumot parancsol nekik.[186] 1270-ben a moruchai comes várjobbágyaival és várszolgáival együtt pereskedik a zágrábi püspökkel.[187] Közösen folytatnak és vesztenek el egy birtokpert Bertalan fia Dénes ispánnal szemben a soproni várjobbágyok és castrensisek.[188]

Előfordult, hogy a várjobbágyok és várszolgák egymás ellen pereskedtek.

174 IV. László kora, é. n. nov. 18. Kompolt. Reg. Arp. 3598.
175 1298 *Fejér* VII/5. 541. L. még 1299 *Fejér* VI/2. 200.
176 1299 *Fejér* VI/2. 189.
177 *Bolla Ilona:* i. m. (1957) 90—91. o.
178 1234 Mon. Strig. I. 304., Reg. Arp. 534.
179 1236 ÁUO VII. 9. és XI. 470., Reg. Arp. 610.
180 (1241) *Fejér* IV/1. 149., Reg. Arp. 705.
181 1254. szept. 30. OL DL 39.251.
182 1255 HO VIII. 65. és 70. A várszolgák neve: Jeke, Pál, Kozma, Márton és Deme.
183 1256. nov. 6. ÁUO XI. 425. Reg. Arp. 1109.
184 1266. okt. 6. Crisii, *Smičiklas* V. 395. A várjobbágyok és várszolgák itt rokonságban vannak egymással.
185 1266 *Fejér* IX/7. 675.
186 1269. okt. 13. Fuzygtu. HO I. 41.
187 1270 ÁUO XII. 36.
188 1279 *Fejér* VII/2. 76.

1256-ban a garigi várjobbágyok és castrensisek pereskedtek egymás ellen — a somogyi várispán a castrensisekkel szövetségben pereskedett.[189]

Mi volt a szabad hospesek s a várispánság viszonya?

A várispánság hadakozó népeinek libertása feltételes, királyi libertás volt, a szabad hospeseké pedig teljes (plena). Érthető, ha egy szabad hospes tiltakozott, amikor várjobbágynak tartották.

1212-ben II. András királyi házába és famíliájába fogadja — régi szabadságait visszaállítva — István klerikust és visszahelyezi őt öt ekényi birtokába. István pap őse, Kál, még Szent István idejében jött Magyarországra német földről, Gizella királyné kíséretében, mint szabad ember, és Sopron vármegyében élt (... in Comitatu castri Supruniensis libere et absque alicuius condicione terram et locum cohabitandum elegisset). De Géza király idejében Lőrinc vasvári és soproni ispán előtt a soproni várjobbágyok István pap atyjáról Alykonról azt állították, hogy várjobbágy, hogy ezzel szabadságát kétségbevonták (ut per hoc ipsus titulum infringerent libertatis).[190] A várispánság területén, a vár „megyéjében" letelepült hospes helyzete tehát kedvezőbb volt, mint a várjobbágyoké, a várjobbágyok viszont igyekeztek a hospest a maguk szintjére „süllyeszteni", szabad állapotát korlátozni. Ezt próbálták meg Uros nyitrai hospes esetében is, akit szolgagyőri várjobbágyok, köztük a hadnagy és a főpraeco, igyekeztek a vár kötelékébe vonni, Uros azonban igazolni tudta, hogy szabad hospes.[191] Szabad hospes lehetett a Liptó megyében élő „Gallicus" János is, kit IV. Béla azzal a feltétellel erősít meg 4 eke liptói föld birtokában, hogy ő és utódai általános hadfelkelés esetén a liptói vár védelmére a várban maradnak.[192] János nyilvánvalóan nem volt várjobbágy, mert akkor nem kellett volna kötelezni, hogy maradjon a várban. Mint neve is mutatja, francia, vagy vallon származású szabad hospes lehetett, ki a vármegye területén élt, de a várban történő fegyveres szolgálatát külön földadománnyal kellett biztosítani. Helyzete szemmel láthatólag kedvezőbb, mint a várjobbágyoké.

A várban lakó hospesek, ha szabad eredetűek voltak is és a várjobbágyoknál teljesebb szabadsággal bírtak, kötelesek voltak részt vállalni a vár terheiből. Ettől akartak szabadulni egyes soproni hospesek, akik — társaik jelentése szerint —, a vár terhei alól kivonva magukat, a környéken kezdenek lakni s így a vár nagy része üresen marad. IV. László, mivel a várnak állandó őrségre van szüksége, elrendeli, hogy a várban birtokrésszel rendelkezők állandóan a várban lakjanak, s a környékre költözők haszonvételeit (utilitas possessionum) a várban lakók a maguk hasznára fordítsák.[193] A soproni hospesek élvezték — a vár védelme fejében — a soproni kerület (cutellus) dézsmájának huszadát.[194]

Sopronban eszerint a hospesek, akik fokozatosan városi polgárokká válnak, fokozódó mértékben vesznek részt a vár védelmében. A hospesekhez csatolta a király a királyi határőr íjászok maradékait is, kivéve őket a soproni ispán hatásköre alól.[195]

A várjobbágyok és várszolgák egy része, s különösen a várjobbágyok jelentős része, a királyi serviensek, a nemesség sorai közé emelkedett. De nem az összes várjobbágyok, még kevésbé az összes várszolgák. Mi történt a többiekkel?

189 1256. nov. 10. *Smičiklas* V. 26., Reg. Arp. 1111. és 1112.
190 1212 ÁUO I. 22., Reg. Arp. 279.
191 1255. nov. 8. HO VII. 48.
192 1262 HO VI. 232., Reg. Arp. 1313. „Johannes tempore exercitus generalis in castro Lyptou permanebit sicut miles in custodia dicti castri."
193 1283. júl. 25. Jánoshida mellett. Sopron. v. O. I/1. 10., Reg. Arp. 3249.
194 (1283.) júl. 25. Jánoshida mellett. ÁUO IV. 381., Reg. Arp. 3250.
195 (1283.) júl. 25. Jánoshida mellett. ÁUO IV. 380., Reg. Arp. 3251.

Már *Pesty Frigyes* észrevette, hogy várjobbágyokról Nagy Lajos, Mária, Zsigmond, sőt Mátyás korában is hallunk még.[196] *Czimer Károly* szerint a XIV. század elején a várjobbágyok és a vár más hadakozó elemei a megyei nemesség tisztjei alatt vonulnak hadba, azaz a nemesek magánservienseivé válnak.[197]

Bolla Ilona megállapítása szerint a nemességet nem nyert várjobbágyok egy része világi úr famíliárisává vált és kedvező esetben uruk kieszközölhette számukra a nemesítést. Kiválthattak a vár birtokszervezetéből és teljes libertáshoz juthattak anélkül is, hogy nemesekké váltak volna. Más részük a kialakuló polgárság és jobbágyparasztság sorai közé került. A XIII. század végén és a XIV. század elején is maradtak még nem jelentéktelen várjobbágy elemek és éltek tovább a király birtokain. Általában nem lettek a király hűbéresei. A király bármikor gyakorolhatta felettük függésük „proprius" természetéből fakadó úri hatalmát. A XIV. században is többször szerepelnek várjobbágyok és nemes jobbágyok, de státusuk régi fénye elhalványult. A megye, mint a nemesség fóruma, nem biztosított számukra helyet és funkciót. Jobagio elnevezésük azt mutatja, hogy nem kerültek a nemességbe. Ha egyházi úr fennhatósága alá kerültek, rendszerint a királyi birtokon élvezett státusuknak megfelelően az egyházi népek felsőbb rétegét gyarapították. A nemességbe vivő út számukra lezárult.[198]

A XIV. századi várjobbágyokról szóló oklevelek közül csak néhányat említünk. 1309-ben szerepel Gergely fia János, a barsi vár jobbágya.[199] 1310-ben Kelecsényi Dobák és fiai, István és Lukács, valamint társaik, barsi várjobbágyok,[200] 1315-ben Pyrus (dictus) Jakab barsi nemes jobbágy.[201] Iwanche-i Dömötört 1324-ben mint baranyai hadnagyot említik (maior exercitus de Baranya).[202] Kérdés, hogy létezett-e még valamilyen Baranya vármegyei királyi zászlóalj? Valószínűbb, hogy Dömötör csak viselte hadnagyi címét. Komárom megyei várnépeket említ I. Károly 1326-os oklevelében.[203] Pozsony megyei nemes várjobbágyokról és a várhoz tartozó földről szól egy szintén 1326-os királyi oklevél.[204]

A XIV. század első felében még sok esetben kerül igazolásra egyes nemesek nemességének eredete, s átírják az őseiket a vár kötelékéből kiemelő XIII. századi királyi okleveleket.[205] Paznanus fia György zágrábi nemes várjobbágyoknak adja el egy birtokát 1335-ben.[206] Hrascinai nemes várjobbágyok szerepelnek 1335-ben.[207] Versend-i András 1340-ben baranyai nemes jobbágyként szerepel.[208] 1348-ban Nógrád megyében Domokos „jobagio castri" egy kiküldött szolgabíró mellett szerepel.[209] A császmai káptalan 1352. évi oklevelében várföldről és várjobbágyokról szól.[210] 1354-ben is volt még várjobbágy-nemesítés.

196 *Pesty Frigyes* i. m. (1882) 73. és köv. o.
197 *Czimer Károly:* i. m. (1914.) 43. és köv. o. A nemesi megyét a régi királyihoz hasonlóan katonai egységnek is tartja Marczali Henrik. A megyei nemesség és a várjobbágyok 1290-ben is egy dandárt alkottak, mint IV. László 1290-es Szabolcs, Szatmár és Ugocsa megyéhez intézett felszólítása mutatja. (*Marczali H.:* Magyarország története az Árpádok korában. Budapest, 1896. 654—655. o.)
198 *Bolla I.:* i. m. (1976) kézirat. A kialakuló polgárságban jelentős a várjobbágyok szerepe. *Granasztói György* szerint a kolozsvári német telepeseket vezető, s a felbomlott várszervezetből ott maradt várjobbágy eredetű patrícius nemzetségek sajátították ki a városi tisztségeket. (A középkori magyar város. Budapest, 1980. 112. o.)
199 1309. okt. 9. OL DL 58.577.
200 1310. febr. 1. OL DL 86.911.
201 1315. febr. 26. OL DL 86.929 és 1327. márc. 1. Visegrád. OL DL 86.983.
202 1324. dec. 10. OL DL 87.433. 1319-ben Baranya megyében az ispán s a négy szolgabíró mellett még szerepel Jakab maior exercitus. De ez lehet a megyei nemesség kontingensének parancsnoka is. (OL DL 38.677.)
203 1326. jan. 8. Visegrád. OL DL 42.873.
204 1326. júl. 25. Visegrád. OL DL 25.078. és DL 38.117.
205 1327. ápr. 9. OL DL 61.239. — 1328. márc. 9. OL DL 57.104. — 1335. aug. 5. Sopron. HO III. 104.
206 1335. aug. 27. Zágráb. OL DL 37.580.
207 1335. okt. 30. OL DL 40.732.
208 1340. okt. 25. OL DL 87.112.
209 1348. júl. 2. OL DL 67.273.
210 1352. szept. 26. OL DL 41.191.

Ekkor emeli István szlavón herceg Ratk fia Miklós móróczai nemes várjobbágyot és társait, hadi érdemeik fejében, az országos nemességbe.[211]

Nem csak Szlavóniában voltak várjobbágyi birtokok a XIV. század közepén. 1358-ban Nagy Lajos a Bars megyei Tapolcsány és Bajka várjobbágyi birtokokat a várjobbágyi terhektől megszabadítva adományozza el.[212] Lajos király 1358-ban emeli Borfői Lőrinc fiait, Istvánt, Mihályt, Miklóst és János fia Jánost a honti várjobbágyságból az ország nemesei közé.[213] Bábóti várjobbágyokon elkövetett erőszakról szól János rábaközi főispán és kapuvári várnagy 1359-es oklevele.[214] Lajos király 1360-ban emeli az országos nemesek közé Szécsi Miklós dalmát és horvát bán ítélőmestere, György fia Domokos mester rokonait, Sebestyén fiait, Mihályt és Benedeket, akik soproni várjobbágyok voltak.[215] A zágrábi határban fekvő Mrachlin lakóinak 1360-ban fontos, hogy ők a zágrábi vár nemes jobbágyai, s nem ennél hátrányosabb helyzetű népek.[216] Veszprém megye várjobbágya 1364-ben, mint bűnügyben kiküldött megyei ember szerepel.[217] 1364-ben Szabolcs és Bereg megyék közgyűlésén még — úgy látszik — fontos volt annak igazolása, hogy Megyeri Tamás fia Miklós és mások sohasem voltak várnépek, hanem mindig szabolcsi nemes várjobbágyok voltak s szabolcsi birtokaikat mint harcos várjobbágyok birtokolták.[218] Hasonló témával foglalkozott 1366-ban Bars vármegye közgyűlése.[219] 1371-ben Szécsi Miklós országbíró olyan perben hoz ítéletet, melyben vita folyik arról, hogy az alperesek Nyitra megyei nemes jobbágyok-e, vagy kikiáltói szolgálatot teljesítő várnépek, azaz praeco-k?[220] A szlavóniai Kőrösön Hegen és Gencs vár nemes jobbágyai pereskednek egymással.[221] Zágrábi nemes várjobbágyok szerepelnek 1382-ben is.[222] Valkóvárott 1383-ban egy hatalmaskodás kivizsgálására kiküldött megyei megbízott címe: „maior exercitus populorum castrensium".[223]

A várjobbágyok, várszolgák, a királyi megyei szervezet maradványainak további sorsát vizsgálni nem feladatunk. Elégedjünk meg annyival, hogy a XIV. században nemcsak a némileg más társadalmi fejlődésű Szlavóniában szerepelnek nemes várjobbágyok, hanem az ország más részein is fontos, hogy várjobbágyi vagy várnépi eredetű-e valaki, történnek még várjobbágy-nemesítések és vagy a királyi vármegye némely funkcionáriusai kapnak szerepet a nemesi vármegyében, vagy a nemesi vármegye nevezi a maga embereit a régi királyi megyétől átvett elnevezésekkel.

A királyi várispánságok hadakozó népeinek helyzete e várispánságok felbomlása során tehát a következő módon alakult.

A várispánsági szervezet bomlása a XII. század végén kezdődött és az 1250-es évek végén s az 1260-as évek elején gyorsult fel. E folyamatnak IV. Béla a tatárjárás előtt igyekezett gátat vetni, de 1241 után e törekvésével — mely sikertelennek bizonyult — felhagyott.

A várjobbágyok egy részének sikerült — kedvező gazdasági helyzetük és vi-

211 1354. máj. 15. Iváncs. *Fejér* IX/6. 286.
212 1358. nov. 9. Anj. O. VII. 478. „...ab omni honere et gravamine iobagionatus dicti castri exemptas..."
213 1358. dec. 11. Anj. O. VII. 522. „...a servitute conditionaria castri sui Hontensi..."
214 1359. febr. 21. HO III. 173.
215 1360. márc. 23. Visegrád. OL DL 65.560., 65.508., 65.517., 65.504.
216 1360. nov. 19. Zágráb. OL DL 37.580.
217 1364. júl. 4. Vásárhely. OL DL 66.161.
218 1364. szept. 14. OL DL 24.910. — 1366. jún. 27. OL DL 24.910. — 1378. okt. 19. OL DL 24.910. — 1378. nov. 14. Visegrád. OL DL 24.910.
219 1366. júl. 8. Bors város mellett. OL DL 58.573.
220 1371. jún. 8. OL DL 98.170. — 1372. aug. 22. Nyitra mellett. OL DL 98.170.
221 1377. márc. 17. Kőrös. OL DL 38.713.
222 1382. jún. 2. Zágráb. OL DL 37.580.
223 1383. febr. 19. Valkóvár. OL DL 91.899. A „várjobbágy" elnevezés még 1410-ben is előfordul. (*F. Makray*: „Le pays de la noblesse nombreuse". Budapest, 1980. 16—17. o.)

tézi tetteik jóvoltából — a vár kötelékéből kiemelkedve a királyi serviensek, később a köznemesek sorai közé emelkedni. Ez volt a várjobbágyok katonailag leghasználhatóbb, részben nehéz fegyverzetű része. Minden várjobbágy felemelkedése általában külön királyi elhatározás eredménye volt, de a bomlás előrehaladott szakaszában levő megye várjobbágya olykor királyi döntés nélkül is kiválhatott megyéjéből. A várjobbágyok szerepe a XIII. század második felében is jelentős volt. Egy részük a feudális nagyurak hadakozó serviensévé, magánhadseregének harcosává vált.

Hadakozó volt a castrensisek (várszolgák) egy része is, s így nekik is volt némi esélyük arra, hogy a vár kötelékéből kiválva a köznemességbe emelkedjenek. Közülük természetesen kevesebben jutottak a királyi serviensek, a köznemesek közé, mint a gazdagabb és minden esetben hadakozó várjobbágyok közül.

A vármegye területén élő hospeseknek a várhoz fűződő kapcsolata lazább volt, mint a várjobbágyoké és várszolgáké. A várispánságok megszűnése után nagyrészt a kialakuló városok polgáraivá váltak.

A várszolgák többsége a jobbágyparasztságba olvadt. A nemességbe *nem* emelkedő várjobbágyoknak az a része, amely nem vált valamelyik nagyúr serviensévé, vagy valamelyik egyház hadakozó jobbágyává, a városi polgárság vagy a jobbágyparasztság számát gyarapította.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Anj. O.	= Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk.: *Nagy Imre, Tasnády Nagy Gyula.* I—VII. Budapest 1878—1920.
Apponyi O.	= A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok levéltárában őrizett oklevelei I. 1241—1526. Budapest, 1906.
ÁUO	= Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzéteszi *Wenzel Gusztáv.* I—XII. Pest, Budapest, 1860—1874.
Budapest O.	= *Gárdonyi Albert:* Budapest történetének okleveles emlékei I. k. Budapest, 1936.
Cod. Dipl. Slov.	= Codex Diplomaticus et Epistolaris Slovaciae. Tom. *1.* 805—1235. Ad edendum praeparroit *Richard Marsina,* Bratislavae, 1971.
Eperjes városi levéltár	jelenleg az Eperjesi Járási Levéltárban (Prešov)
Fejér	= Codex diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis. Studio et opera *Georgii Fejér,* I—XI. Budae, 1829—1844.
Gombos	= *Gombos Ferenc Albin:* Catalogus fontium Historiae Hungariae 800—1301. I—IV. Budapest, 1937—1938., 1943.
HK	= Hadtörténelmi Közlemények, Budapest.
HO	= Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják: *Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly* és *Véghely Dezső* I—V. Győr, 1865—1873., *Ipolyi Arnold, Nagy Imre* és *Véghely Dezső* VI—VIII. Budapest, 1876—1891.
H Oklt	= Hazai Oklevéltár 1234—1536. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Szerk.: *Nagy Imre, Deák Farkas* és *Nagy Gyula.* Budapest, 1879.

Marczali: Enchiridion = *Marczali Henrik—Angyal Dávid—Mika Sándor:* Enchiridion... A magyar történelem kútfőinek kézikönyve, Budapest, 1902.

Mon. Strig. = Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I—II. Ed. *Ferdinandus Knauz.* Strigonii 1874—1882, III. Ed. *Lodovicus Crescens Dedek,* Strigonii 1924.

OL, DL = Magyar Országos Levéltár. Mohács előtti gyűjtemény.

PR = A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. Kiadja a pannonhalmi Szent Benedek-rend, szerk.: *Erdélyi László, Sörös Pongrác,* I—XII. B. Budapest, 1902—1916.

Reg. Arp. = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica, I—II/1. Szerk.: *Szentpétery Imre.* Budapest, 1923—1943. II/2—3. Szerk.: *Szentpétery Imre —Borsa Iván.* Budapest, 1961.

Smičiklas = *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomaticki Zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, II—XV. Zagrabiae, 1904—1934.

Sopron v. O. = Sopron szabad királyi város története, 1. rész. Oklevelek és levelek I. sor. I—VI. II. sor. I—V. Kiad. *Házi Jenő,* Sopron, 1921—1938.

Sz = Századok, Pest, Budapest.

Sztáray O. = A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. Szerk.: *Nagy Gyula,* I—II. Budapest, 1887—1889.

TT = Történelmi Tár, Budapest.

Teutsch—Firnhaber = *G. D. Teutsch—F. Firnhaber:* Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens. I. — 1301. Wien, 1857.

Urk. Burg. = Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg, Bearb. von *Hans Wagner* und *Irmtraut Lindeck-Pozza.* I—II. Graz—Köln, 1955—1965.

Zalai O. = Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk.: *Nagy Imre, Véghely Dezső* és *Nagy Gyula.* I—II. Pest, Budapest, 1866—1890.

ZiO = A zichi és vásonkeői Zichy család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. Szerk.: *Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál.* I—XII. Pest, Budapest, 1871—1931.

ZW = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von *Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch.* I—IV. Hermannstadt, 1892—1937.

Андраш Бороши

РАСПАД КОРОЛЕВСКОГО КОМИТАТА ВРЕМЕН АРПАДА И СУДЬБА НАСЕЛЯВШЕГО ЕГО ВОИНСКОГО ЛЮДА

Резюме

Статья рассматривает вопрсы, связанные с судьбой воинского люда королевского замкового округа (комитата) в период распада этой системы. Опираясь на работы исследователей Элемера Маюс, Иштвана Сабо, Илоны Болла и др., занимавшихся этим вопросом, автор статьи заключает, что жители королевского комитата состояли из нескольких различных по своему общественному и имущественному положению слоев. Однако среди них лишь госпесы (новопоседеленцы, поселившиеся в Венгрии иностранцы—немцы, итальянцы, славяне—занимавшиеся ремеслом и торговлей) имели полную свободу.

Ведущая прослойка, значительная часть замковых крепостных (иобагионов замков) без особых трудностей влилась в дворянское сословие. Этот процесс начался уже в конце XII века, но во всей своей полноте он развернулся только во второй половине XIII века. Правители и сами старались содействовать реализации этой тенденции. Верхний слой крепостного крестьянства мог подняться по общественной лестнице главным образом благодаря своим воинским заслугам. Таким образом ущерб вследствие утраты комитатских земель с оборонной точки зрения был лишь видимым, ибо владельцы отдельных поместий, освобожденных от крепостного статуса, продолжали и впредь нести воинскую повинность.

Во второй половине XIII века ослабевающая королевская власть вела упорную борьбу с восходящими олигархами, чтобы удержать за собой замковых крепостных, и вместе с тем, чтобы сохранить в их лице свою военную базу. Однако это борьба принесла лишь частичные результаты, так как значительная часть иобагионов замков превратилась в личных сервиентов землевладельцев. А перед последними по благовелению их господина также открылся путь к «полной свободе», то есть к заполучению дворянских привилегий.

Не только иобагионы, но и часть замковых слуг также располагала земельной собственностью, и небольшая их часть выдвинулась в дворянские сословие страны, ибо, как это констатировал в одном из своих писем король Ласло IV в 1287 году, когда он дарствовал дворянское звание 22 пожоньским замковым слугам, необходимо было, «чтобы увеличивалось количество воинов». Однако большая их масса в XIV веке слулась с унифицировавшимся крепостных крестьянством.

Остатки королевских иобагионов замков продолжали жить в XIV столетии. И в этот период можно встретиться с грамотами, дарствовавшими общегосударственный дворянский титул, но военное значение воинского люда бывшего королевского комитата теперь уже совершенно исчезло. Замковые сервиенты влились в феодальное войско дворянских комитатов.

András Borosy

DER ZERFALL DES KÖNIGLICHEN KOMITATS ZUR ZEIT DER ÁRPÁDEN UND DAS SCHICKSAL DES KRIEGSVOLKES

Resumee

Die Studie beschäftigt sich mit dem Schicksal des Kriegsvolkes der königlichen Komitats zur Zeit des Zerfalles des Systems. Sich auf die Werke der sich mit dieser Frage beschäftigenden Forscher (Elemér Mályusz, István Szabó, Ilona Bolla, usw.) stützend, stellt sie fest, dass mehrere Gesellschaftsschichten verschiedener gesellschaftlicher und materieller Lage die Bevölkerung des königlichen Komitats gebildet hatten. Von ihnen hatten aber nur die Hospesen eine vollkommene Freiheit.

Die führende Schicht, der grösste Teil der Jobagiones castri assimilierte sich ohne Schwierigkeiten mit dem Adel. Der Prozess hatte schon am Ende des 12-ten Jahrhunderts begonnen, entfaltete sich aber erst in der zweiten Hälfte des 13-ten Jahrhunderts in seiner Vollständigkeit. Die Herrscher strebten selbst danach, diese Tendenz zu fördern. Die oberste Schicht der Jobagiones castri verdankte ihren gesellschaftlichen Aufstieg hauptsächlich ihren militärischen Verdiensten. Der Schaden durch den Verlust der Burggüter vom Standpunkt der Landesverteidigung war nur scheinbar, da jeder Landbesitzer der von dem Burgsystem unabhängig wurde, erfüllte jedoch weiterhin seine Militärpflicht.

In der zweiten Hälfte des 13. J. H. führte die königliche Macht, die immer schwä-

cher wurde, einen zähen Kampf mit den aufsstrebenden Oligarchen, die die Jobagiones castri behalten und damit die Basis ihrer militärischen Macht bewahren wollten. Dieser Kampf führte nur zu Teilerfolgen, da der grösste Teil der Jobagiones castri zu Privatkriegern des Hochadels geworden sind. Auch für die Letzterwähnten — dank ihrem „Dominus" — wurde der Weg zur „vollständigen Freiheit", d. h. Erhaltung der adeligen Vorrechte, geöffnet.

Nicht nur die Jobagiones castri, sondern auch ein Teil der Burgdiener besassen Land. Ein kleiner Teil von ihnen stieg in die Reihe des Adels auf. Ladislaus IV, der 1287 in Pozsony 22 Burgdiener in den Adelstand erhoben hatte, begründete in seinem Brief diesen Akt als „notwendig um die Zahl der Krieger zu erhöhen". Die Mehrzahl von ihnen ist im 14. J. H. in der immer mehr einheitlich werdenden Fronbauerschaft aufgegangen.

Die Überreste der königlichen Gespanschaften existierten im 14. J. H. noch weiter. Auch zu dieser Zeit findet man Dokumente über Adelsverteilung, aber die militärische Bedeutung des Kriegsvolkes des einstigen königlichen Komitats war schon ganz verschwunden. Die den Burgen Zugehörigen wurden in den adeligen Komitatsbanderien assimiliert.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

A MEZŐKERESZTESI CSATA TÖRTÉNETE (1596. OKTÓBER 26.)

A mezőkeresztesi csatáról a múlt század vége óta nem készült tanulmány, holott az 1526-tól 1699-ig tartó török korszak egyik legnagyobb és legjelentősebb ütközete volt; akár a szemben álló erők létszámát, akár a csata fordulatokban gazdag eseményeit, akár a veszteségeket tekintjük. Célom az, hogy a rendelkezésre álló források és szakirodalom[1] segítségével összefoglaló képet adjak a csata előzményeiről, lefolyásáról és következményeiről. További kutatások természetesen módosíthatják az itt felvázolt képet, új források alapján jobban megvilágosodhatnak a még homályban levő részletek.[2]

A mezőkeresztesi csata *előzménye* tágabb értelemben véve a 15 éves háború (1593—1606) első szakasza. A háborút Szinán nagyvezír indította meg 1593-ban. A béke megbontásának ürügyéül felhasználta a boszniai pasa Sziszeknél elszenvedett vereségét (1593. június 22.), valamint az évi adó késését. A török nagyvezír célja egész Magyarország meghódítása lehetett, főként az Észak-Dunántúlt akarta elfoglalni. A Felvidéken Erdélyhez hasonló vazallus státusú államot

1 Az alábbiakban a következő forrásokat idézem: Török történetírók. III. k., 1566—1659. Fordította *Karácson Imre*. Török—magyarkori történelmi emlékek. Második osztály: írók. *Pecsevi Ibrahim Tarikhjából* és *Kjátib Cselebi Fezlikejéből*. Bp., 1916. (a továbbiakban — *Pecsevi*, illetve *Kjátib Cselebi*); *Naima, Mustafa:* Annals of the Turkish Empire 1591—1659. Translated by *Charles Fraser*. ç. London, 1832. (a továbbiakban — *Naima*); Mitrovicei Vratislav Vencel viszontagságai. Fordította *Nagy Judit*. Bratislava, 1982. (a továbbiakban — *Vratislav*); *Baranyai Decsi János* magyar históriája (1592—1598). Fordította és a bevezetőt írta *Kulcsár Péter*. Bp., 1982. (a továbbiakban — *Decsi*); *Hurmuzaki, Eudoxie:* Documente privitore la Istoria Romanilor. Vol. III. Partea II. 1576—1600. Bucureşti, 1888. (a továbbiakban — *Hurmuzaki*); *Istvánffy Miklós:* Magyarország története 1490—1606. 2. k. Fordította *Vidovich György*. Debrecen, 1868. (a továbbiakban — *Istvánffy*); *Illésházy István* nádor följegyzései 1592—1603. Közli *Kazinczy Gábor*. Magyar történelmi emlékek. Második osztály: írók. 7. k. Pest, 1863. (a továbbiakban — *Illésházy*); *Miksa* főherceg emlékirata az 1596. évi mezőkeresztesi csatáról. Történelmi Tár, 1900. (a továbbiakban — *Miksa fhg. emlékirata*); *Miksa* főherceg jelentése Rudolf császár és magyar királyhoz a mezőkeresztesi csatáról. Közli *Gömöry Gusztáv*. Hadtörténelmi Közlemények, 1892. (a továbbiakban — *Miksa fhg. jelentése*); *Helius Arnoldus:* Infaustae apud Kerestium Christianorum pugna brevis, ac dilucuda narratio. In: *Reusner, N.:* Rerum memorabilium in Pannonia ... gestarum narrationes. Frankfurt, 1603. (a továbbiakban — *Helius*); *Iansonius, M.:* De expugnatione Agriae, et praelio ibidem ad Kerestam cum Christianis gesta a Mahomete III. Turcarum Tyranno ... In: *Reusner*, i. m. (a továbbiakban — *Iansonius*); Georgius Bornemissa 1596. nov. 2-i levele, idézi *Simonyi Ernő:* Magyar történelmi okmánytár, londoni könyv- és levéltárakból. 1521—1717. Magyar történelmi emlékek. Első osztály: írók. 5. k. Pest, 1859. (a továbbiakban — *Bornemissza*); Egykorú német tudósítás a mezőkeresztesi csatáról. Közli *Gömöry Gusztáv*. Hadtörténelmi Közlemények, 1892. (a továbbiakban — *Egykorú német tudósítás*); További adalékok a mezőkeresztesi csata történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények, 1892. (a továbbiakban — *Adalékok*); a csatára vonatkozó szultáni fethnámét közli *Fekete Lajos:* A velencei állami levéltár magyar vonatkozású fethnáméi. Levéltári Közlemények, 1926. (a továbbiakban — *Fekete*); Barton angol követ jelentésére l. *Kropf Lajos:* Egervár eleste és a keresztesi csata 1596-ban. Századok, 1895. (a továbbiakban — *Kropf*); a csatára vonatkozóan alapvetően fontos tanulmány még *Komáromy András:* A mezőkeresztesi csata 1596-ban. Hadtörténelmi Közlemények, 1892. (a továbbiakban — *Komáromy*); röviden foglalkozott vele művében *Hammer, Joseph:* Geschichte des osmanischen Reiches. Zweiter Band (1520—1623). Pest, 1843. (a továbbiakban — *Hammer*); *Iorga, Nicolae:* Geschichte des osmanischen Reiches. III. Gotha, 1910. (a továbbiakban — *Iorga*).

2 Ilyen újabban előkerült forrás: Giovanni Marco Isolano gróf cs. ezredes (Székesfehérvár későbbi parancsnoka) följegyzései a 15 éves háborúról. (a továbbiakban — *Isolano*) Az olasz nyelvű szöveg magyar fordítása *Benda Kálmán* közlésében a Hadtörténelmi Közlemények e számában, a „Forráspublikációk" rovatban olvasható. A szöveget Benda Kálmán volt szíves rendelkezésemre bocsátani, amiért ezúton is köszönetet mondok.

szeretett volna létesíteni. Tervbe vette Bécs ostromát is.[3] A kezdeti török sikerek után (Veszprém, Palota, Tata és Győr elfoglalása) 1595-ben Rudolf császár nagyarányú ellentámadást kezdeményezett. Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem, miután leszámolt belső ellenzékével, amely a török birodalommal való szakítást ellenezte, szövetséget kötött a császárral. A törökellenes koalíció tagja lett Moldva és Havasalföld is. Az oszmán birodalom ellen felkelt vazallus fejedelemségek, Erdély és Havasalföld csapatai az al-dunai Gyurgyevo váránál vereséget mértek a visszavonuló Szinán nagyvezír utóvédjére. E diverziós támadás elvonta a török főerőket a magyarországi hadszíntérről. A császári sereg így visszafoglalhatta Esztergomot, Visegrádot és Vácot. A magyarországi török uralom megingott, Buda is veszélybe került. A vázolt események arra késztették a kudarcok miatt előbb lemondatott, majd újra nagyvezírré tett Szinán pasát, hogy az 1595 januárjában III. Murádot felváltó III. Mehmed szultánt kérje fel a hadjárat vezetésére. A nagyvezír indoklása szerint a hadjáratot vezető szerdár és az Isztambulban maradó helyettes (kajmakám) közötti ellentétek hátráltatják a hódítást, ezért legjobb lenne, ha a szultán, Szulejmán példáját követve, személyesen vonulna hadba. Szinán nagyvezír mellé állt Szeád-eddin hodzsa is, aki azzal érvelt, hogy a világ szultánjainak szükséges „kelléke" a világhódítás.[4]

A hadjárat *célját* illetően ellentmondó értesüléseket tartalmaznak forrásaink. A magyarországi kémjelentések arról adtak hírt, hogy a szultán Győrhöz fog vonulni és Bécs ostromát fogja megkísérelni. Felmerült az is, hogy a török sereg egy része Hasszán pasa vezetésével Erdély ellen indul.[5] A velencei követjelentések szerint a szultán az általa rendkívül gyűlölt Báthori Zsigmond ellen fog menni, akinek serege Temesvárt ostromolta.[6] Kérdés, hogy mikortól merül fel a török hadvezetésben az Eger elleni támadás terve. Babinger Szinán nagyvezírnek tulajdonította a tervet, aki ugyan megkezdte a hadjárat előkészítését, de 1596 áprilisában meghalt.[7] Utóda a szerényebb katonai képességekkel rendelkező Ibrahim pasa lett. Decsi János szerint Isztambulban haditanácsot tartottak, amelyen több javaslat is elhangzott a magyarországi hadjárattal kapcsolatban. Végül „az a határozat kerekedett felül, hogy egyenesen Egerhez vonuljanak, mert ha ezt megszerzik, nem lesz több akadálya annak, hogy egész Magyarországot elfoglalják, az erdélyieket megakadályozzák abban, hogy a németeknek segíthessenek, és így a németeket könnyedén megzabolázzák."[8] A török sereget az 1596. évi hadjáratra elkísérő Barton angol követ szerint a belgrádi táborozáskor haditanácsot tartottak. Itt úgy döntöttek, hogy a szultán serege felével Erdély, másik felével pedig Bécs ellen fordul. Az Erdély ellen működő hadtestnek egyszersmind feladata lett volna Eger várát „út közben" bevenni.[9] Kjátib Cselebi hivatkozik művében a Náhbet ül-tevárikh című munkára, amely szerint már Belgrádban tanácskoztak az útirányról. Néhány vezér úgy nyilatkozott, hogy „mivel az Erdel-oglu (ti. Báthori Zsigmond), aki régóta adófizető, néhány év óta árulást követ el, azért ellene kell menni és országát el kell pusztítani. Néhány értelmesebb ember azonban azt mondta, hogy mindez

3 A nagyvezír céljaira l. *Tóth Sándor László:* Török stratégia a tizenöt éves háborúban 1593—1606. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus LXIX. Szeged, 1981. (a továbbiakban — *Tóth*, 1981.) 26—31. o.; *uő.:* Szinán nagyvezér tervei 1593—1594-ben. Hadtörténelmi Közlemények, 1982. 166—173. o (A továbbiakban — *Tóth*, 1982.)

4 *Pecsevi*, 128. o.; *Kjátib Cselebi*, 243—244. o.; *Vratislav*, 217. o.

5 *Jedlicska Pál:* Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához. 1552—1600. Eger, 1897. 699—600, 607. o.

6 *Óváry Lipót:* A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. II. füzet. Bp. 1894. 238. o.

7 *Enzyklopaedie des Islam.* Band IV. Leiden—Leipzig, 1931. 464—465. o.

8 *Decsi*, 325. o.

9 *Kropf*, 400—401. o.

igaz ugyan, de az Erdélybe vezető utak mocsaras, nádas, ingoványos helyek... azért a tervet nem fogadták el. Ezenközben híre jött, hogy az ellenség Hatvan várát ostrom alá vette, azért abban állapodtak meg, hogy oda kell menni és a közelben fekvő Eger nevű erős várat kell elfoglalni."[10] Egy velencei követjelentés szerint a törökök már hidat vertek a Dunán, hogy Erdély ellen vonulhassanak, s a sereg nagyobb része már át is kelt, amikor Hatvan megtámadásának híre megváltoztatta terveiket.[11] A török krónikások szerint Szalánkemén nevű állomáshelyen tartottak divánt arról, hogy milyen irányba menjen a sereg. Az egyik álláspontot Szinán nagyvezír fogadott fia, Dsigalazáde pasa képviselte. Szerinte „legcélszerűbb lesz Komárom ellen menni, mert... ha Isten segítségével azt a várat elfoglaljuk, a Duna partjai elfoglalva és biztosítva lesznek. A többi vezírek és előkelők azonban azt mondták, hogy Komárom kicsiny vár és nem érdemli meg, hogy a felséges padisah ekkora sereggel ellene menjen, mert elfoglalása nem szerez dicsőséget, azért inkább fontosabbnak tartották, hogy Eger vára ellen menjen. Abban a véleményben voltak, hogy Eger elfoglalásával a bányavidéket is elfoglalhatják."[12]

Az idézett források azt bizonyítják, hogy az 1596-os hadjárat célja az isztambuli tanácskozáson még Bécs, illetve Erdély lehetett. Szinán nagyvezír, akinek 1593—1594-es hadjáratai az észak-dunántúli vidékre irányultak, nem tervezhette az Eger elleni hadjáratot. A belgrádi tanácskozáson is még a csapatok kettéosztása és két hadicél (Bécs, Erdély) szerepelt. Ezen csak a Hatvan ostromáról szóló hír változtatott. A török kézen levő várat augusztus 15-től szeptember 3-ig ostromolták Miksa főherceg csapatai. A vár bevétele után az őrséget és a védtelen hozzátartozókat megölték. A belgrádi táborozás augusztus 9-től augusztus 22-ig tartott, ideérhetett a segítségkérő követ Hatvanból. Hatvan megtámadása, jóllehet nem a diverzió szándékával történt, kétségtelenül eltérítette a török hadvezetést eredeti szándékától. A magyarországi hadszíntérre való kései megérkezés miatt amúgy sem sok sikerrel kecsegtetett Bécs megtámadása, ezért a szalánkeméni tanácskozáson már csak Komárom elfoglalása merült fel. Eger mellett szólt a vár stratégiai jelentősége, valamint a közelében fekvő bányavidék megszerzése.

A török sereg Szalánkemén után Péterváradnál kelt át a Dunán, majd Szeged és Szolnok érintésével vonult Eger alá. Útközben a sereg gyakorlatot is tartott, amelynek során a török csapatok bekerítették az ellenséget jelképező seregrészt.[13] Az oszmán had szeptember 21-én ért Egerhez, amely erős védőseregg el rendelkezett. Ennek ellenére október 13-án feladták a várat. Az egri őrséget a hatvani mészárlás miatt a törökök leölték, csak a tiszteket (pl. Nyáry Pál kapitányt) ejtették fogságba. A vár elfoglalása után a szultán állítólag tovább akart nyomulni, hogy „megszerezze Tokajt, Kassát, Magyarország maradék részeit egészen Bécsig."[14]

A császári sereg 1596-os hadjárata során először Pápa ostroma merült fel. E tervet később elejtették és a haditanács arról vitatkozott, hogy Budát, vagy Hatvant vegyék-e be. Végül Vác megtámadása mellett döntöttek. A közeledő seregtől megrémülve a török őrség elhagyta a várat. Egy újabb haditanács Hatvan bevételét tűzte ki célul. A vár elfoglalása után a császári sereg fővezére, Miksa főherceg, hírt kapott a török sereg élővédjének közeledéséről. Fel-

10 *Kjátib Cselebi*, 247. o.
11 *Brown, Horatio F.* (ed.): Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs Existing in the Archives and Libraries of Venice. Vol. IX. 1592—1603. London, 1897. 243. o.; l. még *Hurmuzaki*, 226. o.
12 *Pecsevi*, 129. o.; *Kjátib Cselebi*, 247. o.
13 *Vratislav*, 240—241. o.
14 *Decsi*, 329. o.

merült a Szolnoknál táborozó török seregrész megtámadásának terve, de Miksa tartott a szultáni fősereg megérkezésétől. A főherceg az örökös tartományok védelmét tartva szem előtt visszavonult előbb Vác, majd Esztergom irányába. Vácnál keresték fel az erdélyi fejedelem követei, akik segítséget ajánlottak fel Eger török ostroma esetén. A váci haditanács úgy döntött, hogy Eger védelme érdekében egyesítik az erőket és az ellenséggel döntő csatát vívnak. Miksa főherceg azonban későn indult el Eger felmentésére, a felázott utak is gátolták a haladásban.[15] A tét immár a kulcsfontosságú Eger visszaszerzése volt. Ebben érdekelt volt az erdélyi fejedelem is, mivel a vár elestével az Erdéllyel való császári összeköttetés veszélybe került. Ugyanakkor Erdély őrzésére is hagynia kellett csapatokat, mert a török támadás veszélye még nem múlt el. Az erdélyi fejedelem és Miksa főherceg hadai október 18-án egyesültek. Október 20-án Tieffenbach kassai főkapitány is csatlakozott a felső-magyarországi csapatokkal. A három sereg egyesülése Miskolc közelében, Sajóvámosnál történt.[16]

A török sereg létszámának meghatározása korántsem egyszerű feladat, mivel ellentmondó adatokkal találkozunk a forrásokban. A nem török források túlbecsülik az ellenséges csapatok létszámát.[17] A török seregrészek közül viszonylag pontosabban ismerjük a szultáni zsoldos csapatok létszámát. Pecsevi szerint 50 ezernél többen vettek részt ebben a hadjáratban. Barton követ 32 ezer janicsárról és 24 ezer szpáhiról emlékezett meg, míg Vratislav csak 12 ezer janicsárt és 24 ezer szpáhit említett. A szultáni csapatok létszámát, a janicsárok tól függően, 40—50 ezer főre tehetjük. A hagyományos török lovasságra, a szpáhikra vonatkozóan még bizonytalanabb adatokkal rendelkezünk. Pecsevi a portai zsoldossággal azonos létszámúnak véli a többi alakulatok (szpáhik, akindzsik, tatárok) összlétszámát. Vratislav 50 ezerre becsüli Lala Mehmed pasa anatóliai seregét, 80 ezerre a ruméliaiakat, míg Dsigalazáde csapatát csak 15 ezerre.[18] A szpáhik számát hozzávetőlegesen azonosnak véljük a zsoldos csapatokéval, így a reguláris alakulatokat 80—100 ezer főre tehetjük. E hatalmas sereghez még kisebb harci értékű segédcsapatok (tatárok, akindzsik) járultak, akiknek létszáma a 10—20 ezer főt aligha haladhatta meg. Az oszmán seregben a lovasság dominált, a gyalogság aránya a 25%-ot sem érte el.

Számot kell vetnünk azzal, hogy a török had létszámát a szolgák, a szekerek, a tevék mérhetetlenül felduzzasztották, látszólag óriásivá növelték, mozgási sebességét viszont erősen korlátozták.[19] Zrínyi Miklós egy 1564-ben tartott tanácskozáson elmondta, hogy a török sereg nagy része „áll szolgákból, szakácsokból, sepredékből, fegyvertelen bolgár és görög tevehajcsárokból, sátorverő, itató, tüzelő, eleség és takarmányozó szolgákból, mely használhatatlan rendetlen tömeg, mely csatába nem vezethető, vagy ha vezettetik, nem használható, minthogy egy fejszén kívül egyéb fegyvere nincs, nagyrésznek pedig ez sincs, hanem csak egy bot, vagy füstély."[20] A zsoldosok fizetése, a hatalmas sereg élelmezése nem csekély problémát jelentett a török hadvezetés számára.[21]

A szövetséges keresztény sereg létszámával kapcsolatban a török források is erősen túloznak. Miksa főherceg szerint saját seregében 5 ezer német lovas, 7 ezer német gyalogos, 3 ezer magyar lovas és 4 ezer magyar gyalogos volt. Hadának összlétszáma tehát csak 19 ezer főt tett volna ki, emellett 22 ágyúval is ren-

15 *Illésházy*, 28. o.; *Istvánffy*, 765—769. o.; *Miksa fhg. emlékirata*, 552—557. o.; *Helius*, 283. o.

16 Sajóvámosnál egyesültek, l. *Istvánffy*, 773. o.; *Bornemissza*, 200. o.; *Miksa fhg. emlékirata*, 560. o.; Kassánál, l. *Iansonius*, 277. o.; Miskolcnál, l. *Decsi*, 331. o.

17 150 ezerre *Istvánffy*, 775. o.; *Miksa fhg. emlékirata*, 562. o.; 200 ezerre *Egykorú német tudósítás*, 557. o.; 500 ezerre *Decsi*, 333. o.

18 *Pecsevi*, 139. o.; *Kropf*, 602. o.; *Vratislav*, 236—237. o.

19 50 ezer tevére l. *Bornemissza*, 202. o.; 150 ezer teve, öszvér és ló, l. *Vratislav*, 240. o.

20 *Istvánffy*, 497. o.

21 150 ezer aranyat kapott élelmiszervásárlásra Dserráh pasa, Szegeden 1000 akcsét kaptak a zsoldosok fejenként, l. *Pecsevi*, 128., 130.; *Kjátib Cselebi*, 244., 249. o.

delkezett. Más források 29 ezer főre becsülték Miksa hadát. Pálffy Miklós alsómagyarországi seregében 6 ezer hajdú és 4 ezer huszár volt, ezt hozzáadták a már említett 19 ezer főhöz. Az erdélyi fejedelem seregét egyes források 18 ezer főre tették. Miksa főherceg szerint csak 5 ezer gyalogosa és 5 ezer lovasa, valamint 40 ágyúja volt. A kassai főkapitány seregében is állítólag ugyanennyien voltak és 35 ágyúja volt. Isolano gróf szerint 15 ezer fő volt Miksa (7 ezer rác, 8 ezer német gyalogos) 9 ezer fő Tieffenbach (4 ezer huszár, 5 ezer hajdú) és 14 ezer fő Báthori Zsigmond (7 ezer huszár, 7 ezer hajdú) seregében. Külön említette a Pálffy vezetésével érkező alsó-magyarországi sereget, amelynek létszáma majdnem annyi volt, mint Tieffenbaché. Ezenkívül volt még 4 ezer sziléziai (2 ezer lovas, 2 ezer gyalog), akik Báthori Zsigmond segédcsapatai voltak és vele jöttek. Ez utóbbit más források valószínűleg Miksa seregéhez számították.[22] Az egyesített seregek összlétszámát 60, sőt 75 ezerre becsülték, de Miksa főherceg szerint 39 ezernél több katona nem volt a három seregben. Fennáll azonban a lehetőség, hogy a Habsburg-főherceg a vereség után írott beszámolójában kisebb létszámú seregrészekkel számolt, hogy így csökkentse a kudarc jelentőségét. A szövetséges sereg létszáma kb. 50 ezer fő lehetett és 97 ágyúval rendelkeztek. A szövetséges táborban is nagy létszámú szolgaszemélyzet tartózkodott, amely látszólag jelentősen megnövelhette a szövetséges sereg nagyságát.

A létszámot tekintve a török kétszeres túlerőben volt. Minőségi szempontok alapján viszont a szövetséges sereg fölényéről beszélhetünk. A gyalogság aránya a seregen belül meghaladta az 50%-ot. Jóval magasabb volt a lőfegyverek (muskéták) aránya is. Az ágyúk teljesítményéről pedig a török források is elismeréssel emlékeztek meg.

A szövetséges sereg haditanácsa Sajóvámoson úgy döntött, hogy az előző évi hadjárat során megismert, kedvező fekvésű Kereszteshez vonulnak. Úgy vélték, hogy az út biztonságos lesz, az ellenség nem fog rájuk támadni és Egert is megközelíthetik. A haditanács bizonyos fokig megoszlott a törökkel vívandó ütközet kérdésében. Egyesek (Miksa főherceg, Prépostváry Bálint) várakozó álláspontra helyezkedtek és a török hadmozdulataitól tették függővé a döntő csata vállalását, vagy kerülését. Ha a török — mint ahogy hírek keringtek erről — elvonul, csata nélkül vissza lehet szerezni Egert. Mezőkeresztes fekvése lehetővé tette a kivárást, a defenzív taktika alkalmazását. Más vezérek (Báthori Zsigmond, Pálffy Miklós) azonnal Egerhez akartak vonulni, számukra a visszahúzódó, óvatos taktika aligha volt elfogadható. A csata helyszínének megválasztásában az előbbiek, a döntő csata vállalásának kérdésében az utóbbiak véleménye kerekedett felül a sajóvámosi haditanácsban.[23] A török hírt szerzett a szövetséges sereg közeledéséről, amelynek célja a szultáni fethname szerint az volt, hogy „amíg a mohamedán gázik Egri várát vívják, felséges seregemet oldalról hirtelen megközelítik és megtámadják és éjjeli rohamot intéznek ellene".[24] Kjátib Cselebi szerint az ellenség véleménye az volt, hogy „az iszlám sereggel valamennyien megütközünk és vagy elpusztítjuk az iszlám népet, vagy pedig vallásunkért mindannyian elveszünk".[25]

A szövetséges sereg két nap alatt, október 22-én ért Mezőkereszteshez. Miksa főherceg szerint Keresztes és egy másik, elpusztult falu között vertek tábort. Bornemissza György e másik falut Ábránynak nevezte. A szakirodalomban fel-

22 *Miksa fhg. emlékirata*, 561. o.; *Istvánffy*, 773. o.; *Iansonius*, 277. o.; *Helius*, 284. o.; *Hurmuzaki*, 224. o.; *Illés házy*, 33. o.; *Isolano*, passim; *Komáromy*, 63. o. 2. jegyzet.
23 *Isolano*, passim; *Miksa fhg. emlékirata*, 561. o.; *Komáromy*, 158—159. o.
24 *Fekete*, 151. o.
25 *Kjátib Cselebi*, 254. o.

merült még Nyárád és Gelej falvak neve is a másik faluval kapcsolatban.[26] Mezőkeresztesnél egy elmocsarasodott folyó húzódott, amelynek ingoványos részét a szultánt a hadjáratba elkísérő angol követ 4 mérföld ($6^1/_2$ km) hosszúnak és 40 méter szélesnek mondta.[27] Az elmocsarasodott folyót a legtöbb forrásunk nem nevezte meg. Istvánffy Csincseként, Illésházy pedig Sár néven említette.[28] A mocsáron csak két gázló vezetett át. Az északabbra levő nehéz és szűk volt, míg a délebbi irányban levő inkább alkalmas volt az átkelésre. A szövetséges tábort október 23-án Keresztestől északabbra helyezték el, közelében erdő húzódott, nyugat felől a mocsár határolta. A tábort két felől lehetett megközelíteni; a vele szemben levő északi, illetve a távolabb fekvő déli gázlón való átkeléssel. A két gázló közelében épületek maradványai, kőfalak álltak. A legtöbb forrás elpusztított templomoknak nevezte őket, Isolano régi kastélyt említett Keresztessel kapcsolatban. Ez valószínűleg Mezőkeresztes elpusztult temploma lehetett, amelynek közelében a mocsár összeszűkült és járható gázló (korábban fahíd is) vezetett át rajta. A lovasság mozgását azonban itt is erősen megnehezítette a sok árok és gödör. A szövetséges tábor egy kis mérföldre volt a teljesen elpusztított Mezőkeresztestől. Az északi gázlónál is volt egy romos épület, ez talán a Bornemissza által említett Ábrány falu temploma lehetett. A szövetséges tábor megerősítésénél felhasználták e romos épületeket. Nem lehet kizárni azt a lehetőséget sem, hogy a mocsár túlsó oldalán, a későbbi török tábor közelében is volt egy romos templom, bár a források döntő többsége a szövetséges tábor oldalán említi mindkettőt.[29]

A sík terület inkább a török lovasságnak kedvezett, de a mocsáron való átkelés hátrányos volt számukra. A török sereget az idő is sürgette, mivel már nagyon közel volt Kászim napja (október 26.), a hadjárati idő vége. E napon, ha szükségesnek látszott, döntő csatát vívtak az ellenséggel. Kászim napja után viszont a török sereg általában nem tartózkodott tovább a hadműveleti területen, hanem téli szállásra vonult. A rommá lőtt és néhány nap alatt aligha kellőképpen kijavított Eger várának megtartása érdekében meg kellett támadni a közelben levő ellenséget.

A szultán Dsáfer pasát küldte a Keresztes felé vonuló szövetséges sereg ellen, valószínűleg az ellenség erejének felderítése céljából. Erre vall az, hogy Dsáfer serege a 10 ezer főt alig haladhatta meg. Seregében voltak janicsárok, zsoldos szpáhik is, valamint segítségére küldték Veli pasa ruméliai beglerbéget. Dsáfer pasa seregével hamarabb érte el a keresztesi gázlót, át is kelt rajta. Serege előbb a keresztény sereg táborverésre előreküldött csapataival, majd az egész kereszténység sereggel csatát vívott. A török a szokásos taktikával próbálkozott, a lovasság futást színlelt, hogy a janicsárok és az ágyúk elé csalja az ellenséget. A szövetséges sereg tüzérsége segítségével visszaverte a török támadást, majd a puskás gyalogság megfutamította a ruméliai csapatokat és a gázlót elfoglalta. A menekülő török sereget a lovasság üldözőbe vette. Dsáfer seregének veszteségei nem lehettek nagyok, de ágyúi az ellenség kezébe kerültek. Bár a szakirodalom október 23-ra tette a Dsáferral vívott csatát, a források többsége alapján ez *október 22-én* lehetett.[30]

Dsáfer jelentéséből a török hadvezetés meggyőződhetett arról, hogy jelentős erőkkel áll szemben. Október 23-án a szultán haditanácsot tartott. Ezen több

26 *Miksa fhg. jelentése*, 395. o.; Ábrányra l. *Bornemissza*, 201. o.; Nyárádra l. *Kropf*, 593. o.; Gelejre l.: A mezőkeresztesi csata színhelye. Hadtörténelmi Közlemények, 1892. 405. o.

27 *Kropf*, 594. o.

28 *Istvánffy*, 774. o.; *Illésházy*, 32—34. o.

29 *Isolano*, passim; *Miksa fhg. emlékirata*, 563. o.; *Helius*, 286. o.; *Kropf*, 592—593., 600., 611. o.; lehetséges, hogy a török oldalon levő templomra utal *Pecseví*, 135. o.; *Kjátib Cselebi*, 258—259. o.

30 A Dsáferral való csatára és az okt. 23-i időpontra l. *Komáromy*, 163. o.; *Hammer*, 615. o.; *Iorga*, 322. o.; okt. 22-re l. *Miksa fhg. emlékirata*, 561. o.; *Istvánffy*, 774. o.; *Decsi*, 332. o.; *Egykorú német tudósítás*, 553. o.

vezér is azt javasolta, hogy vonuljanak vissza. Szeád-eddin hodzsa, a szultán egykori nevelője szembeszállt ezzel a véleménnyel. Szerinte a visszavonulás csak felbátorítaná az ellenséget és az üldözőbe venné őket. Ehelyett azt javasolta, hogy a számukra veszélyes helyről, ahol az ellenség körülzárhatná őket, a síkságon levő ellenséges tábor ellen induljanak. A szultán húzódozott a veszélyesnek ígérkező összecsapástól, és maga helyett Hasszánt, az újonnan kinevezett ruméliai pasát akarta küldeni. A diván azonban okult Dsáfer vereségéből és nem akarta erőit felaprózni. Végül úgy döntöttek a vezérek, hogy az egész sereg az ellenség ellen megy. A török hadvezetés zavarát jelzi, hogy először úgy határoztak, Eger védelmére visszamarad az anatóliai beglerbég. Szeád-eddin javaslatára azonban a nagyvezír utólag csatlakozásra szólította fel Lala Mehmedet is, mivel a szultáni sereg az anatóliai had nélkül jobboldalról védtelen lenne.[31] A török sereg a szokásos menetoszlopban indult el Mezőkeresztes felé október 24-e reggelén.

A Dsáfer pasa felett aratott győzelem után a szövetséges sereg hadvezetésében a korábban is meglevő nézeteltérések jelentkeztek. Többen is azt javasolták, hogy rögtön használják ki a győzelmet és másnap már vonuljanak Eger felé. Az erdélyi fejedelem át is kelt seregével másnap reggel, de Miksa főherceg visszahívta. A döntés oka az volt, hogy nem tudták, a török visszavonul-e vagy ellenük jön. Így a sereg kétnapos pihenőt kapott és október 23-án a tábort Keresztestől távolabb, az erdő közelébe helyezték.[32]

A török előhad már október 24-én megérkezett a mocsár túlsó oldalához. A megjelenő török és tatár lovascsapatokat forrásaink 6—10 ezer főre becsülték. A törökök igyekeztek átkelni a keresztesi gázlónál. Ezek közül Báthori fejedelem 3 ezret állítólag átengedett, de ezeket ágyútűzzel megfutamította. Miksa főherceg szerint az ellenséget visszaűzték és néhány löveget elvettek tőlük. Az egész török sereg megérkezését október 24-re tette Isolano, sőt szerinte csatarendbe is álltak. A török arcvonal szélességét 6 mérföldre becsülte.[33] Török forrás szerint még *október 25-én* is a „csapatok nagy része el volt különítve észak felé (ti. Eger felé — T. S. L.) és nem volt nagyon közel."[34] Az október 25-i csata is a keresztesi gázló körül folyt. Miksa főherceg három hadoszlopban állította fel a szövetséges sereget. A fontos keresztesi gázló őrzésével Tieffenbachot bízta meg, akit Schwarzenberg is támogatott. A török források szerint középen a janicsárok álltak, két oldalt a zsoldos lovasság, az anatóliai és ruméliai szárny pedig egy ágyúlövésnyire volt a szultáni középhadtól. Hasszán ruméliai pasa a baloldalon, az északi gázlónál helyezkedett el, hogy megakadályozza az ellenség átkelését. A török sereg élővéde, élén Dsigalazáde Szinán és Murád pasákkal, valamint Feth Gerájjal, támadást indított a keresztesi gázló feletti templom elfoglalásáért. A lovasság után janicsárok is átkelhettek, sőt ágyúkat is vittek magukkal. A török valószínűleg hídfőállást szeretett volna kiépíteni a túlsó parton, de ez nem sikerült. A szövetséges sereg ágyúi — amelyek egy része a mocsár mellett, más része a templomnál volt elhelyezve — jobban és pontosabban működtek, mint a törökéi. Tieffenbach és Schwarzenberg visszaverte az ellenséget a gázlónál. A török megfutamodott és cserbenhagyta a templom romjainál magukat elsáncoló janicsárokat. Ezek közül sokat megöltek, négy ágyút pedig elfoglaltak. Az előrenyomuló szövetséges csapatok egy része (Báthori András hajdúi) a gázlón is átkelt, de Dsigalazáde pasa és a tatárok levágták őket. Az október 25-i ütközetben a török valamivel több embert vesz-

31 *Pecsevi*, 133—134. o.; *Kjálib Cselebi*, 255—256. o.
32 *Istvánffy*, 774. o.; *Miksa fhg. emlékirata*, 562. o.; *Miksa fhg. jelentése*, 395. o.; *Komáromy*, 163., 165. o.
33 *Isolano*, passim; *Miksa fhg. emlékirata*, 562. o.; *Iansonius*, 278. o.; *Hurmuzaki*, 225. o.; *Komáromy*, 166. o.; az okt. 25-i harcokkal keveri össze *Hammer*, 616. o.
34 *Fekete*, 152. o.

tett, mint a szövetségesek. Ráadásul az átkeléshez nélkülözhetetlenül fontos keresztesi gázlót sem tudta elfoglalni. Az ütközetben elsősorban a török elővéd vett részt, amely a hídfőálláshoz szükséges erőfölényt nem biztosíthatta.[35]

A Kászim-napi, *október 26-i döntő csata* (a szűkebb értelemben vett mezőkeresztesi csata) jóval jelentősebb volt a korábbi három összecsapásnál. A szövetséges haditanács úgy döntött, hogy visszavonulnak a gázlóktól és átengedik az ellenséget. Miksa főherceg jelentésében úgy indokolta a döntést, hogy „miután nem volt lehetséges és nem is lett volna célszerű, hogy az ellenséget mindkét átjárónál föltartóztassuk, s így seregünket megosszuk, ennek folytán a töröknek a helységeknél engedtem, kiváltképpen azon okból és megfontolásból, hogy seregemet jobban együtt tartsam és az ellenségre azután annál nagyobb erővel csaphassak." A szövetséges sereg *haditervére* Illésházy szolgáltat további adalékot, aki szerint a keresztények szándéka az volt, hogy „egy részét az töröknek általbocsássák, s azzal meg is víjanak, azután az többivel is könnyebben bírhatnának." Isolano szerint a mieink „azt határozták, hogy hagyják őket egy bizonyos pontig előnyomulni és jól széthúzódni a síkságon, azután az egész sereg mögéjük nyomul, elállja a gázlót, így elvágják a visszavonulást és nagyrészüket lekaszabolják." Az ellenséges sereg megosztását — átkelő és a folyón túl maradó részre — a terepviszonyok, a két sereg között húzódó mocsár biztosította. Mivel két gázló volt, csak a nehezebben védhető és nagyobb gázlón engedték át a törököt, a táborral szemközti, északi gázlót védték. A szövetséges sereg számára rendkívül fontos volt, hogy az átkelő török ne tudjon túl erős hídfőállást létesíteni. Valószínűnek tűnik, hogy a folyón át nem kelő török seregrészt Miksa főherceg eredetileg nem is akarta megtámadni, hanem megelégedett volna egy kisebb török sereg legyőzésével. Ezzel magyarázható, hogy a haditanács rendelete értelmében fővesztés terhe mellett tilos volt az ellenséget a folyón túl üldözni és zsákmányolni.[36] Miksa főherceg taktikája az ellenség erejének megosztása mellett arra épült, hogy híreket kaptak a török tábor nélkülözéséről, éhezéséről.[37] Ilyen körülmények között a főherceg kerülni akarta a kockázatot, az esetleges kudarcot. Valószínűnek tűnik, hogy az erdélyi fejedelem és a magyar vezérek már a haditanács ideje alatt sem értettek teljesen egyet ezzel a defenzív taktikával.

A török haditervről a fethname azt írja, hogy mivel fennállt a keresztény sereg megfutamodásának veszélye, az iszlám sereg utat nyitott neki és az így támadt nyíláson saját oldalára csalta, majd megsemmisítette. Decsi János szerint a diván korábban arról vitatkozott, hogy vajon Egert erősítse-e, vagy pedig csatát vívjon. Az egyik pasa azt indítványozta, hogy a szultánt vigyék el biztos helyre, s vereség esetén a táborba vonuljanak vissza. A kincseket viszont hagyják a prédáló ellenségnek és fosztogatás közben támadják meg őket. Bornemissza leírja, hogy az ellenség igyekezett őket átcsalni a túlsó oldalra. Mindezek a források azonban magukon viselik az események ismeretében való utólagos konstruálás jegyeit, így fenntartással kell fogadnunk ezeket az információkat. Jóval valószínűbb ennél, hogy a török sereg átkelő részének az volt a feladata, hogy tartós hídfőállást biztosítson a túloldalon. Ezen keresztül állandó erősítést kaphattak volna a török táborból, amíg létszámfölénybe nem kerülnek. A hídfőállás szerepét a keresztesi gázló és az elpusztult templom játszotta volna. Már az október 25-i csatában is ezeket kísérelte meg elfoglalni a török.

35 Az okt. 25-i csatára l. *Miksa fhg. emlékirata*, 562—563. o.; *Istvánffy*, 775. o.; *Illésházy*, 32. o.; *Kjátib Cselebi*, 257—259. o.; *Kropf*, 598—599. o.; *Komáromy*, 168—170. o.

36 *Illésházy*, 33. o.; *Istvánffy*, 776—777. o.; *Miksa fhg.* emlékirata, 564. o.; *Iansonius*, 279. o.; *Komáromy*, 177. o.; *Hammer*, 617. o.

37 *Helius*, 286—287. o.; *Hurmuzaki*, 225. o.; *Kropf*, 609. o.; *Komáromy*, 171. o.

A túlsó parton maradó csapatok feladata lehetett az átkelő rész állandó erősítése, vereség esetén pedig a helytállás, a szultán megvédése. Meg kell említeni, hogy Isolano szerint a török mindkét gázlónál igyekezett átkelni az október 26-i csatában. Az északi (ábrányi) szűk gázlón, amelyet nem adtak fel, Hasszán pasa ruméliai serege nem tudott előrenyomulni „és nem tudta lekötni a keresztény sereg egy részét, ahogy a török hadvezetés tervezte".

Az október 26-i csata azzal kezdődött, hogy mindkét fél csatasorba állította seregét. A szövetséges seregnél a tábor védelmére maradt 6 ezer fő, köztük a sziléziai, nürnbergi és magyar gyalogság, valamint 400 puskás lovas.[38] Ezek valószínűleg nemcsak a tábort, hanem a közelben levő keskenyebb gázlót is őrizték. A sereg zöme három harcrendben, azon belül kisebb csapatokba tömörülve állt fel. Az első harcrendet az erdélyiek, a másodikat Miksa, a harmadikat a kassai főkapitány serege alkotta. Az egyes harcrendeket egy kis hold távolság választotta el egymástól. Az erdélyi csapatok centrumában 4 ezer huszár volt, a két szárnyon 500—500 puskás lovas, valamint gyalogosok, előttük ágyúk. Hasonlóképpen volt tagolva Miksa és Tieffenbach serege is, lovas és gyalogos csapatok támogatták egymást.[39] A török sereg felállása megegyezhetett az előző napiéval. Az oszmán had középpontjában a szultán helyezkedett el, körülötte a szolgák. Előtte a janicsárok álltak, a zsoldos lovasság félhold alakban védte a szultáni tábort. A török sereg szárnyait illetően sok ellentmondás található mind a forrásokban, mind pedig a szakirodalomban. Valószínűnek látszik, hogy a hagyományoknak megfelelően a jobbszárnyon volt Lala Mehmed anatóliai pasa a karamániai beglerbéggel együtt. A balszárnyon foglalt helyet Hasszán pasa ruméliai serege. Az előhadat Dsigalazáde pasa és Feth Geráj vezette.[40]

A csata *első fázisa* azzal kezdődött, hogy az oszmán sereg egy része átkelt a túlsó partra. A források szerint már éjszaka átmentek a tatárok, akikhez reggel sok török csatlakozott. Az átkelést az tette lehetővé, hogy a szövetséges sereg a keresztesi gázlót nem védte.[41] Illésházy szerint a szultán népének „jobb részét kétfelől táborának mellette rendeli, az gyalogját az Sár mellé, és maga sátora köröl", és csak a másik rész kelt át a folyón. Komáromy András ebből azt a következtetést vonta le, hogy az „egész hadseregnek ... legkiválóbb, legtekintélyesebb része ... a szultán főhadiszálláshoz rendeltetvén, az ütközet alatt előreláthatólag tétlenségre volt kárhoztatva és legföljebb általános tartalékot képezhetett", mivel „Mohamed szüntelenül remegett s az egész sereget sem tartotta volna soknak sátra védelmére".[42] A sereg kettéosztása azonban nem a kétségtelenül megnyilvánuló szultáni gyávaság következménye volt, hanem abból fakadt, hogy a hatalmas török sereg csak lassan tudott átkelni a túlsó oldalra. Isolanótól tudjuk, hogy a két kőfal közti gázló keskeny volt, egyszerre kevesen tudtak rajta átmenni. Az egykori névtelen német tudósító szerint mély gázló volt, a lovak egész nyeregig besüllyedtek. A keresztesi gázlón átvonuló seregrészt Ibrahim nagyvezér vezette.[43] Az északabbra levő ábrányi gázló elfoglalására Hasszán ruméliai pasa tett kísérletet. Az Ibrahim nagyve-

38 *Istvánffy*, 776. o.; *Miksa fhg. emlékirata*, 563. o.; 10 ezerre tette *Illésházy*, 33. o.

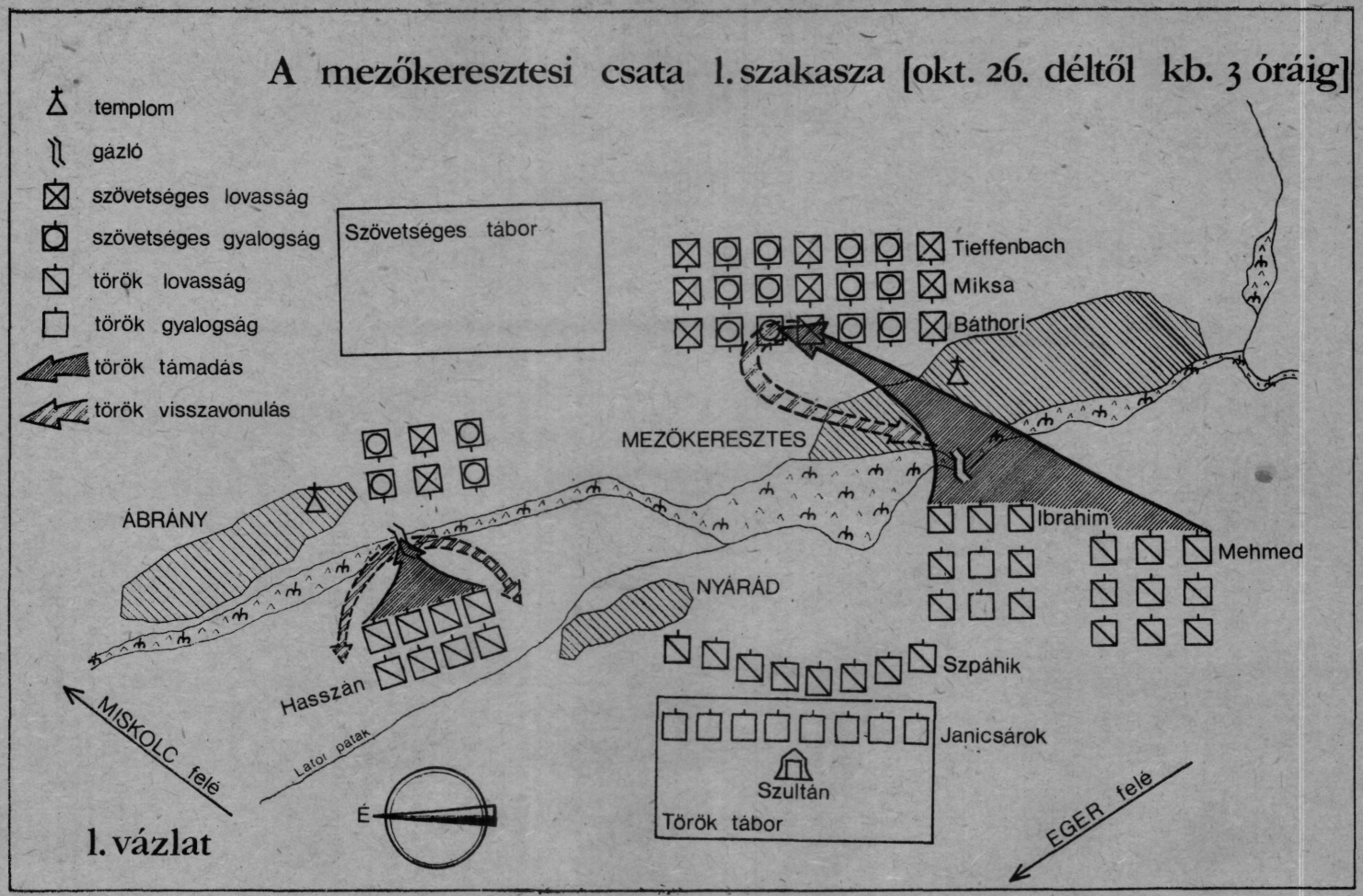
39 L. *Illésházy*, 33. o.; *Bornemissza*, 201. o.; *Decsi*, 336. o.; a középső hadrendhez sorolta az erdélyi hadat *Miksa fhg. emlékirata*, 564. o.; *Istvánffy*, 776. o.; az előbbi hadrend mellett foglalt állást *Komáromy*, 176. o.

40 A török harcrendre l. *Kjátib Cselebi*, 259—260. o.; *Naima*, 82. o.; *Hammer*, 616—617. o.; a jobbszárnyra a ruméliai, a balszárnyra az anatóliai hadat helyezi *Komáromy*, 173—174. o.; Dsáfert és Dsigalazáde Szinánt a jobb, Hasszánt a bal oldalra teszi *Fehérvári Géza:* Az „Egri Fetihname" az isztambuli Topkapi Szeráj Múzeumban. Az Egri Múzeum Évkönyve, 1968. 161. o.; arra, hogy az anatóliai sereg lehetett a jobbszárnyon, l. *Pecsevi*, 133. o.; *Kjátib Cselebi*, 261. o.; Hasszán a balszárnyon volt, l. *uo.*; *Isolano*, passim.

41 Kivétel ez alól az *Egykorú német tudósítás*, 554. o., amely szerint a törököt nem akarták átengedni.

42 *Komáromy*, 174. o.

43 *Miksa fhg. jelentése*, 396. o.; *Isolano*, passim.

A mezőkeresztesi csata 1. szakasza [okt. 26. déltől kb. 3 óráig]

1. vázlat

zírrel Mezőkeresztesnél átkelő seregrészt a források 10 ezer főre becsülték, ebből 4 ezer tatár, 6 ezer török volt. Isolano szerint is „nagyobb erővel jöttek, mint az előző napokon, és még valamelyes tábori tüzérséget is áthoztak."[44] Az átkelő egységek között voltak — bár kisebb számban — zsoldos lovasok és janicsárok is. A török csapatok csak lassan tudtak átvonulni, így a délig átkelt seregrész nem tudott erőfölényt kialakítani. Hasszán pasa viszont egyáltalán nem tudott átmenni a túloldalra, mert az északi gázló keskeny volt, több helyen be is vágták.

A keresztény sereg hagyta átkelni és felfejlődni a török csapatokat, csak a táborból lőtték őket ágyúval. Kjátib Cselebi szerint az átjáróhelytől fél mérföldnyire egy templom közelében állt az ellenség. A török csapatok a gázlótól a templom felé vonultak, ahol janicsárokat és 24 ágyút helyeztek el.[45] Ezek feladata az lehetett, hogy a hídfőállást megtartsák és tűzerejükkel támogassák a már átkelt lovasságot. A török sereg taktikája a szárnyakon rohamozó szpáhi lovasság és a centrumban elhelyezkedő janicsár gyalogság védekező harcmodorának kombinációjára épült. A lovasság több hullámban támadást intézett az ellenség ellen, majd látszólag megfutamodva a janicsárok és az ágyúk tüzébe próbálta csalni az üldözőket. A szpáhik azonban fegyelmezetlenül, kisebb csapatokra szétesve harcoltak, könnyen pánikba estek egy-egy sikertelen támadás után és megfutottak. Ilyenkor a helytállás a janicsárokra maradt, akik megpróbálták feltartani az ellenséges rohamot. A lökőerőt a hagyományos fegyverzetű lovasság, míg a tűzerőt a janicsárság képviselte. A török sereg harcmodora könnyen kiismerhető volt, a fegyvernemek együttműködése és a katonák fegyelmezettsége az európai színvonalat nem érte el.[46]

A csata déltájban kezdődött meg, amikor a csatarendben felsorakozott szövetséges sereg megtámadta a túlsó partra már átkelt török seregrészt. Barton követ szerint 11 órakor keltek át a törökök a gázlón.[47] Ez természetesen nem jelentheti azt, hogy korábban nem vonultak át török csapatok. Barton alapján inkább azt feltételezhetjük, hogy az átkelés folyamatos volt és a szövetséges sereg támadásának idején is mehettek át török csapatok. Először a két sereg elővédje csapott többször is össze. A török lovasság ebben alulmaradt, mivel puska nélküli lovasok voltak. A jobbszárnyon levő tatárok igyekeztek betörni a táborba és hátulról meglepni a szövetségeseket. A három harcrendben felsorakozó szövetséges sereg támadását a törökök nem tudták hosszabb ideig feltartóztatni. A keresztény sereg harcmodorát az a tény határozta meg, hogy a gyalogság aránya valamivel felülmúlta a lovasságét. Az ún. magyar csatarendben a gyalogság négyszögben állt fel, oldalt a muskétások, középen a kopjások helyezkedtek el. A gyalogság és a lovasság nem külön harcolt, mint a török seregben, hanem gyalogos és lovas csapatok voltak egymás mellé beosztva. E harcmodor nem a lovasság lökő-, hanem a gyalogság és a lovasság együttes tűzerejére épült. Ennek megfelelően az egyes seregrészek együttműködése jóval magasabb szintű volt, mint a török seregben. Pánik csak akkor foghatta el a sereget, ha a begyakorolt harcrend valamilyen okból felborult. Pecsevi szerint „csapataikat egymáshoz kötötték, jobbról és balról pedig puskákkal lövöldöztek mellettük".[48] E taktika hátrányát Isolano is említi, aki szerint lassan mozogtak a magukkal vitt gyalogság és a csatarend megtartása miatt. Így a gyorsabban mozgó török csapatok ki tudtak térni a támadás elől és a bekerítés nem

44 *Hurmuzaki*, 225. o.; *Iansonius*, 279. o.; *Helius*, 287. o.; *Isolano*, passim.
45 *Istvánffy*, 777. o.; *Miksa fhg. emlékirata*, 564. o.; *Iansonius*, 279—280. o.; *Komáromy*, 175. o.
46 *Perjés Géza:* A szentgotthárdi csata (1664. VIII. 1.). Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok. Szombathely, 1981. 128—132. o.
47 *Kropf*, 600. o.; 11 órára teszi az ellenség visszaverését az *Egykorú német tudósítás*, 554. o.
48 Az ún. magyar csatarendre l. 46. jegyzet.

sikerült. A legheveseb harc a keresztesi templom körül folyhatott, ahol Miksa főherceg és Istvánffy tudósítása szerint 300 janicsárt öltek meg, valamint elfoglalták ágyúikat és szekereiket. Kjátib Cselebi is megemlékezik arról, hogy Jenicseri-sejkhi-babaszi-záde Hazer efendi a mellette levő 100 janicsárral együtt vértanúvá lett.[49]

A megfutamodó török pánikszerűen menekült. A tatárok — akiket Tieffenbach lovasai futamítottak meg — beleütköztek az éppen átkelni készülő anatóliai és karamániai csapatokba, összekeveredtek velük és visszafelé indultak. Isolano leírja, hogy a törökök „menekülésszerűen tódultak a gázló felé, rendetlenül, hogy sokan beleestek a kőfalak körül levő árokba és a mocsár sarába, mások pedig, akik túlságosan eltávolodtak a többiektől, kívülrekedtek és a mieink lekaszabolták őket".[50] Elsősorban az elmenekülni nem tudó janicsárok közül estek el sokan, a lovasság vesztesége kisebb lehetett. Barton követ a csata első szakaszában elesett törököket 2 ezer főre tette. Az ellenség megfutamítását egyes források (Bornemissza) az erdélyi fejedelemnek, mások pedig (Miksa, Istvánffy) Schwarzenbergnek tulajdonították. Valószínű, hogy mindkét vezér és seregrésze szerepet játszott az ellenség elűzésében.[51] Illésházy szerint „az keresztyének keményebben fogván, általverék az Sáron őket, úgy annira, hogy az alsó álló sereg is" elfutott. Az átkelt török csapatok rendetlen visszaözönlése tehát pánikot idézett elő az állandó erősítést biztosító, túloldalon levő seregrésznél is. A török források is beismerik, hogy az iszlám sereg nem tudott ellenállni a zárt tömegben előrenyomuló és ágyúval, puskával lövöldöző ellenségnek. A török lovasság teljesen demoralizálódva szétszóródott a síkságon.[52]

A csata első szakasza egyértelműen a haditanács döntésének helyességét igazolta. A keresztesi gázlón átkelő török nem tudta elfoglalni a keresztesi templomot és így nem tudott tartós hídfőállást kiépíteni a túlsó oldalon. Így a létszámfölényben levő szövetséges csapatok visszaverhették az ellenséget.

Az ütközet Miksa főherceg elképzelése szerint véget ért. Az erdélyi fejedelem, Pálffy Miklós és más vezérek azonban követelték a főhercegtől, hogy azonnal keljenek át a mocsáron és üldözzék a már megvert ellenséget. Miksa kezdetben ragaszkodhatott a haditanács eredeti döntéséhez és hivatkozhatott arra, hogy már késő délutánra jár az idő. A főherceg azonban híreket kapott a szultán megfutamodásáról, s így engedett a többi vezér óhajának. Döntését a félelem is motiválta, hogy gyávának és habozónak tartják, ha nem használja ki a kedvező alkalmat az ellenség teljes megsemmisítésére.[53]

Miksa parancsot adott Schwarzenbergnek, hogy a sereget rendben vezesse át a mocsáron. A katonákat váratlanul érhette az új parancs, ami szöges ellentétben állt a reggel kiadott paranccsal, ami szigorúan tiltotta az átkelést, zsákmányolást és mindenki kötelességévé tette, hogy részt vegyen a harcban. A gázlón való átkeléssel a szövetséges sereg voltaképpen feladta helyzeti előnyét abban a reményben, hogy a szétzilálódott ellenséget megsemmisítheti. Ráadásul a török tábornál felálló és a csatában még részt nem vett sereg számbeli túlerőben is volt. A török visszaűzése után sokan még a parancs kiadása előtt átkeltek a gázlón és a menekülő ellenséget üldözték. Illésházy szerint „az végezést, hogy senki az Sáron által ne menjen, meg nem tarták, hanem rende-

49 *Istvánffy*, 777. o.; *Miksa fhg. emlékirata*, 564. o.; *Kjátib Cselebi*, 261. o.; *Naima*, 86. o.
50 L. az előző jegyzet; *Egykorú német tudósítás*, 554. o.; *Isolano*, passim.
51 Schwarzenberg érdeme, l. *Miksa fhg. jelentése*, 396. o.; *Istvánffy*, 776—777. o.; *Egykorú német tudósítás*, 555. o.; az erdélyi fejedelem a kezdeményező, l. *Bornemissza*, 202. o.; *Komáromy*, 178—179. o.
52 *Illésházy*, 34. o.; *Iansonius*, 279. o.; *Pecsevi*, 136. o.; *Kjátib Cselebi*, 263. o.
53 *Istvánffy*, 777. o.; *Miksa fhg. jelentése*, 396. o.; *Miksa fhg. emlékirata*, 564. o.; *Hurmuzaki*, 225. o.; *Komáromy* 278—279. o.

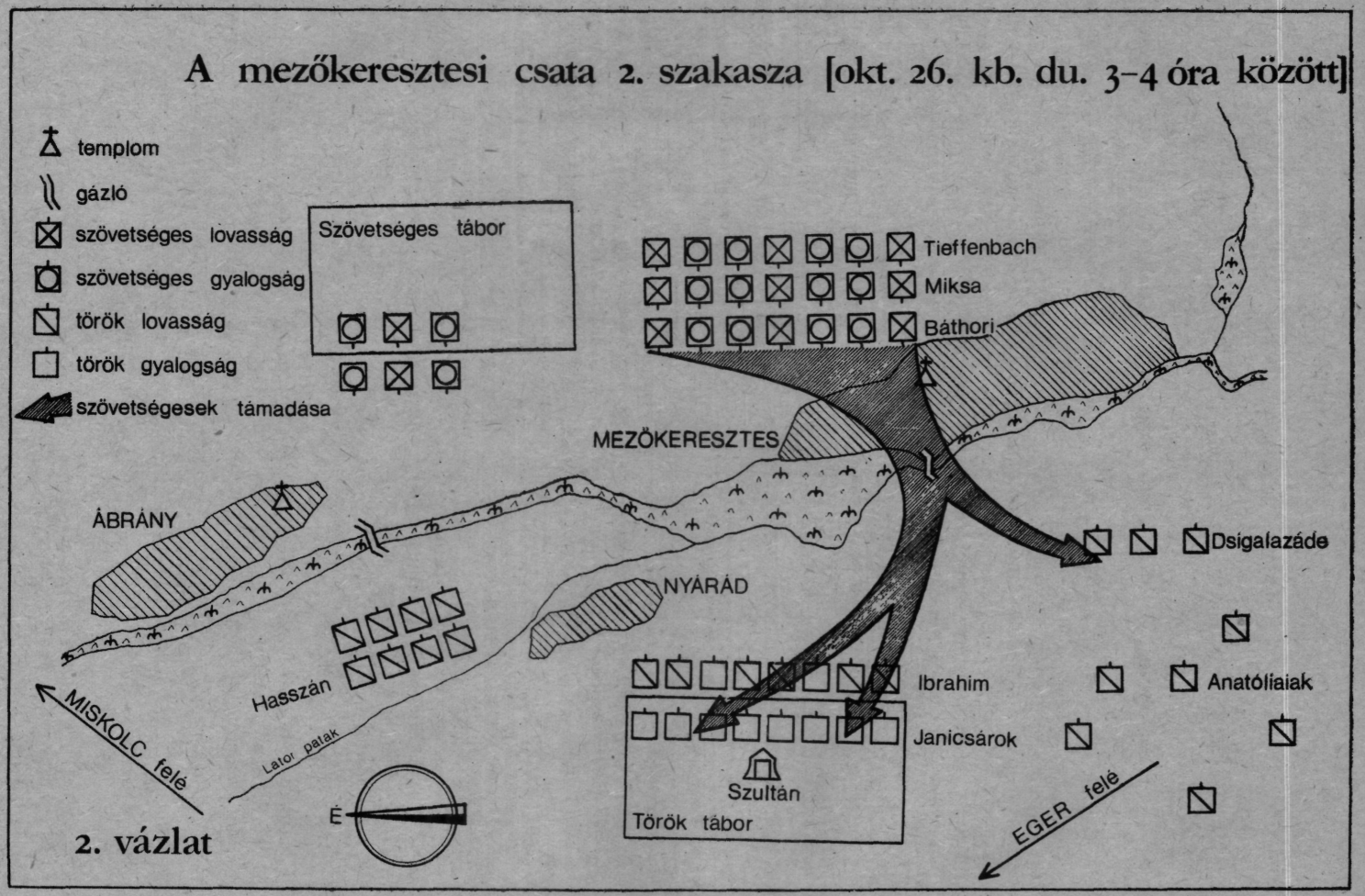
ket tartásokat elhagyván, általrohanának az Sáron mind lovas, gyalog". Isolano szerint az átkelés „nagy összevisszaságban és hirtelenségben" történt, „ugyanis már csak két óra lévén hátra a napból, nem jutott idő arra, hogy a gázlón túl újra rendeződjünk, ahogy kellett volna". Az átkelés idejével kapcsolatban Istvánffy és Miksa főherceg az alkonyati időszakot említi, Illésházy szerint egyenesen „estve fele vala". Kjátib Cselebi szerint „a nap leáldozásától egy óra volt csak".[54] Tudjuk, hogy a nap október 26-án 4.38 perckor nyugszik, így az átkelést hozzávetőlegesen du. 3 órára vagy még későbbi időpontra tehetjük.

A csata első szakasza szinte átnőtt a *másodikba,* amelyben a harc a török oldalon folytatódott. A török források szerint a keresztény sereg ágyúkkal és puskákkal lövöldözve a jobboldalon, az ingovány nagy átjáróján (a keresztesi gázlón) vonult át. A török tábor előtti sík mezőn felállították csapataikat és megtámadták az ellenséget. Más források a szövetséges sereg harcrendjének teljes felborulását említik, amelyben „a lovasok összekeveredtek a gyalogosokkal, a magyarok a németekkel, ahogy a véletlen és a sietség magával hozta".[55] Az utóbbi leírás minden valószínűség szerint közelebb áll a valósághoz.

A török sereget kétségtelenül meglepte az ellenség átkelése, nem számítottak arra, hogy a kisebb létszámú keresztény sereg támadást mer indítani a török tábor ellen. Ibrahim nagyvezér seregrésze egyre hátrált, egészen a táborhelyig. A török források ellentmondásos adatokat tartalmaznak arról, hogy melyik oldalról érte támadás a szultáni tábort. Kjátib Cselebi szerint a „jobboldalon az anatóliai tábort és Szinán pasa sátorait körülkerítő német ellenség a táborba nem mehetett be. A baloldalon azonban a padisah sátorával szemközt jövő átkozottak a velük szembe jövő katonasággal erős harcot vívtak". Naima viszont éppen ellenkezőleg írja le az eseményeket, szerinte az ellenség azon része, amely megfutamította a jobbszárnyat, nyomult a szultáni sátor felé. A források alapján úgy tűnik, hogy a szövetséges sereg egy része az oszmán sereg jobboldalán harcolt Dsigalazáde Szinán csapatával és az anatóliaiakkal. Utóbbi seregrész akcióiról nem sokat tudunk, mivel már a csata első szakaszában szétszóródhattak. Lala Mehmed seregéről Pecsevi hallgat, Kjátib Cselebi pedig megmondja, hogy Pecsevi a szétvert anatóliai seregnél tartózkodott. A középen előrenyomuló szövetséges sereg elfoglalta az előző napon előrehozott ágyúkat is. Ezeket a nürnbergi zászlóalj őrizetére bízták. A tábort megtámadó csapatokra a janicsárok tüzet adtak le, de a váratlan roham miatt kevés kárt tehettek az ellenségben. Kjátib Cselebi is elismeri, hogy „bár a lövöldöző ellenséget visszaverték; néhány ezren mégis előrementek és a padisah imaszőnyegétől egy nyíllövésnyi távolságban harcoltak". Egy német forrás megemlíti, hogy az üldözés során „néhány lovas az ellenséget egész a táborukba követte és egész a török császár sátoráig hatolt".[56]

A török táborban a győztesnek látszó szövetséges sereg nem az ellenséget üldözte, hanem a sátrakat és a szultáni kincstárat fosztogatta. E rablásban elsősorban a gyalogság vett részt; németek, magyarok és erdélyiek egyaránt zsákmányoltak.[57] Úgy érezték, a csatát már megnyerték, elérkezett tehát annak az ideje, hogy a győzelemből hasznot is húzzanak. A források szerint a török sereg egy része elmenekült a csatatérről. Egyes hírek szerint a szultán is Eger vagy Szolnok felé vette az útját. Valószínűbb azonban, hogy a szultán helyén maradt és őt védték a még helytálló janicsárok és szolgák. A török forrá-

54 L. az előző jegyzetet; *Illésházy,* 34. o.; *Kjátib Cselebi,* 265. o.
55 *Pecsevi,* 136. o.; *Kjátib Cselebi,* 261. o.; *Istvánffy,* 777. o.; *Miksa fhg. emlékirata,* 564—565. o.; *Isolano,* passim. *Egykorú német tudósítás,* 555. o.
57 *Istvánffy,* 778. o.; *Miksa fhg. emlékirata,* 565. o.; *Bornemissza,* 202. o.; *Decsi,* 338. o.; *Illésházy,* 35. o.; *Iansonius,* 279. o.; *Helius,* 287. o.; *Pető,* 143. o.; *Kjátib Cselebi,* 261—262. o.; *Pecsevi,* 137—138. o.

templom
gázló
szövetséges lovasság
szövetséges gyalogság
török lovasság
török gyalogság
szövetségesek támadása
Szövetséges tábor
Tieffenbach
Miksa
Báthori
MEZŐKERESZTES
ÁBRÁNY
NYÁRÁD
Dsigalazáde
Ibrahim
Anatóliaiak
Janicsárok
Hasszán
Lator patak
MISKOLC felé
Szultán
Török tábor
EGER felé
É

2. vázlat

sok szerint Szeád-eddin hodzsa állt a szultán mellett és együtt imádkoztak a győzelemért.[58] A török sereg zűrzavarát kihasználták a török táborban levő egri foglyok is, s egy részük kiszabadult.

A csata második fázisa is a szövetséges sereg diadalát hozta és látszólag azokat igazolta, akik a folyón való átkelést sürgették. Ugyanakkor már jelentkeztek azok az okok, amelyek a későbbi vereséghez vezettek. A gázlón való átkelés során teljesen felbomlott az a zárt harcrend, ami az eddigi győzelmet eredményezte. Ráadásul a gyalogság nagy része harc helyett zsákmányolni kezdett.

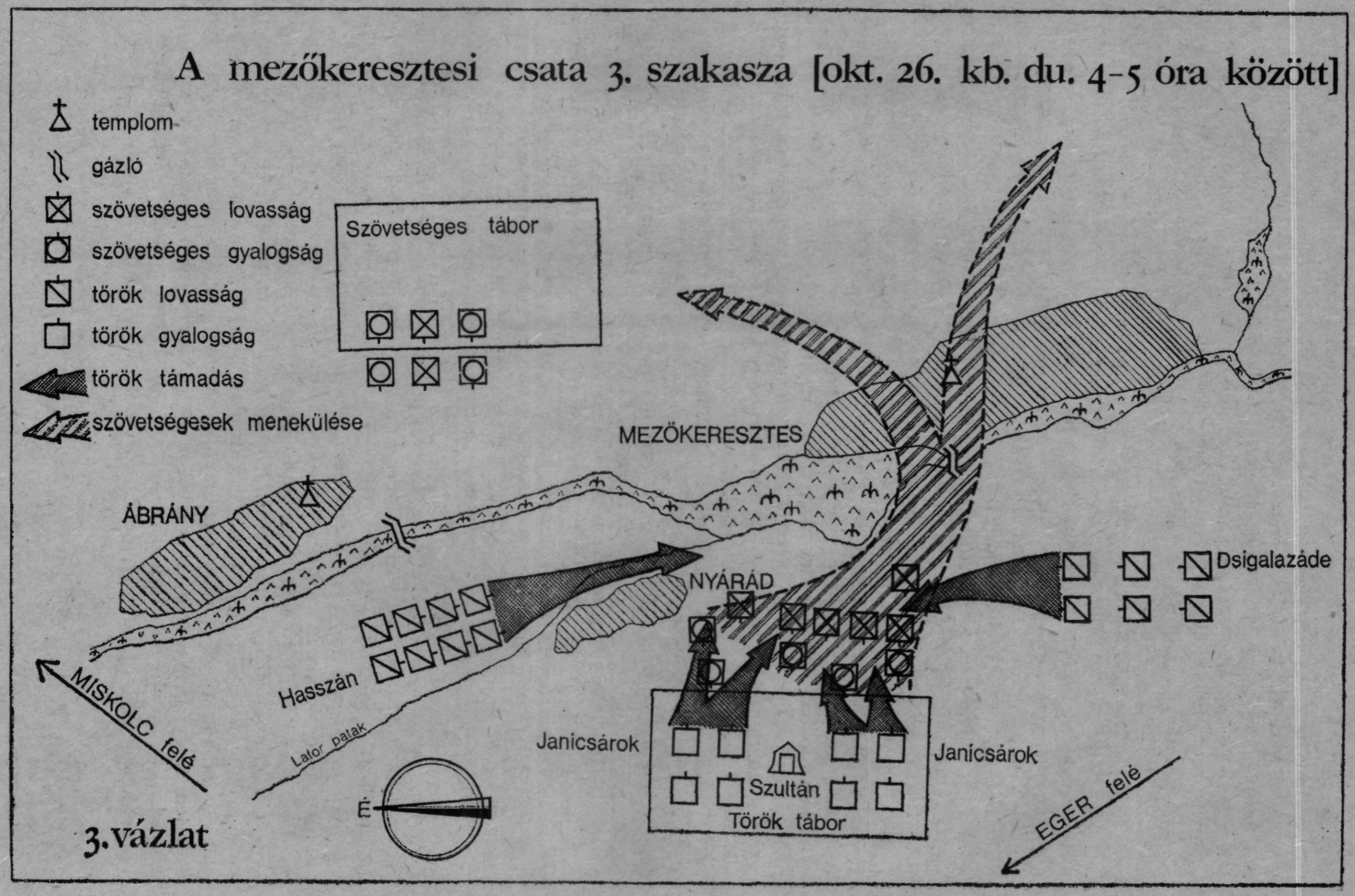
A *fordulat*, amely a csata *harmadik szakaszának* kezdetét jelentette, viszonylag váratlanul következett be. Miksa főherceg szerint „az ellenünk visszamaradt nép pedig immár mindenütt hátrálni kezde, midőn váratlanul ... néhány száz huszár és néhány zászló német lovas az ellenség hátrálásával egyidejűleg szintén visszafordult ... E futáshoz az alkalmat állítólag a gyalogság adta volna azáltal, hogy ... a török táborhoz érve, azonnal a fosztogatáshoz látott s ez által az ellenséget a visszafordulásra ingerelte". A zsákmányoló gyalogság harcrendje a török sátrak között teljesen felbomlott, a harcok párviadalokká váltak. Kjátib Cselebi szerint „az ellenség lovassága és gyalogsága tengerként szétáradott a táborban, ahol muszulmán és hitetlen kardot fogtak egymás ellen, a puskát már nem használhatták. Egymást torkon, galléron fogva harcoltak". A török számára kétségkívül válságos helyzetben két parancsot hirdetett ki a török táborban. Az első mindenki számára megparancsolta, hogy hagyja el a sátrát és vegyen részt a harcban. Aki nem ezt tenné, azt saját szolgája büntetlenül megölheti és rangját, fizetését elnyerheti. A másik parancs az ellenséget megtámadó szolgáknak a szpáhik rangját és fizetését ígérte.[59] E parancsok aktivizálták a korábban a sátrakban megbújó török katonákat, valamint a szolgákat.

Eltérően ítélik meg a források azt a fontos kérdést, hogy *török részről* kik idézték elő a fordulatot. A török források (kivéve a fethnámét) egybehangzóan a szolgák fellépésének és támadó akciójának tulajdonítják az ellenség váratlan megfutamodását. Pecsevi szerint „a lovászok, szakácsok, teve- és öszvérhajcsárok és a karakullukdsinak nevezett harcosok a sátorokat elfoglaló hitetleneket ásóval, fahasábbal, baltával, széles késsel, doronggal, bottal megtámadták és néhány átkozottat elvertek". Kjátib Cselebi hasonlóan ír erről és hozzáteszi, hogy „az átkozottakat annyira meggyengítették, hogy nem maradhattak a helyükön, hanem megfutottak". A szakirodalom elfogadta a török krónikások tudósítását és a fordulatot részben a szolgák támadásában látták.[60] Két körülmény azonban e tudósítás ellen szól. Az egyik az, hogy a nem török források egyáltalán nem említik a szolgák fellépését. Kivétel Istvánffy, aki leírja, hogy a zsákmányolókat a törökök karddal, fahasábbal és égő fadarabokkal űzték el. Szerinte azonban e törököket is megfutamították. A másik tényező, amely a szolgák támadásáról szóló információt legalábbis kétessé teszi, Allah kegyelmének emlegetése a krónikákban. A történetírók talán már nem tudták pontosan, hogyan és miért történt a csatában váratlan fordulat. Leírják, hogy a hodzsa és a szultán imádkozott és Mohamed csodájával az iszlám sereg kerekedett felül. Nem véletlen, hogy az ima után „a kegyelem és győzelem jelei azonnal nyilvánulni" kezdenek és az elbizakodott ellenséget „számba nem is vehető legalsóbbrendű katonák, terv nélkül, szándék nélkül, dárda, nyíl és kard nélkül összetörték és

58 Már a csata előtt elvitték Szolnokra, l. *Decsi*, 333. o.; a keresztény sereg átkelésekor menekült volna el oda, l. *Istvánffy*, 777. o.; *Miksa fhg. emlékirata*, 565. o.; Szolnok felé menekült, l. *Iansonius*, 279. o.; *Adalékok*, 548. o.; a szultán helytállására l. *Pecsevi*, 137—138. o.; *Kjátib Cselebi*, 262., 264. o.

59 *Kropf*, 604. o.

60 *Hammer*, 617. o.; *Iorga*, 323. o.; *Komáromy*, 285. o.; *Kropf*, 606. o.

A mezőkeresztesi csata 3. szakasza [okt. 26. kb. du. 4-5 óra között]

szétszórák őket".[61] Más források szerint a janicsárok támadták meg a zsákmányoló ellenséges gyalogságot. Bornemissza György szerint a sík területen a janicsárok nem menekülhettek, ezért szembefordultak a támadókkal. Decsi János megemlíti, hogy a sátraknál őrségben maradt janicsárok rásütötték az ágyúkat az ellenségre. Isolano leírja, hogy az elől levő katonák, akik otthagyták csapattestüket, hogy raboljanak az ellenség sátraiban, visszaszorultak az előnyomuló janicsárok elől és megfutamodtak. Istvánffy és Miksa főherceg egyaránt 500 főre becsülte a fordulatot előidéző törökök számát.

Más oldalról is támadás érte a szövetséges sereget. Illésházy szerint „egy csoport török, az ki a magyar táborra bocsáttatott volt, egy falka jancsárral megfordulának, és az zsákmányosokra rohanának". Bornemissza György is említi, hogy a török lovasság összegyűlt és támadta a zsákmányoló gyalogságot. A török források szerint a szolgák támadása után „a tábor körül szétszórva járkáló katonák azonnal odasiettek és akit értek, egyiket itt, a másikat ott, megölték". A fordulatban tehát nemcsak a *janicsároknak*, hanem a részben visszaforduló török *lovasságnak* is szerepe volt. Először *Dsigalazáde* pasa nevét említhetjük, aki a *jobboldalon* támadta csapatával az ellenséget. Ezen az oldalon Barton követ különösen sok keresztény halottat látott a csata után. Isolano szerint Dsigalazáde a szövetséges balszárnyat támadta, ahol megingatott egy csapat rácot, akik azon a részen voltak. A török források kevésbé hangoztatták Dsigalazáde érdemeit, sőt Naima hangot adott annak az ellenséges véleménynek, hogy elsőként éppen ő menekült el. Decsi János szerint Dsigalazáde néhány tartalékzászlóaljjal egy dombon állt mozdulatlanul, mielőtt a visszaforduló török lovasokkal megtámadta volna a keresztényeket. Komáromy András nem túlságosan valószínű feltevése szerint Dsigalazáde az ábrányi hídtól visszavert csapatokat szervezte meg és velük támadta meg a már hátráló szövetséges sereget.[62] A *baloldalon Hasszán* ruméliai pasa támadta a szövetséges sereg jobbszárnyát. Ahogy említettük, Hasszán pasa korábban az ábrányi gázlónál próbálkozott az átkeléssel. Amikor Ibrahim seregrésze megfutamodott és a keresztény sereg egészen a táborig üldözte, Hasszán is visszafordult a gázlótól és az ellenséget megtámadta. A török források szerint csauszt küldtek Hasszán pasához, hogy a keresztesi gázlón átkelő ellenséget tartóztassa fel. A későn érkező ruméliai pasa hátba támadta az ellenséget, de nem tudta feltartóztatni a puskákkal lövöldöző csapatokat. A török források szerint Hasszán seregét elűzték, vereséget szenvedett. Isolano ezzel szemben Hasszán akcióját zavarkeltőnek minősíti, mivel oldalról támadta a már átkelt csapatokat.[63] Bornemissza szerint a tatárok is veszélyesen támadni kezdték az erdélyieket.

A részeire bomlott szövetséges sereget tehát elölről a janicsárok, jobb- és baloldalról Dsigalazáde és Hasszán, illetve a tatárok együttesen támadták. A megfutó gyalogság rémülete átterjedt a lovasság egy részére, majd az egész szövetséges seregre. A lovasság megfutamodott, a gyalogságot és a tüzérséget magára hagyta.[64] Isolano szerint a német gyalogság ott maradt magára hagyva és összezárkózva a szultán kincses sátrai mellett és mindnyájukat kardélre hányták. A hajdúk és a lovasság nagyobb része megmenekült, bár sokan elpusztultak a síkság gödreiben és árkaiban, valamint a mocsárban. Kjátib Cselebi is megemlíti, hogy „a szoros csapatokban levő gyalogos katonák rendre hullottak és sokan félelmükben vesztek el, néhány ezer ellenséget a villogó

61 *Pecsevi*, 138, 140. o.
62 Dsigalazádét emelik ki az említetteken kívül *Iansonius*, 279. o.; *Helius*, 287. o.; *Hurmuzaki*, 225. o.; *Komáromy* feltevésére l. i. m. 289. o.
63 *Isolano*, passim; *Pecsevi*, 137. o.; *Kjátib Cselebi*, 261., 263. o.
64 *Kropf*, 608. o. 2. jegyzet.

kard ölt meg... Némelyek a mocsárba süllyedtek és ott vágták le őket. Szinán pasa a jobbszárnyon támadó húszezer főnyi lovasságot félóra alatt levagdalta embereivel, néhányan vízbe is fulladtak". A szövetséges csapatok egy része a táborba menekült (Pálffy, Tieffenbach) és csak éjfélkor ment tovább. Más részük a környező hegyek felé vette útját. Miksa főherceg Kassa, Báthori Zsigmond pedig Tokaj felé menekült. A törökök nem üldözték a menekülő csapatokat a mocsáron túl, mert már erősen sötétedett.

A csata harmadik szakaszában tehát felülkerekedett az oszmán sereg, és kihasználta a szövetséges sereg zárt hadrendjének felbomlását. A török sereg győzelmével kapcsolatban a fethname azt írja, hogy „napnyugtakor félóra alatt" történt. Kjátib Cselebi szerint „a nap leáldozásától csak egy óra volt". Pecsevi pedig azt említi meg, hogy „még nem érkezett el a lefekvési imádság ideje, talán egy órával előbb, mintsem a csillagok feltűntek". Mindezek alapján a csata második és harmadik fázisa — amelyeket egymástól valójában csak nehezen választhatunk el — du. 3 és 5 óra között lehetett. A fordulat és a török sereg felülkerekedése nagyjából 4 és 5 óra között következhetett be.

A két sereg *veszteségeit* illetően nagyon eltérő adatokkal találkozunk a forrásokban. A török krónikások és a fethname erős túlzással 50—120 ezer keresztény halottat említenek. Barton követ szerint a törökök az ellenség veszteségeit 30 ezerre, míg a sajátjukat 3 ezerre becsülték. A keresztény történetírók szerint inkább az ellenség vesztett több embert. A szövetséges sereg halottainak számát 10—20 ezer közé tették. Mivel tudjuk, hogy a gyalogság jelentős része elesett az ütközet harmadik szakaszában, a sereg összveszteségét legalább 15 ezer főre tehetjük. Ez hozzávetőlegesen 30%-os veszteségi aránynak felel meg. A keresztény tábort a csata másnapján megszálló törökök kezére jutottak az ágyúk, a szekerek, az élelmiszerkészlet, valamint 10 ezer dukát készpénz is. A törökök vesztesége az október 26-i csatában kisebb lehetett a szövetséges seregénél. Ennek okát abban kereshetjük, hogy a gyalogság aránya kisebb volt a török seregben, a lovasság pedig rövid ellenállás után elmenekült.[65]

A mezőkeresztesi csata *jelentősége* igen nagy volt, bár a 15 éves háború kimenetelére nem gyakorolt döntő hatást. Az kérdéses, hogy a szövetséges sereg győzelme esetén kedvezőbben alakult volna-e a háború menete, vagy esetleg hamarabb befejeződött volna-e. Így viszont a status quo-t alig változtató, egymást kölcsönösen felőrlő harcok még közel tíz évig tartottak. A mezőkeresztesi győzelem azonban biztosította a török számára Eger várát, amely körül vilajetet szerveztek. A török források a mohácsi és csaldiráni győzelmek elé helyezték a hacs ovaszi (mezőkeresztesi), vagy egri diadalt. Pecsevi azonban mégis a mohácsit tartotta jelentősebb csatának, mert akkor a szultán Budára ment és az ellenség országát feldúlta és kirabolta. Szerinte Budára kellett volna menni, vagy legalább Belgrádban telelni, mert akkor a németek Oláhország és Moldva módjára adófizetésre kötelezték volna magukat egy Bécs elleni támadástól való félelmükben.[66]

Újabb hadjáratra azonban az amúgy sem harcias szultán nem volt hajlandó. A mezőkeresztesi csata tanulságait a török hadvezetés többé-kevésbé levonta. Fontos változások is történtek: Dsigalazáde Szinán pasa lett az új nagyvezír, Hasszán aga a janicsáragaságot, Feth Geráj a tatár kánságot kapta. A kineve-

65 A törökök becsléseire l. *Pecsevi*, 138. o.; *Kjátib Cselebi*, 262., 265. o.; *Naima*, 87. o.; *Fekete*, 153. o.; *Kropf*, 611—612. o.; 10—12 ezerre tette a saját, 20 ezerre a török veszteséget *Istvánffy*, 779—780. o.; 15 ezer a saját veszteség, l. *Hurmuzaki*, 222. o.; 16—18 ezerre l. *Egykorú német tudósítás*, 557. o.; 20 ezerre l. *Adalékok*, 550. o.; 25 ezer a saját, 30—60 ezer a török halottak száma, l. *Decsi*, 340. o.; *Iansonius*, 280. o.; 15 ezer főt vesztett a keresztény sereg, ennél többet a török, l. *Komáromy*, 611—612. o.

66 *Fekete*, 153. o.; *Kjátib Cselebi*, 265. o.; *Pecsevi*, 138—139. o.

zések nemcsak a török vezetés állandó frakcióharcait, hanem azt is tükrözték, hogy mely vezérek és csapatok tűntek ki a szerencsésen végződő csatában. A csata utáni napon az új nagyvezér katonai szemlét tartott az oszmán seregben. Kjátib Cselebi szerint „néhány embert a megfutamodás gyanúja miatt ott előtte megöletett, azután három napon át az összes timár- és ziámetbirtokosok és kapu-kulok szemléjét tartották. Akik nem voltak jelen, azokat a defterből kitörölték, mintegy harmincezer ember hűbérbirtoka elvétetett s vagyonuk elkobzására embereket küldöttek ki a rendeletekkel". Isolano is említi, hogy azokat, akik megfutottak a csatából, szolgákká tették, vagy megölték és elkobozták mindenüket. A leírások alapján nyilvánvaló, hogy a török hadvezetés a szpáhikat hibáztatta a csata első két szakaszában elszenvedett vereségért. Ha a 30 ezres szám túlzásnak is tűnik, a birtokelkobzások igen sok szpáhit érinthettek. Ezek elsősorban kishűbéres anatóliaiak lehettek, akik vezetésével a birodalom ázsiai részében ún. dzseláli mozgalom indult.[67] Dsigalazáde szigorúsága tehát aligha erősítette az oszmán sereg harci morálját, a timár-elkobzások pedig tovább gyengítették a lőfegyver nélkül, elavult taktikával harcoló szpáhiréteget.

A mezőkeresztesi csata híven tükrözte az oszmán hadszervezet 16. század végi válságát. A félfeudális török lovasság, amely a szulejmáni háborúkban még jelentős szerepet játszott, fokozatosan háttérbe szorult a zsoldos gyalogsággal szemben. E folyamatnak kedvezett a hasonló irányú európai fejlődés is. Az átmeneti stádiumban levő török sereg a mezőkeresztesi csatában olyan ellenféllel találta magát szemközt, amely az európai modellt képviselte. A zárt rendben támadó, a fegyvernemek együttműködését a kor színvonalán jól megvalósító szövetséges sereggel szemben a török had nem tudott tartós ellenállást kifejteni.

A mezőkeresztesi csatában, Mohács után 70 évvel, lehetőség nyílt a szultán vezette török sereg legyőzésére. Ennek ellenére a csata utolsó szakaszában a török kerekedett felül. Ennek okait a következőkben látom:

1. A szövetséges sereg zárt hadrendje, részben a mocsáron való átkeléssel, részben a török táborba való behatolással, teljesen felbomlott.
2. A még helytálló és számbeli fölényben levő török csapatok egyidejűleg több oldalról támadták a megingott ellenséget.
3. A szövetséges sereg hadvezetése ingadozó és következetlen volt.

67 *Kjátib Cselebi*, 265. o.; *Naima*, 92—93. o.; *Hammer*, 618—619. o.; *Tóth*, 1981. 20. o.

Шандор Ласло Тот

ИСТОРИЯ БИТВЫ ПРИ МЕЗЁКЕРЕСТЕШЕ (26 ОКТЯБРЯ 1596 Г.)

Резюме

Вследствие неудач, которые турки потерпели в предыдущем году, военную кампанию 1596 года возглавил сам новый султан Мехмед. Целью военного похода было наступление сначала на Вену, а затем на Трансильванию, которая с 1595 года вела военные действия в союзе с Габсбургами. Однако армия эрцгерцога Максимилиана приступила к осаде Хатвана, поэтому турецкое военное руководство составило план о взятии города Эгера, находившегося вблизи Хатвана. Взятие Эгера турками давало возможность ослабить связи между королевской Венгрией и Трансильванией, а также перед ними открывалась возможность захвата богатого горнопромышленного района. 13 октября город Эгер был оставлен гарнизоном. Эрцгерцог Максимилиан, с опозданием вышедший на спасение города, объединил свое войско с дружной князя Трансильвании Жигмонда Батори, к ним присоединился также и главный комендант «капитан» города Кашша. Численность союзной армии составляла около 50 тысяч человек, турецкое войско было вдвое больше по численности, но соотношение пехоты и огнестрельного оружия в турецкой армии было гораздо ниже. Союзническая армия направлялась к небольшой деревушке Мезёкерестеш, находившейся юго-восточнее Эгера. Султан в целях разведки выслал против противника пашу Дшафера. Всё турецкое войско двинулось в сторону Мезёкерестеша.

Союзные войска отразили наступление турецкой армии 24 и 25 октября.

Военный план в решающей битве 26 октября основывался на разделении сил противника и принуждении его нести лишения. Великий визирь Ибрагим перешел реку у брода при Керестеши с войском около 10 тысяч человек, захватив с собой янычаров и артиллерию. У брода при селе Абраньи паша Румелии пытался переправиться через реку, но его попытки были отбиты. В первом строю боевого порядка союзной армии сражались войска князя Трансильвании, во втором — эрцгерцога Максимилиана, в третьем — кашшайского главного капитана. Они начали контрнаступление только в полуденные часы, когда обратили в бегство часть турецкого войска под командованием Ибрагима.

Князь Трансильвании и Миклош Палффи убедили эрцерцога Максимилиана в необходимости переправы. Во втором этапе сражения, примерно в 3 часа по полудню союзная армия через керестешский брод переправилась на берег, где находилась турецкая армия. Продолжалось преследование армии Ибрагима, венгры даже проникли и в лагерь турок. Однако боевой порядок венгерского войска совершенно распался, пехотные войска начали грабить турецкие шатры.

Турецкие источники перелом в исходе битвы приписывают роли слуг, находившихся в турецком лагере, и поминают о милости Аллаха.

Однако вероятно, что не они, а сохранившие еще свое мужество янычары и повернувшая обратно турецкая конница привели в бегство союзную армию. Из обратившейся в бегство союзнической армии пало не менее 15 тысяч человек, главным образом пехотинцев, которые были брошены своей кавалерией на произвол судьбы. Потери турецкого войска в решающей битве были гораздо более меньшими. Битва при Мезёкерестеше не решила судьбу 15-летней войны, но Эгер остался в руках турок, и вокруг него был создан вилайет.

Sándor László Tóth

DIE GESCHICHTE DER SCHLACHT VON MEZŐKERESZTES (26. OKTOBER 1596)

Resumee

Der türkische Feldzug im Jahre 1596 wurde wegen vorherigen Misserfolgen von dem neuem Sultan Mehemed III. selbst geführt. Das erste Ziel des Feldzuges war der Angriff auf Wien, dann aber der gegen das seit 1595 mit den Habsburgern verbündet kämpfenden Transsylvaniens. Da das Heer von Erzherzog Maximilian begonnen hatte Hatvan zu belagern, entschloss sich die osmanische Heerführung, die Burg von Eger zu erobern, die in der nähe Hatvans lag. Mit der Besetzung von Eger hätten sie die Beziehungen zwischen dem königlichen Ungarn und Transylvanien schwächen können, ferner ergab sich die Aussicht auf die Gewinnung des reichen Bergbaugebietes. Die Besatzung gab Eger am 13. Okt. auf. Erzherzog Maximilian, der zur Entsetzung der Burg zu spät gekommen war vereinigte sein Heer mit dem von Zsigmond Báthory, Fürst von Transsylvanien und auch der Kapitän von Kassa hat sich diesem Heer angeschlossen. Die Zahl des alliierten Heeres war etwa 50 000 Mann, das der Türken das Doppelte, doch die Proportion der Infanterie und der Feuerwaffen war im osmanischen Heer viel niedriger.

Das alliierte Heer marschierte nach Mezőkeresztes, einem kleinen Dorf süd-östlich von Eger. Der Sultan sandte Pascha Dsafer um die feindliche Lage aufzuklären. In der Schlacht vom 22. Okt. wurde das Heer des Pascha in die Flucht geschlagen. Das ganze osmanische Heer zog gegen Mezőkeresztes. Die türkische Angriffe vom 24. und 25. Okt. wurden von den alliierten Truppen zurückgeschlagen. Der Plan für die Entscheidungsschlacht vom 26. Okt. war die Teilung und die Not des feindlichen Heeres.

An der Furt bei Keresztes übersetzte der Grossvezir Ibrahim mit 10 000 Mann, darunter waren auch Janitscharen und Artillerie. An der Furt bei Ábrány versuchte Hassan, der Pascha von Rumelien den Uferwechsel, aber er wurde zurückgeschlagen. In der ersten Kampflinie des alliierten Heeres kämpften die Truppen des Fürsten von Transsylvanien in der zweiten die des Erzherzogs Maximilian und in der dritten die des Kapitäns von Kassa. Sie begannen ihren Gegenangriff erst gegen Mittag und schlugen Ibrahims Truppen in die Flucht.

Der Fürst von Transsylvanien und Miklós Pálffy überzeugten den Erzherzog Maximilian über die Wichtigkeit des Uferwechsels. In der zweiten Phase der Schlacht, am Nachmittag gegen 3 Uhr übersetzte das alliierte Heer an der Furt bei Keresztes auf die türkische Seite. Es verfolgte die Truppen Ibrahims und drang sogar in das türkische Lager ein. Die Schlachtordnung des Heeres löste sich aber auf und die Infanterie fing an, die türkische Zelte zu plündern.

Türkische Quellen schreiben die Wende der Schlacht den sich im türkischen Lager aufhaltenden Dienern und Allahs Gnade zu. Es ist aber wahrscheinlich, dass nicht sie, sondern die sich noch behauptenden Janitscharen und die zurückkehrende türkische Reiterei das alliierte Heer in die Flucht schlugen. Von dem flüchtenden alliierten Heer sind mindestens 15 000 Man gefallen, hauptsächlich Infanteristen, die die Reiterei im Stich gelassen hat. Der Verlust der Türken in der Entscheidungsschlacht konnte viel niedriger sein. Die Schlacht von Mezőkeresztes hat das Los des 15-jährigen Krieges nicht entschieden, Eger blieb in türkischer Hand und um diese Stadt wurde ein Vilajet geschaffen.

ÁROKAY LAJOS

A REJTETT MAGYAR KATONAI ATTASÉ SZOLGÁLAT TEVÉKENYSÉGE 1923—1928 KÖZÖTT

A trianoni békeszerződés katonai határozványai közvetve megtiltották Magyarország számára katonai attasék beosztását a magyar külképviseletekhez. Az ellenforradalmi Magyarország politikai és katonai vezetése, amely a békeszerződés be nem tartását, sőt revízióját tette meg külpolitikájának alapjává, ezt a tilalmat semmi esetre sem kívánta betartani. A revíziós politika szempontjából ugyanis elengedhetetlen követelmény volt a nemzetközi helyzetben bekövetkező változások állandó és közvetlen figyelemmel kísérése, az ezekből adódó esetleges kedvező lehetőségek felderítése, a hasonló felfogású külföldi tényezőkkel való kapcsolatok felvétele és fenntartása.

Ezért hozták létre 1920-ban rejtetten a katonai attasé szolgálatot: a „katonai szakelőadói" intézményt. A magyar külképviseletekhez beosztott „katonai szakelőadók" — diplomáciai és konzuli címekkel felruházott vezérkari tisztek — 1920 és 1923 között nyolc országban folytatták a számukra meghatározott tevékenységet.[1] 1922-ben azonban a Pénzügyminisztérium részéről felmerült a szolgálat felszámolásának gondolata.

Vita a katonai szakelőadó szolgálat fenntartásáról

A Horthy-rendszer stabilizálódásának előrehaladása, a hadsereg társadalmi szerepének korlátok közé szorítása, a háború utáni zavaros helyzet fokozatos tisztulása, a gyors változásokba vetett remények meghiúsulása, a tervezett fegyveres akciók sikerének kilátástalansága, az új európai hatalmi viszonyok megszilárdulása egyre inkább előtérbe állította a magyar uralkodó körök azon csoportjait, amelyek a háború utáni békerendszerbe való belenyugvást, a békeszerződés rendelkezéseinek teljesítését találták az egyetlen reális politikai megoldásnak.

A felfogásbeli különbségekre fényt vet egy pénzügyminiszteri átiratban megfogalmazott kifogás a Honvédelmi Minisztériumban uralkodó hangnemmel kapcsolatban. Hegedűs Lóránt pénzügyminiszter Belitska Sándor honvédelmi miniszterhez 1921 júniusában egy megkeresésre írt válaszlevelében a többek között a következők olvashatók: „Nem mulaszthatom el, hogy Nagyméltóságod

1 Lásd: *Árokay Lajos:* Az önálló magyar katonai attasé szolgálat létrehozásának előzményei, 1918—1919. (Hadtörténelmi Közlemények [a továbbiakban — HK] 1983. 1. sz. 73—94. o.) és *uő:* A rejtett magyar katonai attasé szolgálat első állomáshelyeinek felállítása 1920—1923. (HK. 1983/3. sz. 356—381. o.)

szíves figyelmét felhívjam arra, hogy ezen átiratban is oly ideológia foglaltatik, mely ha az antanttal való tárgyalásunk folyamán a honvédelmi minisztérium egyes ügyosztályaiban tovább fog haladni, a kormányra nagy kellemetlenséget hozhat, mert merőben szembe helyezkedik a békés politikával, melyet követnünk kell. Oly kitételek, melyek szerint nekünk ellenségeinkkel kell sikeresen megbirkóznunk és erre kell berendezkednünk, a trianoni békeszerződés aláírása után teljesen elfogadhatatlanok. A békeszerződést aláírt feleket ellenségeinknek már nem tekinthetjük, és végzetes következményekkel járna Magyarországra nézve, ha továbbra is e gondolkodás vezetne minket, úgy, hogy ily felfogáshoz semmi esetre hozzá nem járulhatok és ez ellen határozottan tiltakoznom kell annál is inkább, miután a háborús gondolkodás merőben ellentétes avval a békés kibontakozással, mely egész működésünknek alapját képezi. Sajnálattal kell koronként látnom, hogy ez az ellenségekkel való megbirkózás gondolata még mindig kísért némely körökben és remélem Nagyméltóságod lesz kegyes intézkedni, hogy ez a teljesen idejétmúlt gondolkodás még átiratokban sem nyilvánulhasson meg."[2]

A katonai vezetés ezt a felfogást elutasította. „Nem élünk béke-időben, álcázott háború idején élünk, mely minden pillanatban nyílt háborúvá alakulhat át. Készen kell lennünk minden tekintetben. Szükség esetén és kedvező körülmények között a kormány kész akar lenni erőszak használatára." — mondotta Belitska honvédelmi miniszter egy parlamenti beszédében a trianoni békeszerződés revíziójának lehetőségével kapcsolatban.[3]

A kérdés vitatása során napirendre került a katonai szakelőadói hálózat további fenntartásának kérdése is. A szolgálat működtetése óriási összegeket emésztett fel az államháztartásból. A pénzügyminiszter dr. Láng Boldizsár párizsi kiküldetése kapcsán kezdte meg akcióját a katonai szakelőadói rendszer felszámolása érdekében. A párizsi hely létjogosultságát elismerve, a többi szakelőadó visszahívását kérte. A Pénzügyminisztérium gondolatmenete a következő volt:

„A trianoni békeszerződés V. részében foglalt katonai rendelkezések folytán Magyarország hadereje oly mérvben korlátozott, hogy katonai akcióképességünk a szövetséges és társult hatalmakhoz tartozó államok haderejével szemben jelentéktelennek mondható. Azok az informatiok tehát, amelyeket ily kiküldött katonai egyének útján a szövetséges és társult hatalmaknál abból a célból szereztünk be, hogy azok hadikészültsége tekintetében tájékoztatva legyünk, a mi haderőnk jelentéktelen voltára való tekintettel alig bírhatnak értékkel, mert ezek a tapasztalatok a mi haderőnk fejlesztése és a magyar hadsereg szervezetének kiépítése szempontjából a békeszerződésnek ismert korlátozó rendelkezése folytán egyáltalán nem értékesíthetők."[4]

Meg kell jegyezni, hogy az idézett részt — amely felfogásában teljes mértékben ellentétes volt az uralkodó és hivatalos revansháborús nézetekkel — a fogalmazványból kihúzták és az elküldött átiratba csak a pénzügyi nehézségek említése került, olyan összefüggésben, hogy a hozott anyagi áldozatok a kiküldött legjobb igyekezete mellett sem biztosíthatják a kitűzött célt.

A „pacifista" nézetek elterjedése arra késztette a vezérkart, hogy megfogalmazza a polgári és a katonai vezetés összhangba hozatalával kapcsolatos elképzeléseit. Egy 1922. január 30-án készült fogalmazvány „pro domo"-jában a következők foglaltatnak: „Az állami közigazgatás központi szerveivel folytatott különböző, igen fontos katonai vonatkozású kérdések letárgyalása alkalmával

2 Csak szolgálati használatra! Budapest, 1968. 283—284. o.
3 Országos Levéltár (a továbbiakban — OL) MTI Kőnyomatosok 1922. okt. 7.
4 OL PÜM Általános iratok 1924 166661. sz.

mindinkább kidomborodott azon jelenség, hogy polgári részről az állam életbevágó honvédelmi érdekei a kellő megértésre nem találnak. Régi tapasztalat, hogy a békés fejlődést, s így a háborús bonyodalmak megakadályozását, sokszor vezető és döntő szóval bíró politikusok is a háború általános tagadásba vételével vélik előmozdítani, s ennek következéseként hajlamosak arra, hogy a háborúra való felkészülést is másodrendű kérdésnek, szinte az állam érdekeit nem is szolgáló öncélnak tekintsék. Kívánatos lenne befolyásolásuk oly irányban, hogy az ország létérdekeit jelentő katonai készültség — a békeszerződés súlyos következményei ellenére is — az ország teljesítő képességének legmagasabb fokára emelhető legyen." Az előterjesztés javasolja, hogy a cél érdekében a kormányzó támogatását is igénybe kell venni.[5]

Lorx tábornok vezérkari főnök a honvédelmi miniszterrel egyetértésben leszögezte, hogy a katonai szakelőadók kiküldése a legszorosabb kapcsolatban áll a mindenkori katonapolitikai helyzettel, s mivel ez a helyzet változhat, nem vállalhatnak előre kötelezettséget arra, hogy ilyen állásokat a jövőben nem tartanak fenn. „Annak megállapítása, hogy mely időben és helyen válik valamely új katonai szakelőadói (attaché) hely létesítése honvédelmi szempontból szükségessé, tehát csakis a Honvédelmi Minisztérium hatáskörébe tartozhat. Az ország pénzügyi helyzetének legmesszebbmenő méltánylása dacára felelősségem teljes tudatában ki kell jelentenem, hogy további katonai szakelőadók (attachék) kiküldéséről a jövőben is semmi körülmények között le nem mondhatok." — írta a VI. főcsoport (a rejtett vezérkar fedőszerve) akkori főnöke.[6]

Belitska honvédelmi miniszter az új pénzügyminiszternek, Kállay Tibornak 1922. május 1-én küldött átiratában az érvelést kibővítette azzal, hogy Magyarországnak nemcsak a szűkebb értelemben vett honvédelmi szempontból, hanem az ország területi integritásának visszaszerzése érdekében is szüksége van arra, hogy képzett katonai képviselői legyenek külföldön. „Elengedhetetlennek tartom — írja —, hogy összes szomszédainknál és azon kívül azon államoknál, melyek katonai politikai tekintetben reánk nézve fontosak (jelenleg Németország, Olaszország, Franciaország és Lengyelország) katonai szakelőadókat tartsunk."[7]

Kállay pénzügyminiszter ezek után arra kérte a honvédelmi minisztert, hogy ha ragaszkodik a meglevő katonai szakelőadói helyek további fenntartásához, a szóban forgó kérdésben kérje a minisztertanács döntését.[8] A minisztertanács 1922. október 27-i ülésén a pénzügyminiszter most már a kormány tagjai előtt vetette fel a kérdést, „vajon okvetlenül szükséges-e, hogy követségeink mellett katonai szakelőadók működjenek?" A honvédelmi miniszter és a külügyminisztert helyettesítő Kánya Kálmán érvelésére a minisztertanács elfogadta azt az értékelést, hogy „... a katonai szakelőadóknak a követségekhez való beosztását kiváló szolgálataikra és az ország védelmi érdekeire való tekintettel nem tartja mellőzhetőnek".[9] A vita eldőlte után megnyílt az út a vezérkar által már régebben tervezett újabb állomáshelyek létesítése előtt.

5 Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban — HL) VKF. 1. oszt. 1922. 1221. sz.
6 OL PÜM. Általános iratok 1922. 1815. sz.
7 Uo.
8 Uo.
9 OL Min. tan. jkv. 1922. október 27.

Reval

A Fővezérség II. osztálya, majd később a vezérkar nyilvántartó osztálya 1919 őszétől kezdve készített összefoglalókat Szovjet—Oroszországról. A magyar vezető körök — negatív értelemben — bizonyos reményeket fűztek a Szovjetunió létéhez is, mint olyan tényezőhöz, amely kívül áll a békeszerződések által megteremtett európai politikai rendszeren, amelynek belső és külső erősödése a nagyhatalmakat új szövetségi rendszer megteremtésére fogja ösztönözni.

A helyzetjelentések határozottan leszögezték, hogy a nyilvántartó osztály véleménye szerint Szovjet—Oroszország helyzetében lényeges változások nem várhatók. Világosan felismerték azt a tényt, hogy a forradalom óta eltelt időszakban Szovjet-Oroszország minden tekintetben megerősödött, fennmaradásával s az európai politikára gyakorolt egyre növekvő hatásával számolni kell. Az 1919 decemberi összefoglaló jelentésben a következők állnak: „Szovjetoroszország kül- és belpolitikai, valamint katonai helyzetét mérlegelve arra a meggyőződésre jutunk, hogy lényeges változás a jelenlegi orosz—bolseviki államformában tavasz előtt nem fog bekövetkezni."[10] Az 1920. május 18-án készített összefoglalóban többek között a következőket olvashatjuk: „... a szovjet kormányforma az európai államok koncertjében elfoglalhatja a helyét".[11] Egy 1922. augusztus 11-én kelt jelentésben Fleischhacker Rezső vk. százados, aki ekkor a rigai hadifogolykicserélő bizottság tagja volt, a következőket írta a Szovjetunió helyzetéről: „Belpolitikailag a birodalom állapota ma nyugodtnak mondható. A polgárháború, ellenforradalmak ideje elmúlt, s a tél óta egy bizonyos fokú konszolidáció mutatkozik. A szovjet belpolitikai helyzet jelenleg már annyira kialakult és megerősödött, hogy nem lehet azzal számolni, hogy belátható időn belül az orosz nép a saját erejéből erőszakkal változtasson a jelenlegi rendszeren. Minden olyan feltevés, mely azon alapszik, hogy egy belső ellenforradalom fogja a szovjetet erőszakkal megdönteni ma már elkésett és hamis."[12] A nyilvántartó osztály teljes mértékben egyetértett Fleischhacker százados összefoglalójával.

1921 januárban Jungerth-Arnóthy Mihály külügyminiszteri osztálytanácsos vezetésével egy küldöttség utazott Revalba, hogy ott Litvinov szovjet külügyminiszterrel tárgyaljon a Magyarországon halálra ítélt népbiztosok, illetve a Szovjetunióban túszként visszatartott magyar hadifoglyok kicserélése ügyében. A vezérkar beosztotta a küldöttségbe a nyilvántartó osztály egy munkatársát, Laky Dezső főhadnagyot, aki ott Jungerth titkáraként szerepelt.[13] A küldöttség visszatérte után a 2. osztályon javaslat készült — Laky Dezső tapasztalatai alapján — a Honvédelmi Minisztérium elnöki osztálya számára, amelyben többek között a következők állnak:

„A vezérkar nyilvántartó irodája mind ez ideig közvetlen híranyaggal nem rendelkezett Szovjet-Oroszországról. Az erre vonatkozó adatok a lengyel, a román retortán keresztül érkeztek hozzánk, illetve az egyoldalú világsajtóból merítettek. Így a szovjet-orosz helyzet tárgyilagos megbírálása igen nagy nehézséggel jár, s e körülmény Magyarországra nézve hátrányos lehet.

A közelmúltban kiküldött revali bizottság tagjainak egybehangzó jelentése szerint, Reval szovjet szempontból egy nagy propagandisztikus és gazdasági központot képvisel, ahova s ahonnan az összes szálak Nyugat felé elágaznak, illetve Szovjet-Oroszország belsejébe futnak.

10 HL VKF II. csop. 1919 1201. sz.
11 Uo. 2. oszt. 1920. 14117. sz.
12 Uo. 1922. 30047. sz.
13 Uo. II. csop. 1921. 20466. sz.

Reval ennélfogva kiválóan alkalmas gyűjtőhely, illetve megfigyelő állomás lenne Szovjet-Oroszország ellen, s egy ottan kreált szerv igen értékes szolgálatokat tehetne a magyar ügynek.

Javaslom ennélfogva, hogy e kérdés a Küm. és a hadifogolyosztállyal egyetértőleg megtárgyaltassék, hogy Revalba akár egy konzul, akár egy hadifogolyszerv címén egy közeg mielőbb kiküldessék."[14]

A javasolt értekezlet megtartására 1921. március 23-án került sor a Honvédelmi Minisztériumban, s a katonákon kívül részt vett rajta Jungerth-Arnóthy Mihály is. Jungerth ellenezte, hogy tisztet küldjenek Észtországba, tekintettel az észt kormánynak a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatára. Azt javasolta, hogy a közeljövőben felállítandó revali magyar konzulátus vezetőjéül olyan személyt jelöljenek ki a Külügyminisztérium és a vezérkar megállapodása alapján, aki nem „katonából átvedlett konzul", de aki katonailag képzett,[15] s így a vezérkart is helyesen és érdemlegesen tudná tájékoztatni.

A revali konzulátus felállítása azonban késett. A vezérkar eközben minden lehetőséget igyekezett felhasználni, hogy valamelyik tisztjét a Baltikumba küldhesse legális megbízással. 1921 decemberében a VI. csoport beosztatta Fleischhacker Rezső vk. századost a hadifogoly-kicserélési bizottság következő ülésszakára, aki 9 hónapos rigai tartózkodása alatt küldött jelentéseiben — a 2. osztály véleménye szerint — „igen tiszta és objektív képet" adott a Szovjetunió kül- és belpolitikai helyzetéről. A vezérkar — Fleischhacker százados javaslata alapján — 1922. november 29-én újból felvetette egy rigai, esetleg revali állandó külképviseleti szerv felállításának kérdését, hogy „... a világpolitikában egyre nagyobb intenzitással fellépő Szovjet-Oroszország a balti államokból megfigyelhető legyen." Janky Kocsárd, a VI. csoport főnöke sürgette a külügyminisztert: „Miután úgy értesültem, hogy a Nagyméltóságod vezetése alatt álló minisztériumban máris előmunkálatok folynak egy Revalban felállítandó m. kir. konzulátus érdekében, fentiekre való hivatkozással bátorkodom Nagyméltóságodat felkérni, hogy ezen konzulátusunk felállítását mielőbb elrendelni méltóztassék. Honvédelmi szempontból a képviselet felállítását ugyanis sürgősnek ítélem meg, mert szükségesnek tartom, hogy a téli hónapokban a képviseletnek, illetőleg az ahhoz beosztandó katonai szakelőadónak ideje és alkalma legyen a kellő alapot és összeköttetést megszerezni ahhoz, hogy a SOO-nak (Szovjet-Oroszország — Á. L.) a tavasszal beálló fokozottabb politikai és esetleg katonai aktivitását még idejekorán részleteiben is megállapíthassa és jelenthesse."[16]

Az ügy 1923. január 19-én került a minisztertanács elé, amely a honvédelmi miniszter előterjesztésére hozzájárult ahhoz, hogy Revalban sürgősen felállítsanak követséget, s hogy oda egy katonai szakelőadó kapjon beosztást. A honvédelmi miniszter az állás betöltésére Fleischhacker Rezső vk. századost jelölte, aki katonai rendfokozatának megfelelően követségi attasé címet kapott a Külügyminisztériumtól.[17]

A revali magyar követség felállítására 1923. március 12-én került sor. Vezetésével Jungerth-Arnóthy Mihály követségi tanácsost bízták meg, aki ügyvivői minőségben látta el a külképviselet irányítását. Katonai szakelőadónak azonban nem Fleischhacker Rezsőt küldték Revalba, hanem Szmazsenka Ferdinánd vk. ezredest.[18] Szmazsenka ezredes diplomáciai rangja a következő volt: „II. o. kö-

14 Uo. 1921. 24026. sz.
15 Uo.
16 Uo. 2. oszt. 1922. 34333. sz.
17 OL Min. tan. jkv. 1923. jan. 19. és febr. 9.
18 Külügyi Közlöny, 1923. április 15.

vetségi tanácsosi címmel felruházott I. o. konzul." Nevét 1924 júliusában „Taróczy"-ra magyarosíttatta.[19]

A revali katonai szakelőadó fő katonapolitikai feladata a rapallói szerződő felek, Németország és a Szovjetunió egymáshoz fűződő kapcsolatainak, diplomáciai, katonai és gazdasági együttműködésének megfigyelése volt.[20] A szovjet—német viszony alakulása a vezérkart rendkívül komolyan foglalkoztatta egyrészt a Szovjetunió törekvéseinek felmérése szempontjából, másrészt azért, hogy ez a kapcsolat mennyiben változtatja meg „legtermészetesebb szövetségesünk, a németség" helyzetét, ahogyan ezt a 2. osztályon 1922-ben tartott egyik külpolitikai előadásban kifejezték.[21]

A kiváló képességekkel rendelkező Taróczy Nándor a Szovjetunióval kapcsolatos felderítési feladatokat a szocializmus ügyével érzelmileg szemben állva, ugyanakkor nagy tárgyilagossággal, óriási tényanyag birtokában látta el. Kiterjedt nyelvtudása — így többek között az orosz nyelv ismerete — megkönnyítette számára a szükséges kapcsolatok kiépítését. Jó viszonyba került a Revalban működő szovjet diplomatákkal is, akiktől sok olyan anyagot kapott, illetve értesülést szerzett, amelyek alapján a valóságnak megfelelő képet alkothatott magának a Szovjetunióról. Ezek a felismerések tükröződtek nagy számban küldött és sokszor igen terjedelmes jelentéseiben.

Taróczy szakelőadói működésének idejében zajlottak le a Szovjetunió és Magyarország közötti diplomáciai kapcsolatok felvételére irányuló tárgyalások, amelyek Horthy vonakodása és visszakozása miatt kudarccal végződtek. A katonai szakelőadó hivatali kötelességén messze túlmenő igyekezettel próbálta meggyőzni a katonai és a politikai vezetőket a kapcsolatok felvételének szükségességéről és hasznosságáról. Egyik jelentésében így érvelt: „Addig, amíg én a szovjetállamot átmeneti jelenségnek tekintettem, ellensége voltam az ezen állammal való rendszeres kapcsolatok felvételének. Időközben azonban alkalmam volt meggyőződni arról, hogy a szovjetkormány jelentősége és tekintélye Oroszországon belül tetemesen megerősödött, hogy a Szovjetunió gazdasági helyzete lényegesen javult.... Állása úgy bel-, mint külpolitikailag biztosítottnak látszik, miért is részemről a jelen fejlődési stádiumban való bukására irányuló várakozást meddőnek tartom. Nem szabad oly eseményekre várni, mik nem fognak bekövetkezni s közben sok oly gazdaságilag előnyös lehetőséget elmulasztani, miket éppen azok fordítanak hasznukra, kiknek a kedvéért talán mi a Szovjetunióval szemben az elismerés kérdésében elutasító álláspontra helyezkedünk."[22]

Taróczy ezredes fent idézett véleményét 1925 nyarán — a tárgyalások meghiúsulása után — írta le, s a célzás Angliára vonatkozott. Küzdelmét ezek után is folytatta, de az akkor már szélmalomharc volt. 1926 októberében még egyszer — drámainak is nevezhető — felszólítást intézett a vezérkarhoz: „Szilárd meggyőződésem, hogy az, ami jelenleg Oroszországban végbemegy, hatásaiban ezerszerte jelentőségesebb következményekkel járhat, mint bármi más, ami a világ többi részeiben történik. Úgy érzem, hogy ezen tény felismerésének teljes felelőssége — amíg ezt nálunk további körök is magukévá nem teszik — az én vállaimra nehezedik, miért is Hazámmal szemben kötelességemnek tartom, hogy — ha evvel a nekem szabott szűk keretet túl is lépem — időnként kimerítő oroszországi jelentéseket terjesszek fel."[23]

A Honvédelmi Minisztériumban — a kialakult általános politikai hangulatnak

19 Uo. 1924. szeptember 2.
20 HL Magyar honvédelmi miniszter 1947. 14343/eln. szü.
21 HL VKF 2. oszt. 1922. 31103. sz.
22 Uo. 1925. 26521. sz.
23 Uo. 1926. 18285. sz.

megfelelően — Taróczy jelentéseit és levont következtetéseit szkepticizmussal fogadták, úgy tartották, hogy a Szovjetunió helyzetét túl kedvező színben tünteti fel, s az esetleg létrejövő kapcsolatokból származó előnyöket túlbecsüli. A vezérkar 2. osztályán Taróczy tevékenységét igen nagyra értékelték, de jelentéseiből idővel újabb és újabb kioktatást éreztek ki, és ez a központ számára elviselhetetlen volt. Különösen akkor romlott meg a viszony közte és az osztályvezető között, amikor ez utóbbi a szélsőséges szovjetellenes beállítottságáról közismert Ruszkay Jenő lett.

Taróczy Nándor, aki közben altábornagyi rendfokozatot ért el, 1928 végéig töltötte be a katonai szakelőadói tisztet Revalban.[24] Hazatérése után kivált a Külügyminisztérium állományából, a Honvédelmi Minisztérium pedig szolgálati idejének kitöltése előtt nyugállományba helyezte.

Ankara

Az 1921—1922-ben lejátszódó törökországi események a magyar vezető köröket a legnagyobb reményekkel töltötték el. 1922 szeptember végén Horthy egy beszédben kijelentette: „Közeledik a pillanat, amikor Magyarország visszakapja valamennyi elszakított területét és az ellenségek kiűzésével Magyarország újra felszabadul. Ebben a komoly pillanatban a törökök adják a legszebb példát. Fegyvert ragadtak hazájuk felszabadításáért és elkergették valamennyi ellenségüket, akiknek uralma a Boszporusz fölött nem lesz hosszú tartamú. Magyarország ugyanígy fog cselekedni."[25] Belitska Sándor honvédelmi miniszter a parlament 1922. október 6-i ülésén hasonlóképpen nyilatkozott: „Hála Magyarország, Törökország és Olaszország közt most uralkodó kitűnő viszonynak — a trianoni szerződés revíziója küszöbön áll."[26]

Ezek a kijelentések nemcsak a nyilvánosságnak szánt lelkesítő frázisok voltak. A Külügyminisztérium és a vezérkar óriási érdeklődéssel fogadta a Lausanne-i konferencián részt vevő Parcher János berni magyar ügyvivő jelentését, miszerint a török küldöttség vezetője, Izmet pasa, a Törökország és Magyarország közötti diplomáciai kapcsolatok mielőbbi felvétele mellett nyilatkozott. Kánya Kálmán külügyminiszter-helyettes 1922. december 2-án tájékoztatta a vezérkart, milyen lépéseket tett ebben az ügyben: „Parcher jelentésének vétele után nevezettet haladéktalanul utasítottam, közölje Djelal Eddinnel (a római török követtel — Á. L.), hogy részünkről is melegen óhajtjuk a Törökország és Magyarország közötti diplomáciai összeköttetés mielőbbi felvételét. Ez azonban, tekintettel Magyarország exponált helyzetére, a nagyhatalmak velünk szemben táplált bizalmatlanságára és végül arra, hogy az ország a kisentente államai által van körülvéve, csak a béke megkötése után lesz lehetséges. Addig is szándékunkban áll a két ország közötti összeköttetés felvétele végett egy magyar tisztet Angorába (Ankara) kiküldeni."[27]

A Honvédelmi Minisztérium Ranzenberger Jenő vezérkari őrnagyot jelölte ki a feladat megoldására.[28] Ranzenberger őrnagy 1922. december 23-án „Ruszkay" fedőnéven megbízólevelet kapott a kereskedelemügyi minisztertől, hogy „üzleti ügyekben" Kisázsiába utazzék „az ottani piaci lehetőségek tanulmányozása végett".[29] Ranzenberger Jenő a cs. és kir. hadseregben tüzértisztként szolgált, és elvégezte a Hadiiskolát. Mint vezérkari tiszt, társainak többségéhez hasonlóan, ő is a Vörös Hadseregben vállalt szolgálaton keresztül jutott el a

24 HL HM eln. B. 1928. 12987. sz.
25 OL Sajtólevéltár. MTI Kőnyomatosok. 1922. szept.
26 Uo. 1922. okt. 7.
27 HL VKF 2. oszt. 1922 34702. sz.
28 OL Min. tan. jkv. 1922. dec. 14.
29 HL VKF 2. oszt. 1923. 18602. sz.

Horthy-hadseregig. 1920-ban a vezérkari főnök szárnysegédje volt. 1920—1922 folyamán többször küldte őt a vezérkar külföldre különféle különleges megbízatással.

Ranzenberger 1922 december utolsó napjaiban indult el útjára Román keresztül, ahol találkozott Djelal Eddinnel. A török követ ellátta őt a szükséges utazási engedélyekkel és ajánlólevelet adott neki.[30]

A 2. osztály rendszabályokat dolgozott ki „Ruszkay" kiküldetésének igazolására, arra az esetre, ha valamely idegen állam felfedezné kilétét, s kiderülne, hogy a Ruszkay név voltaképpen Ranzenberger vezérkari őrnagyot takarja. Ezt a problémát az élezte ki, hogy Ranzenberger nem akart magyarosítani, neve pedig benne szerepelt a trianoni békeszerződés által meghatározott 1750 fős tiszti névlajstromban. Kilétének felfedezése esetére tervbe vették a névmagyarosítás azonnali végrehajtását, s hogy a tiszti állományból való kivételének elmulasztását pedig valamely bürokratikus késedelemmel magyaráznák ki.[31]

Az óvatosság helyénvaló volt, mert a volt központi hatalmak megélénkült aktivitása Törökországban valóban felkeltette a nagyhatalmak bizalmatlanságát. A Neue Freie Presse című bécsi lap 1923. március 15-i számában megírta, hogy „Herr von Ruttkay" törökországi tevékenységét a megszálló hatóságok nagy nemtetszéssel figyelik, a franciák ebben a mudrosi fegyverszünet megsértését látják, a kereskedelmi attasé szmirnai utazását meg akarják hiúsítani, s ki akarják őt toloncolni az okkupációs határokon túlra. A holland nagykövetségnek kellett az ügybe beleavatkoznia, mint olyannak, amely a törökországi osztrák és magyar alattvalók érdekképviseletével volt megbízva.[32]

Ruszkay 1923 nyár elején visszatért Magyarországra. A vezérkar úgy tervezte, hogy a béke megkötése után ismét kiküldi őt Törökországba, azzal a feladattal, hogy ott a felállítandó magyar követség szálláscsinálója legyen. Ott-tartózkodásának legalizálására két tervet is kidolgoztak. Az egyik terv az volt, hogy ismét mint kereskedelmi attasé tevékenykedjék, a másik elgondolás szerint a holland követség mellé kellene őt delegálni „chargé des affaires" (diplomáciai ügyvivői) minőségben. A Kereskedelmi Minisztérium aggodalmaskodott, attól félt, hogy Ruszkay kompromittálni fogja a minisztériumot az antant hatalmak előtt.[33] A holland kormány sem lelkesedett: Ruszkay tervezett megbízatását „aggályosnak" tartotta, ami egyet jelentett az elutasítással.[34]

A török béke megkötése után a rejtésnek ilyen foka már nem volt szükséges. Ruszkayt 1923 októberében fiktív módon átminősítették diplomatának. A Külügyminisztérium ellátta őt egy „lettre d'instruction"-nal (megbízólevéllel), amelyben megbízták őt a magyar követség felállításának előmunkálataival, és mindaddig, amíg a követség Törökországba nem érkezik, a magyar ügyek félhivatalos formában való intézésével.[35] Kinevezésének kihirdetésére csak 1924 februárban került sor, a követség felállítása után.[36]

A török kormány a diplomáciai kapcsolatok felvételét egy barátsági szerződés megkötésétől tette függővé. A magyar kormány ehhez hozzájárult azzal az indoklással, hogy „... igen messzemenő külpolitikai érdekeink fűződnek ahhoz, hogy a török kormány mellett mielőbb megfelelő képviselőnk legyen".[37] Az ügyeket továbbra is Ruszkay intézte. Időleges visszatérése után 1924. március 12-én ismét Ankarába érkezett, hogy a barátsági szerződés ratifikációjá-

30 Uo. 1922. 35029. sz., 1923. 10562. sz.
31 Uo. 1923. 12293. sz.
32 OL Sajtólevéltár. MTI Kőnyomatosok. Bizalmas jelentések. 1923. március 15. 1443. k.
33 HL VKF 2. oszt. 1923. 18602. sz.
34 Uo. 18758. sz.
35 Uo.
36 Budapesti Közlöny, 1924. febr. 23., HL VKF. 2. oszt. 1924. 18847. sz.
37 OL Min. tan. jkv. 1923. nov. 23.

nak kicseréléséről és a diplomáciai kapcsolatok felvételének utolsó részletkérdéseiről tárgyaljon.[38] A követség 1924. május 26-án kezdte meg működését.[39] Ruszkay Jenő II. o. követségi titkári címmel katonai szakelőadói beosztást kapott.

A magyar követség Ankarában települt le. Mivel Ruszkay most már hivatalosan is követségi beosztásba került, sőt Tahy László követ megbízta őt helyettesítésével is, alkalma nyílt arra, hogy Ankarában kapcsolatba lépjen a török központi katonai hatóságokkal.[40] E tekintetben azonban eleget kellett tenni egy formai követelménynek, ami az adott helyzetben kényes politikai kérdést is jelentett. A török vezérkar ugyanis a külföli hatalmaknak csak azon képviselőivel volt hajlandó kapcsolatot tartani, akik katonai attasé minőségben hivatalosan be voltak jelentve. Ez a probléma felmerült az újonnan feállított német követségnél is. Bár a németek nem alkalmazták a rejtett katonai attasék kiküldésének módszerét, a külképviseleteket mégis általában megbízták, hogy kísérjék figyelemmel a fogadó országokban a katonai kérdéseket is. Törökországban ez csak úgy volt lehetséges, hogy a követség egyik munkatársát mint „csaknem valóságos katonai attasét" jelentették be.[41]

Ezt a bejelentést a magyar követségnek is meg kellett tennie a török külügyminiszternél. Ruszkay Jenő 1924. június 7-én kelt jelentésében így írja le az eseményt:

„Jelentem továbbá, a követ úrral legutóbbi angorai tartózkodásunk alkalmával Fevzi Pachánál tett látogatásunkkor kérésemre a követ úr félhivatalosan és bizalmasan bejelentette Fevzi Pachának, hogy a követség első titkárának funkciói mellett katonai attasé funkciót is el fogom látni és felkérte Fevzi Pachát, hogy ezen minőségemben ismerjen el. Ez alkalommal a követ úr rámutatott arra — amit különben annak idején én is megtettem Fevzi Pachával szemben —, hogy a trianoni béke rendelkezései szerint nekünk katonai attasék küldése tiltva van és kéri ezen közlést szigorúan bizalmasnak tekinteni. Fevzi Pacha erre kijelentette, hogy a követ úr közlését tudomásul veszi, azt bizalmasan fogja kezelni és hajlandó velem katonai attachéi minőségemben az érintkezést fenntartani, tekintettel a kiküldetés bizalmas voltára, félhivatalos formában."[42]

A török—magyar jókapcsolatok sem váltották be Hortyék vérmes reményeit. A törökországi viszonyok konszolidálódtak, a külpolitikai feszültség elmúlt. A törökök számára nem volt már olyan fontos a Magyarországhoz fűződő kapcsolat, mint egy-két évvel azelőtt. Kereskedelmi téren is válogatni tudtak a különböző ajánlatok között, s a drágán gyártó magyar cégek gyakran nem állták meg a helyüket az erős nemzetközi versenyben. Ruszkay, aki — mint katonai szakelőadó — hadianyagszállítási üzletek lebonyolítására is kapott megbízatást, a törökök részéről barátságos magatartást, de bizonyos tartózkodást állapított meg. Amíg 1923 elején — első útja alkalmával — a római török követtel a „turáni testvériség összetartó erejéről" tárgyalt, 1924-ben kénytelen volt jelenteni: „A fajtestvéri sentimentalitásokból ma már tőkét kovácsolni nem lehet."[43]

A magyar kormány nyilvánvaló csalódása tükröződött a minisztertanács 1924. június 27-én tartott ülésén, amikor pár hónappal az ankarai követség fel-

38 HL VKF 2. oszt. 1924. sz. n.
39 Külügyi Közlöny, 1924. 6. sz.
40 HL VKF 2. oszt. 1924 22587/titk. sz.
41 *Manfred Kehrig:* Die Wiedereinrichtung des deutschen militärischen Attachédienstes nach dem Ersten Weltkrieg. Boppard am Rhein, 1966. 36—37. o.
42 HL VKF 2. oszt. 1924. 23481. sz.
43 Uo. 21012. sz.

állítása és katonai szakelőadó kinevezése után, a külügyminiszter a hely elhagyását javasolta, s az ellen a honvédelmi miniszternek sem volt ellenvetése.[44] Ruszkay Jenő II. o. követségi titkárt 1924 októberben a törökországi magyar követségtől áthelyezték a szófiai követséghez.[45]

Szófia

A Bulgáriával megvalósítandó együttműködés gondolata már az 1919. október 28-i siófoki emlékiratban felmerült. A Fővezérség arra alapozta elképzelését, hogy a dobrudzsai kérdésből származó bolgár—román ellentéteket Magyarország kihasználhatja, s esetleg sikerül Bulgáriát bevonnia egy Románia elleni általános támadási tervbe. „Itt tehát egy ügyes és tapintatos eljárás mellett az eredmény számunkra bizonyosan nincs kizárva" — hangoztatta a memorandum.[46]

A kapcsolatok azonban nem a fent jelzett remények szerint alakultak. Bulgáriában 1919 nyarán a Bolgár Népi Földműves Szövetség vezetője, Sztambulijszki került a miniszterelnöki székbe, akinek külpolitikáját a békeszerződés teljesítésének gondolata vezérelte, aki Romániával és Jugoszláviával egyaránt jó viszony kialakítására törekedett.

A magyar vezérkar élénk figyelemmel kísérte a bulgáriai helyzet alakulását, a bolgár politikai és katonai vezetés álláspontját a békeszerződés katonai határozványainak betartatásával kapcsolatban. Az összefoglaló jelentések elsősorban Marsik Jenő belgrádi katonai szakelőadó bolgár vonatkozású jelentései alapján készültek, de felhasználta a 2. osztály Nemeskéri Kiss Sándor szófiai követ jelentéseit is, amelyek közül a Külügyminisztérium alkalomadtán egyet-egyet megküldött a vezérkarnak. Marsik Jenő Belgrádból figyelemmel tudta kísérni a macedóniai bandaharcok fejleményeit, amelyekhez Horthy és köre nagy reményeket fűzött. Nemeskéri Kiss korábban maga is katona volt, így jelentéseiben a vezérkart érdeklő katonai vonatkozások aránylag nagy helyet kaptak és szakszerűen tárgyalta ezeket a kérdéseket.

A magyar vezető körök reményei 1923 júniusban támadtak fel újra a bolgár—magyar együttműködést illetően, amikor a Sztambulijszki hatalmát megdöntő puccs után megerősödött a bolgár tisztikar befolyása a közéletre és a politikára. Ekkor, 1923 nyarán merült fel az a gondolat, hogy a szófiai követséghez külön katonai szakelőadót osszanak be, aki a politikai helyzet figyelemmel kísérésén túlmenően a két vezérkar közötti konkrét együttműködés kialakításában is szerepet játszhatna a megváltozott helyzetben.

Horthy 1923 szeptemberi karcagi beszédében — a lapok nem közölték — egyebek mellett a következőket mondta: „Máris láthatjuk, hogy azok a nemzetek, amelyek nem adták fel jövőjük iránt a reményt, feltámadásukat ünneplik. A törökök, akik nekünk fajrokonaink, visszanyerték régi határaikat karjaikkal. Bulgáriában az a rendszer, amely állandóan megalázkodott az ellenségek előtt, el van söpörve. Németországban szintén csupán idő kérdése, mikor kerül a kormányhatalom azoknak a kezébe, akik Németország ősi nagyságát akarják visszaszerezni."[47]

Az első szófiai magyar katonai szakelőadó, Bajnóczy József százados, 1923. szeptemberben érkezett a bolgár fővárosba. Első jelentéseiben, amelyek a bolgár belső helyzettel foglalkoztak, körvonalazódtak azok a remények, amelyeket Horthy-Magyarország a fordulattól várt. Mindenekelőtt azt várták, hogy az

44 OL Min. tan. jkv. 1924. június 27.
45 Külügyi Közlöny, 1924. október 23.
46 HL VKF I. csop. 1919 2045/I. sz.
47 OL Sajtólevéltár. MTI Kőnyomatosok. Bizalmas 1923. szept. 25.

új bolgár kormány letér a békeszerződés teljesítésének útjáról, s Magyarországhoz hasonlóan annak kijátszására, revíziójára fog törekedni. Bajnóczy jelentése erről a kérdésről: „A Cankoff-kormány alatt lélegzethez jutott tisztikarnak gondja lesz arra, hogy a békeszerződésben megengedett fegyvereken kívül nagyobb mennyiségű fegyver álljon a kormány rendelkezésére." Azt várták, hogy Bulgária és Jugoszlávia között állandósulni fog a feszültség, sőt, hogy fegyveres konfliktusra is sor kerülhet.[48]

Bajnóczy József II. o. követségi titkári címmel konzuli teendőket látott el a követségen.[49] Valódi megbízatását nem kellett a bolgár hatóságok előtt titokban tartania. Felvette a kapcsolatot a vezérkar hírszerző osztályával, amellyel jugoszláv vonatkozású híranyag cseréjét bonyolította le. 1924 áprilisában a bolgárok javaslatot tettek arra, hogy a két vezérkar Romániával kapcsolatos híranyagot is cseréljen ki. Ez szintén megvalósult.[50]

A katonai szakelőadói rendszer felülvizsgálatakor — 1924 júniusában — Daruváry külügyminiszter a szófiai hely elhagyását is javasolta. Csáky hadügyminiszter megkísérelte az állomáshely megmentését, mondván, hogy Szófia fontos Magyarország számára, mert Bulgária ugyanolyan helyzetben van. A vitát Bethlen miniszterelnök véleménye döntötte el, aki szerint a munkát Nemeskéri Kiss Sándor is el tudja végezni, ezért a külön katonai szakelőadói helyet nélkülözhetőnek minősítette.[51] Bajnóczy Józsefet 1924 nyarán visszahívták a bolgár fővárosból.[52]

A szófiai állomáshely megszüntetésére végül mégsem került sor. 1924 végén az ankarai és a szófiai helyet összevonták. Ruszkay Jenőt ekkor Törökországból Bulgáriába helyezték.[53] A törökországi viszonyok figyelemmel kísérése Szófiában is feladatai közé tartozott.[54]

Személycserék a szakelőadói állományban

1925—1926 folyamán nagyobb arányú személycserékre került sor a katonai szakelőadói állományban. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a kihelyezetteknél nagyjából egyszerre telt le az a 4—5 év, mely időt egy diplomata egy állomáshelyen általában eltölt. Azokon a helyeken, ahol időközben is történtek személyi változások, vagy később jött létre a szakelőadói poszt — ezek a személycserék ekkor elmaradtak. A személyi változások természetesen összhangban álltak azokkal a katonapolitikai követelményekkel is, amelyeket a vezérkar 1925—1926-ban fontosnak tartott.

A következőkben röviden áttekintjük a katonai szakelőadói helyek további sorsát — felszámolásuk időpontjáig, tehát 1927—1928-ig — amikoris az antant katonai ellenőrző tevékenységének megszűnése után az egyes országokban megjelenhettek a magyar követségeken a legális katonai attasék.

Bécs

Lehóczky Béla tábornokot 1925-ben Janky Béla tábornok váltotta fel. Janky 1920—1923 között Münchenben teljesített szolgálatot Ludendorff mellett, a kormányzó személyes megbízottjaként. A 2. osztály a katonai szakelőadók sorában kezelte őt, bár formailag nem volt az: nem kapott diplomáciai címet bajoror-

48 HL VKF 2. oszt. 1923. 20334. sz.
49 OL KÜM Eln. o. 16462/1. b. sz.
50 HL VKF 2. oszt. 1924. 20921. sz.
51 OL Min. tan. jkv. 1924. június 27.
52 Külügyi Közlöny, 1924. szeptember 2.
53 Uo. 1924. október 23.
54 HL VKF 2. oszt. 1925. 22365. sz.

szági tartózkodásának fedésére. A külügyi státusba 1925-ben, Bécsbe helyezésekor vették fel, követségi tanácsosi címmel.[55]

A magyar vezérkar figyelmét ekkor Ausztriában az egyre feszültebbé váló belpolitikai helyzet kötötte le. A katonai szakelőadók egyik legfontosabb feladata volt a Republikanischer Schutzbund erejének, szervezetének legalaposabb felderítése.[56] Janky ugyanekkor megbízást kapott a jobboldali szervezetekkel való kapcsolat tartására. Katonai szakelőadói állásában tényleges összekötő szerepet játszott a jobboldali fordulat vérehajtását tervező Heimwehr és a mozgalmat anyagilag is támogató magyar kormányzat között. 1928-ban, a legális katonai attasé hálózat létrehozása során, megtörtént az első magyar katonai attasé kinevezése Bécsbe is. A magyar hatóságok nem tartották kívánatosnak, hogy ezt az összeköttetést a jövőben akár a követ, akár a katonai attasé tartsa. A következő megoldás született: Janky Béla tanácsost 1928 decemberében nyugdíjazták és mint „magánembert" megbízták a Heimwehr vezetőkkel való kapcsolat további fenntartásával. „Ezen intézkedés célja az — írta 1929. január 9-én Apor báró, a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője Ambrózy követnek —, hogy adott esetben jó lelkiismerettel tanúskodhassál arról, hogy a Heimwehrrel összeköttetést nem tartottál fenn, és velük sem te, sem a katonai attasé semmiféle nexusban nem volt."[57]

A bécsi katonai szakelőadói hely, s ezzel Janky Béla hivatalos megbízatása 1928. december 31-i hatállyal megszűnt.[58]

Berlin

A polgári pártok kormányra jutása után javultak Horthy-Magyarország és a weimari Németország kapcsolatai. Az a tény, hogy 1925-ben Kánya Kálmánt, a külügyminiszter addigi helyettesét, a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjét nevezték ki berlini követnek, a Bethlen-kormány külpolitikai aktivitásának növekedéséről tanúskodott. A katonai vezetésben is mindinkább megerősödött a német orientáció gondolata és fokozatosan élénkebbé váltak a kapcsolatok a két hadsereg között. A német vonatkozású katonadiplomácia határozott megerősítését jelentette, hogy a vezérkar Abele Ferenc utódjául a berlini katonai szakelőadói helyen Stojakovics (Sztójay) Döme ezredest javasolta. Stojakovics 1919 decembere óta állt a vezérkar 2. csoportjának az élén, a szolgálat kialakítása az ő vezetésével történt. A rendelkezésre álló személyek között kétségkívül ő volt a legtekintélyesebb.

Stojakovics ezredes 1925 júliusban érkezett Berlinbe. Katonai rendfokozatának megfelelően követségi tanácsosi címet kapott.[59] 1931-ig teljesített szolgálatot a német fővárosban: 1927-ig katonai szakelőadóként, utána pedig legalizált katonai attaséi beosztásban.

Róma

Rómában 1925 végén került sor a váltásra. Ghyczy Miklós utódja Schindler Szilárd mérnökkari ezredes lett. Azért esett rá a választás, mert haditechnikai ismereteit kamatoztatni akarták az egyre szaporodó hadianyag- és fegyvervásárlási ügyek lebonyolítása során. A katonai szakelőadói hely Rómában 1927. november 1-i hatállyal szűnt meg. Schindler Szilárd a helyén maradt: ő lett az első római magyar katonai attasé.[60]

55 OL Min. tan. jkv. 1925. július 17.
56 HL VKF 2. oszt. 1927 1307/B. sz.
57 *Nemes Dezső:* A Bethlen-kormány külpolitikája 1927—1931-ben. Budapest, 1964. 137—138. o.
58 HL HM Eln./B. 1928. 12989. sz.
59 OL Min. tan. jkv. 1925. július 17. és szeptember 4.
60 HL Kormányzói elhatározás 465. titk. 1927. nov. 3.

Varsó

Nánássy-Megay Ernő 1924 nyarán történt hazarendelése után Belitska Sándor követ, nyugalmazott tábornok, volt honvédelmi miniszter vállalta magára a katonai természetű feladatok ellátását, a vezérkar megbízatásainak teljesítését. 1924 végén, 1925 elején a lengyel—csehszlovák közeledés, a két ország által megkötendő egyezmény tartalma, Lengyelország és Franciaország, Lengyelország és a Szovjetunió viszonyában megfigyelt bizonyos változások kérdése foglalkoztatta. A lengyel—csehszlovák közeledésről érkező hírek a vezérkart érzékenyen érintették, mivel Magyarország külpolitikai helyzetének további romlásától tartottak. 1925 májusban valamennyi katonai szakelőadó kötelességévé tették a csehszlovák—lengyel viszony alakulásának figyelemmel kísérését.[61]

A bekövetkezett fejlemények újra felvetették a varsói katonai szakelőadói hely kérdését. A honvédelmi miniszter a minisztertanács 1925. október 30-i ülésén előterjesztést tett a hely betöltésére vonatkozóan. A parlamenti jegyzőkönyv így rögzítette a miniszteri indoklást: „A honvédelmi miniszter úr előadja, hogy a nyugati nagyhatalmak biztonsági tárgyalásai — minden valószínűség szerint a kelet-európai államokra is, köztük elsősorban Lengyelországra, döntő kihatással lesznek és előreláthatólag külpolitikai irányváltozást fognak maguk után vonni. Ennek előjelei az orosz—lengyel közeledésben máris mutatkoznak. A kelet-európai államoknak ily irányváltoztatása Magyarország szempontjából is mélyreható következményekkel járhat — miért az előadó miniszter úr az eseményeknek katonapolitikai szempontból való közelebbi megfigyelését — elengedhetetlenül szükségesnek tartja. A katonai szakelőadói teendők Varsóban Belitska Sándornak követté való kinevezése óta általa személyesen intéztettek. A megváltozott helyzetre való tekintettel ez a megoldás többé fenn nem tartható, mert nemcsak egy súlyos munkatöbbletet jelent, melyet nem lehet tovább is a követ úrra hárítani, hanem nagymérvben magában hordozza az esetleges kompromittálás veszélyét is. Az előadó miniszter úr javasolja tehát, hogy a varsói katonai szakelőadói hely haladéktalanul betölttessék, mert csak így látja előadó miniszter úr biztosíthatónak azon alapos és a legkisebb részletekre is kiterjeszkedő megfigyelés lehetőségét, mely nélkül eredményes munka nem várható."[62]

A hely betöltésére 1926 márciusában került sor, amikor a II. o. követségi titkárrá kinevezett Béldy Alajos vezérkari őrnagyot Varsóba helyezték.[63] Béldy (Bruckner) Alajos a közös hadseregben huszártisztként szolgált a kecskeméti 8. huszárezrednél. A polgári demokratikus forradalom időszakában a Katonapolitikai osztály munkatársa volt. Átvette őt a Vörös Hadsereg is, ahol hadosztály vezérkari főnöki beosztást töltött be. A Tanácsköztársaság megdöntése után a „Fővezérség" hírszerző osztályán kapott beosztást. Béldy Alajos vk. őrnagy 1927. november 1-ig töltötte be a varsói katonai szakelőadói posztot, az első londoni magyar katonai attaséi helyre történt kinevezéséig.[64]

Bukarest

Gr. Takács-Tolvay altábornagyot 1925 végén Ruszkay Jenő váltotta fel, akit Szófiából helyeztek át a román fővárosba.[65] Ruszkay Jenő első jelentése 1926. február 18-áról származik. Ebben azt panaszolja, hogy nem áll rendelkezésére „B" hálózat, mert nem örökölt ilyet elődjétől. A vezérkar is aggódott, hogy a

61 HL VKF 2. oszt. 1925. 21500/titk. sz.
62 OL Min. tan. jkv. 1925. október 30.
63 Külügyi Közlöny, 1926. ápr. 28. HL VKF 2. oszt. 1926. 19152. sz.
64 HL Kormányzói elhatározás 1927. 428. titk. sz.
65 Külügyi Közlöny, 1925. december 10.

bukaresti katonai szakelőadói helyen végrehajtott személyi változás egy időre megfosztja a központot egyik legértékesebb hírforrásától, a román nagyvezérkarban szolgálatot teljesítő ügynököktől.[66] Ám Ruszkaynak is sikerült megtalálnia a román vezérkari tisztek között azokat a korrumpálható elemeket, akikkel „gyümölcsöző üzleti kapcsolatba" léphetett. Szolgálatának negyedik-ötödik hónapjában már sikerült megvennie a lengyel—román katonai konvenció teljes szövegét — a német követséggel felesben.[67]

A német vezérkar hírszerző osztálya a továbbiakban is rendelt Stojakovics ezredes közvetítésével anyagokat, amelyeket Ruszkay Bukarestben megvett. Így 1927 márciusban megvásárolta a T 3 osztály által rendelkezésre bocsátott 70 000 lejért a francia—lengyel katonai egyezmény dokumentációját.[68]

Nem cél, sőt lehetetlen a katonai szakelőadók konkrét tevékenységének ábrázolása. A fent elmondottak csak jellemzésül szolgálnak a bukaresti magyar rejtett katonai attasé tevékenységi körére és lehetőségeire.

Ruszkay Jenő felmentése a bukaresti magyar követségnél teljesített szolgálata alól 1928. június 4-én történt meg. A Külügyminisztérium 2 nap múlva törölte őt a külügyi fogalmazói tisztviselők létszámából.[69] Az első magyar katonai attasé ugyanebben az évben foglalta el állomáshelyét a román fővárosban.

Szófia

Ruszkay Jenő Bukarestbe történt áthelyezése után Szófiában Köhler Ernő vk. őrnagy foglalta el a katonai szakelőadói beosztást. Köhler Ernő Béldy Alajoshoz hasonlóan az osztrák—magyar hadsereg huszártisztje volt. Az ellenforradalom időszakában minisztériumi és vezérkari beosztásokban tevékenykedett. 1926 márciusban követségi attasé címet kapott, majd pár hónappal később II. o. követségi titkári címmel ruházták fel.[70] Két éves katonai szakelőadói tevékenység után működését 1928. január 16-tól katonai attaséi minőségben folytatta a bolgár fővárosban.[71]

Prága

A prágai követségnél 1926 nyarán történt személycsere a katonai szakelőadói poszton. Fleischhacker Rezső utódja Székely János vk. őrnagy lett, aki ekkor már évek óta a vezérkar 2. osztályán dolgozott. Személye átmeneti megoldás volt, szolgálata Prágában csak 1928 májusáig tartott, amikor is az első prágai magyar katonai attasé, Lakatos Géza vk. őrnagy, elfoglalta beosztását.[72]

A *párizsi*, a *belgrádi*, és a *revali* állomáshelyen 1925—26 folyamán nem történt változás a katonai szakelőadók személyében. Felmentésük akkor következett be, amikor az egyes külképviseleteknél a katonai attasé lépett helyükre.

A külföldi országok magatartása A katonai attasék kiküldésére vonatkozó tilalom feloldása

A rejtett katonai attasé szolgálat léte és működése természetesen nem kerülte el az antant hatalmak figyelmét, mint ahogy nem volt titok előttük az sem, hogy a magyar vezérkar a békeszerződésben lefektetett tilalom ellenére létezik. A

66 HL VKF 2. oszt. 1926. 18969. sz.
67 Uo. 1926. sz. n.
68 Uo. 1927. 928/b. sz.
69 HL HM Eln. B. oszt. 1928. 6561. sz.
70 Külügyi Közlöny, 1926. 3. és 5. sz.
71 Honvédségi Közlöny, 1928. 3. sz.
72 Uo. 1928. 10. sz.

trianoni szerződés aláírása után, de még annak ratifikálása előtt, 1921 februárban a honvédelmi miniszter jelentést készített az antant katonai ellenőrző bizottság számára a nemzeti hadseregről és ebben a vezérkar tagadhatatlan létezését a következőkkel indokolta:

„A fővezérség 1920. április 1-el megszűnt, s a katonai központi vezetés és közigazgatás a Honvédelmi Miniszterre ruháztatott át. Tekintettel azonban arra, hogy a bolsevizmusra való hajlamot — mint ezt számtalan felmerült komoly jelenség is bizonyítja — a nép egyes rétegeinél még korábban sem lehet megszűntnek tekinteni, szükség volt arra, hogy a fővezérség megszűnte után továbbra is egy olyan központi szerv tartassék fenn, amely egyrészt a belső állapotokat állandóan figyelemmel kísérhesse, másrészt pedig az esetleges bolsevista kitöréseket gyors csapateltolások és összevonások által elfojthassa... Tekintettel továbbá Közép-Európa és a nyugati államok létét is nagyban veszélyeztető, a Szovjet-Oroszország által a tavasz folyamán megindítandó általános támadásra, szükséges már ezért is egy oly — a katonai közigazgatás terhei alól mentes — szerv fenntartása, mely egyrészt a szovjet-orosz állapotokat és jelenségeket figyelemmel kíséri, másrészt pedig mindazon védelmi előkészületeket a hadseregre vonatkozó békefeltételek keretein belül megteszi, amely ezen jövendő támadással szemben az ország gazdasági fejlődését, életképességét és a konsolidatio útján haladó belső társadalmi békéjét s ezáltal Közép-Európa és a nyugati államok békéjének fenntartását is biztosítja."[73]

Ezt az érvelést a következő években is alkalmazták. A HM VI—2 osztály feladatkörét 1924 decemberében a következőkben adták meg a szövetségközi katonai ellenőrző bizottság számára: „Nemzetközi kommunista mozgalmaknak figyelemmel kísérése, külföldi sajtó, irodalom figyelemmel kísérése és tanulmányozása, a külföldi szocialista és kommunista mozgalmak és azoknak Magyarországhoz való kapcsolódása, kémelhárító szolgálat. Hazaárulás, hűtlenség és katonai szökevényekkel kapcsolatos ügyek. Rejtjelszolgálat."[74]

Az antant hatalmak tisztában voltak azzal is, hogy a forma szerint „elbocsátott, vagy nyugalmazott tisztek" katonai előléptetése a tilalom ellenére folyik. A nagykövetek tanácsának 1925. december 18-án a magyar kormányhoz intézett kollektív jegyzéke felsorolta azokat a feltételeket, amelyek teljesítését szükségesnek tartotta ahhoz, hogy a békeszerződés katonai pontjait kielégítő módon végrehajtottnak tekinthesse. E jegyzék 4. pontja kimondta: „Az elbocsátott tisztek előléptetése beszüntetendő, mivel ezek az előléptetések a 108. pont által megtiltott kiegészítő keretek alakításának tekinthetők." A magyar kormány azonnal megtalálta a kiskaput: kötelezte magát ugyan az előléptetések tilalmának betartására, de fenntartotta „az államfőnek biztosított azon jogát, hogy az címmel és jelleggel való előléptetéseket eszközölhessen."[75] A rejtett beosztásban dolgozó tisztek, így a katonai szakelőadók előléptetése továbbra is megtörtént, azzal a megoldással, hogy eltekintettek azok hivatalos lapban való közzétételétől.

A vezérkari tisztekből lett „diplomaták" megbízatása, feladatköre tehát nyílt titok volt a fogadó ország szervei előtt éppúgy, mint más országok diplomatái számára. A vezérkar ennek ellenére — a forma kedvéért — ragaszkodott a rejtéshez. Stojakovics alezredes, a nyilvántartó iroda főnöke, körrendeletben utasította az osztály munkatársait és a katonai szakelőadókat: „A külföldön beosztott katonai szakelőadók tényked*ése szigorúan titkos.* Ezeknek létezése tehát

73 HL HM Eln. D. o. 1921. 3256. sz.
74 HL VKF 3. oszt. 1924. 36822. sz.
75 Uo. 1. oszt. 1926. 104. sz.

avatatlan előtt fel nem fedhető... azon körülményt, hogy katonai szakelőadók külföldön egyáltalán léteznek, megemlíteni semmi esetre sem szabad."[76]

A problémát az okozta, hogy a katonai szakelőadóknak kapcsolatba kellett lépniük a feladat elvégzése érdekében az illető ország katonai vezető köreivel, más országok katonai attaséival. Ezekre a kapcsolatokra mindegyik érdekelt fél igényt tartott. Lehóczky Béla 1921. július 15-i jelentésében beszámolt arról, hogy összeköttetésbe lépett a bécsi lengyel katonai attaséval és megállapodtak egymással hírek cseréjében.[77]

A prágai lengyel katonai attasé 1925 februárjában Fleischhacker Rezsőtől azt kérte, hogy forduljon feletteseihez és kérjen a nevében Magyarország helyzetéről egy általános katonapolitikai tájékoztatást a lengyel vezérkar részére.[78] Ruszkay 1927-ben Bukarestben az olasz katonai attaséval épített ki kapcsolatot, amelytől igen hasznos együttműködést remélt. Ruszkay így jellemezte kettejük viszonyát: „Személyem és szolgálatom iránt már régen tisztában van, amit egy, az olasz követnek a mi követünkkel szemben tett félreérthetetlen megjegyzéséből tudok (Sign. R. il Suo adetto militare nascisto), bujkálni tehát nem volt célszerű."[79]

Ghyczy Miklós római katonai szakelőadó 1924. augusztus 22-i jelentésében arról számolt be, hogy Hedry követségi tanácsos egy ügyben felkereste Guzzoni ezredest, az olasz vezérkar hírszerző osztályának vezetőjét, aki megemlítette, neki, hogy „szívesen dolgozna együtt egy Láng ezredes minőségében itt működő tiszttel és vele a terepet a jövőre nézve előkészítené... Hedry tanácsos egy diner alkalmával tegnap Guzzoni ezredessel összehozott. Ez alkalommal tisztán volt látható, hogy ő állásomról értesítve van."[80]

Hasonló tapasztalatokat szerzett Béldy Alajos Varsóba történt megérkezése után. 1926. május 4-i jelentésében arról tudósít, hogy a lengyel vk. 2. osztály vezetője „... persze tisztában van azzal, hogy itt mit keresek, akárhogy tagadtam is, mert kért, ha valamire szükségem van, csak jöjjek hozzá... Rólam egyáltalán úgy beszélnek »a Megay utódja«, akiről mint hallom, mindenki tudja, hogy micsoda."[81]

A magyar külképviseletekhez beosztott vezérkari tisztek „diplomáciai" tevékenységével — leleplezési célzattal — elsősorban a kisantant országok sajtója foglalkozott. Említettük már, hogy a csehszlovák lapok bőségesen cikkeztek, a kérdésről azzal a kémkedési üggyel kapcsolatban, amelyben Bajnóczy Józsefnek is szerepe volt. Az ügy bírósági tárgyalásán a csehszlovák katonai szakértő így jellemezte a helyzetet: „Magyarországnak tilos a trianoni szerződés szerint katonai attasékat küldeni, de nagyon jól tudják, hogy segítsenek magukon. Magyarország több volt tisztet tisztviselőként kinevezett a követségekre és ezek katonai attasé szolgálatot teljesítenek."[82]

Az Obzor című jugoszláv lap 1927. július 13-i számában felvetette, hogy Magyarország nyugtalanságot és forradalmat akar előidézni a kisantant országokban. „Ebből a célból a magyar kormány több vezérkari tisztet küldött ki külföldre, hogy ott megismerkedjenek a helyi viszonyokkal."[83] A Narodna Obrana 1927-ben cikksorozatot szentelt a magyar külpolitika elemzésének. A lap többek között megállapította: „Sok vezérkari tiszt mint hivatalnok a diplomáciai szolgálatban van alkalmazva — mert Magyarország nem tarthat katonai atta-

76 Uo. II. csop. 1920. 22212. sz.
77 Uo. 2. oszt. 1921. 31788. sz.
78 Uo. 2. oszt. 1925. 19597. sz. és 21107. sz.
79 Uo. 1927. 2535. sz.
80 Uo. 1924. 25555. sz.
81 Uo. 1926. 16202. sz.
82 OL Sajtólevéltár. MTI Kőnyomatosok. Bizalmas 1443. k. 1923. I. 15.
83 Uo. 1312. köt. 1927. július 15.

chékat. Ezek mind a béke elleni harcot szolgálják... Magyarországnak jól szervezett vezérkara van, mely a békeszerződés szerint megtiltatott." Ezt a jelentést Siller Antal, a Belgrádban működő rejtett magyar katonai attasé küldte a Központnak.[84]

Időnként a francia sajtó is foglalkozott a kérdéssel. Az Echo de Paris című lap 1926 júniusban éles támadást intézett a Magyarországon uralkodó pretoriánus rendszer ellen: „A kormányzó a nagy osztrák—magyar vezérkar maradványait maga köré csoportosította, s minthogy egykor maga is Ferenc József kabinetjében volt szolgálattételre beosztva, kollégáit állami szolgálatba, követségeknél és konzulátusoknál helyezte el."[85]

A sajtómegnyilatkozásokat soha nem követte hivatalos eljárás. A katonai attasék kiküldésére vonatkozó — tételesen meghatározatlan — tilalmat Magyarország esetében nem vették komolyan a győztes országokban. Az antant hatalmak hivatalos szervei egyetlen esetben sem kifogásolták a volt vezérkari tisztek diplomáciai beosztását, nem kerestek alkalmat arra, hogy őket valamilyen módon kompromittálják. A szakelőadói rendszer fennállásának nyolc éves időszaka alatt csak Marsik Jenő és Bajnóczy József visszahívása vált szükségessé.

A kialakult helyzet legalizálására 1927-ben került sor, a Szövetségközi Katonai Ellenőrző Bizottság magyarországi tevékenységének megszüntetése után. A magyar hivatalos szervek Angliában kezdték meg tájékozódásukat a katonai attasék kiküldésének lehetőségéről. Rubido-Zichy londoni nagykövet 1926. december 15-én kelt magánlevelében arról számolt be Khuen-Héderváry külügyminiszter-helyettesnek, hogy az angol hadügyminisztériumban kifejtették neki: „... itteni mérvadó körök felfogása szerint nem volna semmi ellenvetésük egy ilyen állás létesítése ellen, hogy egy magyar katonai attasé mindenesetre itt nagy szimpátiának örvendene és hogy helyzete, amennyire lehet, angol részről megkönnyíttetnék."[86]

Az illetékes angol hatóságok beleegyezésének megszerzése után a magyar katonai vezetés megtette a konkrét lépéseket a londoni magyar katonai attasé kijelölésére az agrément (előzetes hozzájárulás) beszerzése érdekében[87] Anglia példáját Olaszország és Franciaország is követte. 1927. november 1-i hatállyal megtörtént a londoni és a római, egy hónappal később pedig a párizsi magyar katonai attasé kinevezése.[88]

*

A katonai szakelőadóknak — bár formailag rejtve, polgári diplomáciai vagy konzuli beosztásban kaptak helyet a magyar külképviseleteknél — a nekik kiszabott feladatok teljesítése érdekében be kellett tölteniük a katonai attasé megszokott szerepkörét.

Munkájukban kétségkívül túlsúlyban volt — különösen az ellenségnek minősített kisantant országokban — a katonai attasé első és legfontosabb feladatköre: az idegen ország katonapolitikájának, katonai intézményeinek, háborúra való felkészülésének tanulmányozása, s a megszerzett adatok jelentése.

Hiba lenne azonban őket egyszerűen csak hírszerzőknek tartani. A katonai szakelőadók a magyar külképviseletek fontos személyiségei voltak, különösen az ellenforradalmi időszak első éveiben, amikor a hadsereg meghatározó szerepet játszott az állami élet valamennyi területén. A katonai szakelőadók az általá-

84 HL VKF 2. oszt. 1927. 17238. sz.
85 OL Sajtólevéltár. MTI Könyomatosok. Bizalmas 1452. k. 1926. VI. 9.
86 OL KÜM Külügyi alkalmazottak bizalmas levelezése. 1926. 77. lap.
87 HL HM Eln. B. o. 1927 6586. sz.
88 HL Kormányzói elhatározás 465., 482., 484., 539. sz. 1927.

ban szokásosnál fokozottabb mértékben látták el a katonai attasé szerepkörből fakadó azon kötelességet, hogy a külképviselet vezetőjének katonai szakértői legyenek.

A katonai attasé feladatkör harmadik területe, a saját hadsereg képviselete a fogadó országban, a viszonyok kényszerítő erejénél fogva háttérbe szorult, de még a szigorú rejtés ellenére sem volt kiküszöbölhető. Ez a képviselet azokban az országokban valósult meg elsősorban, amelyekkel Horthy-Magyarország jó viszonyban állt, vagy amelyek valamilyen okból legalábbis jóindulatot tanúsítottak a magyar törekvések iránt.

Az a tény, hogy a magyar külképviseletekhez beosztott diplomaták, vagy konzulok közül egy valaki katonai attasé feladatkört lát el — mint láttuk — nem maradhatott titokban egyetlen ország illetékes szervei előtt sem. A jelek azt mutatták, hogy pár év elteltével még a győztesek számára is kedvezőbbnek látszott a nemzetközi diplomáciai kapcsolatokban megszokott, kölcsönösségen alapuló katonai attasé tevékenység felújítása Magyarország vonatkozásában.

A katonai attasék kiküldésére vonatkozó jog elismerése a világháborúban győztes és a legyőzött államok közötti kapcsolatok normalizálódásának a jele volt, lépés az egyenjogúság felé, de egyúttal a magyar katonai vezetés lehetőségeinek kiszélesedését is jelentette az 1930-as évek magyar külpolitikájának kialakításában.

Лайош Арокаи

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СЕКРЕТНОЙ ВЕНГЕРСКОЙВОЕННОЙ АТТАШЕ-СЛУЖБЫ В ПЕРИОД 1923—1928 ГГ.

Резюме

В 1922 году Министерство финансов настаивало на ликвидации большинства должностей военных референтов. Правительство отклонило это предложение, более того, дало разрешение на создание новых служебных мест. В 1923 году военные референты были назначены в сформировавшиеся тогда венгерские посольства в Ревале и Анкаре, а также в уже более давно функционировавшее венгерское представительство в Софии.

Замаксированная деятельность венгерских военных атташе не осталась незамеченной для компетентных органов западных великих держав и стран Малой Антанты. Несмотря на то, что пресса этих стран неоднократно занималась вопросами запретной деятельности офицеров венгерского генерального штаба, находившихся в штате дипломатического корпуса, официальные органы не препятствовали их работе.

После прекращения военного контроля над Венгрией — начиная с 1927 года — Венгрия получила возможность — в рамках традиционных условий международных дипломатических сношений — теперь уже открыто направлять военных атташе в свои зарубежные представительства. Институт военных референтов в 1927—1928 годах был постепенно упразднен.

Lajos Árokay

DIE TÄTIGKEIT DES GEHEIMEN UNGARISCHEN MILITÄRATTACHÉDIENSTES ZWISCHEN 1923 UND 1928

Resumee

Im Jahre 1922 ersuchte das Finanzministerium um die Liquidation der meisten militärischen Fachreferenten-Stellen. Die Regierung lehnte diesen Antrag ab, und genehmigte sogar zusätzliche Dienststellen. 1923 wurden militärische Fachreferenten den derzeit aufgestellten ungarischen Botschaften in Reval und Ankara sowie der schon seit langem funktionierenden ungarischen diplomatischen Vertretung in Sofia zugeteilt.

Die Tätigkeit der geheimen ungarischen Militärattachés ist der Aufmerksamkeit der zuständigen Organe der westlichen Grossmächte und die der Länder der kleiner Entente nicht entgangen. Obwohl die Presse dieser Länder sich oft mit der verbotenen Tätigkeit der ungarischen Generalstabsoffiziere, die diplomatischen Status hatten, beschäftigte, unterbanden die amtlichen Organe ihre Tätigkeit nicht.

Mit der Aufhebung der militärischen Kontrolle in Ungarn im Jahre 1927 bestand die Möglichkeit, dass Ungarn jetzt schon ganz offen den internationalen diplomatischen Bedingungen gemäss Militärattachés den diplomatischen Vertretungen zuteilen konnte. Die Funktion der militärischen Fachreferenten wurde 1927—28 allmählich liquidiert.

SZABÓ MIKLÓS

A MAGYAR KIRÁLYI HONVÉD LÉGIERŐ A REVIZIÓS CÉLOK SZOLGÁLATÁBAN 1939—1941

Az 1930-as évek derekától mind egyértelműbbé vált, hogy a Versailles-i békerendszer hamarosan összeomlik. Németország nyílt háborús készülődése, majd a Saar-vidék megszállása és Ausztria bekebelezése érzékeltette: a náci vezetés erőszakos úton is kész, illetve képes célkitűzéseit megvalósítani. A nyugati polgári demokráciák megalkuvó politikája, a várható német—szovjet összecsapásra épülő számításaik kedveztek mindennek.

Az események várakozással töltötték el a magyar politikai és katonai vezetést, hiszen ezektől a precedensektől várták, hogy — szövetségeseikre támaszkodva — lerázhatják a trianoni megkötöttségeket. Rőder Vilmos gyalogsági tábornok, a vezérkar főnöke, már 1933 júniusában úgy fogalmazott, hogy „Az újabb ezer évre szóló önálló nemzeti lét alapfeltétele a mi esetünkben *a Kárpátok határolta földrajzi egység csorbítatlan birtoklása:* tehát csakis ez lehet *politikánk végcélja.* Ezt azonban békés úton sohasem érhetjük el. *Ilyenformán részünkre a hadviselés szükségessége kifejezetten fennáll.*"[1]

Ennek megfelelően az ország lehetőségeinek, valamint a trianoni megkötések kijátszhatóságának függvényében az illetékesek határozott erőfeszítéseket tettek a honvédség e feladatokra való felkészítése érdekében. Így az évtized derekán már olyan célt tűztek a honvédség elé, hogy legyen képes *egy* kisantant állammal szembeni eredményes tevékenységre. A rejtett légierőt is úgy próbálták — a lehetőséghez mérten — fejleszteni, hogy ezeknek az elvárásoknak meg tudjon felelni.

*

Az 1938—39 fordulójára pattanásig feszült nemzetközi légkörben megnőttek az 1939. január 1-étől önállóvá vált magyar légierővel szembeni elvárások. Sőt, ezek a nézetek mind gyakrabban meg is fogalmazódtak. Az egyik szakértő 1938 utolsó hónapjaiban úgy fogalmazott, hogy „Különösen fontos... a légierők szerepe a háború első szakaszában és olyan országokkal szemben, melyek határait már békében bevehetetlennek látszó erődítmények sora lezárja, ami a földi erők részére a meglepetést, a megelőzést, a »lerohanást«, az átkarolást lehetetlenné teszi."[2] Nem lehet nem észrevenni a sorok között meghúzódó nyílt uta-

1 Hadtörténelmi Levéltár, Honvédelmi Minisztérium Elnökség (a továbbiakban — HL HM Eln.) VI.—1. 1933/9150
2 *Hrussóczy Győző:* A légi erők hadászati alkalmazásáról. Magyar Katonai Szemle (a továbbiakban — MKSz), 1938/12. sz. 104. o.

lást az ország határai mentén kiépített erődrendszerekre. A szerző elsősorban Csehszlovákiára gondolt cikke megírásakor, a történelem kereke azonban gyorsabban forgott, mint a nyomdagépeké. A megjelenés idejére — 1938 december — az első bécsi döntés már megoldotta ezt a részkérdést, de érvényben maradt a többi szomszédos állam vonatkozásában.

Ebben az időszakban vált egyértelművé, s nemcsak különböző tanulmányokban, hanem a honvédség főparancsnokának 1938—39. évi kiképzési rendeletében[3], majd a gyakorlati repülőszabályzat tervezetében is úgy fogalmaztak, hogy a légierőkkel szemben támasztandó legfontosabb követelmény: a szárazföldi erők harcát „elsősorban *közvetlenül* támogassák. Ezen általános követelmény szellemének kell az egész kiképzést áthatnia."[4]

Az egyre bonyolultabbá váló, a nyílt összecsapás irányában fejlődő helyzet bizonyos gyakorlati tapasztalatszerzést is lehetővé tett. Így pl. a csehszlovákiai krízis kapcsán 1938. október 6-án elrendelt hadműveleti intézkedés[5], amely a repülőalakulatok részére — a IV. és V. közelfelderítő századok kivételével — elrendelte hadi repülőtereik elfoglalását, s a szárazföldi csapatokkal együttműködésben való alkalmazásra a készenlétet, több hiányosságot fedett fel. Ezek a vezérkari tisztek tapasztalati jelentéseiben[6] kerültek megfogalmazásra. Alapvetően a csapatokkal való rendelkezés jogának, a háborús felső vezetés további szervezeti tökéletesítésének kérdéseit érte a legtöbb bírálat.

Az első igazi harci tapasztalatokra 1939. március 24-én tettek szert az 1. vadászrepülő-század tagjai. Az Ungváron települt alegység készültségi raja három szlovák repülőgépet lőtt le, majd délután az ugyancsak Ungvár irányában előrenyomuló három „Letow" típusú könnyűbombázóval és az azokat kísérő hat „Aviá"-val ütközött meg. A Szobránc fölötti légiharcban további hat szlovák repülőgépet semmisítettek meg.[7] Ugyanakkor az iglói repülőtér ellen indított magyar megtorló bombázás jelentős eredményt hozott, szintén veszteség nélkül.

E kétségtelen fegyvertény mértéktelen önbizalmat kölcsönzött a magyar légierőnek. Ez nem lett volna baj, ha csak a fokozottabb magabiztosságot, a névmagyarosítást, a lovagiasság szellemének fenntartását szolgálta volna. (Ugyanis a két légi győzelmet arató Negro Aladár főhadnagy felvehette a Szobránczy nevet, valamint a repülőhalált halt szlovák Svento főhadnagyot a katonai díszpompával megrendezett sislóci temetésén ezzel búcsúztatták: „Hálás lehet neked a szlovák nemzeted. Mi pedig mint lovagias magyar repülőellenfeleid tisztelettel és kegyelettel fogjuk megőrizni emlékedet."[8] A problémát a légierő reális megítélése szempontjából az jelentette, hogy az illetékesek elfelejtették: nem az alig két hete még 666 elsővonalbeli repülőgéppel rendelkező csehszlovák légierővel[9] ütköztek meg, hanem csak a töredékében fennmaradt szlovák légierő néhány alegységével. A tényleges harcérték és a pillanatnyi siker összevetésének elmulasztása túlzó következtetések levonására ragadtatott egyeseket: „*Nemzeti önérzetünk egyik titka az, hogy minőségnép vagyunk*... Mert mindig megmutattuk, *hogy mindenekfelett harcos nemzet vagyunk.*"[10] A nacionalizmusnak ez a túlburjánzása elhomályosította a tényleges gondokat. (Pl. az Igló elleni támadásra kirendelt 3/II. bombázóosztály ködben leszakadt csonka raja — 2 repülőgép — téves navigálás következtében a célpont helyett Rozsnyó mellett oldott

3 HL Vezérkarfőnökség Elnöki (a továbbiakban — Vkf. Eln.) 1. 1938/3113.
4 Uo. 1938/3111.
5 HL I. hadtest, hadművelet (a továbbiakban — I. hdt. hdm.). I. 1938/381006.
6 HL Vkf. Eln. 1. 1939/3728.
7 *Farkas István:* A levegő titánjai. (A továbbiakban — *Farkas*) Budapest, é. n. 52—53. o.
8 *Szentnémedy Ferenc:* A magyar légierő első diadala. (A továbbiakban — *Szentnémedy*) MKSz 1939/8. sz. 114. o.
9 *Peter, Ernst:* Die Luftstreitkräfte der Tschechoslowakei. Österreichische Militärische Zeitschrift (a továbbiakban — ÖMZ), 1978/2. sz. 127. o.
10 *Szentnémedy*, 116. o.

ki 7 db 50 kg-os bombát).[11] Sokan beteljesedve látták Horthy Miklós azon — alig egy évvel korábbi — jóslatát, hogy *„lovas nemzet voltunk, repülő nemzet leszünk."*[12] Ezt a túláradó lelkesedést tükrözi a kormányzó dicsérete is, mely szerint „büszke örömmel és megelégedéssel vette tudomásul az ezen eseményekről befutott híreket, melyek neki bizonyságot szolgáltattak fiatal légi fegyvernemünk kimagasló értékeiről."[13]

1939 márciusa után első számú potenciális ellenséggé Románia lépett elő. A keleti szomszéd részéről is mind határozottabb készülődésről érkeztek hírek. Így március 15—20. között határvédelemre felvonult a szamosfalvi 2. vegyes repülőezred, a brassói 1. bombázóezred és a bukaresti 1. vegyes repülőezred egy osztálya. Augusztusban — tehát a román mozgósítás előtt — az ötszázezres haderő fele Erdélyben állomásozott.[14]

Így természetes, hogy a magyar katonai vezető körök továbbra is nagy jelentőséget tulajdonítottak a bombázóerők felkészítésének. A fokozatosan súlyosbodó helyzetben a vezérkarfőnökség 1. (hadműveleti) osztálya szükségesnek látta, hogy „német mintára olyan gyakorlótábor létesüljön, amely lehetővé teszi egyrészt nagyobb bombázó kötelékek éles gyakorlatait, másrészt légvédelmi lőtérül is szolgál". A kiválasztás és kiépítés szempontjait az határozta meg, hogy „konkrét esetben a saját és az együttműködő hatalmak légi erejének kiindulási alapul szolgálhasson".[15]

Ezek azonban csak az erődemonstrálást, az elszántságot voltak hivatottak szolgálni. Egy meggondolatlan lépéstől Pelényi követ még július 22-én óva intette kormányát, tolmácsolva Sumner Wellesnek, az USA külügyi államtitkárának azon véleményét, hogy „Magyarország vindikációit (követeléseit — Sz. M.) Romániával szemben nemcsak, hogy igazságosaknak kell elismerni, hanem azoknak honorálása nélkül egy tartós európai békét el sem lehet képzelni. Ez volna egy általános rendezésnek egyik fő programpontja, minek azonban előfeltétele, hogy a kérdés tárgyilagos megítélését ne prejudikáljuk (előre ne befolyásoljuk — Sz. M.) egy önhatalmú lépéssel, melynél... nem fogjuk lemoshatni az »agresseur« bélyegét..."[16] Valószínűleg e halvány biztatás is fékezte az elhamarkodott lépés megtételét, de ennél sokkal nyomósabb az volt, hogy a Lengyelország ellen készülő Németországnak is érdekében állt a békés „hátország". Ezért folyamatos német nyomás nehezedett a magyar kormányra annak érdekében, hogy elálljon a Románia elleni támadás tervétől.

A magyar—román konfliktus elmaradt, de sokkal veszélyesebb vetette előre árnyékát: a második világháború! S valóban: 1939. szeptember 1-én Németország megtámadta Lengyelországot.

A harci cselekmények meg sem indultak, de már súlyosbították a német—magyar viszonyt. Teleki Pál miniszterelnök ugyanis még júliusban közölte Hitlerrel és Mussolinival, hogy Magyarország „erkölcsi meggondolásokból nincs abban a helyzetben, hogy hadműveletekbe kezdjen Lengyelország ellen."[17] Az ezzel kapcsolatos dühkitörést Csáky István külügyminiszternek kellett végighallgatnia, amikor augusztus 8-án Obersalzbergben fogadta őt a Führer. Szokás szerint szemükre vetette a magyaroknak, hogy minden területi gyarapodást Németországnak köszönhetnek, s a fenyegetés sem maradt el: a „magyar

11 HL Vkf. Eln. 1. 1939/3581.
12 *Szentnémedy*, 118. o.
13 HL Vkf. Eln. 1. 1939/3585.
14 Uo. 1939/3875. és 4735.
15 Uo. 1939/3668.
16 *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája a második világháború kitörésének időszakában 1939—1940. Budapest, 1962. (A továbbiakban — *Juhász*, 1962.) 376. o.
17 *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1919/1945. Budapest, 1975. (A továbbiakban — *Juhász*, 1975.) 215. o.

revíziós igények még tovább menő támogatása ez idő szerint... nem lehetséges..."[18] Ez ismét meghátrálásra késztette a magyar kormányt.

Ennek ellenére tovább romlott a helyzet. A németek az augusztus 27-én Varsóban lejátszott lengyel—magyar labdarúgó mérkőzéssel kapcsolatban, hivatkozva a sajtóban megjelent lengyelbarát megnyilatkozásokra, leállítottak bizonyos hadianyag-szállításokat.[19] Bár az indok szeptember 7-ére „tárgytalanná vált, azonban tudvalevőleg szállítási nehézségek állanak fenn"[20] — bizonygatta Woermann külügyi államtitkár-helyettes a fegyverszállítások felújítását sürgető Sztójay Döme követnek. Egészen más „szállítási nehézség" akadályozta meg a továbbiakban a helyzet normalizálását. 1939. szeptember 9-én ugyanis Ribbentrop külügyminiszter telefonon kérte Csákytól a kassai vasútvonal rendelkezésre bocsátását Lengyelország elleni német csapatszállítások céljára. Ezt a magyar külügyminiszter azzal utasította el, hogy az ehhez való hozzájárulás „nem lenne összeegyeztethető a magyar nemzeti becsülettel."[21], s biztos hadüzenettel is szembe kellene nézni. Ugyanakkor sietett hozzátenni, hogy amennyiben Németországot létérdekeiben fenyegetnék meg, akkor az ország a legnagyobb kockázatot is vállalva teljesítené kötelességét. A Teleki-kormány e — valóban bátor és tiszteletre méltó — döntésének kettős következménye lett: egyrészt a németek soha nem felejtették el a későbbiekben ezt a magyarok szemére vetni, másrészt — s ez a jelentősebb — az így a Wehrmachttól mentes maradt magyar—lengyel határszakasz a későbbiekben lehetővé tette több mint 130 ezer menekült Magyarországra jutását. Köztük volt a lengyel légierő közel ezer tagja is, akik nagyrészt tovább mentek Franciaországba, majd Angliába.

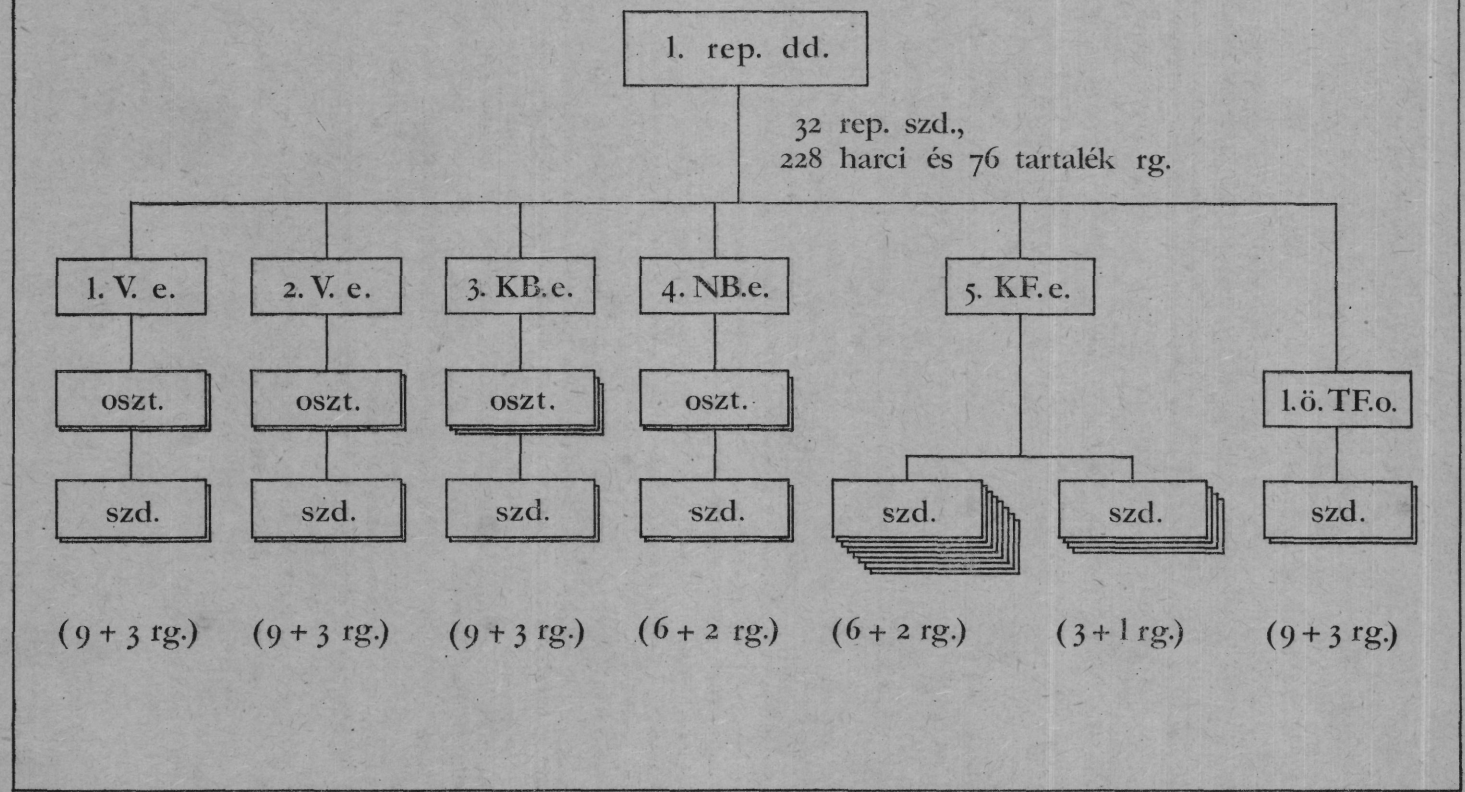
Ezek a kisebb-nagyobb súrlódások sem akadályozták meg azonban a honvédség illetékeseit abban, hogy rövid időn belül harci tapasztalatokat gyűjtsenek az éppen befejezett német—lengyel háború eseményeiből. Csatay Lajos tábornok vezetésével már október 2—14-e között egy háromtagú bizottság járt Lengyelországban e célból. Egyebek mellett a légierő alkalmazásával kapcsolatban is fontos megállapításokat tettek. Jelentésükben[22] nyomatékosan hangsúlyozták, hogy az új viszonyok között a légierő a gyors győzelem egyik döntő tényezőjévé vált. Párhuzamot vontak a német légierő (Luftwaffe) és az éppen megszületett magyar légi fegyvernem szervezése között, s megfelelő javaslatokkal is éltek. A jelentős német sikerek, illetve az ezeken alapuló tapasztalatok is közrejátszhattak abban, hogy a hadrendi hiányok — 1939. november 27-én elhatározott — pótlására felállított sürgősségi sorrend az első helyen jelölte a légierőt.[23]

E fegyvernem fejlesztése szempontjából sokat ígért az 1939—1940. évre szóló szervezési intézkedés.[24] A megfelelő létszám biztosítása érdekében három évre emelték fel a tényleges szolgálat idejét. A hadrendfejlesztés lényegének a repülődandár (rep. dd.) kiépítését, a kassai VIII. hadtest, valamint a gépkocsizó és lovasdandárok közelfelderítő századainak (KF. szd.) megalakítását, illetve a légierő légi és földi részeinek *szervezetszerű különválasztását* tekintették.

A repülőosztályok (rep. oszt.) állományát egységesen kettő századra csökkentették. A vadász- (V.), könnyűbombázó (KB.), és nehézbombázó (NB.) ezredet,

18 A Wilhelmstrasse és Magyarország. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: *Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lóránt* és *Juhász Gyula*. Budapest, 1968. 418. o. (A továbbiakban — Wilhelmstrasse).
19 *Juhász*, 1962., 452. o.
20 Wilhelmstrasse, 437. o.
21 Uo. 438. o.
22 HL Vkf. Eln. 1. 1939/3185.
23 Uo. 1939/5281.
24 HL HM Eln. 1. a. 1939/39000.

A légierő harci részének 1939–40. évi szervezete

illetve az önálló távolfelderítő osztályt (ö. TF. o.) csak kiképzési, közigazgatási köteléknek tekintették.

A szervezési intézkedés szerint a légierő összlétszáma 6075 főt tett ki, ebből 393 volt hivatásos tiszt.

Minden erőfeszítés ellenére sem sikerült azonban a második világháború kezdetére lényeges előrelépést tenni a korszerű légierő megteremtésének rögös útján. További gondokat okoztak az építkezések elhúzódása következtében késést szenvedő helyőrség- (repülőtér-) változtatások, másrészt az, hogy a 9+3 repülőgépes századoknak — a beszerzési nehézségek következtében — nem tudták biztosítani a szükséges mennyiségű harceszközt. A rendszeresített 304 repülőgéppel szemben — 1939. július 29-én — csak 252-vel rendelkezett a légierő.[25]

A tényleges értéke jobban megítélhető, ha tudjuk, hogy pl. 1938 végén a jugoszláv légierőben 10 800 fő, 470 hadi és 340 tartalék repülőgép teljesített szolgálatot.[26] Ekkor azonban nem okozott problémát ez az erőviszony, mert nem került sor összecsapásra. A szlovák légierő pedig gyengesége (1939. december 4-én hat századból álló egyetlen repülőezred[27]) miatt nem jelentett gondot.

A jövő megnövekedett pilótaszükségletének biztosítása szempontjából viszont fontos esemény volt, hogy Illy Sándor rep. vk. alezredes parancsnoksága alatt 1939. november 5-én megkezdte működését a kassai „Horthy Miklós" Honvéd Repülőakadémia.

A nyugat-európai hadjáratra készülő Németországnak továbbra is érdekében állt a Duna-medencei nyugalom fenntartása, ezért ezekben a hetekben is ingerülten reagált minden románellenes magyar megnyilvánulásra. Ennek ellenére 1939 utolsó harmadában bizonyos mértékig békülékenyebb hangot ütött meg renitenskedő szövetségesével szemben, mivel a nyugalom mellett szüksége volt a magyar szállításokra is, illetve a német—magyar gazdasági kapcsolatok német érdekeknek megfelelő fejlesztésére. Az ezekben a hónapokban gyakran tárgyalásokat folytató Clodius külügyminisztériumi osztályvezető-helyettesnek végül is sikerült biztosítania, hogy nekik megfelelő döntés szülessék. Ezt részben azzal érte el, hogy a Magyarország számára fontos hadianyagszállításokat (az igény 1940 március végi határidővel 127 millió birodalmi márka értékű fegyver, ezen belül 68 millióért repülőfelszerelés[28]) rendkívül ügyesen használta fel aduként, másrészt azzal, hogy előre tisztában volt a magyar szándékokkal és lehetőségekkel. E téren, sajnos, különösen a katonák „tűntek ki". Erdmannsdorff budapesti követ azon megállapításával, miszerint „kétségtelen, hogy a honvédség Németországgal szembeni magatartása lényegesen pozitívabb, mint a miniszterelnöké és más kormánytagoké. A tisztikar idősebb korosztálya... különösen pedig a vezérkar nagyon befolyásos főnöke, Werth gyalogsági tábornok, megértik a Németországgal való feltétlen együtthaladás szükségességét", szomorúan egybecseng Wrede vezérőrnagy katonai attasé jelentése: „Egy megbízható embertől (az illető tiszt), aki a vezérkari főnök bizalmas környezetéhez tartozik és már gyakran szolgáltatott értékes híranyagot..."[29], ismét fontos értesülést szerzett. Tehát az amúgy is súlyos helyzetet még kilátástalanabbá tették az árulók, a feltétlen nácibarátok. A német elkötelezettség csökkentését célul maga elé tűző kormányra egyidejűleg gyakorolt nyomást Berlin és a honvédség felső vezetése.

Telekiék lavírozását nehezítette az is, hogy 1940-ben határozott jobbratolódás

25 HL Vkf. Eln. 1. 1939/4301.
26 *Peter, Ernst:* Die Luftstreitkräfte Jugoslawiens. ÖMZ, 1979/2. sz. 124. o.
27 HL Vkf. Eln. 1. 1939/5217. és 1940/3038.
28 Wilhelmstrasse, 462. o.
29 Uo. 454—455. o.

ment végbe a magyar belpolitikai életben, melynek egyik legfontosabb következményeként mind határozottabban fogalmazódott meg a követelés: váljék „tevőlegessé" a németbarátság. E vonatkozásban kapóra jött annak lehetősége, hogy Németország esetleg fegyverrel biztosítja magának a román olajat. Csáky külügyminiszter támogatta a katonai körök azon javaslatát, miszerint „Célszerű volna, ha Werth őnagyméltósága az iniciatívát magához ragadva, maga készítene egy tervezetet az esetleges magyar—német közös akcióra Románia ellen."[30] Természetesen siettek hozzáfűzni, hogy erre csak abban az esetben kerülhetne sor, ha a Szovjetunió érvényesítené Besszarábiával szembeni követeléseit.

Ez a magyar remény is szertefoszlott azonban, mert a német haderő nyugat-európai hadjáratának sikeres megvívása nyugalmat követelt Németország „hátországaiban". Teleki Pálhoz írt 1940. május 14-i levelében Hitler ismét egyértelműen fogalmazott: Németországnak alapvető érdekei fűződnek a balkáni békéhez, s ehhez Magyarországnak is alkalmazkodnia kell, hiszen számára ez az együttműködés „eddig is nem jelentéktelen előnyökkel járt."[31] Erre — hat nappal később kelt levelében — csak azt válaszolhatta a miniszterelnök, hogy „Bár a magyar kormány szavahihető információk alapján azt a benyomást nyerte, hogy nemzeti követeléseinek, speciálisan keleten, fegyverrel a kézben is érvényt tudna szerezni, a tengelyhatalmakkal fennálló érdekközösségeinket sohasem tévesztve szem elől, teljes mértékben méltányoljuk a békeállapot fenntartásának pillanatnyi fontosságát."[32]

Ez a magyar „méltánylás" azonban alig tartott a nyugat-európai hadjárat befejeztéig, hiszen június végén mind a román, mind a magyar haderő megkezdte csapatai felvonultatását a közös határra. Ennek egyik alapvető oka az volt, hogy 1940. június 27-én Románia beleegyezett azon szovjet követelés teljesítésébe, hogy visszaszolgáltatja az 1918-ban elcsatolt Besszarábiát és Észak-Bukovinát. A magyar kormány viszont jó előre bejelentette, hogy ha csak a Szovjetunió igényeit elégítik ki, ez „nyilvánvaló diszkrimináció volna Magyarországgal szemben"[33], amit viszont nem tűrhet el. Valóban, a június 27-i magyar minisztertanács ilyen értelmű határoztot hozott és döntés született a mozgósításról, valamint a csapatok felvonultatásáról is.

A román kormány ennek megakadályozására hasonlóan cselekedett, bár június 29-én arról próbálta meggyőzni Ion Gigurtu külügyminiszter Bárdossy László bukaresti követet, hogy a román mozgósítás „semmi esetre sem irányul Magyarország ellen." Ezt viszont a magyar fél nem fogadta el, mivel véleménye szerint „dinasztikus nehézségek" nem indokolják az Erdélyben állomásozó erők növelését.[34]

A magyar politikai vezetés azonban hiába lélegzett fel a Kristóffy József, moszkvai követ által küldött megnyugtató hír hallatán, mely szerint Dekanozov helyettes külügyi népbiztos úgy látta: „Magyarország helyzete Erdéllyel szemben sok tekintetben azonos avval a helyzettel, amely részükről fennállott Besszarábia tekintetében"[35], s ezért megérteni látszott a magyar területi követelések fenntartását. Mindezt semmissé tette az újabb német leintés.

Azt, hogy Hitler — egyelőre — még mindig nem tanúsított megértést a magyar törekvések iránt, két dolog magyarázza. Egyrészt az, hogy nyugat-európai

30 *Juhász*, 1962., 767. o.
31 *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940—1941. Budapest, 1982. (A továbbiakban — *Juhász*, 1982.) 125. o.
32 Wilhelmstrasse, 488. o.
33 *Juhász*, 1982., 219. o.
34 Uo. 239. és 252. o.
35 Uo. 241. o.

sikerét teljessé teendő, a brit oroszlán térdre kényszerítése érdekében indítandó légi háború, az ún. „Angliai csata" megvívásához elengedhetetlen volt a román olaj zavartalan igénybe vétele, másrészt hogy ennek kedvező feltételei is létrejöttek. Ugyanis 1940 július első napjaiban Gigurtu miniszterelnökké történt kinevezésével a feltétlen németbarát irányvonal került hatalomra Romániában.

Ennek ellenére rövidesen változott a berlini álláspont, mivel agresszív törekvései szolgálatában más szerepeket szánt e térség országainak. 1940 nyarán Hitler már az újabb háborús cél, a Szovjetunió felé tekintgetett. Júliusban mind határozottabban testet öltöttek a keleti hadjárat hadászati elképzelései. Ebben a háborúban egyidejűleg volt szüksége Németországnak a magyar áruszállításokra és vasútvonalakra, valamint Románia nyersanyagaira és stratégiailag felértékelődött területére.

E játszma első lépéseként az 1940. július 10-én Münchenbe látogató Teleki Pál és Csáky István előtt Hitler kijelentette, hogy „Károly királyhoz intézendő levelében még egyszer felhívja a király figyelmét a revíziók szükségességére, és hogy a Románia és Németország közötti szorosabb együttműködést... ezeknek a kérdéseknek a rendezésétől teszi függővé."[36] Ezt a követelést Hitler július 26-án megismételte a román miniszterelnök és külügyminiszter előtt, sürgetve a tárgyalásos megoldást. Az 1940. augusztus 16-án elkezdődött turnuseverini megbeszélések szükségszerűen eredménytelenül zárultak, így — mint ahogy azt a német politikusok előre látták — Románia döntőbíráskodásra kérte fel a tengelyhatalmakat. Hitler és Mussolini ismét „igazságot" oszthatott. Homlok Sándor vk. ezredes, berlini katonai attasé egyértelműen fogalmazott ezzel kapcsolatban: „A közvetítő szerep, melyet a Tengelyhatalmak vállalnak, egyúttal ellenőrző szerep, s ha szükséges diktáló szerep is."[37] Sajnos, idővel e jóslat szóról szóra bevált.

Ilyen előzmények után született meg 1940. augusztus 30-án az ún. második bécsi döntés. Annak ellenére, hogy mindkét fél csalódott — a magyar vezetés kevesellte, a román sokallta a visszaadott területeket —, mégis egyaránt megmaradtak a németek hű szövetségeseiként abban a reményben, hogy érdemeik elismeréseként a másik rovására változtatja meg Hitler ezt a döntését. Szomorú, hogy Horthy kormányzó is csak az 1950-es években jutott el a felismeréshez: „Berlinben... mint a későbbi események megmutatták, az erdélyi kérdést állandóan úgy kezelték, hogy hol a románokkal, hol velünk szemben használhassák fel csalétkül."[38]

Egyelőre azonban Magyarország volt a kedvezményezett. Észak-Erdéllyel és Székelyfölddel 43 591 km^2-nyi terület 2 185 546 lakosát csatolták Magyarországhoz. Most azonban a sajátos etnikai szóródás, valamint a két világháború közötti tudatos román telepítési politika következtében nem volt mód egységes magyar tömböt leválasztani, így a döntéssel visszaadott lakosság 42,1%-a már román nemzetiségű volt.[39]

Természetesen a magyar fél e politikai-diplomáciai erőfeszítéseket folyamatosan próbálta alátámasztani katonai súllyal is. A honvédség egyéb fegyvernemeivel párhuzamosan a légierő szintén konkrét előkészületeket tett az esetleges erőszak eredményes alkalmazása érdekében. Ennek megfelelően 1940. június 6-án megalakult az 1. honvéd repülődandár-parancsnokság törzse,[40] azonban már a kezdet kezdetén felerősödött a hatalmi harc, a versengés a vezető sze-

36 Wilhelmstrasse, 509. o.
37 *Juhász*, 1982., 358. o.
38 *Horthy Miklós:* Emlékirataim. (A továbbiakban — *Horthy*) Buenos Aires, 1953. 211. o.
39 *Tilkovszky Lóránt:* Revíziós sikerek, problémák, csalódások. (A továbbiakban — *Tilkovszky*) História, 1982/4—5. sz. 33. o.
40 HL Repülőalakulatok (Rep. alakulatok) 39. doboz, 1. sz. dandárparancsnoksági parancs. (dd. psági pcs.)

repért. A Légierő Parancsnokság már június 27-én elkészítette az „Emlékeztető a légierő helyzetéről" című felterjesztését.[41] Ebben rámutatott arra, hogy a légierő önállósítását követően kialakították az annak megfelelő „M" (mozgósítási — Sz. M.) szervezetet: a Légierő Parancsnokság képezte a legmagasabb kivonuló irányító szervet, míg a legmagasabb hátországi parancsnokság az Országos Repülő Parancsnokság lett. Az új rendszernek 1939. október 1-től kellett volna működnie, de sok huzavona, átdolgozás után — a Légierő Parancsnokság megkérdezése nélkül — 1940. május 21-én a vezérkar főnöke elrendelte a korábbi helyzet visszaállítását. Ennek az lett a következménye, hogy mozgósításkor a légierő egységes vezetése megszűnt, s felaprózódott a Fővezérség repülőosztálya, a repülődandár-parancsnokság és az Országos Repülő Parancsnokság között. Werth Henrik gyalogsági tábornok ezt követő — június 15-i — állásfoglalása is olyan megkötéseket tartalmazott, amelyek messze túlmentek az általános elvi alárendelés mértékén.

A magyar—román helyzet még feszültebbé válása következtében a Légierő Parancsnokság 1940. július 2-án 18 órakor elrendelte az 1. repülődandár kihelyezését.[42]

Változás történt a közelfelderítő századok „M" szervezetében is azáltal, hogy a Légierő Parancsnokság elrendelte: e kötelékek futárrepülő-rajai átmenetileg megszűnnek, helyettük a három hadsereg-, valamint a gyorshadtestparancsnokság részére áll fel egy-egy raj. A hadseregparancsnokságokon rendszeresítették a hadsereg repülőparancsnoki beosztást, melynek betöltője tíz fős törzsére támaszkodva szervezte a seregtest repülőügyeit.[43]

Az 1. repülődandár parancsnoksága — mintegy száz fürdővendég kilakoltatását követően — 1940. július 4-én estétől megkezdte működését Görömböly-Tapolcán (ma: Miskolc, Tapolcafürdő). Fokozatosan az alárendelt harci kötelékek is elfoglalták hadi („H") repülőtereiket, így a július 6-i helyzet a következő volt (a táblázatot l. *a 602. oldalon*).[44]

Mivel a tiszalöki „H" repülőtér vizes volt, a nyíregyházi 2/I. vadászrepülő- és a börgöndi 3/I. könnyűbombázó repülőosztály egyelőre béke repülőterén maradt. A dandárvonat (műhelyek, raktárak, szeroszlop stb.) Füzesabonyban és Puszta-Szikszón (ma Szikszó) települt, míg a híradószázad és — néhány nap múlva — az időjelző állomás Görömböly-Tapolcán.

A kitelepült kötelékek hadrafoghatósága még hagyott kívánnivalót hátra, ugyanis a 3., 5. és 6. könnyűbombázó századok Caproni „Ca—135" repülőgépei nem rendelkeztek bombacélzókészülékkel, s a 100 kg-os bombák felfüggesztése csak azért nem okozott gondot, mert bombával és lőszerrel sem rendelkeztek.[45]

Július 8-án a Junkers „Ju—86"-kal felszerelt 3/I. könnyűbombázó osztály és az 1—2. század Tiszalökre, az e nappal a repülődandárnak alárendelt 1/I. vadászrepülőosztály-parancsnokság és az 1/1—2. vadászszázad (Fiat „CR—42" gépekkel) pedig Sajóörösre települt.

András Sándor rep. vk. alezredes, a repülődandár vezérkari főnöke (törzsfőnök) július 9-én kapta kézhez a „Repülőerők hadműveleti feladatai"-t tartalmazó rendeletet Románia, illetve Szovjetunió vonatkozásában. A politikai-katonai események azonban lehetővé tettek bizonyos könnyítéseket. Így július 12-én intézkedés született arra: a 2. vadászrepülő-ezred parancsnoka az egyik század parancsnokát (Gyenes László rep. százados) megfelelő számú hajózószemélyzet-

41 HL Rep. alakulatok 37. doboz.
42 *Németh János* rep. vk. őrnagy 1940. évi hadműveleti naplója (Hitelesített másolata a szerző birtokában.) (A továbbiakban — *Németh*).
43 HL 2. hadsereg repülőparancsnok (HDS. rep. pk.) 1940/2. és 3.
44 *Németh*, VII. 6-án 20 órás helyzet.
45 Uo. VII. 7-i bejegyzés.

1. repülődandár-parancsnokság (Parancsnok: Laborczfy Rezső rep. ezds.)	Görömböly—Tapolca
1. futárrepülő-raj	Miskolc
2. vadászrepülőezred-parancsnokság (Pk: Eperjessy József rep. alez.) 2/II. vadászrepülősztály-parancsnokság 2/3—4. vadászrepülő-század	Hajdúböszörmény
3. könnyűbombázó repülőezred-parancsnokság (Pk: Kálmán László rep. alez.) 3/II. könnyűbombázó repülősztály-parancsnokság (Pk: Sasváry József rep. szds.) 3/3—4. könnyűbombázó repülőszázad	Miskolc
3/III. könnyűbombázó repülősztály-parancsnokság (Pk: Gersi János rep. szds.) 3/5—6. könnyűbombázó repülőszázad	Rakamaz
4. nehézbombázó repülőezred-parancsnokság (Pk: Orosz Béla rep. alez.)	Mezőkeresztes
4/I. nehézbombázó repülősztály-parancsnokság (Pk: Mocsáry István rep. szds.) 4/1—2. nehézbombázó repülőszázad	Sajóörös
4/II. nehézbombázó repülősztály-parancsnokság (Pk: Podhradszky Andor rep.alez.) 4/3—4. nehézbombázó repülőszázad	Felső-Ábrány (ma Bükkábrány)

tel útba indítsa Börgöndre, hogy az oda beérkezett öt Reggiane „Re—2000" típusú olasz vadászgépen teljesen begyakorolja magát.[46] Ugyancsak e napon engedélyezték, hogy a legénység 50%-át két hetes aratási szabadságra elengedjék. Különböző okok következtében döntés született arról is, hogy a 3/III. könnyűbombázó repülősztály települjön vissza Debrecenbe, a 3/I. könnyűbombázó repülősztály Forróra, a 3. könnyűbombázó ezredparancsnokság és a 3/II. osztály pedig Rakamazra, s ezt július 15-ére végrehajtották.[47]

1940. július 15-én a késő esti órákban érkezett meg a Légierő Parancsnokság intézkedése az alakulatok békehelyőrségeikbe való visszatelepítése tárgyában. Ezt úgy kellett végrehajtani, hogy csak egyes részek maradhattak vissza az anyagok őrzésére, a fölé- és alárendelési viszonyok azonban változatlanok maradtak, s képeseknek kellett lenniük arra, hogy békerepülőtereikről 6, a „H" repülőtereikről pedig 24 órán belül működőképesek legyenek.[48] Ez az intézkedés azért ellentmondásos, mert a felderítői jelentések csak a 2. hadsereg előtti arcvonalon kb. 100 román bombázó repülőgép jelenlétét állapították meg.[49]

46 HL Rep. alakulatok 39. doboz. 5. sz. dd. psági pcs.
47 *Németh*, VII. 15-i bejegyzés.
48 Uo.
49 HL 2. HDS. I. b. 1940/119. és HL 2. HDS. 1. c. 1940/219.

Döntés született a honvéd légierő egyéb alakulataival kapcsolatban is. Ennek megfelelően továbbra is a három hadsereg alárendeltségében maradt a III., VI., VIII. és az összevont gyors közelfelderítő század, míg a többi közelfelderítő századot, valamint az 1. önálló távolfelderítő osztályt visszatelepítették békehelyőrségeikbe. Harci repülőerőként csak a 2. vadászrepülőezred és a 3/III. könnyűbombázó repülőosztály maradt a hadműveleti záróvonal előtti területen.[50]

A hazatelepülések befejeztével, július 22-től a következő helyőrségekben várták a további parancsot az 1. repülődandár alakulatai:

— 2. vadászrepülőezred-parancsnokság — 2/II. vadászrepülőosztály-parancsnokság — 2/4. vadászrepülő-század — 3. könnyűbombázó ezredparancsnokság — 3/III. könnyűbombázó osztályparancsnokság — 3/5—6. könnyűbombázó század	Debrecen
— 2/I. vadászrepülőosztály-parancsnokság — 2/1., 2., 3. vadászrepülő-század	Nyíregyháza
— 1/I. vadászrepülőosztály-parancsnokság — 1/1—2. vadászrepülő-század	Mátyásföld
— 3/I. könnyűbombázó osztályparancsnokság — 3/1—2. könnyűbombázó század	Börgönd
— 3/III. könnyűbombázó osztályparancsnokság — 3/3—4. könnyűbombázó század	Pápa
— 4. nehézbombázó ezredparancsnokság — 4/II. nehézbombázó osztályparancsnokság — 4/3—4. nehézbombázó század	Veszprém
— 4/I. nehézbombázó osztályparancsnokság — 4/1—2. nehézbombázó század	Tapolca
— dandárvonat	Emőd

E néhány nap eseményei is szolgáltak tanulságokkal. A „Repülőerők első hadműveleti feladatai" kapcsán a repülődandár törzse észrevételeket tett, melyben rámutatott, hogy a feladatok meghaladják a dandár lehetőségeit, ezért módosítani kell azokat; további „H" repülőtereket kell előkészíteni; a szárazföldi csapatokkal való együttműködést tisztázni kell.[51] Ugyanakkor az is szembetűnő volt, hogy bizonyos anyagokat a Fővezérségen, másokat a repülődandár-parancsnokságon keresztül kellett igényelni, de nemritkán beékelődött még a hadseregparancsnokság is. Így rendkívül nehézkessé vált a szükségletek kielé-

50 Uo. 1. c. 1940/270.
51 *Németh*, VII. 19-i bejegyzés.

gítése. Bizonyos mértékig ezzel is összefügghet: július 26-án végre rendeződött a repülődandár függőségi helyzete oly módon, hogy a légierő parancsnoka útján rendelték alá a Fővezérségnek.

Ezeket a békésebb napokat a „H" repülőterek rendbehozatalára, illetve újak szemrevételezésére, berendezésére (Bilke, Bustyaháza, Dolha, Sárospatak, Taktaharkány, Balmazújváros stb.) használták fel a dandár vezetői.

Úgyszintén fontos tárgyalásokat folytattak augusztus első napjaiban a hadseregek és a légierő képviselői az együttműködés konkretizálása érdekében. Ennek eredményeként augusztus 15-én Háry László ezredes, a légierő parancsnoka, hat bombázórepülő-századot jelölt ki, melyek mindegyikének három-három dandárral kellett együttműködnie.[52]

1940. augusztus 19-én Derecskén már arról folyt konkrét megbeszélés Jány Gusztáv altábornagynak, a 2. hadsereg parancsnokának elnökletével, hogy a repülődandár mi módon tudná támogatni a 9. önálló dandár áttörését a román erődöv leküzdése során. A szárazföldi erőkkel való jobb együttműködés érdekében a rádióval felszerelt, Heinkel „He—46" típusokkal rendelkező I. közelfelderítő századdal váltották fel a hírösszeköttetésre alkalmatlan „Sólyom" repülőgépekkel ellátott III. közelfelderítő századot. Ugyanakkor a repülődandár vezérkari főnöke javasolta: úgy válasszák meg az áttörési szakaszt, hogy a bombázandó erődöv legalább egy km-es szakaszon egyenletes kiépítettségű legyen, mert a 36 bombázó repülőgéppel 1000×800 m-es területet képesek lefogni úgy, hogy minden 50×50 m-re egy 50 kg-os bombát dobnak.[53]

Ezekre az előkészületekre annál inkább is szükség volt, mert a — már korábban említett — turnu-severini tárgyalások egyre kevesebb sikerrel kecsegtettek, így ismét a katonai megoldás lehetősége került előtérbe. Ezt az is indokolta, hogy a július 1-i nyolc hadosztállyal szemben augusztus 26-ára már húszat összpontosított a román kormány Erdélyben. Ennek megfelelően 1940. augusztus 23-án a Fővezérség beszüntetett minden szabadságolást, s még e napon lépéseket tettek annak érdekében, hogy az ún. „alapfelszerelésen" (6 javadalmazás) kívül újabb 6 javadalmazást biztosítsanak a repülődandár részére. Úgyszintén rögzítették a repülőkötelékek települését is attól függően, hogy melyik hadseregnél alkalmazzák fő erejüket. Sőt, még éjfél előtt megérkeztek a repülődandár alárendeltjeinek újbóli kihelyezésére, valamint augusztus 28-i bevetésükre vonatkozó fővezérségi parancsok is.[54]

Időközben még a tekintetben is bonyolódott a helyzet, hogy a szlovák berepülések fokozódása miatt Werth gyalogsági tábornok augusztus 22-én elrendelte: a légtérsértő szlovák repülőgépekre is tüzet kell nyitni.[55] (Érdekes ugyanakkor, hogy ez a fontos parancs csak 27-ére jut le a végrehajtó szervhez, a repülődandár-parancsnoksághoz.)

Augusztus 24-én Jány altábornagy kiadta irányelveit a Románia elleni hadműveletek megindítására, mely szerint a 2. hadsereg tevékenységében a Fővezérség nem tervezi bombázó- és vadászrepülők alkalmazását.[56] Ennek az volt az oka, hogy ez a seregtest csak azt a feladatot kapta: hárítsa el az Arad körzetében összevont román erők támadását, ezzel biztosítva a Nagy Vilmos gyalogsági tábornok parancsnoksága alatt felvonult fő erő támadását. Az 1. hadseregnek kellett ugyanis a Szamos völgyében áttörni a román erődvonalat, megnyitva ezzel az utat Erdély belseje felé.

52 Uo. VIII. 15-i bejegyzés.
53 Uo. VIII. 19-i bejegyzés.
54 Uo. VIII. 23-i bejegyzés, valamint Wilhelmstrasse, 514. o.
55 HL 2. HDS. I. a. 1940/412.
56 Uo. rep. pk. 1940/20.

Ugyanekkor intézkedés született a harcászati légi felderítésre, melynek értelmében a III. hadtest és a 6. határvadászdandár számára az I. közelfelderítő század egy raját, az V. hadtestnek ugyane század másik raját, míg a 2. hadseregparancsnokság közvetlenjei számára az V. közelfelderítő századot rendelték alá. Ezeknek az alegységeknek augusztus 28-án hajnaltól kellett volna külön parancsra megkezdeniük a tevékenységüket.[57]

Ebben az időben bizonyos kapkodás tapasztalható a repülőkötelékek kihelyezésével kapcsolatban. Itt nem is egyes „H" repülőterek vizes talaja miatti „átirányításról", vagy arról van szó, hogy bár néhány nappal korábban döntés született a 3/4. könnyűbombázó repülőszázad átfegyverzésére „Ca—135" típusra, most mégis úgy döntöttek, hogy az alegység a „Ju—86"-aival települjön ki, és hagyja vissza a már meglevő öt Capronit. Ez magyarázható az időjárási helyzettel, illetve az új típusokra való begyakorlatlansággal. Nehezebben érthető viszont — látszólag — az, hogy 24-én reggel még úgy döntöttek: a 3/III. könnyűbombázó repülőosztály egyelőre Debrecenben marad, délután viszont már úgy intézkedtek, hogy „ütőképessége elérése céljából" települjön át Börgöndre. Másnap reggel újabb parancs érkezett: maradjon Debrecenben.[58] Sőt e napon — augusztus 25-én — megérkezett Werth gyalogsági tábornok parancsa is, miszerint a légierő légi része további intézkedésig békerepülőterein marad. Kivételt képezett a II. közelfelderítő század, melynek gépei közül „legalább" hármat rádióval szándékoztak ellátni.[59] Mindennek az a magyarázata, hogy a vezérkar főnöke akkor már nem számolt a támadás megindításával, mivel — Dombrády Loránd kutatásai szerint — ő ekkor már a német „forgatókönyv"-nek megfelelően (Teleki miniszterelnök tudtán kívül) döntőbíráskodás iránti kéréssel fordult az „illetékesek"-hez.

Ezen intézkedések ellenére feszültebbé vált a helyzet a kölcsönös határincidensek következtében. Augusztus 27-én a 3. könnyűbombázó repülőezred egyik „Ca—135"-ét, amely Debrecen légterében végzett gyakorlórepülést, egy román Heinkel „He—112" típusú vadászgép megtámadta, aminek következtében a magyar bombázó kisebb sérüléseket szenvedett. Ezt megbosszulandó, másnap Gyenes János százados hajtott végre WM—21. „Sólyom" típusú közelfelderítő repülőgépével Ungvárról „öntevékeny" bombázást Szatmárnémeti repülőtere ellen. Ez az akció diplomáciai bonyodalmakat is okozott. Teleki miniszterelnök a kormányzóhoz 1940. szeptember 2-án kelt levelében ezzel kapcsolatban így írt: „a repülőknek a legutóbbi időben tanúsított fegyelmetlensége... bennem komoly aggodalmat támasztott... dacára a magyar katona nagy hősiességének. A bécsi tárgyalásoknál a szatmári repülőeset, amely a magyar kormánynak a csend betartására vonatkozó ünnepélyes ígéretét követő napon történt, rendkívül kellemetlen jelenetre, mondhatom megleckéztetésre vezetett, amelyet különösen Ciano gróf, aki maga is repülőtiszt, a bukaresti olasz légügyi attasé jelentése alapján közölt velünk."[60] Ezekre az eseményekre utalva írta — egy évtizeddel később — Horthy: „egyetlen szikra elég lett volna, hogy az ellenségeskedés lángra lobbanjon. Ez azonban sem Németországnak, sem Olaszországnak nem volt érdeke, sőt, jól meggondolva, nekünk sem."[61] S valóban, ha megnézzük a repülődandár vezetőinek 1940. augusztus 26-i megállapításait, igazat kell adnunk a kormányzónak.

57 Uo. I. b. 1940/684.
58 *Németh*, VIII. 24—25-i bejegyzések.
59 HL 2. HDS. rep. pk. 1940/30. és 34.
60 *Csanádi Norbert—Nagyváradi Sándor—Winkler László:* A magyar repülés története (A továbbiakban — *Csanádi—Nagyváradi—Winkler*) Budapest, 1977. 205. o., valamint Horthy Miklós titkos iratai. Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: *Szinai Miklós* és *Szűcs László*. 1972. 249. o. (A továbbiakban — *Horthy* titkos iratai).
61 *Horthy*, 210. o.

Németh János rep. vk. őrnagy, a repülődandár hadműveleti alosztályának vezetője, az alakulatok ütőképességével kapcsolatban a következő helyzetet rögzítette:

— a 3/III. könnyűbombázó repülőosztály nem ütőképes, mert Caproni „Ca—135"-ös gépeinek műszerhelyzete rossz, hiányoznak a bombafelfüggesztők, stopperek, célzó- és légzőkészülékek, valamint a lövészet és bombavetés terén nem rendelkeznek kellő gyakorlattal;

— az I. vadászosztály csak kb. háromszor vethető be, mert nem rendelkezik megfelelő számú géppuskahevederrel;

— a Junkers „Ju—86" típusokkal felszerelteknél kevés a műszerrepülésben kiképzett pilóták száma, s ezekkel a repülőgépekkel csak a kolozsvári és tordai repülőterek érhetők el, de ezek is kénytelenek hazafelé „közbeeső leszállást" végrehajtani üzemanyagfelvétel céljából;

— csak a Caproni „Ca—135"-ökkel felszerelt század érhet el minden támadási célt (Medgyes, Brassó);

— az 1/I. vadászrepülő-osztály még Fiat „CR—42" gépeivel is csak közvetve, közbeeső leszállással tudja biztosítani a bombázókötelékeket, ezért inkább csak „helyileg" alkalmazható.[62]

Más források a Fővezérség közvetlen alárendeltségében tevékenykedő, 1940 júniusa óta hadilétszámra feltöltött kecskeméti 1. önálló távolfelderítő osztály gondjairól tudósítanak. Az egyik pilóta szerint „Az Erdély és Románia fölött végrehajtott felderítőrepüléseink során éreztük első ízben komolyan, hogy a repülőgéptípus (Heinkel »He—70« — Sz. M.) üzemideje és hatósugara kevés. Nem tudtunk olyan messzire eljutni, amennyire kellett volna."[63] Valóban, e típus legnagyobb hatótávolsága 1280 km volt.

Tehát lett volna még bőven tennivaló az ütőképesség fokozása érdekében, azonban a német—olasz politikai érdekek érvényesültek, így a konfliktus elkerülése érdekében megszületett a második bécsi döntés. Az így kialakult helyzetet találóan jellemzi emlékiratában Lakatos Géza (ekkor a 2. hadsereg vezérkari főnöke): „A katonai vezetőket a hadsereg szegényes és elavult hadifelszerelése aggasztotta. Különösen a légierők terén volt ok aggodalomra. Olyannyira, hogy joggal tarthattunk a Romániával való fegyveres leszámolás csődjétől. A békés megoldás annyira-amennyire megnyugtatott... ha komoly mérkőzésre került volna sor, tekintettel repülőink roppant hiányaira, súlyos vereséggel végződött volna."[64] Bár nem valószínű, hogy mindez csak a légierő állapotán múlott volna, hiszen a szárazföldi erőknél is kimutathatók jelentős hiányosságok, mégis jellemzi az általános helyzetet.

1940. augusztus 31-én kiadták a légierő leszerelésére vonatkozó intézkedést: „hátországi alakulatai oly mértékben szerelhetők le, hogy a kivonuló rész teljes kiszolgálása biztosítva legyen."[65] E naptól kezdve „tekintettel a változott politikai helyzetre" a Fővezérség engedélyezte a Tiszától nyugatra levő repülőtereken a repülőgépek hangárokban való elhelyezését.[66] Ezen annyit változtatott a Légierő Parancsnokság, hogy Szegeden és Ungváron továbbra is szabadban, rejtve kellett elhelyezni a harceszközöket. Sőt, az esetleges román légi határsértések megakadályozása céljából még e napon három Reggiane „Re—2000" típusú repülőgépet telepítettek át Debrecenbe.[67]

62 *Németh*, VIII. 26-i bejegyzés.
63 *Péterdi A. János:* A volt m. kir. 1. honvéd önálló távolfelderítő repülőosztály vázlatos története (A továbbiakban — *Péterdi*) Magyar Szárnyak (Ottawa, Canada) 1978/7. sz. 61. o.
64 *Lakatos Géza:* Ahogy én láttam. (A továbbiakban — *Lakatos*) München, 1981. 28. és 37. o.
65 HL 2. HDS. I. a. 1940/490. (HL. HM. Eln. 1. b. 1940/12971/M.)
66 Uo. rep. pk. 1940/42.
67 *Németh*, VIII. 31-i és IX. 1-i bejegyzés.

A légierő többirányú feladatot kapott a visszacsatolt Észak-Erdély megszállásában. A harci kötelékeknek békerepülőtereiken kellett bevezetésre kész állapotban lenniük, illetve a „honi légvédelemre rendelt vadász erők a megszállás alatt végig állva maradnak" — rendelte el a Fővezérség.[68] Ugyanebben a parancsban jelezték az illetékesek, hogy két vadász- és két bombázóosztályt szándékoznak e térségbe telepíteni, illetve rendelték alá a három hadseregnek a II., I. és VII. közelfelderítő századokat (A többi békerepülőterein maradt, Fővezérségközvetlenként).

A repülődandár parancsnokságán szeptember 2-án döntöttek úgy, hogy a szatmárnémeti, nagyváradi, kolozsvár—szamosfalvi, marosvásárhelyi és ditrói állandó repülőterek szemrevételezésére, megszállására egy-egy részleget indítanak útba Incze László rep. vk. őrnagy irányításával.[69]

A légierő ütőképessége annyiban változott ebben az időszakban, hogy a 3/III. könnyűbombázó repülőosztály jelentette: Rakamazon előkerültek a ládába csomagolt bombafelfüggesztők.[70] Ugyanakkor továbbra is gondot okozott a létszámhiány, ezért az augusztus 31-én elrendelt leszerelési intézkedést nem alkalmazták a légierő viszonylatában. Csak indokolt esetben lehetett — legfeljebb az állomány 5%-ig — szabadságolni 5—7 napra.[71]

Ezekben a napokban — az új repülőterek birtokba vétele mellett — a legfőbb feladat a kolozsvári díszszemlén való részvétel előkészítése volt. A helyzet enyhülését az is jelezte, hogy a Fővezérség szeptember 10-i parancsa értelmében már a Tiszántúlon lévő repülőgépeket is hangárban lehetett elhelyezni. Emellett azonban — a díszszemle légi biztosítása érdekében — szeptember 14-ére a 2. vadászrepülőezred egy vegyes századát áttelepítették Szamosfalvára. Ugyanide helyezték — végleges jelleggel — az 1. gépkocsizó és a 2. lovasdandár közelfelderítő repülőszázadát.[72]

A 14-i főpróbán még a kijelölt 13 repülőszázad vett részt, a 15-i kolozsvári díszelgésre viszont — a Királyhágó fölötti sűrű felhőzet miatt — csak egy Fiat „CR—42"-es vadászszázad és a Junkers „Ju—86"-osokból álló 4/I. (Telbisz) bombázószázad érkezett be.[73] A két alegység telesítménye az adott alacsony felhőalap mellett bravúrnak számított.

Ezt követően kezdetét vette a csapatok visszatelepítése és fokozott leszerelése. A három hadseregnek alárendelt közelfelderítő századoknak a hadseregparancsnokságok állomáshelyükre való bevonulásával párhuzamosan kellett visszatérniük békerepülőtereikre. Mindössze a Kolozsvár-Szamosfalvára áttelepített 1/I. vadászosztálynak és a két — korábban jelzett — közelfelderítő századnak szabták meg: „csak olyan mérvű leszerelés hajtható végre, hogy szükség esetén ezek a „H" repülőtérre ki tudjanak települni és működőképesek legyenek."[74] Ennek megfelelően, 1940. szeptember 16-án, az alakulatok légi részei meg is kezdték visszatelepülésüket békerepülőtereikre, csak a pápai és tapolcai kötelékeknél következett be három napos csúszás az otthoni repülőterek felázott talaja miatt. (Bár korabeli tapolcai pilóták — pl. Telbisz százados — szerint ez nem fedte a valóságot, hiszen ennek felázását lehetetlenné tette „alagcsövezett" volta.) Szeptember 20-án már az 1. repülődandár-parancsnokság is Budapesten folytatta tevékenységét.[75]

Ezzel lezárult egy újabb erőpróba. A Magyar Királyi Honvéd Légierő fenn-

68 HL 2. HDS. rep. pk. 1940/49.
69 *Németh*, IX. 2-i bejegyzés, valamint HL 2. HDS. rep. pk. 1940/54.
70 *Németh*, IX. 3-i és 7-i bejegyzések.
71 HL 2. HDS. rep. pk. 1940/60.
72 *Németh*, IX. 11—12-i bejegyzések.
73 Uo. IX. 14—15-i bejegyzések.
74 HL 2. HDS. rep. pk. 1940/69.
75 Uo. 1940/83.

állása során legközelebb állt harci alkalmazásához, azonban — szerencséjükre — erre nem került sor. Ennek ellenére szert tettek jelentős tapasztalatokra, amelyeket a továbbiakban igyekeztek hasznosítani.

A légierő jelentősebb mérvű fejlődését azonban akadályozta a korszerű repülőgépek hiánya. Olaszországból 1939—40-ben bár 72 bombázó, 138 (pontosabban kb. 120 — Sz. M) vadász- és 23 iskolagép érkezett Magyarországra, s a 600 milliós hitelből 457 299 907 lírát tettek ki a repülőgépek[76], mégsem sikerült elérni a hőn óhajtott célt: a korszerű légierő megteremtését. Ezt az állapotot így jellemezte Háry László ezredes, a légierő parancsnoka 1940. október 1-én: „Kötelességszerűen rámutatok még azokra a nehézségekre is, amelyek az utolsó két évben vásárolt *szedett-vedett rep. gépanyagból* (kiemelés tőlem — Sz. M.) származnak."[77] Egyre kézzelfoghatóbbá vált tehát ekkor az a korábban már többször jelzett aggály, hogy bár bizonyos hiányokat pótolni lehet az olasz szállításokkal, a légierő minőségi mutatói alapvetően mégsem javíthatók. (Pl. a 36 db Caproni „Ca—310"-et nem állították hadrendbe.) Németország pedig háborús szükséglete kielégítése mellett képtelen volt jelentősebb mennyiséget biztosítani. Ennek következtében a magyar beszerzések terén kialakult egy „amit kapok, viszem" szemlélet, aminek eredményeként a honvéd légierő állományában 1940 őszén 30 sárkány- és 25 motortípus volt található.[78] Így Bartha Károly honvédelmi miniszter az új szervezési intézkedés módosításában hangsúlyozta: „Külön súlyt helyezek a szervezés anyagi megalapozására, továbbá a kiképzési szempontból fontos szükségleteknek idejében történő, megbízható biztosítására",[79] azonban sokat nem segíthetett.

Mindennek ellenére további erőfeszítéseket tettek a szervezeti korszerűsítés terén is. Az 1940/41. évi szervezési intézkedés[80] az ejtőernyős zászlóaljat a légierő állományába vonta és kilátásba helyezte a Légierő Parancsnokság szervezeti tökéletesítését. A harcoló csapatok hadrendje alapvetően megegyezett az előző évivel. Az 1940. október 6-án kiadott — s december 1-től érvényes — módosítás[81] alapvetően csak a békehelyőrségeket érintette: az 1. vadászrepülőezred-parancsnokság Budaörsről Mátyásföldre, az 1/I. vadászrepülő-osztály pedig Kolozsvár-Szamosfalvára települt át, de mint 2/II. vadászosztály, hogy Fiat „CR—42" repülőgépeik csökkentsék a román Heinkel „He—112"-ek fölényét. Ugyanitt nyert elhelyezést a szolnoki 2. vadászezred-parancsnokság. A szolnoki 2/II. vadászosztály helyben maradt, csak hadrendi számozását változtatták 1/I-re. A kecskeméti 1. önálló távolfelderítő osztályt és az ebben az évben felállított Légifényképező és Kiértékelő Csoportot (LFKCs) Budaörsre, illetve a budapesti Mester utcába költöztették. A 3/III. könnyűbombázó osztályt átszámozták 3/II. bombázóosztállyá, a pápai 3/II. könnyűbombázó osztályt Kecskemétre telepítették át 3/III. bombázó osztályként. Az átszámozást azonban a gyakorlatban nem hajtották végre. Az 1. gépkocsizó dandár (Budaörs) és a 2. lovasdandár (Kecskemét) közelfelderítő századaiból létrehozták a szamosfalvi IX., valamint az 1. lovasdandár (Ungvár) és a 2. gépkocsizó dandár (Ungvár) közelfelderítő századaiból az ungvári X. közelfelderítő századot. Mindebből kitapintható az a törekvés, hogy a lehető legnagyobb mértékben növeljék az ország keleti részében állomásozó légi csapásmérő erőt.

76 *Dr. Csima János:* Olaszország szerepe a Horthy-hadsereg fegyverkezésében (1920—1941) (A továbbiakban — *Csima*, 1969) Hadtörténelmi Közlemények (HK) 1969/2. sz. 307. o.
77 HL Vkf. Eln. 1. 1940/5194.
78 Uo. 1940/5461.
79 HL HM Eln. 1. a. 1940/40400.
80 Uo. 1940/40100.
81 Uo. 1940/40400., valamint HL Vkf. Eln. 1. 1940/658.

Az 1940/41. évi hadrendben tehát a 8 vadász-, 10 bombázó-, 2 távolfelderítő, 10 közelfelderítő és egy szállítórepülő-század, valamint 326 repülőgép szerepelt. E szervezési intézkedés szerint a költségvetésben a honvédség számára biztosított 8 955 hivatásos tiszti és 158 462 csapatlegénységi helyből, 482-vel, illetve 5 252-vel részesedett a repülő fegyvernem.[82]

A légierő egyenletes fejlődését azonban személyi okok is gátolták. 1940 őszén szinte elviselhetetlenné vált Háry ezredes és László Dezső vk. ezredes, a vezérkarfőnökség hadműveleti osztálya vezetőjének az ellentéte. Ez utóbbi — akit a kortárs nem nagy tehetségű akarnokként, a vezérkarfőnökség rossz szellemeként jellemzett — megítélése szerint az előrelépés fontos előfeltétele volt a légierő parancsnokának és közvetlen munkatársainak elmozdítása, ezért javaslatot tett felváltásukra.[83] Amikor ez nem vezetett eredményre, akkor 1940. december 6-án újból rögzítette, hogy „A légierő aggasztó helyzete több éves tévedések, hibák következménye"[84], amiért elsősorban a légierő vezetői, az általuk teremtett „klikkrendszer" hibáztatható. Ezek a támadások is szerepet játszottak abban, hogy 1940. december 24-én Háry ezredes felmentését kérte beosztásából. Egy volt pilóta szerint viszont a szolnokiaktól búcsúzva azt mondta a légierő leköszönő parancsnoka, hogy: „nem azért megy el, mert »gorombább a helyzet«, hanem mert személyesen megkérte Horthyt, hogy több és modernebb repülőgépet adjon. Mivel ezt a kérését nem tudta teljesíteni, ő úgy ítélte meg, hogy nem vállalhatja a felelősséget és kérte leváltását." Bizonyos mértékig ezt támasztja alá az a debreceni búcsúzáskor elejtett mondata is, miszerint — a légierő-fejlesztési elképzeléseinek kudarca kapcsán — kijelentette: „Összeütközésbe kerültem a Kormányzóval, inkább kitérek."[85] Így ettől az időponttól a nyugállományból visszahívott Kenese Valdemár altábornagy látta el a légierő parancsnoki teendőket, aki első lépésként „1941 tavaszáig mindennemű repülést leállít."[86]

A katonai lépések megtétele mellett természetesen a második bécsi döntést követően sem csökkentek a politikai és diplomáciai erőfeszítések, csak most a területi szerzemények megtartása, valamint újabbak biztosítása érdekében. Horthy kormányzó már 1940. szeptember 2-án hálás köszönetét nyilvánította Hitlernek Észak-Erdélyért.[87] Sztójay Döme berlini követ pedig a Csáky külügyminiszternek szeptember 10-én küldött jelentésében szükségesnek tartotta hangsúlyozni azon meglátását, hogy a területi kérdések háború utáni végleges rendezésének előfeltétele nem más, mint: „sziklaszilárdan kell megállanunk helyünket Németország mellett... A bécsi döntéssel való megelégedést és hálanyilatkozatokat nem szabad csorbítani, kritikát gyakorolni... A délkeleti békét nem szabad veszélyeztetni... Németországot támogatni kell nyersanyagokkal, élelmiszerrel, éspedig az egyezményen felül, még *áldozatok* árán is. Sőt látható áldozatokat kellene hozni, és bizonyos korlátozásokat bevezetni (liszt- vagy kenyérjegyet)." A nyomaték kedvéért szeptember 19-i levelében még ijesztgette is a külügyminisztert: „Antonescut nagyon támogatják! Missziója sikerül, akkor »Liebling« lesz ő és Románia is."[88]

Az 1940. szeptember 10-i levelében Sztójay katonai vonalon is sürgette a teljes és szoros együttműködés megvalósítását. Ez annál is inkább lehetségesnek bizonyult, mert még Horthy Miklós szerint is: „Magyarországon ebben az időben megszaporodtak azok a megnyilatkozások..., hogy nem hadviselő ma-

82 HL HM Eln. 1. a. 1940/40100.
83 HL Vkf. Eln. 1. 1940/5194., illetve Balássy Miklós rep. vk. őrnagy nyilatkozata (a szerző birtokában).
84 HL Vkf. Eln. 1. 1940/5828.
85 *Nemeslaki Zoltán* rep. őrmester, valamint *Vasváry József* nyilatkozata (a szerző birtokában).
86 *Péterdi*, 61. o.
87 Wilhelmstrasse, 524. o.
88 *Juhász*, 1982., 577. és 598. o.

gatartásunk abbanhagyásával lépjünk be nyíltan a hadiszövetségbe. Különösen azok a tisztek voltak ennek az álláspontnak a szószólói, akik vezető állásaikba annak idején Gömbös miniszterelnök és honvédelmi miniszter akaratából jutottak."[89] A kormányzónak tökéletesen igaza volt e tisztek szerepének a megítélésében (bár ő nevezte ki és hagyta meg őket beosztásukban), azzal a kis módosítással, hogy nem csak Gömbös hívei törekedtek a németbarátság elmélyítésére, hiszen ez irányzat legprominensebb képviselője ebben az időszakban éppen — Gömbös Gyula egykori ellensége — Werth Henrik gyalogsági tábornok, a vezérkar főnöke volt. Ő — „ki magát nyíltan a német kisebbséghez tartozónak vallotta"[90] — igyekezett minél nagyobb hatalmat, politikai befolyást kezében összpontosítva nyomást gyakorolni a kormányra a németekkel való szorosabb együttműködés érdekében.

Werthnek ez az egyre határozottabb hatalomra törése, a politikai életbe való mind gyakoribb beavatkozása arra késztette Teleki miniszterelnököt, hogy már 1940. szeptember 1-én a Horthyhoz írt és lemondását felajánló levelében rámutasson: „Magyarországon jelenleg két kormányzati apparátus és két kormányzat van: az egyik a törvényes, a másik a közigazgatás majdnem minden ágára kiterjedő katonai kormányzat, amelynek működését a törvényes kormányzat áttekinteni és ellenőrizni nem tudja."[91] Ennek természetesen előzményei is voltak. Werth gyalogsági tábornok már 1939. december 18-án, a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács ülésén „hadat üzent" a kormánynak. Előadói beszédében felháborodottan beszélt a minisztériumok azon „okvetetlenkedő" tagjairól, akik hátráltatják az országmozgósítás végrehajtását. Javaslatot tett a közigazgatás átszervezésére. Követelte, hogy minden érdekelt országos főhatóságban katonák intézzék ezeket az ügyeket.

Ezek, s az ehhez hasonló követelések egyértelműen a katonai diktatúra kiépítését szolgálták volna, amihez Teleki semmiképpen nem adhatta beleegyezését. Ebben a kettőjük között zajló küzdelemben csak egy epizód volt ez a panaszos levél.

Teleki Pál erőfeszítései azonban nem vezettek eredményre. Sem a lemondását nem fogadták el, sem Werthtet nem intették le, sőt szeptember folyamán mind nyíltabban léptek fel a szélsőjobboldali erők. Mindez rányomta bélyegét a további magyar bel- és külpolitikára. Ez utóbbinak egyik látványos megnyilvánulása az volt — ismét csak az „első szövetséges" dicstelen cím megszerzése érdekében —, hogy alig kötötte meg 1940. szeptember 27-én Német- és Olaszország, valamint Japán az ún. háromhatalmi egyezményt, másnap már mind Sztójaynak Berlinben, mind Villani Frigyesnek Rómában Csáky megbízásából tisztáznia kellett a csatlakozás és együttműködés körülményeit. A válasz azonban — ekkor még — mindkét fővárosban elutasító volt.[92]

A kormány viszont lépéskényszerben volt, hiszen csak látványos eredményekkel verhette vissza az imrédysták és nyilasok egyre agresszívabb támadásait. Ezért Sztójay már október 15-én ismét azzal kopogtatott Weizsäcker német külügyi államtitkár ajtaján, hogy Magyarország „fenntartás nélkül csatlakozni óhajt a háromhatalmi egyezményhez."[93] Emellett — vagy ezt honorálandó? — igyekezett igényt bejelenteni a Délvidék visszacsatolására is, de ezt azonnal elutasították. Homlok Sándor vk. ezredes, berlini katonai attasé, két nap múlva a vezérkar főnökéhez intézett jelentésében világosan fogalmazott a szerződés — esetleges — aláírásának következményeivel kapcsolatban: „Ma-

89 *Horthy*, 210. o.
90 *Lakatos*, 35. o.
91 *Horthy Miklós* titkos iratai, 239. o.
92 *Juhász*, 1982., 628. és 630. o., valamint Wilhelmstrasse, 534—535. o.
93 Wilhelmstrasse, 542. o.

gyarország a hármas paktumhoz való csatlakozásával *véglegesen* állást foglalt a jelen világháborúban a Német-, Olasz- és Japán Birodalmak oldalán. Ezen Birodalmak győzelme egyúttal Magyarország győzelmévé is fog válni, vereségük Magyarország vereségét is jelentené."[94] Ezzel párhuzamosan jelezte a honvédség előrelátható feladatait is: a Jugoszlávia elleni támadó hadművelet előkészítését, illetve a Kárpátok védelmét a Szovjetunióval szemben.

Azonban ezen erőfeszítések sem voltak kielégítőek. November 8-án arra figyelmeztette Csáky külügyminisztert berlini követe, hogy ottani felfogás szerint: „az az ország és nép, amely még ma is kímélettel viseltetik a zsidókkal szemben, nem lehet igaz, őszinte barátja a német népnek... úgy látják, hogy ma — minden eddigi zsidótörvény dacára — Magyarország úgyszólván az utolsó európai mentsvára a zsidóságnak."[95] Sürgette tehát e probléma végleges rendezését, mert ezt a megfelelő német—magyar viszony előfeltételének tekintette. Sőt, Sztójay attól sem riadt vissza, hogy azzal ijesztgesse kormányát: esetleg az is előfordulhat, hogy a két tengelyhatalom oldja meg a magyarországi zsidókérdést.

1940. november 20-án mégis tudott „eredményt felmutatni" a magyar külpolitika: e napon csatlakozott Magyarország a háromhatalmi egyezményhez. A képviselőház külügyi bizottságában a Független Kisgazdapárt vezetője, Eckhardt Tibor, a felsőházi bizottságban pedig Bethlen István támadta az okmány aláírását, hiszen az végleg alárendelte a magyar politikát a fasiszta érdekeknek. Ezeket a tiltakozásokat azonban elnyomta a jobboldal lelkes ünneplése. Ez utóbbi erők pozícióit, sőt még a kormány helyzetét is, erősítette az a londoni jelentés, miszerint zömében ott is olyan megállapítások láttak napvilágot, hogy e csatlakozás „csak nyílt elismerése földrajzi helyzetből eredő kényszerűségnek, amelyben nyomás folytán fokozottan fel kellett adnunk külpolitikai függetlenségünket."[96] Mint látható, ezt a csatlakozást alapvetően a *magyar politikusok erőszakolták ki* a környező államokkal szembeni jobb pozíció biztosítása érdekében, s ezért egyértelműen szerecsenmosdatásnak ítélhető mind ez a megállapítás, mind Horthy azon — későbbi — magyarázata, hogy: „Ha elutasító álláspontra helyezkedünk, nagyon valószínű, hogy a németek már akkor bevonultak volna Magyarországra, s nem, mint történt, csak három és negyed év múlva. A legokosabb amit tehettünk az volt, hogy időnyerésre törekedtünk."[97] Ekkor még ilyen veszély nem fenyegette az országot.

Fenyegette viszont a német bekerítés veszélye, hiszen 1940 őszétől mind Románia, mind Bulgária területén is állomásoztak német csapatok. Ez arra ösztönözte Teleki miniszterelnököt, hogy bizonyos mértékig rendezze kapcsolatait Jugoszláviával. Így október elején tárgyalások kezdődtek a belgrádi kormánnyal. Ezt elősegítette az is, hogy Magyarország mérsékelte területi követeléseit, egyelőre megelégedett volna az ún. baranyai háromszög, a Muraköz, valamint a Duna—Tisza-közének a Ferenc József-csatornáig terjedő területei visszacsatolásával. Úgyszintén befolyásolta a tárgyalások alakulását a német politika balkáni térhódítása, valamint a kisantantban és a Balkáni-szövetségben vállalt minden kötelezettség felmondása Románia részéről, s nem kevésbé az a tény, hogy Jugoszláviával szemben Olaszország és Bulgária is területi igénnyel lépett fel. Mindennek következtében a déli szomszéd részéről szintén szükségletként merült fel a kapcsolatok — legalább egy irányban való — normalizálása.

94 *Juhász*, 1982., 671. o.
95 Uo. 719. o.
96 Uo. 736. o.
97 *Horthy*, 214. o.

Sőt, a magyar törekvéseket Olaszország Görögországban elszenvedett csúfos kudarca következtében Hitler is támogatta annak érdekében, hogy ilyen módon biztosítsa a balkáni nyugalmat, ezáltal pedig a Szovjetunió elleni hadműveletekben részt vevő csoportosítás jobbszárny-hadseregeit. Így 1940 november végén újabb lendületet vettek a tárgyalások.

Bakach-Bessenyey György belgrádi követ november 23-án felajánlotta Cincar-Marković külügyminiszternek, hogy Csáky István ellátogat Belgrádba, de ennek előfeltétele, hogy barátsági szerződést írjon alá. Ezt a javaslatot jugoszláv részről három nap múlva elfogadták.[98] A döntő lökést Ribbentrop december 9-i üzenete adta meg, melyben beleegyezett a szerződés megkötésébe.[99] Ezek után a két külügyminiszter 1940. december 12-én aláírhatta a „Jugoszláv—magyar örök barátsági szerződést, melyben rögzítették: A Magyar Királyság és a Jugoszláv Királyság között állandó béke és örökös barátság fog fennállani."[100] A magyar területi igényekre, a nemzeti kisebbségek helyzetére e szerződésben nem tértek ki, mindössze abban állapodtak meg, hogy tanácskozni fognak a kölcsönös kapcsolataikat érintő kérdésekben.

Ennek első lépéseként a Budapestre látogató jugoszláv külügyminiszter, valamint Teleki miniszterelnök és — az időközben elhunyt Csáky István örökébe lépett — Bárdossy László külügyminiszter közötti 1941. február 27-i beszélgetésen kölcsönös javaslatokat tettek a közös szálak erősítését szolgáló tudományos és egyházi kapcsolatok felvételére. A magyar fél ekkor csak a nemzetiségi kisebbség helyzetének javítása érdekében tett óvatos kezdeményezéseket, különösen a magyar nyelvű iskolai és óvodai oktatás vonatkozásában. A területi problémákra mindössze két mondat erejéig és áttételesen utaltak a magyar politikusok, amikor Jugoszlávia kivételezett helyzetét hangsúlyozva rámutattak, hogy a többi kisantant állammal szemben „Közvéleményünk sohasem tűrte volna el, hogy a kormány... baráti viszony kiépítését megkísérelje mindaddig, amíg a territoriális igényeinket ki nem elégítették. Ezzel szemben megértéssel fogadta nálunk úgyszólván mindenki, hogy Jugoszláviával szemben más sorrendet követtünk..."[101]

E biztató légkört azonban rövidesen beárnyékolta az a tény, hogy Jugoszlávia — ekkor még — nem volt hajlandó csatlakozni a háromhatalmi egyezményhez, s ilyen légkörben, az adott időpontban, az örök barátsági szerződés éppen akadályozta, s nem segítette a német érdekek érvényesülését. A helyzet különösen Bulgária 1941. március 1-i csatlakozásával vált bonyolulttá, hiszen ezt követően egyre nagyobb nyomás nehezedett a jugoszláv kormányra.

Ilyen körülmények között Teleki miniszterelnök is mind tarthatatlanabb helyzetbe került, hiszen számára egyértelmű volt: a Jugoszlávia elleni esetleges német támadás egyenes következményeként Magyarország is hadviselő féllé válik. Ezért szükségét látta annak, hogy a washingtoni, londoni és athéni követek „szavainak irányítása végett" rögzítse: „A magyar kormánynak fő feladata ebben az európai háborúban az, hogy Magyarország katonai, anyagi és népi erejét a háború végéig konzerválja. Mindenáron távol kell maradnia a konfliktusban való részvételtől."[102]

Magyar kormánykörökben bizonyos megnyugvást keltett a hír, amely szerint 1940. március 25-én Jugoszlávia is csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez. Ez az állapot azonban csak két napig tartott: március 27-én megdöntötték a Cvetković-kormányt, ami viszont arra ösztönözte a Szovjetunió ellen készülő

98 *Juhász*, 1982., 750—751. o.
99 Uo. 774. o.
100 Uo. 776. o.
101 Uo. 883. o.
102 Uo. 893. o.

német politikai és katonai vezetést, hogy gyorsan és végérvényesen „rendezze" a balkáni problémát. Ennek megfelelően Hitler — Ribbentrop külügyminiszter jelenlétében — még ezen a napon fogadta Sztójay követet és felhívta a figyelmét arra, hogy „Magyarországnak fel kell ismernie a helyzetet"[103] annál is inkább, mert Németország nem állít korlátokat a magyar revíziós kívánságok útjába. Érdekes módon a német különrepülőgépen azonnal Budapestre küldött Sztójay sokkal részletesebben foglalkozott jelentésében e kérdéssel.[104] E szerint Hitler azt üzente Horthynak, hogy „Magyarország revíziós igényeit teljes mértékben elismeri és pedig addig a határig, melyet Ő Főméltósága szab meg. Szó szerint megemlítette még Bácskát és Bánátot (marschiren Sie ein ins Banat)" Állítólag még egy adriai kijáratot is kilátásba helyezett. Mindezek után a kormányzó belátására bízta a megfelelő katonai intézkedések foganatosítását.

Március 29-én délután már Hitler kezében volt Horthy levele, melyben hangsúlyozta: „Teljesen és egészen összeforrottnak érzem magam Németországgal. A magyar nemzet... változtathatatlan hűséggel áll, erejéhez képest, a Német Birodalom mellett."[105] Ennek a rövid idézetnek az ad jelentőséget, hogy alig egy évtized múltán Horthy — felelősségét csökkentendő — merőben más színben próbálta feltüntetni az ekkori helyzetet, miszerint: „teljes bizonyossággal kellett számítanunk arra, hogy ha Hitlernek a Bácska megszállására vonatkozó követelését elutasítjuk, akkor... felvonulási vonalainak biztosítására szükségesnek fogja találni a »renitens« hátországnak, tehát az egész Duna—Tisza-közének katonai megszállását is, mégpedig annak központjával, Budapesttel egyetemben."[106] Mint az eddigiekből kitűnik, ebben az időszakban a magyar politikai apparátus messze állt a renitensségtől, és Sztójay szerint is csak „megemlítette" Bácskát, ami nem azonos a „követelés"-sel.

Bárdossy László mindenesetre szükségét látta annak, hogy londoni és washingtoni követe számára leszögezze a kormány álláspontját, miszerint az elkerülhetetlennek látszó fegyveres összeütközésben előfordulhat, hogy Jugoszlávia magyarlakta területeit német, vagy román erők szállják meg, márpedig a „Magyar kormány és az egész magyar közvélemény számára teljesen lehetetlen volna, hogy ennek veszélyeivel szemben ott élő magyarságot ne védelmezze meg."[107] Sőt felvetette azt a gondolatot, hogy a Simović-kormány merőben új politikai irányvonala esetleg fel is boríthatja a jugoszláv—magyar megállapodást, ami így elveszítheti kötelező jellegét. Végül pedig szintén számoltak olyan lehetőséggel, hogy a Délszláv Királyság elemeire hullásával „még akkor is elsőrendű nemzeti kötelességünk volna magyarlakta délvidék védelméről gondoskodni, ha német hatalmi akciókra nem kerülne sor."[108] Dr. Barcza György, londoni követ azonban nagyon világosan vázolta április 2-i táviratában a várható brit és amerikai reakciót: „1. Amennyiben magyar kormány eltűri, sőt elősegíti, hogy német hadsereg, Magyarországra bevonulva, azt katonai bázisnak használja Jugoszlávia ellen, Anglia részéről diplomáciai viszonyunk megszakításával és annak összes következményeivel okvetlen számolni kell. 2. Ha azonban Magyarország e támadáshoz bármilyen indoklással (Jugoszlávia területén magyarok megvédése) csatlakoznék, úgy Nagy-Britannia és szövetségesei (Törökország, esetleg idővel Szovjet) hadüzenetével is kell számolni. Ezen esetben, angolok végső győzelme esetén, magatartásunk alapján, mint Anglia és Amerika nyílt ellensége leszünk megítélve sőt az örök barát-

103 Wilhelmstrasse, 560. o.
104 *Juhász*, 1982., 966—967. o.
105 *Horthy Miklós* titkos iratai, 289—290. o.
106 *Horthy*, 220. o.
107 *Juhász*, 1982., 980. o.
108 Uo. 981. o.

sági szerződés flagráns (nyilvánvaló — Sz. M.) megsértésével leszünk megvádolva."[109]

Ezzel a kör bezárult. Teleki miniszterelnök ekkor döbbent rá végérvényesen, hogy minden bel- és külpolitikai manővere csődöt mondott: a szószegés vádja éppúgy nem kerülhető el, mint az angolszász hatalmakkal való konfrontáció. A fennálló rendszerrel és uralkodó osztályával szembeni feltétlen elkötelezettsége nem tette lehetővé számára a szembefordulást. Emberi tisztessége, becsülete pedig megakadályozta abban, hogy továbbra is vezető személyisége legyen az országnak. Ezért, megírva a kormányzónak híres búcsúlevelét („Főméltóságú Úr! Szószegők lettünk — gyávaságból — ... a gazemberek oldalára álltunk... Nem tartottalak vissza. Bűnös vagyok..."[110]), 1941. április 3-án hajnalban közismert módon öngyilkos lett. Azonban ezzel a végső lépéssel sem tudta befolyásolni a magyar politika irányvonalát. Horthy Miklóstól mindössze annyi tellett, hogy az öngyilkosság napján Hitlerhez küldött levelében — miután tudatta, hogy a katonai előkészületek megtörténtek — annyit írjon: „a súlyos helyzet, amelynek fennállását semmi sem bizonyítja jobban, mint a miniszterelnök öngyilkossága, annak a kérésnek előterjesztésére kényszerít minket, hogy a Német Főparancsnokság határozza meg a csapatainkra vonatkozó feladatokat, lehetőleg olyan módon, hogy azok mindenkor összeegyeztethetők legyenek lelkiismeretünkkel."[111]

A politikai gépezet pedig tovább működött. Horthy még április 3-án kinevezte miniszterelnökké — a külügyi tárcáját megtartó — Bárdossy Lászlót. Másnap, hogy nyomást gyakoroljon a kormányra, a mozgósítás mérvét keveslő Werth benyújtotta lemondását, amit a kormányzó nem fogadott el, de növelte a mozgósított erők nagyságát. Összességében 1941. április 4-én 0 órától részleges mozgósítást rendeltek el a IV. (pécsi) és V. (szegedi) hadtest, valamint a területükön lévő határvadász-kötelékek, illetve a gyorshadtest, a légierő, a folyami erő és az I—IV. hadtest területén levő légvédelmi alegységek számára. Április 5-én 0 órától kiterjesztették ezt az állapotot a 3. hadseregparancsnokságra és a Fővezérségközvetlen alakulatokra is.[112]

Már csak az ürügy hiányzott, hogy a becsület nagyobb csorbulása nélkül lehessen háborúba lépni. Ezt a dilemmát Weizsäcker külügyi államtitkár úgy jellemezte Ribbentropnak, hogy „Horthy úr valamilyen általánosan érthető formában szeretne szabadulni azoktól a morális kötöttségektől, melyeket a csak nemrég megkötött magyar—jugoszláv szerződés tartalmaz. Horthy úr ezért súlyt helyez arra, hogy látható háborús okokat teremtsenek. Ilyen lehetne vagy a jugoszlávok Magyarország elleni támadása, vagy legalábbis túlkapása, vagy pedig Horvátország függetlenségi nyilatkozata."[113]

Rövidesen ezek a casus bellik is létrejöttek. 1941. április 7-én jugoszláv repülőgépek Szeged, Pécs és Szentgotthárd körzetében támadták a magyar területen felvonuló *német csapatokat*,[114] amelyek e napon meg is kezdték behatolásukat Jugoszlávia területére. Emellett az is kapóra jött, hogy a németek biztatására április 10-én Pavelić kikiáltotta a független Horvátországot. E lépések csak megkönnyítették a helyzetet, de nem ezek voltak a kiváltó okok. Pallavicini György őrgróf azon április 8-án Bárdossyhoz küldött üzenete, miszerint „Nincs módomban ítélkezni afelett, vajon szükséges volt-e ... a né-

109 Uo. 991. o.
110 Magyarország és a második világháború. Az iratokat összegyűjtötte és a bevezető tanulmányokat írta: *Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos*. 1959. 329. o.
111 Uo. 330—331. o.
112 *Dr. Csima János:* Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához (1938—1945) Honvédelmi Minisztérium Központi Irattár kiadása, 1961. 51. o. (A továbbiakban — *Csima*, 1961.)
113 Wilhelmstrasse, 568. o.
114 Uo. 572. o.

met nyomásnak oly mértékben és oly módon engedni, mint ahogy ez megtörtént... De mégis merem állítani, hogy formailag sok mindent ki kellett és ki lehetett volna kerülni... ebben a háborúban az angolszászok lesznek a győztesek"[115] ugyanúgy süket fülekre talált, mint az amerikai ügyvivő azon bejelentése, hogy a jugoszláv légitámadások nem Magyarország, hanem az annak területén felvonuló német csapatok ellen irányultak.[116]

Mindez azonban semmit sem számított. Bárdossy április 10-i körtáviratában már arról értesítette a magyar követségeket, hogy a gyors német előretöréssel párhuzamos jugoszláv visszavonulás következtében a „volt magyarlakta területeken vacuum támad... Ilyen módon könnyen előálló helyzetben valószínűleg nem kerülhetjük el, hogy magyarságot esetleges anarchikus állapotok következményeitől megvédjük... Számolnunk kell tehát azzal, hogy... kénytelenek leszünk Vajdaságba, Bánságba és baranyai háromszögbe katonai erővel bevonulni."[117] Ugyanezen a napon adta ki kiáltványát Horthy Miklós, melyben Jugoszlávia „békés szándékú kormányá"-nak megdöntőire, a háborúnak Európa ezen részére kiterjesztőire, azaz a Simović-kormányra hárított minden felelősséget. Megismételte továbbá azt a tételt, hogy Horvátország létrejöttével megszűnt Jugoszlávia, s ezért kell a magyarság érdekeit megvédenie. Azon kinyilatkoztatását, miszerint „Katonáim akciója nem a szerb nép ellen irányul, amellyel nincs vitánk és amellyel a jövőben békésen akarunk élni"[118], sajnos az elkövetkező események nem igazolták. A gyenge jugoszláv ellenállás ellenére rövid időn belül 2300 délszláv és zsidó áldozata volt a magyar bevonulásnak[119], amikor 1941. április 12-én támadásba lendült Gorondy-Novák Elemér altábornagy 3. hadserege. Így Magyarország visszavonhatatlanul *aktív részesévé vált* — a német fasizmus oldalán — a második világháborúnak.

Ilyen körülmények között viszont a Magyar Királyi Honvéd Légierő tervszerű, fokozatos fejlesztésének helyébe háborús alkalmazásra való felkészítésének és bevetésének követelménye lépett. Ez pedig a kapkodások, rögtönzések lavináját indította el, hiszen a rendkívül kritikus időszakra — 1941 tavaszára — a légierő fejlesztésével kapcsolatban 1938-ban elfogadott célkitűzések messze voltak a megvalósulástól. Ennek egyik alapvető oka továbbra is a repülőgépek nagyfokú hiányában gyökerezett. Egy 1941. március 18-án kelt kimutatás szerint a rendszeresített kilencvenhat vadászgépből nyolc üzemképtelen volt, a százhúsz bombázóból ötven hiányzott és további huszonhat volt bevetésre alkalmatlan, a nyolcvan felderítő repülőgépből kettő hiányzott és huszonhat volt üzemképtelen, a hat szállítórepülőgépből pedig egy hiányzott.[120] A súlyos helyzetet csak tovább bonyolította, hogy szervezési vonatkozásban sem voltak képesek egy néhány évre érvényes megalapozott fejlesztési elgondolást kialakítani. Alig lépett érvénybe ugyanis az 1940/41. évi hadrend, amikor 1941. január 15-én megszületett egy újabb elképzelés, amely „Az egyesített légierők vezető szervezetének, s ezzel kapcsolatban a honvédség központi vezetésének átszervezésére intézkedés"[121] címet viselte. E szerint 1941. március 1-i dátummal megszűnik a légierő önállósága, s a Honvédelmi Minisztériumon belül létrehozott Légügyi Főcsoportfőnökség képezi e fegyvernem legfelső irányító szervét.

Ezt a javaslatot a kormányzó 1941. február 14-én jóváhagyta, így Bartha

115 *Juhász*, 1982., 1022—1023. o.
116 Wilhelmstrasse, 574. o.
117 *Juhász*, 1982., 1027. o.
118 Uo. 1030. o.
119 *Juhász*, 1975., 247. o.
120 HL Vkf. Hadműveleti Csoportfőnökség (Hdm. Csfség.) 1941/384.
121 Uo. Eln. 1. 1941/4328.

Károly honvédelmi miniszter elrendelhette a légierő központi vezető szerveinek átszervezését.[122] Ennek megfelelően 1941. március 1-évl életbe lépett az új szervezési intézkedés[123], melynek lényege az volt, hogy Werth Henrik 1940. november 17-i javaslatának[124] megfelelően a légierőt, a légvédelmet és a légoltalmat a „korszerű kívánalmaknak" — a német gyakorlatnak — megfelelően egységes irányítás alá helyezték. Légügyi főcsoportfőnökké — február 14-i hatállyal — a honvédelmi miniszter helyettesét: Littay András gyalogsági tábornokot, a légierő vezérkari főnökévé pedig március 1-évl a II. hadtest vezérkari főnökét, Vörös Géza vk. ezredest nevezte ki a kormányzó. A fiatal fegyvernem e rendkívül fontos posztjain tehát *nem repülőszakemberek* kaptak bizalmat.

Ezek az intézkedések ismét jellemezték a légierő fejlesztésével kapcsolatban kialakult gyakorlatot. Ugyanis — az eddigiekhez hasonlóan — ebben is fellelhetők előremutató elképzelések, mint az a törekvés, hogy a légierő vezető szerve békében és háborúban azonos legyen, vagy a légierő és légvédelem egységesítése. A probléma ott mutatható ki, hogy egyre nagyobb méreteket öltött a kapkodás, hiszen az alig két éve önállósított légierő, vagy a négy hónapja életbe lépett legújabb szervezési intézkedés nem tette lehetővé megalapozott következtetés levonását. Ugyanakkor a „kívülállók", más fegyvernembeliek sem oldhatták meg a problémákat. Ez akkor is igaz, ha látjuk ennek okát: az egyre közeledő háborúra való felkészülés sürgető szorítását.

Ez a nyomás viszont egyre fokozódott. Mindenki érezte, hgoy a légierő nincs kellően felkészülve egy komolyabb összecsapásra. Bár Kenese altábornagy 1941. március 1-én jelentette a vezérkar főnökének az új rend életbelépését, ezzel még nem tudta megszüntetni az áttérés pillanatában fennálló 410 fős tiszti és 2116 fős legénységi hiányt.[125]

Ilyen előzmények után, ebben a meglehetősen súlyos helyzetben érte a Magyar Királyi Honvéd Légierőt az 1941. április 4-én 0 órától érvényes mozgósítási parancs.[126] Ez az állapot — a Wehrmacht és a Luftwaffe rendkívül hatékony tevékenysége mellett — csak azért nem vezetett komolyabb tragédiához, mert a jugoszláv légierő sem volt sokkal rózsásabb helyzetben. A közvetlenül a hadműveleteket követő becslések szerint az 1000 tisztet, 1600 altisztet, 700 lövészt és 8000 rendfokozat nélküli katonát magába foglaló légierő mintegy 1000 repülőgéppel rendelkezett. Ez utóbbiak összetétele azonban rendkívül vegyes volt (jugoszláv, angol, francia, német gyártmányú, korszerű és elavult típusok), s ennek következtében mindössze csak mintegy 450 volt hadihasználatra alkalmas.[127]

Ezeknek az erőknek egy részével kellett felvennie a küzdelmet a Bánfalvy István vk. ezredes parancsnoksága alatt álló 1. repülődandárnak, amelynek felépítése és telepítése a 617. oldalon levő táblázatban látható.[128]

A dandár „felriasztása" (mozgósítása), kitelepítése, feladataikra való felkészítése azonban rengeteg gondot okozott Németh János rep. vk. őrnagynak, aki hadiakadémiai beosztásából bevonulva s a repülődandár vezérkari főnöki feladatkört átvéve, meglehetősen kaotikus helyzetet talált, amit nem hallgatott el „Tapasztalati jelentés"-e[129] megírásakor sem. E szerint a felriasztott repülődandárnak négy napig nem volt parancsnoka. Súlyosbította a helyzetet, hogy

122 Uo. 1941/4447., valamint HL Hdm. Csfség 1941/332.
123 HL HM Elnöki osztály (Eln. Oszt.) 1941/10000.
124 HL Vkf. Eln. 1. 1940/5534.
125 Uo. 1941/4483. és 4358.
126 *Csima*, 1961. 51. o.
127 Magyar Szárnyak, 1941/10. sz. 24. o.
128 HL Vkf. Eln. 1. 1941/5161/7. 1. sz. almelléklet.
129 Uo. 1941/5161/15.

1. repülődandár-parancsnokság 2/3., 4. vadászrepülő-század	Kecskemét
1/1., 2. vadászrepülő-század	Pécs
1/3., 4. vadászrepülő-század	Szeged
3/5. önálló bombázórepülő-század	Székesfehérvár
4/3., 4. bombázórepülő-század	Hajdúböszörmény

a dandárparancsnokság megalakulására vonatkozó mozgósítási előmunkálatok nagyon hiányosak, s ennek következtében részben hasznavehetetlenek voltak. Így a kivonuló repülődandár-parancsnokság felriasztását a beérkezett dandár vezérkari főnöknek kellett elvégeznie.

Hasonlóan súlyos helyzetről tett jelentést Balássy Miklós rep. vk. százados, a dandárparancsnokság anyagi vezérkari tisztje is, amikor leírta: „Az anyagi osztály feltöltéséről nekem kellett gondoskodnom. Ezt végül is úgy tudtam elérni, hogy az április hó 7-én még mindig hiányzó két tisztet az utcán »fogtam el« és írattam a légierők parancsnokság M. előadójával a rep. dd. pság. állományába."[130] Azonban ezzel sem oldhatott meg mindent, hiszen megállapítása szerint a dandárparancsnokság hivatásos tiszti állományának kb. 70%-a nem vonulhatott be, mivel a Légügyi Főcsoporttól nem engedték el őket.

Hasonló gondokkal járt a gépkocsik biztosítása is, mert a bevonultatott teherautók zöme alkalmatlannak bizonyult. Ezek helyett újak biztosítása rendkívül vontatottan haladt. Pedig az idő egyre sürgetett, mert a háborús tevékenység megkezdődött: április 6-án jugoszláv felderítő repülőgépek hajtottak végre berepülést a Balaton vonaláig. Másnap fokozódott az ellenséges felderítő tevékenység, sőt bombázókat is bevetettek Siklós, Pécs, Körmend, Szentgotthárd és Szeged — illetve az e térségben lévő német erők — ellen. A kellő időben riadóztatott készültségi vadászkötelékek és a légvédelem tűzeszközei kilenc jugoszláv repülőgépet lőttek le, ebből hatot Szeged környékén. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy komolyabb jugoszláv légi tevékenység esetén baj lehetett volna, hiszen pl. a szombathelyi repülőtérre hiába rendelt el a Légierő Parancsnokság „vadászkészültség"-et, ezt a fegyvertelen iskola- és gyakorlógépekkel nem tudták volna ellátni.[131] Április 8-án újabb támadások értek különböző magyar településeket és vasútvonalakat, miközben ismét néhány repülőgépet veszítettek a támadók.[132] A következő két napon csökkent a jugoszláv légi tevékenység.

A magyar repülőkötelékek 1941. április 9-én kaptak először együttműködési feladatot, amikor is Barcs térségében oltalmazási feladatokra utasították az 1/1., 3. és 4. vadászrepülő-századokat. Ezek közül azonban az 1/4. század a rossz idő miatt, az 1/1. század pedig műszaki okokból nem tudta végrehajtani feladatát. Ez utóbbi alegység az akkorra már elavult Fiat „CR—32"-ekkel volt felszerelve, s a kilenc gépből eleve csak hat tudott Várpalotáról elindulni,

130 Uo. 1941/5161/7.
131 Magyar Szárnyak, 1941/8. sz. 6. o., valamint *Pálos Géza* rep. százados nyilatkozata (a szerző birtokában).
132 Magyar Szárnyak, 1941/8. sz. 6. o., valamint *Csanádi—Nagyváradi—Winkler*, 230—231. o.

melyből három műszaki okból visszafordult, a többi pedig néhány km megtétele után, a veszprémi repülőtéren, kényszerleszállt.[133] Április 10-én a Telbisz Loránd rep. százados és Vitán Béla rep. százados parancsnoksága alatt tevékenykedő tapolcai 4/1—2. bombázórepülő-századok áttelepültek a nagyvázsonyi kitérő repülőtérre, majd másnap Székesfehérvárra.[134] Április 11-én a mátyásföldi 1/II. vadászrepülő-osztály ismét oltalmazási feladatokat látott el a hadműveletekben részt vevő csapatok érdekében.

A magyar légierő 1941. április 12-én hajtotta végre az első bombatámadást jugoszláv terület ellen. A feladatot a Podhradszky Andor alezredes parancsnoksága alatt harcoló veszprémi 4/II. bombázórepülő-osztálynak, továbbá — a 4/1. bombázószázad parancsnokának és hangármesterének határozott állítása szerint — Mocsáry István rep. őrnagy tapolcai 4/I. bombázórepülő-osztályának (minden alegység Junkers „Ju—86 K—2" típussal rendelkezett), valamint a debreceni 3/5. bombázószázadnak (Caproni „Ca—135 bis" típusokkal ellátva) kellett végrehajtania. Időközben az I. közelfelderítő repülőszázad jelentette a 3. hadseregparancsnokságnak, hogy a kijelölt célt: a Duna—Tisza-közén kiépített jugoszláv erődvonalat az előrenyomuló magyar csapatok elérték. Ezért — a már levegőben lévő kötelékeknek — rádión leadták a bombatámadást letiltó „Útzárlat" jelszót. Ezt csak a 4/1. század távirásza (Papp törzsőrmester) vette, ez az alegység visszafordult —, a 3/5. század startját még időben letiltották — így mindössze a 4/4. bombázószázad tizenkét gépe folytatta útját, s „csak egy földi parancsnok tudná megmondani... saját veszteség volt-e, vagy sem" a bombázás következtében — emlékezik vissza a 4/1. bombázórepülőszázad parancsnoka.[135]

Az viszont tény, hogy tragikusan végződött az ejtőernyős zászlóalj első harci bevetése. 1941. április 12-én az önálló távolfelderítő osztály egyik Junkers „Ju—86"-os repülőgépe — melynek Kelemen Antal főhadnagy volt a pilótája — azt a feladatot kapta, hogy állapítsa meg a jugoszlávok visszavonulási mélységét, kialakuló ellenállási gócaikat, valamint a Ferenc József — (ma Bácskai „kis" — Sz. M.) és a Ferenc — (ma Bácskai „nagy" — Sz. M.) csatorna hídjainak forgalmát, állapotát. A repülőgép 10 óra 30 perc körül szállt le Budaörsön, s „jelentettük észleléseinket..., hogy a visszavonuló jugoszlávok erőltetett menetben özönlenek át a hidakon. Felvételeinkből az is kiderült, hogy előkészületeket folytatnak a hidak robbantására" — emlékezik vissza Kelemen Antal.[136] Ez a jelentés is közrejátszhatott — egyéb törekvések, illetve felderítési adatok mellett — abban, hogy a Fővezérség elrendelte az 1. ejtőernyős század bevetését, a Ferenc-csatorna hídjainak birtokbavételét Újverbász, illetve Szenttamás körzetében.

A 15,45-kor géptávírón érkezett bevetési parancs nem érte váratlanul az ejtőernyősöket, hiszen a négy Savoia—Marchetti „SM—75" típusú szállító repülőgép már 12-én reggel — a pápai repülőtér mély talaja következtében — üresen átrepült a veszprémi repülőtérre, míg a század állományát és anyagát gépkocsikon szállították át.[137]

A 17 órakor startolt vezérgép azonban 50—100 méteres magasságba való meredek emelkedés után, sebességet vesztve, „átbillent" és „lecsúszott", majd kigyulladt. A szerencsétlenség áldozata lett Bertalan Árpád őrnagy, az ejtőer-

133 *Csanádi—Nagyváradi—Winkler*, 231. o.
134 *Telbisz Loránd* rep. százados nyilatkozata (a szerző birtokában).
135 *Csanádi—Nagyváradi—Winkler*, 231. o., valamint *Telbisz Loránd* és *Vasváry József* nyilatkozata (a szerző birtokában).
136 *Kelemen Antal:* A Bombázó Iskolától az 1. Önálló Távol Felderítő századig (A továbbiakban — *Kelemen*). Magyar Szárnyak, (Ottawa, Canada) 1981/10. sz. 59. o.
137 *Sárhidai Gyula:* Az 1941. április 12-i ejtőernyős deszanthadművelet. (A továbbiakban — *Sárhidai*) HK 1982/2. sz. 245—246. o.

nyős zászlóalj parancsnoka; Kelemen Károly százados, pilóta, a szállítórepülő század parancsnoka; Bene László főhadnagy, navigátor; Petri János őrmester, rádiós; Döbör János szakaszvezető, szerelő, valamint 15 ejtőernyős katona.[138]

A baleset okát egyértelmű biztonsággal a mai napig nem lehet megállapítani. Kelemen Antal főhadnagy — aki e nap délelőttjén derítette fel a bevetés körzetét — azt állítja: bátyja és társai halálát az okozta, hogy „A trimmelő olajhydraulikája start közben felmondta a szolgálatot."[139] E téma mai kutatója szerint „A bizottság a gép magassági kormány trimm (kiegyenlítő) rendszerének meghibásodását fogadta el a lezuhanás okának. A vezérlőszelep, vagy csőrendszer hibája miatt hirtelen faroknehéz helyzetbe jutott a gép, csak a motorok teljesítménye emelte felfelé, de a meredek állásszög miatt sebessége elégtelenné vált."[140] Minden valószínűség szerint ez okozhatta a szerencsétlenséget.

Ilyen előzmények után jelentős késéssel és csökkentett terheléssel startolt a megmaradt három repülőgép, fedélzetén 3 tiszttel és 57 ejtőernyőssel.[141] Az új parancsnok, Kiss Zoltán főhadnagy azonban eredetileg nem volt beavatva a tervekbe, a dokumentumok elégtek, így csak vaktában tudta végrehajtani a feladatot. Máig tisztázatlan okból — rossz navigálás? korai ugratás? — jóval hamarabb hagyták el az ejtőernyősök a gépeket, így a kelleténél közel 30 kmrel korábban értek földet, ahol — találkozva a 4. gépkocsizó zászlóaljjal — velük nyomultak előre a szenttamási hídig, majd Újvidékig.[142] A zászlóalj 2. százada már nem légi úton, hanem gépkocsikon érkezett Szegedre, s a gyalogsággal együtt vetették be.[143]

A propaganda rendkívül ügyesen leplezte a tragédiát. Az egyik, április 22-én keltezett tudósítás alcíme szerint: „A vad tűzharcokból épségben került vissza az ejtőernyősök zöme", s ez igaznak is ítélhető, ha figyelembe vesszük a folytatást: „Nagyszombaton este indultunk három nagy szállítógéppel."[144] Tehát „elfelejtkeztek" az elpusztult parancsnoki gépről és halottaikról. A „Képes Vasárnap" a legképtelenebb dolgokat kiötölve festett teljesen torz képet az eseményekről. A veszprémi szerencsétlenség e cikk írójának is elkerülte a figyelmét, csak arról számolt be, hogy „Ejtőernyőseink először *Szenttamás* község felett jelentek meg, s a szerbek elhűlve nézték, amint ezek az égből leszálló, kezes-lábasba öltözött, géppisztolyos katonák párducugrásokkal rohantak a Ferenc-csatorna hídjához, s ott tüzelőállást foglaltak el. Ugyanez játszódott le *Újverbászon* is."[145] A „Pápa és Vidéke" c. hetilap április 27-i példánya első oldalán csak a gyászkeretbe foglalt nevek sorakoznak „Ejtőernyős hősök!" felirat alatt, minden kommentár nélkül.

A Magyar Szárnyak 1941. május 1-i száma sem tett említést a katasztrófáról. A valóságot — „Vitéz Bertalan Árpád, az ejtőernyős alakulatot megalakító nagyszerű tiszt nincs többé. Ejtőernyős hősi halált szenvedett" — úgy ágyazták a század megmaradt és később bevetett részének három napos harctevékenységébe, mintha ott veszítette volna életét.

Bár korabeli újság beszámolt még egy április 14-i bombázó- és vadászbevetésről is, ezt azonban több forrás — megalapozottan — cáfolja.[146]

138 A m. kir. 1. honvéd ejtőernyős zászlóalj 1941. április 13-i gyászjelentése (a szerző birtokában), valamint Pápa és vidéke, 1941. április 27-i szám, 1. o.
139 *Kelemen*, 59. o.
140 *Sárhidai*, 249—250. o.
141 *Csanádi—Nagyváradi—Winkler*, 231. o.
142 *Dombrády Loránd:* Egy ejtőernyős akció 1941-ben. (A továbbiakban — *Dombrády*) História, 1980/4. sz. 23. o.
143 *Sárhidai*, 250. o.
144 *Dombrády*, 23. o.
145 Képes Vasárnap, 1941. április 25. sz., 279. o.
146 Magyar Szárnyak, 1941/9. sz. 12. o., valamint Winkler László közlése, illetve HL Vkf. Eln. 1. 1941/5161/7.

A gyorshadtest érdekében tevékenykedő szombathelyi III. közelfelderítő század április 10-én a pécsi repülőtérről felszállva biztosított adatokat elöljárójának.[147]

A Fővezérség alárendeltségébe tartozó önálló távolfelderítő osztály összesen mintegy 20—25 esetben hajtott végre hadászati (fénykép- és szem-) felderítést, amit csak az események szerencsés közrejátszásának köszönhetően tudtak megoldani, hiszen — az egyik résztvevő visszaemlékezése szerint — „nem is tudtuk, mi a háború. Gépállományunk még mindig a He—70-es, mellyel béke-időben repülni kimondott gyönyörűség, de elrendelt céljának a legkisebb mértékben sem felel meg. Ezt már mindnyájan világosan láttuk."[148]

Erre az időre azonban a magyar szövetséges teljesítette feladatát — hadviselő féllé vált német oldalon —, itt volt tehát az ideje a honvédség kijelölt alakulatai megállításának. Ennek megfelelően Hitler már április 13-i levelében sietett Horthy tudomására hozni: „A magyar hadsereg zöme — mivel a Szerbia elleni további hadműveletekhez már nincs rá szükség — megállítandó a Dráva—Duna általános vonalon."[149] Mindössze a német motorizált egységek hadműveletében részt vevő gyorshadtest tevékenységére tartott igényt.

Így tehát a Magyar Királyi Honvéd Légierő befejezte első háborús alkalmazását. E rövid idő alatt nem került sor jelentős légi tevékenységre, hiszen pl. április 11—13-ig terjedő időszakban egyenként átlagban a vadászszázadok hatszor, a bombázószázadok pedig háromszor kerültek bevetésre, s ezek során csupán 84 bombát dobtak le, míg a vadászok — egy század kivételével — géppuskáikat ki sem lőtték.[150] Ennek ellenére nyílt mód bizonyos tapasztalatok szerzésére.

Németh János rep. vk. őrnagy, a repülődandár vezérkari főnöke, a Werth gyalogsági tábornoknak felterjesztett „Tapasztalati jelentés"-ében[151] rámutatott arra, hogy az alakulatok felvonulása bár alapvetően súrlódásmentesen és tervszerűen került végrehajtásra, a „jövőben — különösen ősszel és tavasszal — azonban *több időt kell adni a légi részek felvonulására*, mert egy hirtelen bekövetkező kedvezőtlen időjárás minden számítást keresztül húzhat." Hangsúlyozottan kifogásolta, hogy nem az 1940. őszi „Hák." (Háborús készültség) alatt begyakorolt, összeszokott állományt kapta vissza a dandárparancsnokság.

Helytelen gyakorlatnak bizonyult az is, hogy a 3. hadsereg parancsnoksága, valamint a neki alárendelt 1. repülődandár-parancsnokság külön-külön települt: „a rep. dd. súrlódásmentes és gyors alkalmazása (főleg alacsonytád-ok elrendelésénél) — amely a földi helyzetről való tájékozottságot és gyors intézkedést kíván — el sem képzelhető akkor, ha a két pság nincs egy helyen" — húzta alá megalapozott véleményét Németh János.

Úgyszintén gondokat okozott a repülődandár túlzottan nagy területen való elhelyezése, amit csak súlyosbított a nem megfelelő híradó-összeköttetés. Ezzel összefüggésben alapvető hibára mutatott rá a repülődandár vezérkari főnöke, amikor kifogásolta, hogy a kötelékek repülőtereinek nem kellően átgondolt megválasztása következtében jelentős távolságot kellett megtenniük hazai terület fölött, így „az elg. (ellenség — Sz. M.) fölötti hdm. terület csak egész kis mélységre zsugorodott össze."

A légierő alkalmazásának az is gyenge pontját képezte, hogy a repülődandár nem rendelkezett semmilyen felderítő alegységgel, így sem célfelderítést, sem hatásmegfigyelést nem tudott végezni. Ugyancsak gondot okozott, hogy

147 *Csima*, 1961., 56. o.
148 *Péterdi*, 62. o.
149 Wilhelmstrasse, 576. o.
150 HL Vkf. Eln. 1. 1941/5161/7. 2. sz. almelléklet.
151 Uo. 1941/5161/15.

sem megfelelő időjelző szolgálata, sem megfelelő — a Duna és Száva vonalától délre lévő területeket tartalmazó — térkép nem volt.

Az 1/I. vadászrepülő osztály Fiat „CR—32"-es repülőgépeinek — már említett — bevethetetlenségére, motorjaik nagyfokú elhasználtságára utalva rámutatott Németh vk. őrnagy, hogy ilyen körülmények között ezek az alegységek egy esetleges hadműveletben „a hadrendből *2—3 napi alkalmazás után kiesnek,* még abban az esetben is, ha nincs elg. ellenhatás."

Befejezésül a hadi tapasztalatok elhanyagolását vetette az illetékesek szemére, hangot adva annak a véleményének, hogy „a rep. dd-ra vonatkozólag, az 1940. évi három hónapos »Hák.« alatt szerzett tapasztalatok gyakorlatilag nem lettek kiértékelve."

Balássy Miklós vk. százados, a repülődandár-parancsnokság anyagi vezérkari tisztje sem tudott csak kedvező benyomásokról beszámolni. „Tapasztalati jelentés"[152]-ében elsősorban ő is a jelentős létszámhiányokat, a személyi rögtönzéseket, a mozgósítási tevékenység előkészítetlenségét kifogásolta. Arra is rámutatott, hogy komolyabb zavarokra csak azért nem került sor, mert a menetkészség elérésének időpontját a Fővezérség kitolta, illetve mert a repülődandár alakulatainak huzamosabb ideig tartó, erőltetett igénybevételére nem került sor.

Az alegységek üzemanyagellátása, -utánpótlása nem volt zökkenőmentes, mivel a szükséges mennyiséget részben a repülőgépek vitték magukkal, részben pedig gépkocsi-, illetve vasúti szállítással oldották meg. Ilyen körülmények között nehéz volt biztosítani a megfelelő készleteket. Április 12-én pl. csak úgy sikerült a Szegeden települt 1/II. vadászrepülő-osztály számára 1,5 javadalmazást (1,5 géptöltést) biztosítani, hogy a kecskeméti 2/II. vadászrepülő-osztály a rendelkezésére álló három javadalmazást megfelezte, s átadta a szegedieknek. „Szerencsés véletlennek köszönhető csupán, hogy 12-én nem is volt szükség többszöri bevetésre" — jelentette Balássy vk. százados. E tapasztalatok alapján tett javaslatot az ellátás új rendszerére, miszerint — a vasúti szállítás kiiktatásával — a repülődandár-vonat készletét kell folyamatosan három javadalmazásra feltölteni üzemanyagból, lőszerből és bombából, s innen látnák el az alegységeket. *„Elvül kell ugyanis felállítani, hogy a dd. vonatnak annyi szállítóeszközzel kell rendelkeznie, amennyivel a dd. pság-nak alárendelt összes csapatok számára 3. jav. rep. üza-ot, rep. lőszert és bombát és 3 jav. gépkocsi üzemanyagot egyszerre szállítani képes."* — javasolta. Az ellátó szolgálat feszes megszervezésének fontosságát hangsúlyozandó mutatott rá a jelentés szerzője, hogy egy bombázószázad napi kétszeri bevetés során nagyobb súlyú anyagot fogyaszt üzemanyagban és bombában, mint amekkora egy gyalogdandár teljes lőszerjavadalmazása.

A ruházati ellátás is megdöbbentő hiányosságokat mutatott. Az anyagi vezérkari tiszt szerint „a 2/I. V. rep. osztálynál 35 fő legénység polgári ruhában teljesített szolgálatot, mert azokat egyenruhával felszerelni nem tudták." Hasonló gondokról tett jelentést az 1. vadászrepülő-ezred parancsnoka is.

Bár nem tartozott konkrét tevékenysége, s ezzel kapcsolatos tapasztalatszerzési feladatai közé, mégis lényeges megállapítást tett Balássy Miklós, amikor rámutatott, hogy a 3. hadsereg parancsnokságának illetékesei nem tudtak megfelelően átgondolt feladatot szabni a repülőknek, hiszen háromszor rendelték el bombázószázadok bevetését, s mindháromszor visszavonták a — már levegőben lévő — kötelékek bevetési parancsát. Jogosan mutatott rá, hogy „A lé-

152 Uo. 1941/5161/7.

gierők alkalmazása a vezetés részéről sokkal nagyobb körültekintést kíván, semhogy a parancsok visszakoztatása rendszerré válhassék."

Ezek voltak azok a legalapvetőbb tapasztalatok, amelyeket a hadviselő féllé vált — de még komolyabb hadműveletekbe nem bonyolódott — Magyarország légiereje szerzett. Azonban nem ezek domináltak a továbbfejlesztés, korszerűsítés, a lehetőségek reális felmérése vonatkozásában, mert mindezt elnyomta az olcsón szerzett győzelem kritikátlan öröme.

Ugyanekkor üröm is vegyült a magyar politikusok örömébe. A mind gyakoribb ezirányú hírek arra ösztönözték Bárdossyt, hogy utasítsa berlini követét: tisztázza illetékes körökkel, valóban biztosítékot adott-e a német kormány Romániának a tekintetben, hogy a magyar csapatok nem fognak bevonulni a „jugoszláv Bánátba."[153] E hír hamarosan valósnak bizonyult, hiszen a magyar miniszterelnököt és egyben külügyminisztert április 14-én felkereső Erdmannsdorff követ bejelentette: a román kormánynak tett ígéretnek megfelelően a német hadsereg szállja meg a Bánságot, de ez „semmiféle állásfoglalást nem jelent a későbbi magyar igények tekintetében."[154] Bárdossy hiába emlékeztette a követet Hitler — többrendbeli — konkrét ígéretére e területek visszacsatolásával kapcsolatban, mindez eredménytelen volt. A Sztójayt április 19-én fogadó Hitler is csak arra volt hajlandó, hogy kijelentse: „Magától értetődően állja a szavát, ... azonban szükségesnek látja, hogy egyelőre csak német csapatok maradjanak ezen a területen, és a terület Magyarországnak történő átadását rövid időre — néhány hónapra gondol — még elhalasszák."[155]

Ez az ígéret megint lecsendesítette a magyar zúgolódást. A délvidéki hadműveletek során visszacsatolt 11 417 km^2-t, az 1 025 508 lakost (ebből 63,6% magyar, 19% német, 16,1% szerb)[156] az uralkodó osztály szolgálatainak előlegeként tekintette, amely — a Hitler ígérte néhány hónap múlva — kiegészül a Bánáttal. Ekkor még nem sejtették, hogy ez a német kézből elfogadott utolsó „ajándék" volt, melynek ellentéte a történelem mérlegének másik serpenyőjében az *igazságtalan, német érdekeket szolgáló háborúba sodródott teljes Magyarország* volt.

*

Ezzel lezárult a Magyar Királyi Honvéd Légierő harci alkalmazásának első szakasza. A Szovjetunió ellen hamarosan hadba lépő Magyarország, annak had- és légiereje egy egészen más, a revíziós célokkal sem igazolható háborúba bonyolódott. Szövetségesei oldalán egy nagyhatalommal és annak fegyveres erejével szállt szembe, melynek lehetőségei mellett eltörpült minden magyar erőfeszítés. Mindez az alig létrejött, s a fejlődés útjára nem régen lépett magyar repülő fegyvernemet merőben új helyzetbe hozta, amit egy további tanulmányunkban szándékozunk vázolni.

153 *Juhász*, 1982., 1046. o.
154 Uo. 1054. o.
155 Wilhelmstrasse, 580. o.
156 *Tilkovszky*, 33. o. (A közölt 36,6% sajtóhiba, helyesen: 63,6%).

Миклош Сабо

ВЕНГЕРСКИЕ КОРОЛЕВСКИЕ ВОЕННО-ВОЗДУШНЫЕ СИЛЫ НА СЛУЖБЕ РЕВИЗИОНИСТИЧЕСКИХ ЦЕЛЕЙ 1939—1941 ГГ.

Резюме

В свете сложных внешнеполитических условий в конце 30-х начале 40-х годов нашего века, а также в свете венгерских ревизионистских стремлений автор рассматривает требования, предъявлявшиеся к Венгерским Королевским Хонведским Военно-Воздушным Силам, а также конкретные действия ВВС в период «воссоединения» венгерских территорий.

Исследователь кратко показывает воздушный бой, проходивший 24 марта 1939 года с подразделениями словацкой авиации, затем характеризует усилия, направленные на модернизацию формировавшихся тогда венгерских ВВС как рода войск.

Излагая современные события истории дипломатии, автор наглядно иллюстрирует, каким образом немецкая внешняя политика использовала в своих интересах национализм государств бассейна реки Дуная, а также их территориальные притязания.

Видимо, особый интерес проявит читатель к деятельности венгерских ВВС летом 1940 года в ходе мобилизации, проводившейся против Румынии, ибо материалы об этом даже в архивах встречаются весьма редко. Автор реконстрирует события — отчасти — по оперативным дневникам того времени, сохранившимся в собственности частных лиц.

Также впервые производится попытка обобщить аспекты действий авиации во время операции венгерских войск в апреле 1941 года против Югославии.

Показ ревизионистских стремлений венгерских правящих кругов и предприятых в интересах их реализации практических шагов позволяет одновременно проследить и тот путь, который вскоре привел к нападению на Советский Союз и к действиям венгерских авиационных частей на Украине.

Miklós Szabó

DIE KÖNIGLICH UNGARISCHE HONVÉD—LUFTWAFFE IM DIENSTE DER REVISIONISTISCHEN ZIELSETZUNGEN 1939—1941

Resumee

Der Verfasser analysiert die an die Königlich Ungarische Honvéd-Luftwaffe gestellten Erwartungen und ihre konkrete Tätigkeit in der Zeit der Rückgliederung von ungarischen Gebieten im Spiegel der komplizierten aussenpolitischen Ereignisse und der ungarischen revisionistischen Bestrebungen an der wende der 30—40-er Jahre.

Er schildert kurz das Luftgefecht, das am 24. März 1939 mit Truppenteilen der slowakischen Luftwaffe gefochten wurde und weiterhin die Anstrengungen, die für die Modernisierung der entfaltenden ungarischen Lutfwaffe gemacht wurden.

Mit der Schilderung der bezüglichen diplomatischen Geschichte veranschaulicht er, wie sich die deutsche Aussenpolitik den Nationalismus und die Gebietsforderungen der Donauländer zu Nutzen machte.

Von besonderem Interesse daran ist die Tätigkeit der Truppen der ungarischen Luftwaffe in der Zeit der Mobilisierung gegen Rumänien im Sommer 1940, da selbst in den Archiven sehr selten Material darüber zu finden ist. Der Verfasser rekonstruiert die Ereignisse teilweise aus in Privathänden übergebliebenen zeitgenössischen Operationsjournalen.

Hier wird es zum ersten Male versucht, auch die Zusammenfassung der Luftoperationen der ungarischen Kriegsaktion gegen Jugoslawien im April 1941 zu geben.

Mit der Darstellung der ungarischen revisionistischen Bestrebungen und der Schritte, die zur Erreichung dieses Zieles führten zeichnet sich zugleich der Weg ab, der kurz danach zum Angriff gegen die Sowjetunion und zum Einsatz der ungarischen Fliegerverbände in der Ukraine führte.

KÖZLEMÉNYEK

IFJ. BARTHA LAJOS

ÚJABB ADATOK LIPSZKY JÁNOS ÉLETÉHEZ ÉS MUNKÁSSÁGÁHOZ*

A régi magyar térképészeti alkotások között alig akad még egy mű, amely a kiadás idején és a későbbi évtizedekben is oly sok elismerést kapott — idehaza és külföldön egyaránt — mint *Lipszky János* huszártiszt „Mappa generalis Regni Hungariae..." c. alkotása. Ennek ellenére azonban sem a nevezetes térképről, sem annak készítőjéről (egy vázlatos tanulmányt[1] és egy ismeretterjesztő cikket[2] leszámítva) mind máig nem jelent meg alapos kritikai ismertetés. Éppen ezért örvendetes, hogy Dr. Csendes László a Hadtörténelmi Közlemények hasábjain megkísérelte Lipszky életútjának nyomon követését, valamint tényleges kartográfiai érdemeinek és szakmai képzettségének tisztázását.[3]

Az érdekes cikk elsősorban arra az életrajzra támaszkodott, amelyet Lipszky (azóta elkallódott) önéletírása alapján Janovszky László állított össze, továbbá felhasználta a Habsburg-hadsereg katonai „Schematismus"-át, amelynek időrendi adatai vitathatatlanul a leghitelesebbek.[4] Ám elhanyagolta azokat a dokumentumokat, amelyek éppen Lipszky János tevékenységének legérdekesebb részéről: térképészeti munkájáról tájékoztatnak. Éppen ezért tartom szükségesnek, hogy *Schedius Lajos* pesti professzor, báró *Zach Ferenc Xavér*, magyarországi származású gothai csillagász-geodéta, és nem utolsó sorban Lipszky János saját, nyomtatásban is közölt írásai alapján az értékes közleményt kiegészítsem.

Ezek a források választ adnak azokra a kérdésekre is, amelyeket Dr. Csendes László a cikkében felvetett. Hozzásegítenek Lipszky tevékenységének teljesebb feltárásához; segítségükkel megismerkedhetünk a XVIII—XIX. sz. fordulójának egyik kiváló térképészével, az első hazai katona-geográfusaink egyikével.

Lipszky szolgálati beosztásainak kronológiája és állomáshelyeinek egybevetése alapján a közlemény szerzője arra a következtetésre jutott, hogy a tehetséges huszártiszt *aligha rendelkezhetett számottevő kartográfiai ismeretekkel, és a nagy munkából mint szervező és a részletadatok szorgos gyűjtője* vette ki részét.[5] Bár Lipszky érdemeit nem becsüli alá, mégis megállapítja: „A gyakran

* Néhány éve, Dr. Csendes Lászlóval beszélgetve, felmerült a Lipszky életére és műveire vonatkozó feldolgozás terve. Sajnos, mindkettőnk más irányú elfoglaltsága miatt az együttműködés nem jött létre. Az itt közölt írás kiegészítésnek szánt anyag, amely a tervezett együttműködés helyett, utólag került összeállításra, mivel a Hadtörténelmi Közlemények 1982. évi 3. számában megjelent *Csendes László:* Lipszky János huszártiszt életútja és térképei (464—481. o.) című közleménye.

1 *Janovszky László:* Lipszky János. In: A trencsénmegyei Term. Tud. Egylet Évkönyve. XV. k. 1982.

2 *Glaser L.:* Lipszky térképe. Búvár, 1938. 3. sz. 193—194. o.

3 *Csendes László:* Lipszky János huszártiszt életútja és térképei. Hadtörténelmi Közlemények, 1982. 3. sz. 464—481. o.

4 L. az 1. sz. lábjegyzetet!

5 *Csendes L.:* i. m. 472. o.

más beosztásban tevékenykedő Lipszkynek alig juthatott ideje és ereje egy ilyen komoly felkészültséget igénylő munka tényleges elvégzésére".[6]

A rendelkezésre álló dokumentumok azonban arra mutatnak, hogy valójában *Lipszky János igen alapos térképészeti ismeretekkel rendelkezett, és a nevezetes térkép szerkesztése is az ő érdemének tekinthető.* Ehhez a munkához felettesei is biztosítottak számára kellő időt (talán segítséget is).

Lipszky képzettsége

Lipszky János első életírója, Janovszky László is kurtán siklik át az iskolai évek fölött, pedig joggal feltételezhetjük, hogy a későbbi térképészeti érdeklődés gyökereit itt kell keresnünk.

Lipszky János az egykori Trencsén vármegyei Szedlicsnán, apja kúriájában látta meg a napvilágot, *1766. április 10-én.* A tehetős, bár vagyonosnak nem mondható Lipszky Imrének megvolt a lehetősége, hogy gyermekéhez házitanítót fogadjon, majd pedig az akkori idők legjobb hírű felvidéki iskoláiba írassa.[7] Az ifjú Lipszky a losonci református gimnáziumban kezdte meg tanulmányait (1776—77), amelyeket a trencséni piaristáknál folytatott (1778), és a pozsonyi evangélikus iskolában fejezett be (1779—82). Szerencsés véletlennek mondhatjuk, hogy a két utóbbi azok közé a ritka magyarországi gimnáziumok közé tartozott, ahol a legjobb megalapozást kaphatta későbbi tevékenységéhez!

A XVIII. sz. hazai középfokú iskolái elsősorban a latin nyelv és nyelvtan elsajátítására fektettek súlyt.[8] A földrajz és történelem (összekapcsolt) oktatása csekély teret kapott, a matematika és természettudomány tanítása pedig szinte csak alkalomszerű volt.[9]

Ettől a tanítási rendtől éppen a *piarista gimnáziumok,* valamint *a reformátusok és evangélikusok néhány gimnáziuma* tért el. A piaristák oktatási rendszerében, a XVIII. sz. közepétől „az élethez szükséges dolgok", vagyis a gyakorlati tantárgyak oktatására is figyelmet fordítottak: többek közt a térképek használatát, továbbá az algebra, geometria, fizika és a polgári építészet tanítását is bevezették.[10] Ezekkel Lipszky már a trencséni iskolában megismerkedhetett.

A pozsonyi evangélikus iskola (a későbbi Líceum) ebből a szempontból még többet jelenthetett. A történelem és földrajz tanítása már a XVIII. sz. elejétől az akkoriban szokásosnál nagyobb teret kapott, a felsőbb osztályok diákjai fakultatív tárgyként geometria és matematika órákat hallgathattak. Érdemes megemlíteni, hogy a mértan tanításának keretében helyet kapott a „geometria practica", amely a *gyakorlati földméréstan* alapfogalmait is magába foglalta.[11]

Az ifjú Lipszkynek tehát már a középiskoláiban alkalma volt olyan matematikai—geometriai alapfogalmakat elsajátítani, amelyek megkönnyítették számára a térképészeti kézikönyvek tanulmányozását. Janovszky szerint a 17 éves ifjú „csak a mathematikai és physikai tudományokat szerette", és alighanem ilyen irányú érdeklődésének — esetleg még később is megnyilvánuló heves természetének — köszönhető, hogy a pozsonyi iskola igazgatója éppen a katonai

6 Uo. 474. o.
7 *Janovszky L.*: i. m. 119. o.; *Szinnyei József:* Magyar írók élete és tevékenysége. Budapest, 1900. VIII. k., 1269—1270. hasáb.
8 *Mészáros I.*: Az iskolaügy története Magyarországon, 896—1777 között. Budapest, 1981. Főként a 487—497., illetve az 564—571. o.
9 *Finánczy E.*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I—II. k. Budapest, 1899., 1902.
10 *Kisparti J.*: A piaristák törekvései a reális oktatás terén. In: Magyar Paedagogia, 1925. 2. sz. 104—110. o.
11 *Markusovszky I.*: A pozsonyi ág. ev. egyházközség története. II. rész: Az iskolaügy. Pozsony, 1906.

térképezés magyarországi parancsnokához, báró *Alexander Neu* alezredeshez (1736—1803) ajánlotta be.

Csupán a teljesség kedvéért említjük, hogy C. v Wurzbach (egyébként igen alapos) életrajzi lexikonának közlését, amely szerint Lipszky a cs. kir. Hadmérnöki Akadémián is tanult, semmilyen más adat sem támasztja alá.[12]

Lipszky kadétként műszaki rajzolói (mai fogalmaink szerint térképrajzolói) beosztásban 1783 végétől — vagy 1784 elejétől — dolgozott Neu ezredes Magyarországon működő térképező törzsénél. Bár 1785 elején bevonult ezredéhez, a Graeven-huszárokhoz, a következő év tavaszán az Udvari Haditanács ismét térképező munkára rendelte: a II. József-féle gazdasági (kataszteri) felmérés támogatására Budára helyezik. Ebben a munkakörben tevékenykedett 1787 őszéig.[13]

Ezek szerint Lipszkynek már katonai pályafutása kezdetén *több mint két és fél éves térképész gyakorlata volt.* A jó középiskolai alapozás után a katonai térképészek közt alkalma nyílt megismerkedni mind a terepmunkával, mind a térképszerkesztés módjával. Ismereteit a katonai térképészek számára összeállított kézikönyvekből, utasításokból és segédletekből is gyarapíthatta.[14] A huszonegy esztendős katona térképészeti képzettsége — főként gyakorlati téren — nem sokkal maradhatott el a pesti egyetem Mérnökképző Intézetében tanultakétól. Nem csak ebben a korban, de még a múlt század közepe táján sem állt példátlanul az, hogy olyan mérnökök nyertek magasabb beosztást, fontos munkakört, akik ismereteiket nem valamelyik főiskolán szerezték, hanem kezdetben valamelyik tapasztalt földmérő gyakornokaként, önképzéssel gyarapították tudásukat.[15] (E téren a legismertebb talán a költő-földmérő Pálóczi Horváth Ádám neve.)

Lipszky János később is állandóan gyarapította ismereteit. A budai királyi palota tornyában működő Egyetemi Csillagvizsgáló igazgatójának, Taucher Ferencnek évenként közölt beszámolóiból tudjuk, hogy 1800-ban rendszeresen végzett csillagászati megfigyeléseket.[16] Vélhetőleg a geodéziai mérésekhez szükséges ismereteket sajátította el Bogdanich Imre Dániel adjunktustól, és ezek a gyakorló-mérései annyira megbízhatónak tűntek a szakemberek előtt, hogy az obszervatórium tudományos eredményei közé is felvették e megfigyeléseket.

A gyakorlatok mellett talán a kiváló matematikus Bogdanichtól felsőbb mennyiségtani leckéket is vehetett. Nem hétköznapi matematikai-geometriai érzékét bizonyítja, hogy — amint arról még szó lesz — egymaga dolgozott ki egy célszerű térképvetületet. Mindezek arra utalnak, hogy az 1790-es évek végén Lipszky már *komoly geodéziai-térképészeti ismeretekkel rendelkezett.* Erről tanúskodik az is, hogy kétszer is megbízták a fiatal tisztjelöltek mértani-térképészeti oktatásával.[17]

A Magyarország-térkép összeállítása

Indokolt kérdés, hogy volt-e ideje és lehetősége Lipszkynek a hatalmas térképmű adatgyűjtésére, valamint a szerkesztésre. Ezzel kapcsolatban felmerül a munka indítékának problémája is.

12 *Wurzbach, C. v.:* Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Wien, 1866. Theil XV. 234—235. o.
13 *Janovszky L.:* i. m. 125. o.
14 Ilyen mérnöki tankönyv és kézikönyv volt pl.: *Meinert, F.:* Anfangsgründe des Feldmess Kunst. Halle, 1794.; *Landerer, F.:* Gründliche Anleitung Situations-Plane zu zeichen... Wien, 1783, 1796.
15 *Zelovich K.:* A M. Kir. József Műegyetem és a hazai felsőoktatás története. Budapest, 1922. Főként a 115—116. o.
16 *Taucher, F.:* Observationes astronomicae anni 1799—1800... Ephemerides Astronomicae anni 1802... Viennae, 1801. Appendix, 270—280. o.
17 *Janovszky L.:* i. m. 120., 124. o.

Az utóbbira vonatkozóan egy ellenőrizhetetlen hagyomány azt tartja, hogy Lipszky eredetileg egy hadászati munka illusztrálására gyűjtötte össze a térképeket. Idővel a gyűjtemény túlnőtt a tervezett munka keretein és ekkor határozta el Lipszky, Vécsey Szigbert és Alexander Neu ezredes, majd József nádor biztatására a teljes Magyarország-térkép összeállítását.

Némileg másként ír erről, Lipszky saját közlései nyomán, a két kortárs—barát: a csillagászattal és térképészettel műkedvelőként foglalkozó Schedius Lajos (1768—1847) pesti esztétika professzor, és a magát mindenkor magyarnak valló Zach Ferenc Xavér (1754—1832) gothai csillagász. Zach több, széles körben elterjedt földrajzi—asztronómiai folyóiratot adott ki, előbb *Allgemeine Geographische Ephemeriden* (AGE, 1798—99), majd *Monatliche Correspondenz zur Beförderung der Erd- und Himmels-Kunde* (ZMC, 1800—1814) címmel. Ezekben bő teret szentelt a magyarországi tudományos eseményeknek, amelyekről elsősorban Schedius tájékoztatta. Schedius adott hírt először Lipszky térképének tervéről, 1799-ben:

„Az én tisztelt honfitársam, Lipszky László (így!) ... szolgálati éveinek kezdetétől, 1784 óta szülőföldjének geográfiáját szolgálja, és törekvése Magyarország jobb térképére irányul. Már pályakezdőként ennek az országnak katonai térképezésénél alkalmazták, és 1785-ben a cs. kir. Udvari Haditanács leiratával a földadó szabályozás (azaz a gazdasági térképezés; a kataszteri térképezés előd-je — B. L.) elvégzésére rendelték. Mindkét beosztásában alkalma volt arra, hogy ennek a Királyságnak minden részét alaposan megismerje, helyismeretet, vázlat- és tervrajz-részleteket gyűjtsön. Emellett csillagászati ismeretekkel is bír, és jó matematikus, amit abból is megítélhetünk, hogy egymaga, saját elgondolása alapján egy térképvetülethez jutott, amely nagyjából azonos a Patrick Murdoch által a »Philosophical Transactions« 1758. évi kötetének 553. oldalán megadottal ... Talán Európa egyetlen országában sem szükséges oly nagyon egy általánosan használható térkép közrebocsátása, mint Magyarországon, a népek különfélesége miatt, akiknek mind saját nyelve és más-más, gyakran egészen eltérő írásmódja, ill. helység megnevezése van, úgyhogy olyan helységek is akadnak, amelyeknek az egyes nyelvek szerint öt, egészen különböző neve is van. Mindezt Lipszky a legtüzetesebben figyelembe fogja venni."[18]

Zach Ferencnek ez a jegyzete (amelyet Schedius 1798. november 16-án kelt leveléhez fűzött) egyrészt arra utal, hogy Lipszky már fiatalon megkezdte a térkép alapanyagának gyűjtését, másrészt rávilágít a jó országtérkép iránti széles körű igényre.

A XVIII—XIX. század fordulóján az udvari (helytartótanácsi) és a vármegyei közigazgatás, de a közoktatás is egyre jobban érezte a kor színvonalán álló, megbízható térképek hiányát. Az I. Katonai Felvételnek a maga korában kitűnő lapjai a Haditanács mérnöki levéltárában, szigorúan titkos anyagként, még a budai Helytartótanács számára is szinte hozzáférhetetlenek voltak.[19] A vármegyei földmérők kisebb területegységeket ábrázoló térképei viszont nem voltak sem egységes rendszerűek, sem azonos színvonalúak. Görög Demeter és Kerekes Sámuel jó megyetérképei pedig ekkor még csak a kezdő lépéseknél tartottak.[20]

Érthető tehát a jelentős hivatali támogatás és az országos érdeklődés, amely Lipszky tervét kísérte. Erről az akkori magyar sajtó is többször hírt adott.[21]

18 *Schedius, L.*: Aus einem Schreiben von L. v. Schedius... In: AGE, Bd. 3. Stück 1. 1799. 107—108. o. Lábjegyzetek Zachtól.

19 *Borbély A.*—*Nagy J.*: Magyarország első katonai felvétele. Térképészeti Közlemények, 1932. 1—2. sz. 76. o.

20 *Nagy J.*: Görög D., Kerekes S. és Marton J. a XVIII. sz-i magyar térképészet kiemelkedő művelői. In: Földrajzi Értesítő, 1977. 2. sz. 209—236. o.; *uő.*: A „Magyar Átlás". In: Földrajzi Értesítő, 1977. 3—4. sz. 403—438. o.

21 *Szinnyei J.*: i. m. bibliográfia Lipszky térképeinek ismertetéséről.

Még érdekesebbnek tartjuk azonban Zach híradásait (Schedius levelei nyomán), mivel *kitűnik belőlük, hogy Lipszky mikor és hogyan készítette térképét.*

Janovszky életrajza (és ennek nyomán Csendes László időrendi áttekintése) azt a benyomást kelti, hogy Lipszky életének 11 esztendejét, 1794—1805 között, mindvégig ezredénél — 1802-ig, Vécsey haláláig, az ezredtulajdonos oldalán — töltötte.[22] Pedig erre az időszakra esik a Magyarország-térkép szerkesztése!

Kétségtelen, hogy Lipszky 1794 tavaszáig ezredénél, többnyire az ország határain kívül tartózkodott. A következő két-három évről nincsenek részletes adataink, de valószínű, hogy ekkor merült fel a térkép terve. Tábori szolgálata közben juthatott az egységes Magyarország-térkép szerkesztésére alkalmas vetület gondolatára, anélkül hogy tudott volna arról a vetítési rendszerről, amelyet az angol *Patrick Murdoch* (?—1774) már 1758-ban ismertetett a londoni Királyi Társaság (Royal Society) folyóiratában. Nem helytálló tehát az a közlés, amely szerint az alkalmazott vetülettel Zach ismertette meg Lipszkyt.[23] A gothai csillagász alighanem csak felhívta a huszártiszt figyelmét arra, hogy az általa kidolgozott vetületi rendszert már korábban szabatosan leírták.

A Murdoch- (Lipszky-)féle kúpvetület aránylag csekély mértékű szög- és területtorzulásával tűnik ki.[24] A közigazgatásban pedig fontosnak tartották, hogy a térképek a kisebb-nagyobb területegységeket lehetőleg híven adják vissza.[25]

Feltétlenül Pest-Budán kellett Lipszkynek végeznie a térkép tartalmi anyagának összegyűjtését, összeállítását. Erről Schedius Lajos megbízhatóan tudósít, egyúttal *1797 végétől* egyre tevékenyebben közreműködött a térkép munkálataiban. Lipszky tehát 1797-től többé-kevésbé rendszeresen Pest-Budán tartózkodott, itt került kapcsolatba Bogdanich Imre Dániellel (1762—1802), a budai Egyetemi Csillagvizsgáló első adjunktusával, aki a térkép szerkesztéséhez nélkülözhetetlen csillagászati alappontok meghatározását végezte.[26]

A csillagászati alappontok országos hálózatának kijelöléséről, és ezzel kapcsolatban Bogdanich hivatalos kiküldetéséről *1798. november 16-án* értesíti Schedius Zachot.[27] Leveléből kitűnik, hogy Lipszky és Bogdanich 1798 nyarán kijelölték a csillagászati alappontok hálózatát. Decemberben Bogdanich megkezdte országos körútját, első állomása Fiume mellett volt. Eközben Lipszky továbbra is Pesten munkálkodott, amint az az *1799. február 17-ről* keletkezett tudósításból is kiolvasható:

„Lipszky főhadnagy fáradhatatlanul és szakadatlanul folytatja munkáját... az általa feltalált vetület számításait elvégezte, és így az egész (koordináta) hálózatot hat hete befejezte."[28]

Úgy látszik, az egész esztendő a térkép munkálataival telt. Schedius *1799. szeptember 8-án* már nagy előrehaladásról értesítheti gothai barátját:

„Lipszky főhadnagy már a térkép összes megyéjét feldolgozta, és én ezek helységeinek névjegyzékét a megfelelő rovatokba összeállítottam. A Helytartótanács minden vármegye számára megküldi a nekik megfelelő térképet és hely-

22 *Janovszky L.*: i. m. 124—125. o.; *Csendes L.*: i. m. 474. o. 27. lábjegyzete.
23 *Fodor F.*: A magyar térképírás. Budapest, 1953. II. k. 180. o.
24 *Hazai I.*: Földi vetületek. Budapest, 1954. 209—213. o.
25 A Murdoch-vetületnél a vetítési felületül szolgáló kúp tengelye egybeesik a Föld forgástengelyével. A kúp palástja metszi a Föld felszínét. A Lipszky által szerkesztett kúpvetületnél pl. az 50°-os földrajzi szélességen süllyed a gömbfelszín alá, és a 45°-os szélességen bukkan ki ismét alóla, a térkép középszélessége így az ország közepén áthaladó 47,5°-os szélességi kör. (A Lipszky által közölt cikkben, valószínűleg sajtóhiba folytán, az alsó szélességi kör értékéül 40° szerepel.) A térkép közép meridiánja a Ferro-tól keletre eső 38° 10'-es hosszúság = Greenwichtől K-re 20° 30'.
26 *Doromby K.*: Schedius L. mint német—magyar kultúrközvetítő. In: Német philológiai dolgozatok. Budapest, 1933.; *Benedefy L.*: Emlékezés Bogdanich I. D.-re. In: Geodézia és Kartográfia. 1972. 5. sz. 263—266. o. (Az ott közölt portré képzeletbeli!)
27 *Schedius, L.*: AGE, 1799. Bd. 3. Stück 1. 107—108. o.
28 Uo. Stück 4. 410. o.

ség-jegyzéket, azzal a nyomatékos utasítással, hogy ezeket hozzáértő emberekkel kijavíttassák, kiegészíttessék és helyesbíttessék."[29]

Bár Bogdanichot időről időre kiújuló betegsége és a nehéz észlelési körülmények erősen hátráltatták munkájában, a huszárkapitánnyá előléptetett Lipszky pedig hosszabb-rövidebb időre ezredéhez vonult, a térkép összeállítása nem szünetelt. Schedius *1799. december 26-án* arról tudósít, hogy a cs. kir. Udvari Haditanács engedélyezte Lipszkynek a károlyvárosi, varasdi, szlavóniai és bánáti katonai parancsnokságoknál őrzött katonai felvételek felhasználását.[30]

A következő esztendőben (1800) Lipszkynek ugyancsak többnyire Magyarországon kellett tartózkodnia, hiszen ekkor végezte megfigyeléseit a budai csillagvizsgálóban.[31] Schedius levele szerint ugyanekkor állította össze, Bogdanich előző évi országos körútjának mérései alapján, a csillagászatilag bemért alappontok hálózatát.[32]

A már befejezés előtt álló adatgyűjtést gyarapította *1802 végén* a megyetérképek egy sorozata, amelyet a Görög Demeter és Kerekes Sámuel által szerkesztett megyei atlasz már elkészült lapjairól másoltatott le.[33]

Nem csak a készülő térkép, de az akkoriban fellendülő magyarországi tudományos élet szempontjából is súlyos veszteség volt Bogdanich Imre Dániel halála 1802. január 31-én.[34] A már korábban is betegeskedő csillagász 1799-ben csak részben fejezte be az alappontok földrajzi helymeghatározását. A hiányzó adatok pótlása és a csonka mérések kiegészítése ugyancsak Lipszkyre hárult. Ő maga aligha végzett számottevő földrajzi szélesség- és hosszúságmeghatározást. Közléseiből úgy tűnik, hogy a már meghatározott pontokhoz viszonyítva, térképi méréssel állapította meg a hiányzó adatokat. (Több helyen a földrajzi szélesség már ismert volt, csak a hosszúság értékei hiányoztak.) Ezekről a számításairól a Schedius Lajos szerkesztésében, Pesten megjelenő Zeitschrift von und für Ungern c. folyóirat 1802. évi kötetében, majd a következő év elején — 48 magyarországi koordináta felsorolásával — Zach Monatliche Correspondenzében közölt leírást.[35]

Az *1803. évben* a munkálatok már annyira előre haladtak, hogy az első szelvények kész rajzait átadhatta Karacs Ferenc (1770—1838) és Prixner Godofréd (1746. k.—1819) rézmetszőnek.[36] A 9 szelvényből és 3 közigazgatási táblából álló térkép első szelvényei *1804-ben* jelentek meg nyomtatásban. A kiadás előtt álló térképművet Zach Ferenc, majd maga Lipszky mutatta be — a szerkesztés módjának részletes leírásával — a ZMC köteteiben.[37] *1805 elején* a dél-magyarországi szelvények is elhagyták a sajtót, a teljes térképmű pedig 1806-ban került ki a nyomdából.[38]

A munka végső szakaszában Lipszky Jánosnak már nem kellett személyesen jelen lennie a metszetek és próbanyomatok ellenőrzésénél. Bár amikor 1805 nyarán a háború újra kitört, ezredparancsnoksága a magyarországi tartalék századnál hagyta — vélhetőleg a térkép befejezése érdekében —, Lipszky ha-

29 Uo. Bd. 4. Stück 3. 278. o.
30 *Schedius, L.*: ZMC, 1800. Bd. I. No. 3. 299. o.
31 *Taucher, F.*: i. m. i. h.
32 *Schedius, L.*: ZMC, 1801. Bd. IV. No. 1. 31—37. o.
33 *Szinnyei J.*: i. m. i. h., *Nagy J.*: i. m. 412. o.; *Ecsedy I.*: Karacs Ferenc térképmetsző élete és művei. Debrecen, 1912. 82—83. o.
34 *Schedius, L.*: Daniel Bogdanich' s Tod. In: ZMC, 1802. Bd. V. No. 4. 405—406. o. (Zach F. kiegészítő jegyzeteivel.)
35 *Lipszky, J.*: Geographische Längen und Breiten Bestimmungen. In: Zeitschrift von und für Ungern. Pest, 1802. Bd. II. 47—53. o.; *Zach, F.*: Nachricht von einer Generalkarte des Königreichs Ungarn. In: ZMC, 1804. Bd. IX. No. 2. 157—162. o.
36 *Ecsedy I.*: i. m. i. h.
37 *Zach, F.*: Geographische Bestimmungen einiger Orte in Ungarn. In: ZMC, 1803. Bd. VII. no. 1. 37—48. o.; *Lipszky, J.*: Nachricht von der geographische Karte von Ungarn. In: ZMC, 1803. Bd. VIII. No. 3. 234—248. o.; *Uő.* Karte von Ungarn. In: ZMC, 1803. Bd. VIII. No. 5. 418—424. o. Folytatása: uo. No. 6., 1803. Bd. IX. No. 1., No. 2.
38 *Miller F.*: Magyar Ország nagy Mappájáról. In: Hazai Tudósítások. 1807. I. félév, 21. sz. 165—168. o.

marosan ezrede után sietett. Ám a térkép kiadása most már zökkenőmentesen folyt.[39] Ezt biztosította mind a térképészetben egyre járatosabbá váló Schedius Lajos jelenléte, mind pedig a mérnöki képesítéssel is rendelkező Karacs Ferenc közreműködése.

A térkép szerkesztése és munkatársai

Amint a Magyarország-térkép készítésének itt közölt időrendi áttekintéséből látható, Lipszky János 1798 elejétől 1805 nyaráig többnyire Pest-Budán tartózkodott, és *ez a hét esztendő bőségesen elegendő volt arra, hogy nagy művét összeállítsa.* Tevékenysége sokkal szélesebb körű volt a szervezésnél, sőt ennek a munkának zömét nem is kellett „szerveznie", hiszen azt maga végezte el! Ehhez egyaránt megvolt a tehetsége és a szorgalma, erről tanúskodik a három elfogulatlan kortárs, a nagy tudású Bogdanich, a kritikus szellemű Schedius és a térképészetben is járatos (másokkal szemben néha nagyon ironikus) Zach Ferenc. Velük szemben nincsen jogunk megkérdőjelezni Lipszky tehetségét és szakmai hozzáértését.[40]

Mind a kortársaknak, mind magának Lipszkynek leírásaiból világosan kitűnik, hogy a Magyarország-térképet nem saját terepi felméréseivel (térképfelvétellel) készítette, hanem a meglevő részletfelvételek, a kisebb-nagyobb pontosságú megyei térképek segítségével, felhasználva a régebbi és a korabeli földrajzi helymeghatározások alappontjait.[41] A forrásokról szólva Lipszky leírja, hogy felhasználta:

„. . . az egyes megyék, járások, és kerületek legjobb, részletes felméréseit, nem különben a folyókét (. . .), a tavakét (. . .), a csatornákét (. . .), a mocsarakét (. . .), a posta, ország- és kereskedelmi-, továbbá más úttérképeket stb., amelyeknek száma együttesen meghaladja mintegy a 600-at, ezeket a Szerző kimondhatatlan fáradozással és költségekkel gyűjtötte, és részben saját maga dolgozta fel, részben csak betekintésre és összehasonlításra a rendelkezésre álló anyaghoz felhasználta. Az itt csak jelzett anyagból, amely az egész országról különböző méretarányú, mérés- és rajztechnikájú volt, a Szerző mindenekelőtt egységes méretarányban dolgozta fel az egyes részleteket . . ."[42]

Ezekkel a sorokkal Lipszky maga fogalmazta meg munkájának jelentőségét: a több száz forrástérképen alkalmazott számos ábrázolásmód egységesítését, és a kor színvonalán álló síkrajzi, illetve domborzati ábrázolásmód kialakítását, következetes alkalmazását!

Más írásaiban is hivatkozik arra, hogy jól felhasználta az akkoriban kiadott vármegyei és egyházkerületi térképeket. Így a Somogy, Varasd, Zemplén és Bács vármegyékről, továbbá a szombathelyi egyházmegyéről készült ábrázolásokat, valamint a gömöri és nógrádi földmérők akkori legfrissebb munkáit. Megjegyzi:

„Ezekben már néhány éve reménykedünk, de én ezeknél több és még több pontosságot kívánnék. A Balla-féle Pest vármegyei térképnél még egyetlen jobbat sem ismerek, és az még sokáig a legkitűnőbb térképünk marad"[43]

Lipszky nem említi a források között, de — amint arra dr. Csendes László elsőként utalt — kétségtelenül feldolgozta az *I. Katonai Felvétel titkosan kezelt*

39 *Janovszky L.:* i. m. 124—125. o. *Csendes L.:* i. m. 467. o.
40 *Csendes L.:* i. m. 479. o.
41 *Lipszky, J.:* Nachricht von der geographische Karte von Ungarn. I. m. 234—248. o.; *uő:* Karte von Ungarn. i. m. 422—423. o.
42 *Uő:* Nachricht von der geographische Karte von Ungarn. I. m. 241—242. o.
43 *Uő:* Karte von Ungarn. I. m. 422—423. o.

szelvényeinek egy részét.[44] Bizonyítja ezt Schedius már említett közelése, amely szerint az Udvari Haditanács engedélyezte a hasonlóképpen titkos határőrvidéki szelvények megtekintését.[45]

Nagyon valószínű azonban, hogy Lipszky *több katonai térképet is felhasznált!* Dr. Strenk Tamás hívta fel a figyelmemet arra, hogy a katonai felvétel szelvényeiből néhány kicsinyített és összevont „áttekintő térkép" is készült, részben a polgári közigazgatás (udvari Kancellária, Helytartótanács, Erdélyi Kormányszék), részben az uralkodó személyes használatára.[46] Ezek megszerkesztésében és kivitelezésében Lipszky kadétként már részt vehetett, utóbb pedig a munkáját támogató József nádor révén is hozzájuk férhetett.

Az egyik, igen részletes kéziratos térkép 22 szelvényből áll, címe:

„Geographische Charte des Königreich Hungarn, aufgenommen unter der Direktion des Oberst von Neu in den Jahren 1782—83—84". (Méretaránya 1 : 192 000.).[47]

De még inkább támaszkodhatott arra a nagyon szép kivitelű térképre, amely úgy készült, hogy a Katonai Felvétel 1 : 28 000-as méretarányú szelvényeinek összevonásával és negyedrészre kicsinyítésével 36—36 eredeti szelvényt egy-egy kicsinyített szelvénnyé összevonva állítottak össze, innen a térképmű „Negyedméretarány" elnevezése. Felirata:

„Kleine Charte des Königreich Ungarn. Reduziert in Viertelmass unter der Direction des Oberst von Neu im Jahr 1785. Maßstab 1 : 115 200 . . ."

Az 1 : 115 200 méretű, 39 lapból álló térkép több vonása is emlékeztet Lipszky művére!

A térképi források közé számíthatjuk Görög Demeter (1760—1833) nagyszabású megyetérkép-sorozatának azokat a lapjait, amelyeket Lipszky 1802 őszén elkért és lemásolt.[48] Térképtörténet-írásunk egyhangúan elmarasztalja Lipszky Jánost — nem is alaptalanul —, mert nem közölte Göröggel, hogy milyen célra kívánja felhasználni a már elkészült megyei lapokat.[49] Tárgyilagosan ítélkezve azonban megállapíthatjuk, hogy 1802 végén — amikor Schedius szerint a Magyarország-térkép és annak helységnévtára lényegében készen állt — Lipszky nagyon sok újat már aligha vehetett át a megyei lapokból; annál kevésbé, mivel ekkor még csak 26 megye rajza, metszete, illetve lenyomata készült el.[50] Ezért csak az eljárást hibáztathatjuk, de arról szó sem lehet, hogy a huszártiszt „kisajátította" Görög Demeter művét!

A nagy számú részlettérkép azonban még egységes méretarányra átrajzolva sem volt alkalmas egy pontos, a térképszerkesztés geometriai elvei szerint megszerkesztett Magyarország-ábrázolás hibátlan összeillesztésére. Ezért először a csillagászati úton meghatározott alappontokat, és ezek segítségével a „geometriai háromszögelés" pontjait (vagyis a térképről kimért másodrendű pontokat) rajzolta be az előre megszerkesztett fokhálózat koordináta-rendszerébe. Ezekhez az alappontokhoz viszonyítva térképi távolságméréssel szerkesztette meg a többi (mintegy 20 000) helység és földrajzi pont helyzetét.[51]

A fokhálózat és a vetület szerkesztésénél Lipszky a Földnek azokból a méreteiből indult ki, amelyeket *Joseph Liesganig* (1719—1799) osztrák geodéta szá-

44 *Csendes L.*: i. m. 479—480. o.
45 *Schedius, L.*: ZMC, 1801. Bd. IV. no. 1. 31—37. o.
46 *Eperjessy K.*: Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban. In: Föld és Ember, 1929. 4—9. sz. 74—76. o.; *Fodor F.*: Magyarország felmérésén alapuló első térképe. In: Földrajzi Közlemények, 1929.; 57. k. 1—5. sz. 4—9. o.
47 *Eperjessy K.*: i. m. i. h.
48 *Nagy J.*: A „Magyar Átlás". I. m. 403—438. o.; *Ecsedy J.*: i. m. i. h.
49 *Csendes L.*: i. m. 474. o.; *Nagy J.*: Görög D., ... I. m. 209—236. o.; *uő.*: A „Magyar Átlás". I. m. 412. o.; *Ecsedy J.*: i. m. i. h.
50 *Nagy J.*: A „Magyar Átlás". i. m. 403—438. o.
51 *Janovszky L.*: i. m. 129—130. o.; *Lipszky, J.*: Karte von Ungarn. I. m. 418—424. o.

molt az 1762. évi, Morvaországtól Alsó-Ausztrián át Horvátországig terjedő, valamint az 1769-ben Dél-Magyarországon végzett fokmérés alapján. E mérésekből Liesganig levezette a földi sarki és egyenlítői félátmérőjét (rádiuszát), és ezek alapján a Föld sarki lapultságát.[52] Bár Liesganig a számítások végeredményeként a Föld méreteire a valóságosnál némileg nagyobb értékeket kapott, az általa megadott Föld-rádiusz és lapultság értékeket évtizedekkel később is felhasználták a Habsburg-birodalom polgári térképeinek szerkesztésénél.

A számítások egyszerűsítése érdekében Lipszky eltekintett a Föld lapultságától. Egy olyan képzeletbeli gömbre vonatkoztatta vetületi számításait, amelynek sugara megfelel a Liesganig-féle egyenlítői és sarki rádiuszok középértékének (6376,64 km) Mivel ez az érték (9,1 km-el) nagyobb, mint a tényleges méretekből nyerhető adat, a földrajzi koordináták alapján felrajzolt pontok a térképen kissé távolabb kerülnek egymástól a valóságos távolságoknál.[53] Az eltérés azonban olyan csekély, hogy a térkép helyességét számottevően nem befolyásolja.

A legtöbb problémát a csillagászati úton meghatározott alappontok jelentették. Az ország négy, jól bemért helyzetű csillagvizsgálóját (Buda, Eger, Gyulafehérvár, Nagyszombat) leszámítva nem állt rendelkezésre célszerűen megtervezett és kiépített alapponthálózat. Emellett csak szórványos földrajzi helymeghatározások álltak rendelkezésre: a bécsi csillagda hírneves magyar igazgatójának, Hell Miksának (1720—1792) 11 földrajzi szélesség mérése a Dunántúl és az Alföld északi részén (1776-ból); Liesganig fokmérésének 11 adata Kistelek és Csurog között (1769-ből); valamint U. J. Seetzen orosz utazó, Balla Antal és néhány más földmérő egyes adatai.[54] Ezek az adatok azonban nem voltak sem teljesek — sok esetben hiányzott a földrajzi hosszúság értéke —, sem eléggé egyenletesen elosztottak az ország területén.

Ezért szorgalmazta Lipszky a tervszerűen kiépített országos alapponthálózat kifejlesztését. Ezt a munkát 1799-ben Bogdanich Imre Dániel kezdte meg, megmérve Fiume—Tersato, Carlopago, Dubica, Zimony, Ó-Orsova, Szatmárnémeti, Máramarossziget, Tokaj, Kassa, Csáca és Szakolca földrajzi szélességét. A földrajzi hosszúságot azonban csak négy ponton tudta meghatározni, a munka befejezését 1802-ben váratlanul bekövetkezett halála meggátolta.

Végeredményben Lipszky 53 alappont megbízható koordinátáival rendelkezett (a hiányzó hosszúságokat többnyire térképméréssel pótolta). Ezek felhasználásával, most már csak magán a térképen végzett távolságmérések segítségével, kiszámította további 499 hely szélességét, továbbá a budai, vagy a pétervárади délkörhöz viszonyított hosszúságát. Ezek a térképmérésből eredő „másodrendű" földrajzi alappontok már nagyjából egyenletesen borították be az ország területét. A térképhálózatba rajzolt 550 ponthoz viszonyítva szerkesztette meg, most már csak a távolsági adatok alapján, a további helységek és földrajzi helyek pozícióját.[55]

Az első terv szerint a teljes térkép 25 db. regálméretű szelvényből állt volna (ún. nagyregál, kb. 65×45 cm). A túlzottan nagy méretek miatt fellépő tetemes költség és a kezelés nehézkessége azonban arra késztette Lipszkyt, hogy 12 szelvényen jelentesse meg a térképet: 9 szelvény magát az országábrázolást tartalmazza, az alul csatlakozó 3 lap pedig a közigazgatási adatokat tünteti fel.[56] Egy-egy szelvény mérete 67,3×44,2 cm, az egész térkép tehát 208×158 cm-es.[57]

52 *Liesganig, J.:* Dimensio graduum meridiani Viennensis et Hungarica. Viennae, 1770. 260. o.
53 *Lipszky, J.:* Nachricht von der geographische Karte von Ungarn. I. m. 241—242. o.
54 *Uő:* Geographische Längen- und Breiten Bestimmungen. I. m. 47—53. o.; *ifj. Bartha Lajos:* A „Magyar Átlás" történetéhez. In: Földrajzi Értesítő. 1979. 1—2. sz. 117—119. o.
55 *Lipszky, J.:* Karte von Ungarn. I. m. 418—424. o.
56 *Uő:* Nachricht von der geographische Karte von Ungarn. I. m. 234—248. o.
57 *Günther, I.:* Handbuch der mathematischen Geographie. Stuttgart, 1890. 293—294. o., 4., illetve 1. sz. lábjegyzet.

Ennél a végleges formánál Lipszky úgy választotta meg a térkép méretarányát, hogy az *általa számolt 1 földrajzi mérföld a lapokon 0,6 bécsi hüvelyknek (1,58 cm) feleljen meg.* Mivel Lipszky a Liesganig-féle mérésből számított geográfiai mérföldet 3912 bécsi ölnek (azaz 7419,045 méternek) tekintette, térképének *névleges méretaránya 1 : 469 440.* (Vagyis 1 cm a térképen a valóságban mintegy 4,7 km-nek felel meg.)

Megjegyzendő, hogy Lipszky némileg önkényesen alkalmazta a „földrajzi mérföld" fogalmát. A XVII. sz. végétől a geográfiai mérföldet úgy fogalmazzák meg, mint az Egyenlítőn mérhető 1 fokos ívhosszúság 1/15-öd részét. Mint a definícióból látszik, a földrajzi mérföld hossza attól függően változik, hogy melyik fokmérés értékeiből számolják; így pl. a Liesganig-féle (a ténylegesnél nagyobb rádiuszt szolgáltató) értékek mellett a geográfiai mérföld is nagyobb a ténylegesnél. Lipszky viszont nem az egyenlítői fok 1/15-ödét vette alapul, hanem az általa számolt „közepes földrádiusz"-ból vezette le a földrajzi mérföldet. Szerencsés véletlenként az alapul felhasznált Liesganig-féle adatok hibái némileg kiegyenlítették egymást, így az általa kiszámolt geográfiai mérföld (7419,045 m) alig tér el a ma elfogadottól (7420,483 m). Egyébként a különféle mérföldszámítási módokból ered, hogy azok a szerzők, akik Lipszky térképét ismertették, egymástól némileg eltérő méretarányt közöltek.

Valójában akkor járunk el helyesen, ha Lipszky számításait követjük, az általa megadott öl-mértékeket számoljuk át méter-mértékre, és a cikkeiben megadott pontosságot tekintjük mérvadónak. Maga az alkalmazott méretarány közel áll a már említett „Negyed méretarányú" térkép további négyrészes kicsinyítéséhez (1 : 460 800).

Vitathatatlan, hogy ezt a nagyszabású és aprólékos munkát Lipszky János egymaga nem végezhette el. Munkatársai és segítői közt első helyen kell említenünk Bogdanich Imre Dániel és Schedius Lajos nevét. Tevékenységüket a térképpel kapcsolatos kortárs irodalom is gyakran említi.

Bogdanich egy esztendei fáradságos terepmunkával megkezdte az alappont-hálózat kiépítését. Munkája közben elhatalmasodó betegsége vitte sírba, alig 40 esztendős korában. Méréseinek jelentős részét egymaga végezte, a lelkes fiatal Podmaniczky Károly báró, selmeci bányatanácsos csak rövid ideig tevékenykedett mellette, önkéntes munkatársként. Huszár Mátyásnak (1778 k.—1842), a későbbi kiváló vízépítő mérnöknek egyes forrásokban említett közreműködését Bogdanich írásai nem jegyzik fel.[58] Itt említjük még, hogy a mérések céljaira 1800 végén Széchenyi Ferenc gróf egy kitűnő Hadley-féle tükörszextánst, Podmaniczky József báró pedig egy Emery-kronométert ajándékozott a pesti Egyetemnek.[59] (Ez utóbbi volt hazánkban az első hordozható precíziós óra!)

Értékes segítséget nyújtott Zach Ferenc Xavér, valamint a budai csillagvizsgáló igazgatója, Taucher Ferenc (1738—1820), mind a régebben összeállított csillagászati alappontok jegyzékének közlésével, mind pedig Bogdanich méréseinek kiértékelésével. Taucher nagy gonddal határozta meg a budai délkör Párizshoz, ezen át pedig Ferrohoz viszonyított földrajzi hosszúságkülönbségét.[60] Az így kimért Budai Meridián a térkép alapvető hosszúsági köre volt, de a későbbi hazai térképező munkák során is bázismeridiánként szolgált.

Amennyire részletesen ismerjük a geodéziai mérésekben résztvevő munkatársakat — és munkájuk eredményeit —, annyira hézagosak a térkép készítésére vonatkozó adataink. A leghűségesebb és legszorgalmasabb munkatárs két-

58 *Bendefy L.*: i. m. 263—266. o.
59 *Schedius, L.*: ZMC, 1800. Bd. I. no. 3. 299. o.
60 *ifj. Bartha L.*: Kétszáz éves a Budai Meridián. In: Geodézia és Kartográfia, 1981. 2. sz. 108—112. o.

ségtelenül a térképészet- és csillagászatkedvelő Schedius Lajos professzor volt. Nagyon fontos szerepe volt az 1808-ban megjelent *helységnévtár* („Repertorium locorum objectorumque... tabulis mappae Regnum Hungariae...") összeállításában; emellett a térkép fáradhatatlan propagátoraként is tisztelhetjük.

Maga Lipszky az általa felhasznált részlettérképek készítői közül egyedül Balla Antal mérnököt említi. A ZMC-ben megjelent írása néhány megyei és egyházmegyei térképet említ, ezek a készítés ideje alapján azonosíthatók.[61] Így valószínű, hogy Beischlag Imre (Varsad m., 1788), Nagy József (Somogy, 1802), Quitsch Antal (Szombathelyi egyházmegye), Raisz Keresztély (Gömör, 1800), Richter Mihály (Bács, 1798; Zemplén, 1805), Tomasich János (Zala, 1792) rajzaira, illetve már kinyomtatott térképeire is támaszkodott.[62]

Talán nem vehetjük rossz néven, hogy Lipszky nem említi mind a 600 részlettérkép szerzőjét, bár a mai publikálási etika szerint legalábbis egy általános köszönetnyilvánítást illett volna közzé tennie.

Végül hangsúlyoznunk kell a rézmetsző művészek, az akkor még pályája elején járó Karacs Ferenc és a lengyel származású Prixner Godofréd munkájának értékét. A térkép felirata szerint a „szituáció"-t, vagyis a partvonalakat, a folyók, utak vonalát, a településeket, egyszóval a térkép „alaprajzát" Prixner, a térképi szöveget, a fokhálózatot és a keretdíszeket Karacs metszette rézbe. Megítélésem szerint valószínű, hogy a térképjelek egy része is Karacs munkája, és talán az ő kezét dicséri a hegyábrázolás kivitelezése.

A rendkívül részletgazdag térkép műszaki kivitelezésében mások is részt vettek. Így az akkoriban külföldön is ismert nevű pozsonyi Junker Keresztély (1757—1841) rézmetsző és éremvésnök is közreműködött a térkép metszésében, míg a szövegírásban a tehetséges Bikfalvi Falka Sámuel (1766—1826) nyújtott segítséget.[63] Úgy látszik, a térkép munkájára a XIX. sz. elejének legkiválóbb magyar rézmetszőit sikerült mozgósítani!

A metszetek sokszorosításával kapcsolatban dr. Strenk Tamás egy igen figyelemre méltó tényre utalt. Feltűnő ugyanis, hogy a nyomatok kétféle színárnyalatot mutatnak. A síkrajz színe fekete, a hegyek ábrázolása, valamint a szőlők, a mocsarak szürkés árnyalatúak. Ezért arra gondolhatunk, hogy a szemléletesség és a jó áttekinthetőség érdekében a térkép, akkoriban még teljesen szokatlan módon, „kétszínnyomással" készült: először a síkrajzot nyomtatták le, majd külön lemezről a hegyrajzot is. Ez a technika Magyarországon akkor még újdonság volt, de külföldön sem tartozott az általános térképsokszorosítási módszerek közé!

Említésre méltó, hogy a térkép kivitelezésének megkezdéséhez gróf Festetich György 2000 aranyat adományozott. A teljes munkát Kilián György könyvkereskedése állította ki és forgalmazta. Az első kiadás igen kapós lehetett. Nem ismert a kinyomtatott példányok száma, de az akkori szokások alapján kb. 1000-re becsülhető. Ez a mennyiség hamarosan kifogyott, mert a nemesi felkelés alkalmából további 200 példányt kellett utánnyomtatni.[64]

Lipszky művének sorsa és további munkái

Áttekintve a vázoltakat, jogosnak tűnik a megállapítás, hogy a múlt század elejének legnagyobb figyelmet keltő Magyarország-térképe *lényegében Lipszky János szorgalmát és tehetségét dicséri.* De az is világosan megállapítható —

61 *Lipszky, J.*: Nachricht von der geographische Karte von Ungarn. I. m. 234—248. o.
62 *Fodor F.*: A magyar térképírás. I. m. I. k. 121., 161. o.
63 *Müller F.*: i. m. 165—168. o.; *Pataky D.*: A magyar rézmetszés története. Budapest, 1951. 119., 145. o.
64 *Glaser L.*: i. m. 197. o.

ahogyan arra Dr. Csendes László utal —, hogy ez a mű nem érte volna el sokat dicsért pontosságát és részletességét a korábbi évek, évtizedek magyar földmérői és az I. Katonai Felmérés katonatérképészei, valamint a többi közreműködő tevékeny munkája nélkül.

A magyarországi kartográfia a XVIII. sz. elején Mikoviny Sámuel (1700—1750) munkássága nyomán indult meg a korszerű fejlődés útján. Mikoviny sokirányú elfoglaltsága és korai halála miatt azonban az általa kezdeményezett országtérképezés a maga korában nem vált teljes egészében közkinccsé (egy része pedig el sem készült). Mikoviny „iskolájának", majd a Pest-budai Mérnökképző Intézetnek (az Institutum Geometricumnak) a mérnökei értékes és együttesen nagyarányú munkát végeztek az ország részlettérképei elkészítésével, ám hiányzott az az egyéniség, aki ezt a munkát egységes művé formálta volna. A szorgalmas Müller Ignác nagy Magyarország-térképe (1769) ismét csak egyes részletfelvételek többé-kevésbé jó összegezése. A XVIII. sz. végének országábrázolásai (pl. Korabinszky János Mátyás térképművei) kartográfiai szempontból még ezt a szintet sem érték el. Az I. Katonai Felmérés térképei viszont nemcsak a nagyközönséghez, de a polgári közigazgatáshoz sem juthattak el.

Ilyen előzmények után a korszerű magyarországi térképkészítés újjászületését jelentette Lipszky János és tőle függetlenül Görög Demeter kezdeményezése a XVIII. sz. utolsó éveiben. Csak sajnálhatjuk, hogy a maguk idejében a személyes sértődöttség, utóbb pedig térképtörténeti írásaink kissé felületes felfogása szembe állította kettőjük munkásságát. Holott mindketten a térképkészítés és kiadás közcélú, de eltérő rendeltetésű területén munkálkodtak. Lipszky érdeme az áttekintő, nagy pontosságú országábrázolás megvalósítása, Görög az első részletes és megbízható megyetérkép sorozat szorgalmazója.

Lipszky nagy művének értékét és érdemét legjobban a német Emil Sydow (1812—1873) — a XIX. sz. első felében alkotott térképművek tárgyilagos bírálója — szavaival értékelhetjük:

„...Óriási szorgalom eredménye, méltán nagy bámulatot gerjesztett, s amely a Magyarországról készült minden későbbi ábrázolás forrásává vált."[65]

Nem kevésbé jellemző, hogy *W. Wolkenhauer* a térképezés történetéről összeállított, úttörő jelentőségű időrendi táblázatában a magyarországi térképkészítés eredményei közül egyedül Lipszky művét említi, a következő kommentárral:

„A Lipszky-féle térképet a maga korának legjobbjai és legszebbjei közé számíthatjuk."[66]

Ezek után nem csodálható, hogy a Lipszky-térképnek számos új kiadását, másolatát és származékát ismerjük. Az eredeti nyomatok új kiadása 1833-ban jelent meg. Időközben azonban napvilágot látott egy Angliában készült másolat, „Hungary, Reduced from Large Maps of Lipszky" (Edinburgh, 1817) címmel. A bécsi Artaria kiadó 1844-ben E. Zuccheri átrajzolásában jelentette meg („Carte Generale Postes du Royaume de Hongrie..."), ennek kivitele azonban meg sem közelíti a Karacs—Prixner metszette nyomatokét.

1810-ben Lipszky a nagy térképnek egy összevont változatát is elkészítette. A „kis Lipszky"-ként emlegetett térkép méretaránya 1 : 1 374 000, címe: *„Tabula generalis regni Hungariae... conspectum mappae generalis in IX. Sectionem moduli majoris distributae...* Pestini, 1810". A nagyközönség körében ez a könnyebben kezelhető térkép még nagyobb sikert aratott, nem csoda, hogy 1854-ben már harmadik kiadása is napvilágot látott.[67]

65 *Sydow, E.:* Das Kartographische Standpunkt Europas am Schlusse des Jahres 1856. In: Petermanns Mitteilungen, 1857. 1—24. o.
66 *Wolkenhauer, W.:* Leitfaden zur Geschichte der Kartographie. Breslau, 1895. 65. o.
67 *Fodor F.:* A magyar térképírás. I. m. I. k. 118—125. o.

Nem tartozik azonban közvetlenül Lipszky munkásságához azoknak a térképeknek sora, amelyek az ő munkájának felhasználásával, de megváltoztatott tartalommal láttak napvilágot. Igaz, az ilyen térképek összeállítói többnyire jelzik is, hogy munkájukhoz csupán alapul vették Lipszky alkotását. Ilyen pl. Mathes Nepomuk János egykori tüzértiszt Esztergomi egyházmegye-térképe („Mappa Archi Dioecesis Strigoniensis... 1822"), amelyen feltünteti, hogy Lipszky és Görög alapján készült. (A két riválist tehát valójában sohasem dolgozott együtt!) Hasonló Suhajda Mátyás térképe a váci egyházmegyéről (1812).

Bár Lipszky nevét nem említi, mégis az ő munkájára támaszkodott a XIX. sz. első felének talán legszebb térképalkotása, Schedius Lajos és Blaschnek Sámuel Benjámin (?—1854) pesti mérnök „Magyar Ország (...) Földabrosza" c., 1833—1838 közt kiadott munkája. Kétségtelen, hogy Schedius — Lipszky halála után — barátjának nyomdokain haladt tovább. A 9 szelvényből álló, gyönyörűen kivitelezett térkép méretarányának megválasztásában is Lipszkyre emlékeztet: 1 osztrák mérföld = 0,6 bécsi hüvelykkel; mivel azonban az osztrák mérföld eltér a Lipszky-féle „földrajzi mérföldtől", a méretarány kb. 1 : 480 127, vagyis kisebb a mintaképénél.

A Schedius—Blasnek térképből 1847-ben, majd 1861—1862-ben újabb, tökéletesített kiadások is megjelentek. Ezek egyre kevésbé emlékeztettek Lipszky térképére.[68] Lipszky János térképészeti tevékenységének másik eredménye a *Pest-Budát ábrázoló szép lap.* Térképtörténetünk eddig igen keveset foglalkozott ezzel az igen részletes térképpel, éppen ezért fontos dr. Csendes László közlése, amely szerint az 1810-ben kiadott munkának kézirati előzménye már 1805-ben elkészült[69]. Mind a kézirat, mind a kinyomtatott térkép méretaránya 1 : 7200 és ez az érték alighanem a forrásokra is utal.

Ilyen méretaránnyal készültek a II. József által elrendelt (de rövidesen félbeszakadt) kataszteri felmérés szelvényei is. Amint már az előzőkben láttuk, a fiatal Lipszky egy évig dolgozott a kataszteri felmérés támogatására kirendelt katonai térképész csoportnál. A Pest-budai lapokat ekkor is lemásolhatta, de később, a Helytartótanács levéltárából is megkaphatta. Nem zárhatjuk ki a források sorából a Lipszky által nagyra tartott Balla Antal 1805-ben megjelent „Planum civitatis L. R. Pest" c. művét sem.[70]

Ez volt Lipszky János utolsó kartográfiai tevékenysége. Érdemi elismeréséül 1809-ben ezredessé nevezték ki, a József-huszárok második ezredeseként kérte nyugdíjazását 1813. január 1-én. Kérvényében testi gyengeségét és gyakori betegeskedését hozza fel indokul. Betegségére utal, hogy nyugdíjazása után hosszabb időt töltött gyógyfürdőkben.[71] Kissé erőre kapva hazatért Szedlicsnára, és szinte minden idejét, energiáját a zilált anyagi helyzetű birtok rendbeszedésére fordította. A nyugalmazott huszártiszt nem csak tehetséges mérnök, de jó gazda is volt. Egy évtized alatt tekintélyes vagyont gyűjtött. *1826. május 2-án hunyt el* „13 napig tartó betegeskedés után, forró betegségben."[72]

Lipszky János a Magyarország-térkép fáradságos és gondos megszerkesztésével teljesítette azt a feladatot, amelyet önként vállalt magára. Ezután már minden erejét birtokának gyarapítására fordította. Nem csodálhatjuk, hogy nagy művének befejeztével nem foglalkozott tovább térképészettel, hiszen ezzel a munkájával élete (világviszonylatban is kiemelkedő) nagy teljesítményét nyújtotta. Ennél többet mi sem várhatunk tőle.

68 Uo., II. k. 225—227. o.
69 *Csendes L.:* i. m. 472., o.; *Fodor F.:* A magyar térképírás. I. m. II. k. 185. o.
70 *Fodor F.:* A magyar térképírás. I. m. I. k. 121., 161. o.
71 *Janovszky L.:* i. m. 129—130. o.
72 *Kultsár I.:* Lipszky János. In: Hazai 's külföldi tudósítások, 1826. I. félév, 44. sz. 345. o.

MUCS SÁNDOR

A NEMZETI PARASZTPÁRT KATONAPOLITIKÁJÁRÓL 1944—1948

A Nemzeti Parasztpárt, mint a fasizmus elleni egységbe tömörült politikai szövetség, a koalíció tagja, a felszabadulás után azonnal figyelmet szentelt az újjászerveződő hadseregnek. Bár politikai súlya a hatalomért vívott harc időszakában nem volt döntő módon meghatározó, az általa kinyilvánított, a társadalom továbbfejlesztését célzó nézeteket nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Annál is inkább nem, mert a parasztságnak és a szellemi életnek az a rétege, amelyet képviselt, jelentős tényezője volt a magyar társadalomnak. A hadsereg vonatkozásában pedig éppen ez a réteg volt az, amelyre a katonai terhek jelentős része hárult a régi rendszerben. A pártnak tehát nem volt mindegy, hogy az új hadsereg milyen feladattal és milyen rétegekből szerveződik újjá, s különösen nem volt mindegy, hogy ez az új hadsereg milyen tisztikar irányítása alá kerül. Ezeket a gondolatokat fejtegették a párt vezetői a különböző megnyilatkozásaikban és ezekről írt a párt központi sajtója is.

Jóllehet a pártnak hosszú ideig nem volt írásba foglalt katonapolitikai koncepciója — ez gyakorlatilag csak az 1947-es programban fogalmazódott meg —, a hadsereg kérdésében azonban mindig nagyon határozottan fejtette ki véleményét. Ez a vélemény azonban a párton belül nem volt mindig egységes. Az egyes vezetők megnyilatkozásaiban felfedezhetők voltak kimondottan hadseregellenes és pacifista nézetek is.

A Nemzeti Parasztpárt katonapolitikája 1946 elejétől lett rendszerbe szedettebb és világosabb, miután ez a párt is megalakította saját katonai bizottságát, amely segített e koncepció kimunkálásában. A Bizottság elnöke dr. Bognár Károly őrnagy lett.

A párt katonapolitikai koncepcióját tekintve az az időszak a legegyértelműbb és a legvilágosabb, amikor a honvédelmi miniszteri tisztet a párt elnöke, Veres Péter töltötte be. Minden valószínűség szerint ebben az játszott mindenekelőtt szerepet, hogy az 1947-es választások után a magyar társadalom további fejlődésének iránya nyilvánvalóbb lett, mint annak előtte volt, s ebben a helyzetben a hadsereggel kapcsolatos további célokat is világosabban lehetett megfogalmazni. Természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a honvédelmi tárca mégis csak a párt irányítása alatt volt, s így a koncepció megfogalmazásához jóval több tényanyag állt rendelkezésre, mint azelőtt.

A továbbiakban a rendelkezésünkre álló anyagok alapján megkíséreljük bemutatni a Nemzeti Parasztpárt katonapolitikájának kialakulását és változásait.

A Nemzeti Parasztpárt, a koalíció többi pártjához hasonlóan, nagyon határozottan állást foglalt a fasiszta Németország és magyar csatlósai elleni harcban

való részvétel mellett. Ezért sürgette az új hadsereg mielőbbi megszervezését, s ennek érdekében maga is aktívan tevékenykedett. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány programja feletti vitában 1944. december 22-én, a párt álláspontját képviselve, Hegyesi János képviselő többek között így szólt: „Külön ki kell emelnem az újonnan alakítandó honvédség fontos szerepét. Mi ezt nagyon fontosnak tartjuk. Mert hiába beszélünk addig akár a földreformról, akár a nincstelen parasztságnak más felemelkedéséről, amíg országunk ellenségeivel végleg le nem számoltunk, addig nincs biztonságban semmiféle intézkedésünk. Ez az első feladat. Ha tehát ez az első feladat, akkor kötelessége mindannyiunknak, hogy a győzedelmes Vörös Hadsereg mellett vállvetve kiűzzük hazánkból az ellenséget, megteremtsük az igazságos békét és aztán meginduljunk a békés fejlődés útján."[1]

Ugyanezt a gondolatot hangoztatta Darvas József is, aki a párt képviseletében felszólalt az 1945. február 11-i budapesti toborzógyűlésen. „Részt kell kérnünk abból a harcból, amely szétzúzza a hitleri reakciót, a magyar reakció külső támaszát" — mondotta, majd így folytatta: „A kialakuló magyar demokrácia követeli ezt tőlünk. Éppen ezért hívunk az új Nemzeti hadseregbe mindenkit, aki akarja a belső reakció kiirtását s a demokratikus Magyarország felépítését."[2]

A hadsereg egységeinek mielőbbi megszervezése érdekében a Nemzeti Parasztpárt országos elnöksége egy feljegyzésben 1945. április 11-én arra kérte a honvédelmi minisztériumot, hogy engedélyezze a párt tagjaiból katonai alakulat felállítását, amelynek szervezéséhez Budapesten fogtak volna hozzá.[3] A HM, tekintettel arra, hogy ekkor Budapest még a hadműveleti záróvonalon belül esett, a kérelmet elutasította. Egyébként nem ellenezte a gondolatot.

Úgy tűnik azonban, hogy a zászlóalj mégis megszerveződött, bár nem lett integráns része az új magyar hadseregnek, hanem a Nemzeti Parasztpárt rendezőgárdájaként működött. Ez tűnik ki a NPP Intéző Bizottságának 1945. július 3-án megtartott ülésén készült feljegyzésből. Az ülésen Erdei Ferenc — akkor belügyminiszter — javasolta, hogy a zászlóaljat válasszák le a pártról. A zászlóalj védelmében Farkas Ferenc emelt szót, hangsúlyozva, hogy „ez volt az egyetlen önkéntes toborzó csoport, amely komoly emberanyagot adott a hadseregbe, ezt Vörös János több ízben szóban és írásban is hangoztatta." Elmondta, hogy „a Dózsa zászlóalj már feloszlott, de tagjai még fegyveres kíséretet adnak a népszövetkezetek szállítmányaihoz."[4] Ez a tény arra enged következtetni, hogy a NPP nem csak agitált a hadsereg mellett, hanem aktívan részt vett a toborzó munkában is.

A Nemzeti Parasztpárt azonban más módon is segített az új hadsereg megszervezésében. Ez a segítség a hadsereg szerveződő alakulatai élelmiszerellátásának megkönnyebbítésében jutott kifejezésre. Nincs nyoma annak, hogy erre központi utasítás lett volna. Tény azonban, hogy a szervezés idején — mindenekelőtt a Debrecenben szerveződő 6. gyaloghadosztály körzetében — a Nemzeti Parasztpárt falusi szervezetei is gyűjtöttek élelmiszert, amelyet aztán beszállítottak Debrecenbe, a Honvédelmi Minisztériumba. A Nemzeti Parasztpárt hajdúnánási szervezete pl. 1945. március 20-án vitt be élelmiszert, a honvédelmi miniszterhez írott levél kíséretében. A levél így hangzik:[5]

1 Országgyűlési Könyvtár (a továbbiakban — OK) Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. 1944. december 22-i ülés.
2 Szabadság, 1945. február 13. sz.
3 Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban — HL) HM Elnökségi iratok 1945. 22 394. sz.
4 MSZMP Párttörténeti Intézet Archívuma (a továbbiakban — PI Arch.) 284. fond(f). 3/III. őrzési egység (ő. e.) 423. o.
5 HL HM Általános iratok, 1945. 2832. sz.

„Miniszter Úr!

Tudjuk, hogy az újonnan felállított magyar nemzeti hadsereg az ország egyik legszükségesebb alkotórésze s annak megteremtése mindnyájunk legfontosabb érdeke, mert az biztosítja a békét, nyugalmat a megújhodó Magyarországon.

A hajdúnánási nemzeti parasztpárt elhatározta, hogy gyűjtést kezdeményez és felkereste városunk többi pártszervezeteit, hogy az új nemzeti hadsereg ellátásához országunk jelen nehéz helyzetében élelmiszer-adományokkal járuljunk hozzá. A pártok, majd az egész város lakossága megértve, hogy saját fiainkról van szó, mint a méhek a kaptárban négy napon át szakadatlanul hordták adományaikat a parasztpárt helyiségébe, aminek eredményeképpen itt vagyunk 31 szekér élelmiszerrel, mely tiszta hazafias érzelmünk biztosítéka.

Magyar adja a magyarnak, bár többet is adhatnánk, vannak akik önmaguktól vonták meg, csakhogy hozzájáruljanak.

A gyűjtésnél megható jelentek történtek és szívből fakadó kijelentések hangzottak el.

Katonáinknak átadjuk azzal, hogy ki mily kevés részt vesz belőle, az Isten adja egészségére. Nem óhajtjuk, hogy csekély adományunkat értékeljék, hassa át őket a hazafias érzés, amelyet mi is érzünk irántok és hazánk iránt.

Veletek vagyunk gondolatban, veletek vagyunk érzelemben, veletek vagyunk a jövőben vetett hitünkben.

Hajdúnánás, 1945. március hó 20-án

Murvay Mihály
a nemzeti parasztpárt elnöke"

A fentieken kívül a háború befejezéséig a NPP hadsereggel összefüggő megnyilatkozásaival alig találkozunk. Az viszont tény, hogy a párt tagjai és néhány vezetője jelentkezett a hadseregbe. Közöttük volt Gém Ferenc is, aki 1945 július végéig szolgált a hadseregben mint nevelőtiszt. A párt vezetése ekkor kérte vissza politikai munkára.

A háború befejezése után néhány hónapig a párt viszonylag keveset nyilatkozott meg a hadsereg kérdésében. Ám az elhangzott nyilatkozatok nem hagytak kétséget afelől, hogy a párt a hadsereg demokratikus szellemben való továbbfejlesztését kívánja. Ezt egyértelműen fejezte ki Kovács Imre a Kossuth Népének — a HM félhivatalos lapjának — adott nyilatkozatában, amikor többek között a következőket mondotta: „A demokrácia szeme a Nemzeti hadseregen van, ennek a hadseregnek demokratikus szellemben kell fejlődnie, erősödnie... Ízig-vérig demokratikus hadsereget akarunk, bátor katonákkal, hivatásuk magaslatán álló tisztekkel."[6]

Törekedett a párt arra is, hogy vezetői közül többen kapjanak tiszti rendfokozatot. Az Országos Központ 1945. július 1-én előterjesztéssel élt a honvédelmi miniszter felé, hogy 16 olyan személyt, akik „az Ország felszabadítását megelőző, valamint utána következő időkben, de még a mai napig is a Miniszter Úr bölcs vezetése alatt álló Honvédség demokratikus újjászervezésének munkájában vesznek részt, minden áldozatot vállalva" — tisztté léptessen elő. A 16 név között volt többek között Darvas József, Farkas Ferenc és Kovács Imre neve is.[7]

A párt sajtója időszakonként írt a hadsereg azon egységeiről, amelyek részt vettek az országot újjáépítő munkában. Külön elismeréssel szólt a tűzszerészek

6 Kossuth Népe, 1945. május 13. sz. 2. o.
7 HL HM Elnökségi iratok, 1945. 31 776. sz.

munkájáról, akik „minden pillanatban az életüket kockáztató önfeláldozással dolgoznak".[8] Elismerően nyugtázta a központi sajtó az Ideiglenes Nemzetgyűlés szeptember 5-i tanácskozásán a miniszterelnök expozéjának azt a részét, amely a hadseregben addig végbement demokratikus fejlődésről számolt be.[9]

Az Esti Szabad Szó 1945. november 7-i számában közölte a 6. hadosztály nevelőtiszti karának azt a memorandumát, amelyet a miniszterelnökhöz juttattak el, s a Honvéd Híradó, a 6. hadosztály lapja is nyilvánosságra hozott. A memorandumban a nevelőtisztek tiltakoztak az ellen a jelenség ellen, hogy egyre több volt nyugatos hivatásos tisztet vesznek vissza a hadseregbe, s ugyanakkor elbocsátják azokat a tartalékos tiszteket, akik önként jelentkeztek a fasizmus elleni harcra. Az említett cikk, előljáróban leszögezte: „A honvédségről egyre kevesebb szó esik mostanában. A háborúnak vége, nem »divat« már a honvédség dolgairól beszélni. A katonaság, az új magyar demokratikus hadsereg az egyik legfontosabb védőbástyája és pillére kell, hogy legyen ennek az országnak. Nagyon is résen kell lenni, hogy a vezetés, az irányítás megfelelő emberek kezébe kerüljön." Ezután teljes terjedelmében közölte a memorandum szövegét, majd megállapította: „...némi büszkeséggel közöljük a memorandumot, mert ebből a pár soros írásból kilátszik, hogy honvédségünkben megvan a csíra, amelyből kifejlődhet a demokratikus magyar honvédség."[10]

Az 1945-ös őszi választások után megalakult kormány programja fölötti vitában szinte minden párt érintette a hadsereg ügyét. A Nemzeti Parasztpárt részéről Kovács Imre szólalt fel, s felszólalása gyakorlatilag mintegy összefoglalója volt a párt akkori katonapolitikai elveinek. „A honvédségről szólva azt kell mondanom, hogy mindenben aláírom, amit eddig a honvédséggel kapcsolatban itt a Házban mondottak. Az ember az utcán tisztekkel találkozik, akiknek olyan a magatartásuk, az öltözködésük, hogy azt hinnénk, egy győztes hadseregnek a tisztjei. Ezek a tisztek nem akarják tudomásul venni, hogy megváltozott a világ itt Magyarországon is. Ezek a tisztek még mindig nagy távolságban élnek a nemzettől, a néptől és nem tudnak gondoskodásukkal, sem magatartásukkal közösséget vállalni a magyar dolgozókkal. Hadseregre szükség van. A béketárgyalásokon majd megszabják azt a keretet, amelyet fenntarthatunk. De ez a hadsereg néphadsereg legyen. A tisztikara is a népből származzék és a legénység se szakadjon el a nép politikai formájától, a demokráciától. Hogy mi lesz ennek a hadseregnek a szerepe — én azt hiszem inkább az újjáépítésnél legyen szerepe, inkább munkáshadsereg legyen, a munka hadserege legyen. Azért is fontos, hogy kinek a kezében van, kinek a vezetése alá kerül a hadsereg, mert jól tudjuk, nagyon fogékonyak azok az évek, amelyeket a hadseregnél tölt el a fiatalember, az az egy-két vagy három év. Ezt ki kell használni nevelésre is és jó nevelést, jó nevelőmunkát ezektől a mai tisztektől nem várhatunk. Én is voltam katona, tudom, hogy olyan fegyelmezéssel tartottak rendet a hadseregben, amely nem bajtársiasságon, együvétartozáson alapult, hanem az altisztekbe vert, nevelt kasztszellemmel volt csak biztosítható. Ezt egyszer s mindenkorra ki kell irtani a magyar hadseregből. Legénység és tisztek között ne legyen elválasztó nagy szakadék. A legénységet és a tisztikart tartsa össze az a tudat, hogy a népből származnak, a népért vannak és a demokrácia katonái."[11]

Az alapgondolat tehát világos: A magyar demokráciának néphadseregre van szüksége, amelyet a népből jött tisztek vezetnek, és a hadsereg legyen a fiatal-

8 Esti Szabad Szó, 1945. augusztus 19. 3. o.
9 Uo. 1945. szeptember 6. 2. o.
10 Uo. 1945. november 7. 2. o.
11 OK Nemzetgyűlési Napló, 1945—1949 .I—30. I. 150—151. o.

ság demokratikus nevelésének iskolája. Ezek az elvek teljes egészében megfeleltek a baloldali erők által kifejtett katonapolitikai elveknek.

A párt központi lapja, a Szabad Szó, ettől az időtől kezdve rendszeresen közölt híreket a hadsereg életéről és közölt olyan cikkeket is, amelyek a régi hadsereg népellenességéről szóltak. Az 1946. január 1-i száma például kommentár nélkül közölte a 6. hadosztály nevelőtisztjeinek nyílt levelét a nemzetgyűléshez, amelyben a hadsereg hihetetlenül rossz ellátása miatt tiltakoztak. Január 26-i száma pedig egy bővebb tudósítást közölt a műszaki hadosztály tevékenységéről „Jól dolgozik a műszaki hadosztály" címmel.

A tudósítások mellett sorra jelentek meg a lap hasábjain a párt elvi állásfoglalásai is a hadsereggel összefüggésben. A január 6-i számban például a békeszerződés előkészítése kapcsán Kovács Imre írt egy terjedelmes cikket „Nemzet, nemzeti" címmel, amelyben a hadseregről szólva így írt: „Tőlünk ne féltse senki a világ békéjét. Nem vagyunk többé fegyveres erő, s ha rajtunk múlik, nem is leszünk az."[12] Kovács Imrének ez az állásfoglalása összhangban van az előbbiekben említett országgyűlési felszólalásával, hiszen ott is arról beszélt, hogy a hadsereg elsősorban munkahadsereg legyen.

A február 12-én megjelent Szabad Szó azonban „Lássunk tisztán a hadsereg ügyében" c. belső vezércikkében alapvetően másként szól a hadseregről. Miután a cikk a régi hadsereggel összefüggésben megállapította, hogy az népellenes erő, az uralkodó osztály eszköze volt, az új hadseregről szólva elmondja, hogy „... ha jobb és demokratikusabb is ez a hadsereg, mint a régi volt — bírálni való, javítani való, gyökeresen kicserélni való lenne még benne elég... A népnek egyáltalán nem mindegy, hogy kinek a kezében van a fegyver és a fegyverrel járó hatalom. Nem mindegy, hogy a demokrácia őszinte hívei és a nép igazi fiai forgatják-e, vagy a demokrácia esküdt ellenségei, a nyugatról hazaszivárgott reakciós tisztek és a régi szellemtől elszakadni nem tudó antidemokratikus urak. Nem mindegy az sem, hogy *ki* parancsol a katonáknak és *hogyan* parancsolnak. Nem mindegy, hogy viszik-e a fiait feleslegesen, értelem nélkül katonának, vagy sem. Nem mindegy, hogy a hadsereg hogyan *gazdálkodik* azzal a pénzzel, amelyet az adózó nép verejtékéből bocsát rendelkezésére a kormányzatunk. Nem mindegy, hogy *hogyan* és miből élnek jól és járnak autón a tisztek. A magyar hadsereg ügyében a *legteljesebb nyilvánosságot* követeljük. Ragaszkodunk az *ellenőrzés és a kritika* jogához... A népnek elege volt a régi tisztikarból és elege volt a rákényszerített hallgatásból, amikor bőrére megy a játék."[13]

A cikk tehát a hadsereggel elsősorban, mint fegyveres erővel számol, s ezért követeli annak népi ellenőrzését, mert a fegyver — hatalom!

1946 tavaszán, amikor a népi baloldal ellentámadásba ment át a reakció erői ellen a társadalom további demokratikus fejlődése érdekében, a Nemzeti Parasztpárt a hadsereggel kapcsolatos kérdések közül az új tisztikar megteremtésének szükségességére koncentrált, s nem véletlenül. A Szabad Szó cikksorozatot közölt a régi hadsereg tisztikaráról, annak népellenességét, németimádatát állítva pellengérre. Május 15-i számában pedig jelentős cikket közölt „Paraszt és munkásifjakkal kell felfrissíteni a honvédség tisztikarát" címmel. Csatlakozva Zentai Vilmos honvédelmi államtitkár azon megállapításához, hogy a reakciónak sikerült befurakodnia az új honvédségbe is és ezért ott is tisztogatásra van szükség, a lap kifejti: „A honvédség ügye az egész magyar demokrácia ügye, s ezt felismerték a demokratikus pártok is. Minden pártnak van honvédségi csoportja. A *Nemzeti Parasztpárt* már a felszabadulás óta harcolt az új demok-

12 Szabad Szó, 1946. január 6. sz. 1. o.
13 Uo. 1946. február 12. sz. 3. o.

ratikus néphadseregért... a párt honvédségi csoportja a két munkáspárttal a legteljesebb egyetértésben, éber szemmel őrködik, hogy az új magyar hadsereg a jövőben őre és támasza legyen a demokratikus államnak. Új szemlélettel és új szellemiséggel telített honvédséget kell megteremteni... Az új honvéd tisztikart paraszt és munkásszármazású fiatalokkal kell felfrissíteni... A Nemzeti Parasztpárt emberei éppúgy benn vannak a vezérkarban, mint ahogyan megtalálhatók a nevelői élgárdában is."[14]

Az új tisztikar kialakításának gondolata szőtte át Darvas Józsefnek a Honvéd-tiszti Szabadegyetemen „Népi társadalom, népi műveltség" címmel megtartott előadását is, amely 1946. május 25-én hangzott el. Darvas elmondta többek között, hogy „Helyünk és szerepünk csak akkor lesz a világban, ha sajátos magyar műveltséget alakítunk ki..." Kijelentette, hogy ebben az új magyar műveltségért folytatott harcban a honvédségre is számítani kell. „A katonaság az iskola után a legnagyobb közösségi élményt nyújtja a *fiataloknak* — mondotta. — Éppen ezért a honvédség a legkomolyabb nevelőintézmény lehet, s nagy szolgálatot tehet népünk társadalmi öntudatának fejlesztésében. Természetesen nem a régi honvédség, nem a régi tisztikar. Olyan tiszteket akarunk, akik ezt a problémát *átérzik és átélik*, s nemcsak a szolgálati szabályzat előírásainak engedelmeskednek, amikor demokratikus nevelést igyekeznek adni a honvédségnek. Át kell alakítani a tiszti nevelést, *paraszt- és munkásfiatalokból kell kialakítani új tiszti gárdát*. A dzsentri úriemberségnek még a nyomait is el kell tüntetni. Mi nem katonatiszti kasztot akarunk, hanem értelmiségi embereket, akiknek munkáját éppúgy megbecsüljük, mint a nevelőét, a papét és az íróét."[15]

Ugyanez a gondolat vetődik fel a Szabad Szóban akkor is, amikor a B-lista végrehajtása során a tisztikar létszámának csökkentésére is sor került. A lap leszögezte: „Igen fontos, hogy tényleges szolgálatban csak demokratikus gondolkodású és szociális érzésű népszerető tisztek és tiszthelyettesek legyenek."[16]

Ezek mellett az állásfoglalások mellett a központi lap a továbbiakban is közölt cikkeket a hadsereg részvételéről az újjáépítésben, ugyanakkor elmarasztalólag írt az olyan jelenségekről, mint a hadsereg gyenge ellátása, vagy a tisztikar egyes tagjainak gazdasági manipulációi.

1946 második felétől egyre többször esik szó a hadsereg ügyéről a Nemzeti Parasztpárt legfelső vezető testületeinek ülésein is. Ennek magyarázata két dologban keresendő. Az egyik az, hogy a koalíciós partnerek — a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt is — ekkorra döbbentek rá, hogy a Kommunista Párt jelentős pozíciókat tart kézben a honvédségen belül, s a béketárgyalások előkészítése is felkeltette érdeklődésüket a hadsereg iránt. Ők is igyekeznek meglevő pozíciókat megerősíteni és újakat szerezni. Ez a tevékenység jelzés az NPP felé is. A másik dolog az, hogy a Kisgazdapárt jobboldala által teremtett belpolitikai válság, amely a Baloldali Blokk márciusi fellépésének eredményét volt hivatva csökkenteni, közelről érintette a Nemzeti Parasztpártot is, mivel a válság egyik részeként jelentkezett a Kultuszminisztérium vezetésének ügye is. A minisztérium vezetője ekkor Kereszturi Dezső volt, akinek tevékenységével sem saját pártja, a NPP, sem a koalíció többi pártja nem volt elégedett. A Nemzeti Parasztpártnak volt ugyan más jelöltje — Darvas József —, de őt viszont, mivel evangélikus vallású volt, a miniszterelnök Nagy Ferenc a klérussal szemben nem merte vállalni. Tartózkodtak ettől a megoldástól a koalíció többi pártjai is. Így merült fel az a gondolat, hogy a Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt cseréljen minisztériumot, nevezetesen a Kisgazdapárt kapná meg a Kul-

14 Uo. 1946. május 15. sz. 4. o.
15 Uo. 1946. május 26. sz. 6. o.
16 Uo. 1946. június 27. sz. 3. o.

tuszminisztériumot a NPP pedig átvenné a Honvédelmi Minisztérium vezetését.[17]

A NPP Politikai Bizottságának 1946. december 27-i ülése ezt a lehetőséget kategorikusan elvetette. Szóba került ez az ügy az MKP és a NPP vezetőinek konzultatív tanácskozásán is, amelyről Veres Péter január 7-én számolt be a NPP Politikai Bizottságának. Veres Péter elmondta, hogy mivel itt csak vagy oroszbarát, vagy fasisztoid hadsereg, illetve tisztikar alakulna ki, „Ezért én Rákosiékkal való tárgyalásunkat azzal fejeztem be, hogy ezt az ajánlatot nem fogadjuk el."[18]

Mivel a válság továbbra is megoldatlan maradt és veszélyeztette a belső kormányzati munkát, az ügy megoldása érdekében belefolyt a tárgyalásokba a Szövetséges Ellenőrző Bizottság is. Veres Péter a Politikai Bizottság 1947. január 10-i ülésén[19] arról tájékoztatta a testületet, hogy Szviridov altábornagy, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökhelyettese, magához hívatta és érdeklődött a Kultuszminisztérium felől. Veres tájékoztatója szerint Szviridov is a tárcacserét látta a megoldás lehetőségének. Miután a békeszerződést megkötik, „Magyarország visszakapja hadseregszervező szabadságát" és az a véleménye, „nincs máshol garancia arra nézve, hogy a hadseregszervezés komoly baloldali kézben lesz, mint a parasztpártban..." Veres szólt arról is: Szviridovnak jelezte, hogy a HM tárca elfogadásával kapcsolatban feltételei vannak, de azokat az ülésen nem részletezte.

Az a gondolat, hogy a NPP tárgyalhat a HM tárca átvételéről — még ha feltételekkel is — Kovács Imrét módfelett felbosszantotta. „A múltkor még közröhej fogadta a honvédelmi tárcát — mondotta Kovács Imre. — Most meg úgy kapunk utána, mintha ez lenne a legjobb, ami az egész paraszti válságot megoldja. Vegyék tudomásul, hogy Bartha miniszter két hét óta nem mehet be a minisztériumába. Valljuk be, mindnyájan, hogy ha van is fantázia a honvédelmi tárcával kapcsolatban, nekünk nincs... Mit is jelent a honvédelmi miniszterség? Kiépíteni egy olyan önálló hadsereget, amely különálló is, nincs beépítve a szovjet hadseregbe, de amellett szorosan kapcsolódik a Vörös Hadsereg vonalához. Ki kell építeni a külföldi kapcsolatokat, attasékat kiküldeni, a hírszolgálatot megszervezni, a kémhálózatot kiépíteni, a kémelhárítást megszervezni stb. Nekünk erre emberünk nincs és ott megint csak a Pálffyak uralkodnának."[20] Vele szemben viszont Erdei Ferenc úgy foglalt állást, hogy „Szerintünk nem találunk jobbat, mint a hadügyi tárcát".[21]

Az ülésen elhangzottakból két dolog világosan kitűnik. Egyrészt az, hogy az NPP-nek a munkáspártokhoz közel álló vezetői az ügy érdekében, ha feltételekkel is, de készek voltak a kompromisszumra. Másrészt látható az is, hogy Kovács Imre a kommunisták burkolt támadásával — a Pálffy György tevékenységére való utalásról van szó — eltávolodik az előbbi vonaltól.

A vitában döntés ekkor nem született. A köztársaságellenes összeesküvés leleplezése pedig egyelőre levette az ügyet a napirendről. Ám a márciusi pártközi értekezleten a tárcacsere ismételten napirendre került. A Kisgazdapárt ragaszkodott eredeti elképzeléséhez, a Nemzeti Parasztpárt azonban hallani sem akart a dologról. Végül is olyan kompromisszumos megoldás született, hogy a Kultuszminisztérium helyett a NPP az Építésügyi Minisztériumot kapta meg és annak élére Veres Péter került, a Honvédelmi Minisztérium vezetését pedig Dinnyés Lajos vette át.

17 PI Arch. 284. f. 13/I. ő. e. 110. o.
18 Uo. 166. o.
19 Uo. 170. o.
20 Uo.
21 Uo. 171. o.

Még az előbbiekben említett események előtt, 1946 novemberében, a Nemzeti Parasztpárt tisztújító közgyűlésre hívta össze a párt honvédelmi csoportját. A választás során ismét dr. Bognár őrnagyot választották a csoport elnökévé, alelnök Málnási-Csizmadia Lajos százados, titkára pedig Jovilán Gusztáv százados lett. Az újjáválasztás után Bognár őrnagy előadást tartott „A demokratikus tisztikar szerepe az új honvédségben" címmel.[22]

A Nemzeti Parasztpárt honvédségi csoportjának konkrét tevékenységéről adatok ez ideig nem állnak rendelkezésünkre. Egy dolog azonban világos. Ettől az időtől kezdve a Nemzeti Parasztpárt katonapolitikai megnyilatkozásai sokkal világosabbak, egyértelműbbek lettek és szinte minden kérdésben a baloldal álláspontját juttatták kifejezésre. Ez mutatkozik meg a párt vezetőinek a hadseregen belül tartott előadásai tartalmában, de az országgyűlésben elhangzott felszólalásokban is. Veres Péter például a honvédtiszti és tiszthelyettesi tanfolyamon tartott előadásában egyértelműen leszögezte, hogy „a hadseregnek a dolgozók osztályát kell védelmeznie".[23] A honvédségi tárca költségvetési vitájában pedig Nánási László képviselő hangsúlyozta: „Nem a nemesi seregek, hanem Rákóczi, Thököly kuruc seregei, az 1848-as honvédek és 1919 vörös hadserege voltak azok a hadseregek, amelyeket a magyar nép hadseregeinek nevezhetünk. Honvédségünket magyar néphadsereggé kell tennünk tisztikarában és legénységében egyaránt... A paraszt és munkásfiatalokból kell új tisztikart nevelnünk."[24]

Miután Párizsban 1947 februárjában aláírták a békeszerződést, s ebben meghatározták a magyar hadsereg létszámát is, világossá vált, hogy a kormányzat élni fog a hadseregfejlesztés lehetőségével. A Szabad Szó ezekkel a tervekkel kapcsolatban olyan álláspontra helyezkedett, hogy „A magyar demokrácia nem mondhat le arról az elsőrangú nemzetnevelői hatásról, amit a férfilakosságra a katonai szolgálat gyakorol. A fegyelem, a rendszeretet, kötelességtudás és a helyes közösségi szellem fejlesztésén kívül a fegyveres erő hivatott a demokrácia egységes, meggyőződéses, áldozatokra hajlandó táborának nevelésére... Hogy a honvédség megteremthesse a néphadsereg előfeltételét, az új hivatásos és tartalékos tiszti és tiszthelyettesi keretet a modern fegyverek kezelésére és az új harceljárásokra ki kell oktatni."[25]

Ezek a gondolatok fogalmazódtak meg a Nemzeti Parasztpárt 1947 májusában meghirdetett programjában is. Eddig ilyen jellegű pártdokumentum nem foglalkozott közvetlenül a hadsereg kérdésével. A májusi program ebben a kérdésben is egyértelműséget teremtett, amikor így fogalmazott: „Erősíteni kell a demokrácia önvédelmi szerveit... Honvédségünket igaz néphadsereggé kell tenni. Ki kell belőle taszítani az úri kasztszellem minden hagyatékát. Mind a rendőrség, mind a honvédség tisztikarában a nép legöntudatosabb fiai kapjanak helyet... Ne lehessen még egyszer az, ami a régi honvédségnél volt, hogy a paraszt gyereke csak ágyútölteléknek, legfeljebb paraszt- és munkásfiatalokat sanyargató altisztnek kellett, vagy karhatalmi zászlóaljnak, osztálysorsosai ellen. Azt akarjuk, hogy a nép végre egyszer önmagát védje, a maga önvédelmi szervezeteivel."[26]

A már a pártprogram megjelenéséig is körvonalazott, de most már a hivatalos dokumentumokban is megfogalmazott demokratikus néphadsereg fejlesztésének munkálataihoz az 1947 augusztusában megtartott országgyűlési választások eredményei adtak megfelelő alapot.

22 Szabad Szó, 1946. november 7. sz. 2. o.
23 Uo. 1946. december 14. sz. 2. o.
24 OK Nemzetgyűlési Napló, 1945—1947. 89—101. V. 146—150. o.
25 Szabad Szó, 1947. április 25. sz. 4. o.
26 *Balogh Sándor—Izsák Lajos:* Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944—1948). Budapest, 1977. 316. o.

Az 1947. augusztusi választások után — a koalíciós pártok megegyezése alapján — a honvédelmi tárca vezetését a Nemzeti Parasztpárt elnöke, Veres Péter vette át, aki Dinnyés Lajost, a Kisgazdapárt egyik vezetőjét, a miniszterelnököt követte ezen a poszton.

Az előbbiekben már szóltunk arról, hogy a Nemzeti Parasztpárt 1946 végén, 1947 elején mennyire idegenkedett a HM tárca átvételétől. A választások után sem egyszerűen állt rá a dologra. Ismeretes, hogy a szeptemberi hónap a koalíciós pártok közös megbeszéléseivel, a miniszteri tárcák — azaz a hatalomból való részesedés — elosztásáról folytatott vitával telt el. A szeptember 24-i ülésre a helyzet többé-kevésbé tisztázódott, csupán két minisztérium, a Honvédelmi és az Építésügyi birtoklása fölött nem döntöttek. Tekintettel arra, hogy az eddigi osztozkodás során a NPP még nem kapott tárcát, s az előző döntések alapján — a választási eredményeket figyelembe véve — a párt két tárcára tarthatott igényt, szinte logikusan következett, hogy a még gazda nélküli minisztériumokat a NPP kapja meg.

A szeptember 20-i ülésen[27] lezajlott vitában a NPP küldöttsége mereven elzárkózott ettől a javaslattól. A legfőbb kifogás az volt, hogy a HM élére a NPP nem tud embert állítani, mert nincs olyan politikusa, aki a katonai dolgokhoz is értene. Hiába bizonygatta Gerő Ernő, hogy a honvédelmi tárcához nem kell katona, hanem — mint minden minisztérium élére — „okos ember, organizátor kell". Nem vitte dűlőre a kérdést Rákosinak az a kissé humoros érve sem, hogy „tipikusan ez az a párt, amely egy békebeli demokratikus hadsereg felépítésére hivatott. Nincs benne militarista elkapatottság..." Persze ezután rögtön elismerte, hogy „Természetesen, az lenne az ideális, ha a parasztpártnak lenne jó politikusa, aki véletlenül ugyanakkor jó katonai szakértő is". A Nemzeti Parasztpárt azonban ellenállt. Veres Péter ismételten kijelentette: „Nem fogadhatjuk el a honvédelmi tárcát, mert nem tudunk rá embert adni..." Ugyanakkor felvetette, hogy a NPP kapja meg a külügyi, vagy a népjóléti tárcát, amelyekre már döntés született, hogy azokat az MKP kapja meg. Az utóbbival kapcsolatban Veres Péter még azt az érvet is felhozta, hogy a HM tárca nyugodtan lehet az MKP kezében, mert „Ami kevés katonaság van, az úgyis kommunista". A kommunisták képviselői elvetették Veres Péter javaslatát.

A Nemzeti Parasztpárt elutasító magatartása a HM tárcát illetően mindenekelőtt abból fakadt, hogy azt az adott helyzetben egyetlen párt sem tekintette olyan súlyú, tekintélyű minisztériumnak mint a többit. (Ez a felfogás a hadsereg akkori létszámviszonyaiból következett.) A Nemzeti Parasztpárt pedig olyan minisztériumot szeretett volna megkapni, amelynek nagyobb súlya volt, s amelynek élén a párt vezetője, szerintük, kellőképpen reprezentálhatta volna a pártot. A minisztériumok elosztása fölötti vitából kiderül, hogy a Nemzeti Parasztpárt vezetősége a párt vezetőjét kívánta valamilyen elismertebb állami posztra állítani. A helyzet ugyanis az volt, hogy a Kisgazdapárt adta — több más minisztérium mellett — a miniszterelnököt, a Kommunista és a Szociáldemokrata Párté lett a két miniszterelnök-helyettesi poszt és ugyancsak több jelentősebb minisztérium. A pártközi értekezlet meghallgatta az egyes funkciókra való személyi jelölést is, és ebből már látható volt, hogy a koalíció többi pártjainak vezetői magas posztokat fognak betölteni a végrehajtó hatalomban. A Nemzeti Parasztpárt azt nehezményezte, hogy számára az ilyen lehetőség nem adatik meg. Ezért harcolt egy olyan minisztériumért, amelynek a tömegek szemében is magasabb ázsiója volt. A koalíció tekintélye érdekében a többi pártok is ragaszkodtak ahhoz, hogy Veres Péter tagja legyen a kormánynak.

27 PI Arch. 284. f. 9/II. ő. e. 224—237. o.

Szeptember 20-án a további vita során Rákosi arra helyezte a súlyt, hogy meggyőzze a NPP vezetését: ha a honvédelmi tárca most még talán nem is, de néhány év múlva bizonyára nagyobb tekintélyre tesz szert. Érvelése így hangzott: „Egy demokratikus országban a nép átnevelésében igen nagy szerepe van a Honvédelmi Minisztériumnak. Mindenki tudja, hogy ha az ország megerősödik, akkor nem 15 000 katonát fog tartani, hanem többet, szóval fejlődőképes minisztérium. Azon kívül nemcsak a mostani szeptemberi pénzügyi helyzetet kell nézni, hanem esztendőkre kell előre látni. Ez nagyon szép pont, különösen olyan pártnak, amely elsősorban a dolgozó parasztságra támaszkodik. Magyarországon kívül szerte Európában mindenütt nagy meglepetéssel hallanák, hogy a honvédelmi tárca csak olyan mellékes valami." Az érvek nem hatottak, az aznapi vita eredménytelenül zárult.

A pártközi értekezlet szeptember 24-i ülésén[28] a kérdés újra napirendre került. A Nemzeti Parasztpárt egyik vezetője, Farkas Ferenc bejelentette, hogy a párt elfogadja a számára egyetlen lehetőséget, hogy az építésügyi és honvédelmi tárca élére állítson embereket. Közölte, hogy a párt jelöltje az Építésügyi Minisztérium élére Darvas József, a honvédelmire pedig Nánási László. Az utóbbival kapcsolatban magyarázatként hozzátette: „Méltóztassék honorálni azt, hogy pártvezérünk nem fogadhat el olyan jelentéktelen tárcát, mint a honvédelmi minisztérium..." Végül is mégsem Nánási László, hanem Veres Péter vette át a Honvédelmi Minisztérium vezetését. Hogy közben mi történt? A pártközi értekezlet anyagában ennek nincs nyoma. Veres Péter pedig önéletrajzszerű írásában csak a következőket írta: „Végül is, mert csakugyan nincs más megoldás, elvállaltam: egye fene, az én becsületem (amelyet persze másokhoz hasonlóan, ha önmagunkról van szó, én is túlbecsültem) talán még ezt a furcsaságot is kibírja. Koalíciós szükségszerűség. Más országokban is előfordul, hogy civil ember a honvédelmi miniszter (az Egyesült Államokban mindig), hát én is elviselem, amíg szükség van rám, aztán majd lesz megint valahogy."[29]

Már 1947 elején Dinnyés Lajosnak a honvédelmi miniszteri posztra történt kinevezése is a baloldal bizonyos fokú előretörését jelentette a honvédelem területén, Veres Péter személye pedig lényegében befejezte ezt a folyamatot. Jóllehet eladdig ritka jelenség volt a magyar kabinetben polgári politikus a honvédelmi tárca élén, ám az a tény, hogy a hadsereg még ebben az időszakban is inkább politikai kérdés volt, mintsem katonai, indokolta a koalíciós partnerek döntését. Egyébként erre az időre a vezető katonai posztok közül a legjelentősebbeket a baloldal, a Kommunista Párt tagjai birtokolták. A hadsereg felső vezetésében ekkor már ott van Pálffy György, Sólyom László Illy Gusztáv, Révay Kálmán és más tábornokok, és jelentős számban a baloldal emberei foglalták el a csapatok parancsnoki helyeit is. Mindebből következett, hogy a honvédelmi miniszternek elsősorban a népi baloldal katonapolitikája elveit kellett képviselnie és megvalósítania a minisztérium élén. Ez következett a választási eredményekből is.

A Nemzeti Parasztpárt 1945 óta követett katonapolitikai elvei, amelyekről az előzőekben szóltunk, teljes egészében megfeleltek a munkáspártok által követett irányvonalnak, sőt bizonyos vonatkozásban közelebb álltak a kommunisták nézeteihez és gyakorlatához. Ebből következett, hogy a Nemzeti Parasztpárt — és személyesen Veres Péter is — a honvédelmi tárca birtokában a legkövetkezetesebben igyekezett a hadsereg demokratikus továbbfejlesztése érdekében dolgozni.

A baloldal katonapolitikai koncepciója világosan megfogalmazódott Veres

28 Uo.
29 *Veres Péter:* Őszi változatok. Budapest, é. n. 169—185. o.

Péternek a HM vezetése átvételekor elmondott beszédében. Többek között a következőket mondotta: „Magyarországon ma a nép a szuvernitás, a legfőbb hatalom birtokosa. A hadseregnek is a népet kell szolgálnia. A szervezetbe tartozó embereknek egész testükkel, lelkükkel és minden hűségükkel kell a dolgozó magyar nép előrehaladásán munkálkodni." Szólt arról is, hogy a hadseregben nemhogy tiltani, de fokozni kell a politikai nevelőmunkát. „Minden katonának kell, hogy politikai meggyőződése legyen — mondotta. — Nem tudjuk felépíteni és szilárd alapokra helyezni a magyar demokráciát, amíg a honvédség nem áll szilárdan és biztosan a demokrácia mellé."[30]

A hadsereg elkötelezettségének erősítése a népi demokrácia mellett a Nemzeti Parasztpárt további katonapolitikai tevékenységének egyik sarkalatos kérdése volt. Erről szólt újólag Veres Péter is, aki 1947 végén több dunántúli helyőrségben tett látogatást. Az egyik helyen tartott beszédében pl. kijelentette: „Minden magyar katonának, akinek mi fegyvert adunk, a néphez tartozónak, demokratikus meggyőződésűnek kell lennie."[31] 1948 elején lengyel újságíróknak adott nyilatkozatában a honvédelmi miniszter elmondta, hogy „... a magyar nép évszázadokon keresztül nem tekintette magáénak a Habsburgok dinasztikus hadseregét, így a népben komoly idegenkedés él még mindig a katonai szolgálattal szemben. Az új hadsereg kiépítése tehát forradalmi feladat."[32]

Hasonló szellemben nyilatkoztak meg a párt más vezetői is. Az Országgyűlés 1948 február végén tárgyalta a honvédségi költségvetést. Erre az időszakra már világossá vált az is, hogy a párizsi békeszerződés milyen létszámú hadsereg szervezését engedélyezi Magyarországnak. Így a szónokok már nemcsak a költségvetés összegéhez és elosztásához szóltak hozzá, hanem véleményt nyilvánítottak a hadseregfejlesztési elképzelésekről is. A vitában a Nemzeti Parasztpárt vezérszónoka Székely Béla volt, aki a fenti kérdések kapcsán többek között kijelentette: „A magyar demokrácia békét akar, mert ez népünk érdeke. Amíg azonban a világban vannak és működnek a háborúra uszító és a békét veszélyeztető imperialista erők is, népünk elemi létérdeke azt követeli tőlünk, hogy békénk, biztonságunk érdekében minél előbb teremtsük meg az új honvédséget, a jól képzett és erős népi hadseregünket."[33]

A Nemzeti Parasztpárt részéről a másik hozzászóló, Gosztonyi János, miután elismerőleg szólt a hadsereg addigi tevékenységéről, a következőket mondotta: „Mindazok, akik az országon belül hadseregünk fejlesztése ellen beszélnek, ténylegesen nép- és nemzetellenes politikát folytatnak, mert nyilvánvaló, hogy a dolgozó magyar nép, a parasztság és a munkásság is csak abban az esetben tud nyugodtan dolgozni és többet termelni, ha érzi azt, hogy mögötte van egy erős, jól felfegyverzett és jól kiképzett hadsereg, amely az ő békéjét és nyugalmát biztosítja. A mi pártunknak, a nemzeti parasztpártnak az az álláspontja, hogy igenis erős hadseregre van szükségünk, amely azonban már a mi hadseregünk, tehát a nép hadserege lesz."[34]

1948. április 4-én nyílt meg a Nemzeti Parasztpárt VI. Országos Pártgyűlése, amely a következő időszak főbb tennivalóival foglalkozott. Ennek részeként szó került a hadsereg továbbfejlesztése érdekében végzendő munkáról is. A főtitkári beszámoló, amelyet Erdei Ferenc tartott, a hadseregről szólva elmondta: „Nemzeti becsületünk kivívásához és nemzetközi helyzetünk megszilárdításához az is hozzátartozik, hogy a magyar demokráciának legyen olyan hadserege, amely valóban a népé, és amely minden körülmények között megbízható fegy-

30 Szabad Szó, 1947. szeptember 29. sz. 1. o.
31 Uo. 1947. október 11. sz. 3. o.
32 Uo. 1948. február 1. sz. 5. o.
33 OK Országgyűlési Napló, 1947—1951. II. k. 24—25. o.
34 Uo.

veres ereje a nép társadalmi haladásának, nemzeti függetlenségének minden kapitalista-imperialista támadással szemben. A magyar demokrácia ezen a területen is megtette a kezdő lépéseit. Megvetettük a magyar néphadsereg alapjait és az elmúlt évben megnyitottuk azt a Kossuth Akadémiát, amely 600 paraszt és munkásifjúval elindította a Magyar Néphadsereg tisztképzését."[35]

Részletesen szólt e kérdésről Veres Péter is, elnöki beszámolójában. Ebben már nem csupán az egyik párt felelőssége érződik a hadsereg kérdése iránt. hanem egy olyan párt felelősségével szól, amely a honvédelmi tárca birtokosa is. „Szintén folyamatban levő munka a demokratikus néphadsereg kiépítése — hangzik az elnöki beszámoló. — Rövid néhány hónap alatt hatalmas munka kezdődött. A vezérkari főiskola, a tisztképző Kossuth Akadémia és a jól kiépült határőrség ebben a tönkretett országban, amelynek katonai vezető rétege még a polgári vezető rétegnél is bűnösebb és fasisztább volt, és amely majdnem teljes egészében a németekkel való bensőséges cimboraság bűnében leledzett, már nagy eredmény. Ezt az egészet néhány lelkes, régi demokratikus tiszt és az ellenállásban részt vevő partizánok építették, néha a reakciós felső vezetés ellenére. Már paraszt- és munkásfiatalok százai tanulnak a tanfolyamainkon, hogy belőlük új, népi katonai vezetők nevelődjenek. Tudom, hogy a parasztok, még baloldali demokrata, vagy akár forradalmi parasztok is, bizalmatlanul tekintenek minden hadseregre, tehát a mi néphadseregünkre is. Megnyugtathatom az aggodalmaskodókat, itt olyan hadsereg épül, amilyen magyar földön még sose volt, olyan hadsereg épül, hogy akik ebben szolgálnak, nem fogják sajnálni, hogy az ördögnek adtak egy-két esztendőt, hanem azok fogják sajnálni, akik nem szolgáltak ebben a hadseregben, hogy hiányzik az életükből a katonai bajtársi közösség emberformáló, egész életre szóló élménye. És megnyugtathatom az aggodalmaskodókat: mi békét akarunk, de amíg más országoknak hadseregük, nagy és erős hadseregük van, szabad és független nemzethez méltóan nekünk is hadseregünknek kell lennie. Az ország és a nemzet sorsa a mi kezünkben van, miénk a felelősség, a fegyvernek hát jó, megbízható kezekben kell lennie. És a fegyver csak igaz, demokratikus parasztok és munkások kezében van jó helyen, akik ha kell, meg akarják és meg tudják védeni a földet és a szabad hazát."[36]

Június hónapban megtörtént a két munkáspárt marxista—leninista alapokon való egyesülése, létrejött a Magyar Dolgozók Pártja. Az új párt programjában megfelelő helyet foglalt el az MDP katonapolitikájának megfogalmazása. A program ugyancsak a demokratikus néphadsereg kiépítését, korszerű technikával való felszerelését, az új tisztikar kiépítését és a politikai nevelőmunka kiterjesztését szorgalmazta. Amint az az előbbiekben látható volt, ezek az elvek elfogadottak voltak a Nemzeti Parasztpárt katonapolitikájában is.

Azt természetes dolognak kell tekinteni, hogy miután a honvédelmi tárca a Nemzeti Parasztpárt kezébe került, a központi sajtó megkülönböztetett figyelmet fordított a hadseregről, illetve a honvédelmi miniszter tevékenységéről szóló közléseknek. A Szabad Szó áprilisi számai terjedelmes riportokban számoltak be az 1948-as honvédzászlóknak a Szovjetunió által történt visszaadásáról, miközben méltatták az új tisztképző intézet, a Kossuth Akadémia munkás-paraszt hallgatóinak nagyszerű katonai fellépését. (A Kossuth Akadémia hallgatói vették át ugyanis a zászlókat a szovjet katonai küldöttségtől). Május hónapban arról az ünnepségsorozatról számolt be a lap, amelynek során a határvadász zászlóaljak a dolgozók által adományozott csapatzászlókat vették át. Ismét terjedelmes tudósításokat közölt azokról a nagygyűlésekről, amelyeket

35 PI Arch. 284. f. 6. ö. e. II. k. 106. o.
36 Uo. Nyomtatott szöveg, 45. o.

az MDP Budapest nagyobb üzemeiben szervezett azzal a céllal, hogy a magyar ifjúságot a Kossuth Akadémiára való jelentkezésre mozgósítsa.

Szeptember első felében rendezté meg a párt- és állami vezetés az úgynevezett honvédnapokat, amelyeket az 1848-as honvédség centenáriuma alkalmából szerveztek. Az ünnepség „Százéves a honvédség" jelszó alatt került megrendezésre. A Szabad Szó „Köszöntjük honvédségünket!" c. cikkében méltatta a honvédhét jelentőségét és többek között a következőket írta: „Az új honvédség legénysége és tisztikara, legfelsőbb vezetői egyaránt a dolgozó nép soraiból kerültek ki. Egyetlen célja van: a dolgozó népért munkálkodni, küzdeni."[37]

Szeptember 10-én a Honvédelmi Minisztérium vezetését az MDP főtitkárhelyettese, Farkas Mihály vette át Veres Pétertől. Veres Péter az országos vezetőség szeptember 8-i ülésén jelentette be, hogy lemond a honvédelmi minisztérium vezetéséről. „Az indoklás egyszerű — mondotta a párt vezetője. — A hatalomért való felelősség és a rendszer megvédése belpolitikailag és külpolitikailag az ország legnagyobb pártjának a feladata. Ezért elérkezettnek látja az MDP az időt arra, hogy átvegye a Honvédelmi Minisztériumot. A legőszintébb akkor vagyok, amikor azt mondom, hogy ennek én örülök a legjobban."[38]

Veres Péter távozása a HM éléről nem jelentette azt, hogy a Nemzeti Parasztpárt hátat fordított volna a hadseregnek. Ezt már az 1948. szeptember 14-én kiadott országos vezetőségi határozatban is látni lehetett,[39] ahol a hadsereggel külön rész foglalkozott és úgy foglalt állást, hogy „Népi államhatalmunk erősítése érdekében kimagasló feladata a magyar demokráciának: *a magyar néphadsereg fejlesztése.* Ennek szolgálatában pártfeladatunknak tartjuk néphadseregünk tekintélyét és becsületét minden módon növelni és a demokrácia katonai szolgálatát a dolgozó parasztság ügyévé is tenni."[40] Ezt a feladatot az NPP nemcsak szavakban vallotta, hanem azzal is, hogy még az évben — és a párt létezéséig azután is — sok tagját, több vezetőjét küldte hadseregbeni munkára, akikből az évek során néphadseregünk magas rangú és beosztású tisztjei, tábornokai lettek.

Végezetül még egy olyan kérdésről kell szólnunk, amely abban az időben — 1948 nyarán — a hadseregben meglehetősen nagy értetlenséget váltott ki, majd a Rajk-féle koncepciós per kapcsán imperialista ügynöki tevékenységként aposztrofálták, s napjainkig is foglalkoztatja a történelem iránt érdeklődőket és az azzal foglalkozó szakembereket is. Ez a kérdés pedig a pártszervezeteknek a hadseregben való feloszlatására kiadott intézkedés 1948 júliusában.

A Honvédségi Közlöny 1948. július 7-i száma közölte a honvédelmi miniszter egyik rendeletét, amely szerint „... a honvédség tagjai honvédségi pártszervezeteket nem alkothatnak, egyes pártok úgynevezett honvédségi pártnapjain részt nem vehetnek."[41] A rendelkezést Veres Péter honvédelmi miniszter írta alá.

Ebben az esetben azonban valójában csak az aláírás származott Veres Pétertől. Az ezzel kapcsolatos javaslatot a Magyar Kommunista Párt Katonai Bizottsága dolgozta ki 1947 végén abból a meggondolásból kiindulva, hogy miután az MKP-nak döntő befolyása van a hadseregre, a pártszervezetek tevékenysége akadályozza a további fejlődést. Javaslatukat Farkas Mihály, a Katonai Bizottság elnöke, az MKP Politikai Bizottsága elé vitte, amely több más intézkedéssel együtt — amelyek a hadseregbeni politikai nevelés megjavítását lettek volna hivatva szolgálni — a javaslattal egyetértett. Ez az egyetértés megmaradt

37 Szabad Szó, 1948. szeptember 11. sz. 2. o.
38 PI Arch. 284. f. 14. ő. e. I. k. 130. o.
39 A határozat a párt politikai feladatairól és őszi-téli munkaprogramjáról szólt.
40 PI Arch. 284. f. 14. ő. e. I. k. 139. o.
41 Honvédségi Közlöny, 1948. június 7. sz.

a két munkáspárt egyesülése utáni időszakban is. Így került sor a fentebb idézett rendelet kiadására.

A Nemzeti Parasztpárt konkrét katonapolitikai elképzelései meglehetősen nehezen alakultak ki a felszabadulás után. Az azonban tény, hogy a hadsereggel kapcsolatos megnyilatkozásai egybeestek a munkáspártoknak és a haladás más erőinek a hadsereggel összefüggő politikai nézeteivel és gyakorlatával. Ez csak megerősödött azokban a hivatalos dokumentumokban, amelyek a hadsereg és a Nemzeti Parasztpárt kapcsolatáról is szóltak. Veres Péter tevékenysége a Honvédelmi Minisztérium élén pedig egyértelműen a baloldal katonapolitikájának végrehajtását szolgálta. A párt utolsó megnyilatkozásai a hadseregről pedig teljes egészében egybeestek az MDP által kidolgozott katonapolitikai elvekkel. Zárógondolatként idézzük ezzel összefüggésben Veres Péter egyik 1948 júniusi beszédét, amelyet Dorogon, az önálló lövészzászlóaljak újoncainak fogadalomtételén mondott: „A magyar nép békét akar, de békét akarnak valamennyi nép dolgozói is. Éppen ezért *a már felszabadult, békét akaró nemzetekre hárul az a feladat, hogy a békét megőrizzék.* Mivel a béke ellen törőknek hadseregük van, a béke védelmezőinek is hadsereggel kell rendelkezniök, *olyan hadsereggel, amely hű a néphez és amely minden körülmények között meg tudja őrizni népe szabadságát és nemzeti függetlenségét.* Ezért kell nekünk magyaroknak is megteremtenünk az igazi néphadsereget."[42]

42 Szabad Szó, 1948. június 1. sz. 5. o.

FORRÁSPUBLIKÁCIÓK

BENDA KÁLMÁN

GIOVANNI MARCO ISOLANO GRÓF EZREDES FELJEGYZÉSEI A MAGYARORSZÁGI TÖRÖK HÁBORÚRÓL 1594—1602

Az alábbiakban közlésre kerülő följegyzések az 1593-ban indult magyarországi török háború (a kortársak hosszú háborúnak nevezték, a történetírás tizenötéves háború néven tartja számon) kilenc esztendejével foglalkoznak. Szerzőjük 1594-ben veszi fel a hadiesemények fonalát, Nógrád vára visszavételével, és 1602 végéig, a Székesfehérvár elvesztését követő eseményekig viszi. A nyolc év történetéből kizárólag a katonai vonatkozások érdeklik: csatákról, várostromokról, hadjáratokról szól. Elbeszélése nem egyenletes, van amiről szűkszavúan számol be, van amit részletesen ismertet, de a hadieseményeket sohasem önmagukban nézi, hanem mindig megrajzolja a politikai hátteret is. Nem egyes csaták vagy hadjáratok leírását adja, hanem a magyarországi török háború összefoglaló áttekintését, a dunántúli vagy felvidéki eseményeket csakúgy, mint azt, ami Erdélyben, vagy a szomszédos Havasalföldén és Moldvában történt. És bár azok az események, amelyekben személyesen jelen volt, többnyire szembetűnnek részletességükkel, elismeréssel kell adóznunk a szerző tájékozottságának általános vonatkozásban is. Kitűnő és részletes értesülései voltak és bámulatra méltó, ahogy a Kárpát-medence földrajzi viszonyai és hadieseményei közt tájékozódik.

A kézirat címében szerzőként az olasz Giovanni Marco Isolano grófot jelöli meg, akiről tudjuk, hogy császári ezredesként részt vett a magyarországi török elleni harcokban. Ott van Esztergom 1595-ös ostrománál, 1596-ban jelen van a mezőkeresztesi csatában, 1598 szeptemberében Várad tüzérségi parancsnoka, 1600-ban ismét a Dunántúlon harcol, s 1601-ben kinevezik a töröktől visszafoglalt Székesfehérvár főkapitányává. 1602 őszén — a vár elestekor — török fogságba kerül, s ott is hal meg, Belgrádban, valamikor 1604-ben.*

Isolano egy sor fontos katonai eseményben személyesen részt vett, mint magas rangú és megbecsült tiszt jelen volt a haditanácskozásokon, s alkalma volt a legmegbízhatóbb forrásokból tájékozódni a mellékhadszínterek katonai és politikai eseményeiről. A följegyzésekben ugyan önmagáról is harmadik személyben beszél („a tüzérség parancsnoka", „a vár parancsnoka" stb.), de akaratlanul is többször elárulja magát azzal, hogy idézi parancsnoki helyzetmegítéléseit és utasításait. Mindent összevéve bizonyítottnak vehetjük, hogy a följegyzések szerzője Isolano ezredes.

* Életrajza mai napig megíratlan, magyarországi katonai tevékenysége is felderítésre vár. Halálára l. az 1608-ban a Portára küldött császári követség útjáról Maximilien Brandstetter által írt útinaplót: *Karl Nehring:* Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandschafstreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606). München, 1983. 176—177. o.

Följegyzésekről beszélünk, de ugyanolyan joggal visszaemlékezéseket is mondhatnánk. Isolano ugyanis nem naponként írta, vagy diktálta ezeket a sorokat, nem is valamely hadiesemény lezártakor, részletekben, hanem minden jel szerint 1602 után, egyvégtében. Erre vall, hogy egyes személyeknél utal későbbi, csak évek múlva bekövetkező dolgokra, a hadseregtől 1598-ban sértődötten visszavonuló Miksa főhercegről pedig megjegyzi, hogy „mind a mai napig", azaz a följegyzések írásáig „nem vállalt többé szolgálatot". A későbbi megírást tanúsítja az is, hogy az események dátuma nemegyszer pontatlan, napokat sőt heteket is téved, s gyakoriak a szélesebb időhatárban mozgó megjelölések: június elején, késő ősszel stb. Isolano — úgy tűnik — részben emlékezetből írta a dolgokat, erre utal mindjárt a följegyzés kezdetén az „ezzel egyidőben, vagy talán még valamivel előbb" bizonytalankodó meghatározás, vagy Dzsigalazáde Szinán nagyvezírrel kapcsolatos megjegyzése: „ha jól emlékszem". Bizonyítani nem tudjuk, de nagyon valószínűnek látszik, hogy a följegyzéseket Isolano török fogságában írta, valamikor 1603 elején.

Az említett dátumbeli pontatlanságok nem rontják a följegyzések forrásértékét. A tizenötéves háború alig ismert csatái nemegyszer teljes részletességükben állnak előttünk egy szakavatott katona leírásában, s ami talán még fontosabb, magunk előtt látjuk az egész hadszínteret, mozgásában, az események összefüggéseiben és egymásrahatásában.

Az olasz nyelvű kéziratot Karl Nehring, a magyar történet ismert német kutatója fedezte fel a müncheni Bajor Állami Könyvtár kézirattárában, egy 18. századi másolatokat tartalmazó kódexben.** (Jelzete: Cod. it. 35. A kézirat címe: Guerre descritte della felice memoria del Sig. Conte Gio. Marco Isolano, governatore et colonello in Alba Regale per S. M. Cesarea etc.)*** Ugyanannak a kéznek az írása, amely Isolano egy beosztott tisztjének Székesfehérvár 1602. évi védelméről szóló naplóját is leírta.**** A kötet maga az 1780-as években került a mannheimi fejedelmi könyvtárból Münchenbe. A kézirat eredetijét nem ismerjük, ahogy azt sem tudjuk, hogyan és honnan került elő Isolano halála után.

A följegyzéseket Jászay Gabriella fordításában közöljük. A személyneveket és a földrajzi megnevezéseket, ahol azonosíthatók voltak, helyreigazított formájukban adjuk, de utána kerek zárójelben a följegyzésben található alakot is feltüntetjük. A szövegből kimaradt, de az értelemből kikövetkeztethető szavakat szögletes zárójelben pótoltuk. A följegyzések adatait, ahol csak lehetett, ellenőriztük, s ha hiányosak voltak, kiegészítettük, de igyekeztünk a jegyzeteket a legszükségesebbre szorítani.*****

** Ezúton is köszönöm Karl Nehringnek, hogy a följegyzésekre irányította a figyelmemet, sőt szíves volt annak xeroxmásolatát megküldeni.

*** Az eredetiről készült xeroxmásolat a Ráday Könyvtár (Budapest) Kézirattárában található. Jelzete: K O. 657.

**** *Benda Kálmán—Karl Nehring:* Székesfehérvár 1602-es török ostromának naplója. (Fejér megyei történeti évkönyv, 12., 1979. 269—283. o.)

***** A följegyzésekhez írott jegyzetekben az alábbi rövidítéseket használom:

Basta levelezése = Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597—1606.). Közrebocsátja: *Veress Endre.* I—II. k. Bp. 1909—12.

Benda—Nehring = Benda Kálmán—Karl Nehring: Székesfehérvár 1602-es török ostromának naplója. (Fehér megyei történeti évkönyv 12., 1979. 269—283. o.)

Carillo levelezése = Carillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai. (1591—1618) Közrebocsátja: *Veress Endre.* Bp. 1906—43.

EOE = Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerkeszti: *Szilágyi Sándor.* III—V. k. Bp. 1877—79.

Banfi = Banfi Florio: Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. (Századok, 1939. 1—33., 213—228; 1940. 143—156. o.).

Rónai Horváth = Rónai Horváth Jenő: Magyar hadi krónika. I—II. k. Bp. 1895.

Szádeczky: Erdély = *Szádeczky Lajos:* Erdély és Mihály vajda története. Temesvár, 1893.

Veress: Documente = Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţarii—Românesti. Publicate de *Andrei Veress.* III—VI. k. Bucuresti, 1931—1933.

Itt köszönöm meg Hegyi Klárának szíves segítségét a török nevek megfejtésében.

A MEGBOLDOGULT GIOVANNI MARCO ISOLANO GRÓF, Ő CSÁSZÁRI FELSÉGE EZREDESE, SZÉKESFEHÉRVÁR PARANCSNOKA ÁLTAL LEÍRT HÁBORÚK

1594

Ez év nyarának elején a fenséges Mátyás főherceg, császári bátyjának generálisa, hatalmas sereggel Nógrád vára (Novigrado) ellen vonult, és miután rövid ideig lövette, az megadta magát.[1]

A német birodalomban országgyűlést hirdettek, amelyen a császár személyesen megjelent és miután feltárta, hogy a most folyó háború közös veszélyt jelent az egész birodalomra, jelentős segélyt kapott a fejedelmektől, elsősorban erre az évre, de általában a jövőre nézve is, öt évre, vagy csak háromra.[2]

Ezzel egyidőben, vagy talán még valamivel előbb, Felső-Magyarország főkapitánya, Tieffenbach (Tieffenpoch), Hatvan [Hattvan] alá vonult. A várbeliek bátran védekeztek, majd megérkezett a budai pasa segítsége is, mire Tieffenbach abbahagyta az ostromot és ellenük fordult. Megverte őket, mégis, az ellenséges gyalogságból valamennyi bejutott a várba. Ezért, meg azért is, mert táborában szükséget szenvedtek, Tieffenbach, bár a hadjáratban győzelmet aratott, kénytelen volt felhagyni az ostrommal.[3]

Nógrád vára elfoglalása után a főherceg Esztergom (Strigonia) ellen indult. Bárkákból pompás hidat építtetett a Dunán, majd miután Bécsből néhány gálya és sok fölfegyverzett sajka érkezett, az első támadással elfoglalták a Rácvárost; a városban levő keresztény lakosok ugyanis kinyitották a kapukat, mire a törökök egy része bemenekült a várba, más részüket levágták. Ezután az ágyukat a vár és a vízi bástya ellen irányították, de hiába próbálkoztak akármelyikkel, sőt a rohamokban sokan elestek, köztük Cruz ezredes is, úgy hogy a tábor nagyobb része elszéledt. Így állt a helyzet, amikor Szinán (Sinam) pasa hatalmas sereggel elindult Nándorfehérvárból (Albagreca) és értesülve Esztergom ostromáról, segítségére sietett. Ahogy ezt a mieink meghallották, azonnal abbahagyták az ostromot és visszahúzódtak a folyó másik oldalára, ezért a pasa Tata [Tutta] irányába folytatta útját, amely néhány napon belül megadta magát.[4] Ezután teljes erővel Győr (Giauerino) felé nyomult, ahova augusztus hónap elején érkezett meg, a mieink pedig, amikor értesültek erről, szintén átkeltek a komáromi (Comar) sziget hídján és elhelyezkedtek ezen a szigeten, amely közel van Győrhöz.

Az ellenség mégsem hagyott fel szándékával, hogy megtámadja [Győr várát], elhelyezte ágyúit és megtette hadi készülődéseit. Mivel azonban az említett szigetről a várba vezető hídon át újabb katonaságot juttattak be, és a mieink a csatározások közepette sikeres kirohanásokat hajtottak végre, főleg Boldogasszony augusztusi ünnepén,[5] Szinán elhatározta, hogy átkel a szigetre és kiszorít onnan bennünket. Ezt megtudva a mieink néhány őrszemet állítottak arra a helyre, ahol átkelni ké-

1 Mehmed bég, háromnapos ostrom után, 1594. március 25-én adta fel Nógrád várát. (*Rónai Horváth*, II. 115. o.)

2 A birodalmi gyűlés 1594. május—júniusában ülésezett Regensburgban. A tárgyalásra l. a császár kíséretében jelen lévő Speciano pápai nuncius Alfonso Carillónak írt leveleit: *Carillo* levelezése, I. 63. s köv. o., főként 75—78. o.

3 Hatvan ostromára, a fölmentő sereg felett május 1-én Turánál aratott magyar győzelemre, majd az ostrom abbahagyására l. *Rónai Horváth*, II. 116. o. — Tieffenbach (Teuffenbach) Christoph 1593 óta felső-magyarországi (kassai) főkapitány. — A budai pasa 1593—94-ben Haszánpasazáde Mehmed.

4 Esztergom május 7-én kezdődő ostromára: *Csorba Csaba:* Esztergom hadi krónikája. Bp. 1978. 137. s köv. o. Tata július 13-án történt feladására: *Rónai Horváth*, II. 117—118. o. — Cruz császári ezredes személyére nem találtam adatot. — Szinán pasa 1593 óta nagyvezir.

5 Augusztus 15.

szültek. Mégis két, Esztergomból hozatott bárkán a janicsárok agája, akit Jemisdzsi Hasszán agának (Assam aga Jemisi)[6] neveztek, éjjel átszállíttatott néhány janicsárt, s ezek úgy megrémítették a mi őreinket, hogy tüstént elszaladtak. A törökök közben nagy gyorsasággal folytatták az átkelést, és számuk még napfelkelte előtt annyira megnőtt, hogy mivel a mieink túl sokáig halogatták az ellentámadást, már nem birtak velük. A mieink sok veszteséget szenvedtek, súlyosan megsebesült többek között S. Don Virginio Orsino.[7]

Amikor a mieink látták, hogy nem tudják kiverni az ellenséget, elhatározták, visszavonulnak a szigetről, hogy újabb csapatokkal megerősítve térjenek vissza a felmentésére. Így is történt, de nem olyan sikeresen, hogy ott ne veszett volna máihájuk nagyobb része és sok ember.

A törökök keményen szorongatták a várat, amely megadta magát, 22 nappal azután, hogy a mi seregünk eltávozott, vagyis szeptember 22-én.[8]

Ezek után Szinán pasa sok napot fordított arra, hogy rendbehozassa a várat, a mieink létszáma pedig közben megszaporodott.

Azzal egyidőben, hogy a mieink visszavonultak a szigetről, Szinán pedig kitartóan ostromolta Győrt, embereinek egy részét, inkább csak portya-formán, Pápa (Pappa) ellen küldte; ahogy ezeket a mieink meglátták, attól tartva, hogy ostrom alá veszik őket, otthagyták a várat és elmenekültek.[9]

Ezenközben Erdélyben nagy volt a felfordulás, mert a fejedelem[10] sokak — elsősorban pedig a spanyol jezsuita, Alfonso Cariglio[11] tanácsára — megtagadta, hogy a török felszólítására fegyvert fogjon a császár ellen, sőt, józanabb és megfontoltabb tanácsadói véleménye ellenére kijelentette, hogy a török ellen akar indulni. Országgyűlést hívtak hát össze Kolozsvárott (Claudiopoli), azzal az ürüggyel, hogy ezekről a dolgokról tanácskozzanak, voltaképpen azonban az ország főemberei le akarták tenni Zsigmondot és Báthori Boldizsárt (Baltasar Battori) akarták fejedelemmé emelni a török tudtával és helyeslésével, a béke érdekében. A fiatal fejedelem, értesülvén erről, elmenekült és egy határszéli várba húzódott, amelyet Kővárnak (Chivar) hívnak, ahol Keresztúri (Cherasm Arimando) volt a parancsnok; oda hívatta a váradi (Varadin) főkapitányt, Bocskai Istvánt (Steffano Boskai), aki anyjának volt a testvére, s aki jelentős katonai erővel jelent meg. Közben ugyanis az történt, hogy a nép, amely ragaszkodott Zsigmondhoz, felbolydult Kolozsvárott, fejedelmét követelte és tudakolta, hogy hol van. Erre a legfőbb tanácsosok küldöttséget bocsájtottak hozzá, hogy a néppel kötött megegyezésük értelmében rábeszéljék, térjen vissza. A fejedelem erre, a közben hozzá csatlakozott barátai által megnyugtatva, visszatért, és a velük folytatott titkos megbeszélések alapján, a jezsuita, valamint Jósika (Josica), e két kedves embere tanácsára megjátszotta, mintha ünnepélyesen akarna bevonulni. Ezért magához rendelte az ország főembereit, de a helyszínen elfogatta őket, elsősorban pedig unokatestvérét, Boldizsárt és a kancellárt, Kovacsóczit (Cocchioschi); amazt Szamosújvárban (Samos Viuar) megölette, a többit pedig reggel a város főterén nagy hirtelenséggel lefejeztette. Ezzel helyreállítva a rendet, az erdélyi csapatok Várad felé elvonultak, a fejedelem pedig mintegy közbül helyezkedett el, és úgy csinált, mintha segíteni akarná a törököt, közben azonban a jezsuita és mások közvetítésével tárgyalásokat kezdett őfelségével és igyekezett őt a saját oldalára állítani.[12]

Közben, már november közepére fordult az idő, Szinán helyreállította Győr romos részeit a mieink által hátrahagyott híddal együtt, és tábora egy részét fiával, a görögországi beglerbéggel[13] Komárom ostromára küldte. Már odavonultak és felállították a tüzérséget, amikor a mieink, lévén, hogy bent kevés volt az ember, nyolc századot küldtek a folyón át a várba; őket követte az a hadsereg, amely Győr el-

6 Az albán származású Jemisdzsi (a „gyümölcsárus"), később 1601 júliusától nagyvezír, 1603. nov. 14-én kivégezték.

7 *Rónai Horváth*, II. 119. o. szerint ez augusztus 20-án történt. *Kozics László:* Győr vár 1594-től 1608-ig (Hadtörténelmi Közlemények, 1891. 502—503. o.) c. tanulmányában viszont augusztus 29-re teszi a török meglepetésszerű éjszakai támadását, s hozzáteszi: „habár a meglepettek magukat makacsul védelmezték, az aránytalan túlerőnek engedni kénytelenültek." — Az előkelő római családból való Virginio Orsini felgyógyulása után visszakerült csapatához, 1959 végén egy időre a pápa által küldött csapatok parancsnoka. (Hadtörténelmi Közlemények, 1939. 8. o.)

8 *Kozics László* (i. m. 504. o.) és *Rónai Horváth* (II. 120. o.) egybehangzóan azt írják, hogy Ferdinand Hardegg gr. szeptember 29-én adta fel Győr várát.

9 L. *Rónai Horváth* II. 120. o.

10 Báthori Zsigmond.

11 Báthori Zsigmond gyóntatója. Életrajza: *Carrillo* levelezése. I. Bevezetés.

12 Az itt elmondottakra bővebben l. *EOE* III. 320—339. o. és *Benda Kálmán:* Bocskai István. Bp. é. n. (1932) 47—53. o. — Báthori Boldizsár: Zsigmond fejedelem unokatestvére; Kereszturi Deák Kristóf Kővár várának kapitánya, a Báthoriak régi híve; Bocskai István, Zsigmond fejedelem anyai nagybátyja, később maga is fejedelem, ekkor váradi kapitány és a mezei hadak főgenerálisa; Jósika István, később Erdély kancellárja, 1598-ban Báthori Zsigmond őt is kivégeztette. Kovacsóczi Farkas kancellár. A kivégzések 1594. augusztus 30-án történtek. — Őfelsége: Rudolf császár, magyar király.

13 Szinánpasazáde Mehmed pasa ruméliai beglerbég, 1592-ben, majd 1594—95-ben budai pasa.

foglalása után a környéken gyűlt össze, a komáromi sziget fölött. A törökök, mivel attól tartottak, hogy megosztott erejüket beszorítják a folyók közé, és mivel az idő amúgy is már nagyon előrehaladt, visszavonultak, egy ágyút veszítve közben. Újra átkeltek a Dunán, majd az egész sereggel elvonultak Nándorfehérvárra,[14] ahol [Szinánt] nem sokkal ezután mazullá tették[15] és Konstaninápolyba hívták. Így a görögországi beglerbéget, fiát hagyta ott, hogy ügyeljen a határra.

1595

A tél elején és folyamán a császár és az erdélyi fejedelem tárgyalásai, hogy tudniillik a fejedelem a császárt a maga pártjára állítsa, eredményesek voltak, [Báthori Zsigmond] fejedelmi címet kapott országára és azokra a területekre, amelyeket az ellenségtől elhódít, s ha azok korábban a magyar koronához tartoztak, akkor is legyenek az övéi; megkapja feleségül a császár egy unokatestvérét, és minden évben kétezer gyalogossal és szilériai lovassal segítik, meg havonta néhány ezer forinttal; abban az esetben pedig, ha arra kényszerülne, hogy országát elhagyja, megkapja Szilériában Oppeln (Onopolia) hercegségét, olyan jövedelemmel, hogy fejedelem módjára tudjon élni.[16]

Miközben erről az egyezségről folytak a tárgyalások, Mihály havasalföldi vajda (Michel vaivoda di Valacchia), reménytelennek tartván, hogy ki tudja fizetni azt a roppant nagy adósságot, amit Konstantinápolyban csinált azért, hogy fejedelemmé tegyék, amikor is a szerződésekkel súlyos kötelezettségeket vállalt, egyezségre lépett Zsigmonddal; példáját követte a moldvai vajda.[17] Erre a fejedelem azonnal Lippa (Lippa) ellen küldte Borbély Györgyöt (Barbel Giorgio) elég nagy csapattal; miután egy ideig ostromolták a várat, az feltétel nélkül megadta magát és fogságba esett a csongrádi (Sangradi) bég. A szerencse kedvezett az erdélyieknek, mert elfoglalták Világosvárat (Villa Gosuar), Jenőt (Cienu), Csanádot (Chaanat), Aradot és még néhány más kisebb várat.[18] Ugyanekkor Mihály vajda kiűzte Havasalföldéről az összes törököt, nagy részüket hihetetlen kegyetlenséggel felkoncolta és elfoglalta Brăilát (Braicouat) és Bernevatot [talán Silistria] a Duna partján. A török hatalmában maradt azonban Gyurgyevo (Giorgiu) vára, amely szintén a folyó partján épült, hatalmas tornyai vannak, és vastag, régi falai, amelyek abban az országban erősnek számítanak.[19]

Ez idő tájt a pápa, hogy hathatósabban segítsen a keresztények sorsán, Monsignore Viscontit nunciusként Báthori Zsigmondhoz küldte, ellátva őt pénzzel, amihez még a spanyol király is hozzájárult, valami 200 000 scudival.[20] A lengyeleknek azonban nem tetszettek ezek a mozgolódások közvetlen a szomszédságukban; a kancellár[21] tartott tőle, hogy a kezdeti sikerek további gondolatokat ébresztenek az ausztriai ház felséges tagjaiban. Fegyverrel rámentek Moldvára, amely, ahogy a mieinknek mondták, valaha koronájukhoz tartozott. A törökök előtt azonban úgy állították be a dolgot, mintha ezt azért tették volna, hogy nekik szolgáljanak. Így aztán a törökök beleegyezésével, a mieink nagy felháborodására Jeremiás (Gieremia)[22] vajdát tették fejedelemmé, török jóváhagyással; a törökök — a háború sürgős szükségleteire való tekintettel — az évi adót is elengedték neki.

A pápa apostoli legátusként Gaetano kardinálist[23] elküldte Lengyelországba, hogy megpróbálja a lengyel királyt szövetségbe vonni a császárral, de ez nem sikerült. Bár Malaspina (Malaspino) bíboros jó szándékra hangolta őfelségét, s annyit elért, hogy

14 Feltűnő, hogy a beszámoló Pápa várának török kézbe eséséről nem szól. (L. *Rónai Horváth*, II. 120. o.)

15 Szinán nagyvezírt a szultán 1595. február 16-án váltotta le.

16 A Rudolf császár-király és Báthori Zsigmond közötti, 1595. január 28-án Prágában kötött szerződés szövege: Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen. Bearbeitet von *Roderich Goos*. Wien, 1911. 226—231. o.

17 Vitéz Mihály (Mihai Viteazul) havasalföldi vajdával 1595. május 20-án, Ştefan Răzvan moldvai vajdával 1595. június 3-án kötött szerződést Báthori Zsigmond. Mindkét vajda elismerte hűbérurának a fejedelmet, aki cserébe katonai támogatást ígért.

18 Lippa elfoglalása: 1595. augusztus 18.; Jenőé október 22; a többi vár november folyamán került az erdélyi csapatok kezére.

19 A havasalföldi események leírása nagyon zavaros. L. *V. Popovici:* Mihai-Voda Viteazul şi Turcii. Cercetări Istorice, 1934. (V. ö. 43. j.)

20 Alfonso Visconti cerviai püspök, nuncius, VIII. Kelemen pápa megbízásából Prágán keresztül 1595. júniusában érkezett Gyulafehérvárra. (*Carillo* levelezése, I. 159. o.) A pápai segítségre l. *L. F. Mathias-Voltini:* Die Beteiligung des Papstes Clement VIII. an der Bekämpfung der Türken, in den Jahren 1592—1595. Römische Quartalschrift, 1901. 303. s köv. o. — A spanyol segélyre l. többek közt Speciano bíboros tudósítását: *Carillo* levelezése, I. 136. o.

21 Jan Zamoyski, aki III. Zsigmond király mellett gyakorlatilag irányította Lengyelország politikáját.

22 Jeremiás Movilă. Mindez 1595 augusztusában történt.

23 Antonio Caetani (a kortárs iratokban gyakran írták a nevét Gaetanónak) bíboros, capuai érsek, később prágai nuncius. Politikai tevékenységének jellemzése: Antonii Caetani nuntii apostolici apud imperatorem epistulae et acta. Edidit *Milena Linhartová*. Pars I. Pragae, 1932. Bevezetés.

az egyik varsói gyűlésen nyíltan és határozottan kijelentette, hogy nem avatkozhat be ebbe a háborúba; az ügy fő kezdeményezője a kancellár volt.[24]

Január 5-én meghalt Murad szultán. Az uralkodásban Mehmet szultán követte, elsőszülött fia, aki addig a Magnesia (Maressa) szandzsákban volt.[25] Ez fiatalon és tapasztalatlanul kerülvén az uralomra, kezdettől Ferhát (Ferat) pasára hallgatott, Szinán vetélytársára. Ez, felhasználva az erdélyi, havasalföldi és moldvai eseményeket, kimutatta az uralkodónak, hogy előző évben Szinán nagy haderejével milyen kevés eredményt ért el, pusztán Győrt tudta elfoglalni, ezzel szemben engedte, hogy annyi ország elszakadjon az ottomán portától, olyanok, amelyek egészen a császár székhelyének a közelében vannak. Erre a szultán, anélkül, hogy sokat gondolkozott volna, megfosztotta Szinánt a nagyvezírségtől, és az uralkodói pecsétet helyette Ferhát pasának adta, aki nagy hírnevet szerzett a perzsiai hadjáratban, amikor helyreállította a békét azokon a területeken. Így Ferhát pasa hatalmas erőkkel elindult a Duna felé, hidat veretett és megtette a szükséges előkészületeket, hogy Havasalföldére átkeljen. Eközben a mazullá tett Szinán előbb Drinápolytól nem messze fekvő egyik villájába vonult, majd pedig a Portára ment, miután előbb tárgyalásokat folytatott Ibrahim (Ebraim) és barátai közvetítésével. Nem kevesebbet ért el, mint hogy visszahelyezték előbbi tisztébe, Ferhátot pedig megfosztották tőle, visszarendelték az udvarba és néhány nap múlva megölték a Héttoronyban.[26]

Ezek az események és viszálykodások sok hátrányt okoztak, mert a szinte készenlétben várakozó hadsereg és a már elrendelt dolgok elhúzódtak, míg Szinán vissza nem tért a dunai határra; addig pedig sok idő eltelt.

A császár sem késlekedett, hogy a tél elején és folyamán egy erős hadsereg számára nagy lendülettel óriási készleteket halmozzon fel. Flandriából iderendelte Karl Mansfeld grófot (Conte Carlo Mansfelt), aki ott helytartója volt.[27] Ez kétezer vallon vértest és háromezer gyalogost hozott magával, a pápa további 24 ezer olasz gyalogost és kétezer lovast ígért, ezeken kívül a császár országaiból és a német birodalomból tizenkét gyalogezred állt össze, meg néhány ezer lovas. Gyászos eset Hardegg grófé (Conte Ardech), aki Győr kapitánya volt, és mivel sok mulasztásban találták vétkesnek, nyilvánosan lefejezték Bécsben, a Jezsuiták terén.[28]

Ezalatt Karl Mansfeld gróf az említett erők nagy részét összevonva Óvárra (Altimburgh) ment, majd ott még jobban megerősödve, átkelt a Komárom fölötti szigetre. Innen, magával szállítva a folyón való átkeléshez a hidat és sok sajkát, június 10-e körül négy gályával megjelent Esztergom alatt és átkelve a folyón, tábort vert a város határában.[29] Az ellenség nem védte a Rácvárost, amit mi égettünk fel az előző évben, hanem azonnal visszavonult a várba. Karl gróf felállította a tüzérséget, de mielőtt teljes erejével a vár ellen fordult volna, nagy erővel megrohamozta a víz felől a várost és elfoglalta a kis kakati (Cochere) erődöt a Garam (Gran) folyó túlsó partján, tekintettel arra, hogy ez szemben feküdt Esztergommal és ezen az úton az ellenség már kétszer juttatott katonát a várba, mely a mieink odaérkezésekor szinte védtelen volt. Végül hosszú küzdelem és vérveszteségek árán elfoglalták először Kakatot (Cochiri), majd a Vízivárost, úgyhogy az ellenség kezén csak a vár maradt.

A beglerbég, Szinán fia,[30] értesülve a határvonal nehéz helyzetéről, előresietett Budáig (Buda), és összevonva a határról amennyi embert csak lehetett, vagy 15 ezer lovast és mintegy kétezer főnyi gyalogságot, elindult Esztergom megsegítésére. A mi táborunk mellett vert tábort, s néhány csetepaté során a törökök visszaverték a mi lovasságunkat. Végül a beglerbég, be akarván juttatni a várba a magával hozott gyalogságot, déltájt elindult, két részre osztotta lovasságát, annak a hegységnek a két oldalán, amelynek a szélén Esztergom fekszik, hogy így fedezze az emelkedőn felfelé tartó gyalogságot és segítse bejutni. Károly gróf azonban nagyobb erőket helyezett el a főutaknál és amikor a gyalogság valamelyest már előrehaladt, hátba támadta a lovasokat; azok, nem várva a támadást, hirtelen megfutottak, otthagyták kis ágyúikat és a gyalogságot. A nagyobb rész az erdőkön keresztül Budára menekült és újabb tábort vertek a Gellért- (Gottardo) hegy alatt. Az előzőt,

24 Germanico Malaspina bíboros, san-severinói püspök, ekkor lengyelországi, később erdélyi nuncius. — Őfelsége: III. Zsigmond lengyel király. — A kancellár: a már említett Jan Zamoyski.

25 III. Murád fia, III. Mehmed 1567-ben született, tehát trónraléptekor, 1595 januárjában, 27 éves volt.

26 Damad Ibrahim pasa, később nagyvezír, aki „a vő" értelmű mellléknevét onnan nyerte, hogy felesége a szultán lánya volt. — Ferhát pasát 1595. július 7-én fojtották meg a Héttoronyban.

27 Mansfeldet (Mátyás főherceg névleges vezetése alatt) Rudolf császár-király 1595 májusában nevezte ki a magyarországi hadak fővezérévé.

28 A Győr várát 1594. szeptember 29-én feladó Ferdinand Hardegg grófot 1595. június 16-án fejezték le.

29 Esztergom itt leírt ostromára l. *Csorba:* Esztergom hadi krónikája, i. m. (4. j.) 143. s köv. o. Csorba az ostrom kezdetét, egykorú feljegyzések alapján, július 1-ére teszi.

30 A már említett (13. j.) Szinánpasazáde Mehmed, 1595. május 9. óta magyarországi szerdár. *Csorba* (Esztergom hadi krónikája, i. m. 148. s köv. o.) szerint Mehmedpasazáde Haszán budai pasa volt a fölmentő seregek vezére.

amit mellettünk állítottak fel Esztergomnál, otthagyták, és azt a mieink kifosztották. Mindennek ellenére Mehmed pasa, akit a rá következő évben Görögország beglerbégjévé tettek, bejutott Esztergomba bizonyos számú emberével, és mivel nem sokkal előbb egy ágyúgolyótól leszakított kő agyonütötte a szandzsákbéget, ő vette át a vár parancsnokságát.

Ezután történt, hogy Karl gróf halálosan megbetegedett. Komáromba vitette magát, és két nap alatt meghalt.[31] A táborba ekkor, vagyis augusztus 18-án, megérkezett Mátyás főherceg, és nem sokkal utána a pápa által küldött gyalogság. 25-én egyszerre két oldalról, a németek és az olaszok részéről hatalmas rohamot indítottak, amelynek során mind a két nemzetet[32] visszaverték és sokan otthaltak. Minekokából úgy határoztak, hogy lassabban folytatják az ostromot, közben tábort verve. Szeptember 3-án a vár megadta magát azzal a feltétellel, hogy az emberek és holmijuk sértetlenül elvonulhatnak. A következő napon a folyón keresztül biztonságban Budára jutottak.

Ezután Pálffy (Palfi)[33] a lovasság nagyobb részével Buda alá indult portyára és néhányszor megütközött a beglerbég embereivel. Utána Visegrád (Vizigrad) felderítésére ment, ennek meghódítására a pápa unokaöccsének[34] személyes vezetésével az olaszok indultak, a tábor többi embere pedig és a főherceg Esztergom alatt maradt, amelyet ezalatt helyreállítottak. Visegrádnál a tüzérséget némi nehézség árán felvontatták egy hegyre, mire a vár azonnal megadta magát, feltételekkel. Hagyták őket, hogy Budára menjenek, Don Giovanni de Medici[35] azonban a fegyverletételkor túszokat tartott meg magának és ezekre váltságdíjat szabott.

November elejébe léptünk, amikor a mieink Visegrád (Vitigradi) alatt átkeltek a Dunán — ott volt közöttük személyesen a mantovai herceg is[36] —, hogy bevegyék Vácot (Vaccia). Amikor azonban megtudták, hogy a budai pasa nagy csapattal odaérkezett, visszavonultak és visszatértek Esztergomba.[37] Nem sokkal ezután feloszlott a hadsereg és különösen szegény olaszok Itáliába visszatértükben szinte mindannyian meghaltak.

Amikor őfelsége a császár Esztergom ellen készült, elküldte másik fivérét is, vagyis Miksa (Massimigliano) főherceget[38] Felső-Magyarországra, amelynek Ferrante Gonzaga volt a főkapitánya;[39] mivel azonban kevés erővel voltak, megközelítették ugyan Szolnokot (Solnoch), hogy megpróbálják bevenni, amikor azonban hírt kaptak, hogy a beglerbég ellenük indult, nem érezvén magukat elég erősnek, visszavonultak és felszedték a tábort; néhány várat mégis elfoglaltak, úgymint Szentmiklóst (S. Nicolo)[40] Békést (Bechin) és Szarvast (Zarues).

Ezalatt Erdélyben kedvezően alakultak a dolgok, mert az új feleség, akinek kezét Báthori olyan állhatatosan igyekezett elnyerni, megérkezett Erdélybe.[41] Mindenfelől pénzsegélyek jöttek és csapatok Sziléziából; azt hirdették, hogy meg akarják támadni Temesvárt (Temisuar).

Ezenközben Szinán pasa visszakapta előző tisztét[42] és magáévá téve Ferhát pasa szándékát és terveit, arra készült, hogy július hónapban Havasalföldére megy, noha hadserege eléggé megkevesbedett. Hidat veretett tehát a Dunán, szemben Gyurgyevóval (Giorgiu), amely helység, ahogy mondottuk, az összes közül egyesegyedül maradt a török kezén Havasalföldén. Átkelve a táborral, egész erejével Bukarest (Bucares) felé indult, útközben visszaverve Mihály vajdát, aki fel akarta tartóztatni egy Calugerani (Calorerani) nevű szorosnál. Bukarestet üresen találva Tergovistére (Trigovite) indult, a vajda székhelyére és az ország fővárosába. Látva, hogy a sok vajda-

31 Mansfeld 1595. augusztus 14-én halt meg, vérhasban.

32 Értsd: a német és az olasz (pápai) csapatokat.

33 Pálffy Miklós, a tizenöt éves háború legjelesebb magyar hadvezére, 1588 óta érsekújvári főkapitány. Őt nevezték ki a bevett Esztergom főkapitányává.

34 Gianfrancesco Aldobrandini herceg, a 12 000 főnyi pápai segélyhad fővezére, aki csapataival augusztus 22-én érkezett az esztergomi táborba. *Florio Banfi* (1939; 7. o.) részletesen leírja a szeptember 21-én bevett Visegrád 3 napos ostromát.

35 Ferrante toszkánai nagyherceg testvére, a toszkánai segélyhadak parancsnoka. (Uo. 7. o.)

36 Vincenzo Gonzaga mantovai nagyherceg, aki személyesen vezette a mantovai fejedelemség három lovasszázadát. (Uo. 7. o.)

37 *Rónai Horváth* (II. 124. o.), *Tragor Ignác* (Vác vára és képei. Vác, 1906. 15. o.) és legújabban a *Dercsényi Dezső—Granasztói Pál* által írt műemléki kötet (Vác, 1960. 30. o.) úgy tudják, hogy Visegrád megvétele után Pálffy Miklós elfoglalta Vác várát, melynek török őrsége elfutott, de nem sokkal később a török a várat visszavette. Adataik zavarosak, mindnyájan említik Giorgio Basta generálist (aki ekkor még Németalföldön volt), a Pálffy által kinevezett kapitány egyikük szerint Orosy, másikuk szerint Orosz András volt. L. még *Banfi*, 1939. 32. o.

38 Miksa főherceg (1558—1618), Rudolf császár-király harmadik öccse.

39 A már említett mantovai herceg (L. 36. j.).

40 Törökszentmiklós.

41 Mária Krisztierna főhercegnő (1574—1621), Károly stájer főherceg leánya, a későbbi II. Ferdinánd császár-király testvére. A menyasszony 1595. augusztus 1-én érkezett meg Gyulafehérvárra. Az esküvő augusztus 6-án volt. (*Szádeczky Lajos:* Báthori Zsigmondné. Századok, 1883. 57. o.)

42 Szinánt 1595. július 7-e után néhány nappal nevezte ki a szultán nagyvezírré.

változás [a töröknek] milyen bajokat okozott, arra gondolt, hogy ezeket a területeket tartományokká teszi, mivel azonban [a városnak] nem voltak erős bástyái, ahová a török őrséget elhelyezze, elrendelte, hogy palánkokból favárat emeljenek Tergovistén, belefoglalva ebbe egy régi kolostort; ugyanakkor egy másik építését is megkezdte Bukarestben: ezekre a munkákra sok idő elment. A katonaság többi része az országot pusztította, majd zsákmánnyal megrakodva átkelt a folyón és elvált a hadseregtől.

Ezenközben a mi erdélyieink, akik előbb még attól féltek, hogy a törökök az ő országukat is megtámadják, ahova Mihály is menekült, nagyon megerősítették magukat. Majd amikor látták, hogy Szinán nem jön közelebb, rájöttek, hogy gyönge, fölbátorodva, Mihály biztatására — aki előszámlálta mindazokat a nehézségeket, amivel az ellenség szembetalálja magát és azt, hogy rosszul van ellátva a legszükségesebb dolgokkal, amik az élethez kellenek — elhatározták, hogy behatolnak Havasalföldére. Amikor Szinán ezt meghallotta, tudatában lévén saját gyöngeségének, és mivel felnagyítva számoltak be neki az ellenség erejéről, elhatározta, hogy visszavonul a Duna másik partjára, vagy kétszáz törököt hagyva a Tergovistében emelt erődítményben, Hasszán (Assiam) pasával, Havasalfölde kiszemelt beglerbégjével. Olyan gyorsasággal távozott, hogy meg sem várta, hogy a seregéből sokan, akik takarmányért mentek, értesüljenek a visszavonulásról. Az átkeléskor még valamelyes embert Bukarestbe irányított, másokat meg Gyurgyevóban hagyott, ahol a hídfő volt.

Ahogy a mieink értesültek a távoztáról, föllelkesültek, előretörtek és éjjelre azon a helyen szálltak meg, ahol azelőtt Szinán tábora volt, Tergoviste mellett. Közben Mihály és a könnyebb fegyverzetűek követték a menekülő pasát, és mivel az még nem tudott mindenestől átkelni, hátramaradt málháinak nagy részét zsákmányul ejtették és sokakat megöltek, akik nem gyanítva a támadást, a többiekkel később vonultak vissza.

Ahogy Szinán átkelt, még a hidat is elfoglalták, amelynek megépítése nagyon sokba került és nagyon szépen volt megcsinálva: sok vas horgonnyal bárkákhoz csatolták és egy, a folyó közepén elhelyezkedő szigetre támaszkodott.

Ezek után Zsigmond megostromolta a tergovistei új erődöt, amely feltétel nélkül megadta magát; foglyul esett a pasa is, aki benne volt. Ahogy ezt a Bukarestben hagyott törökök meghallották, elmenekültek, amikor [az erdélyiek] a Gyurgyevó melletti táborhoz értek, azt minden nehézség nélkül elfoglalták, kardélre hányva a védőket, Szinán szeme láttára, aki a másik parton állva nézte, milyen szép látványt nyújtanak az övéi. Valamennyi helységet, kivéve Gyurgyevót, tüskés kerítéssel vették körül, és mivel az évszak már előrehaladt, az erdélyiek visszavonultak országukba. Mihály Havasalföldén maradt, Szinán pedig félig szétvert seregével Konstantinápoly felé vette az útját.[43]

1596

Ez év elején, júniusban,[44] a pápa unokaöccse, miután Itáliába küldte emberei maradékát, rövid időre... ment,[45] ahonnan ő is Rómába utazott a császár ajándékával, és szívélyes fogadtatásban részesült.

Nem sokkal ezután megérkezett az erdélyi fejedelem, akit véget nem érő ünnepségekkel fogadtak; nagyobb pénzsegélyt kért, hogy elfoglalhassa Temesvárt. Igen jól ellátták, majd miután elutazott és Erdélybe ért, összevonta erőit, és május körül Temesvár ellen indult.[46] Elfoglalta a nagy külvárost, amit a törökök könnyedén átengedtek, és elégedetten nekilátott, hogy megvívja a várost, melyet erős falak vettek körül; még nagyobb erőt jelentett azonban fekvése, mivel a Temes folyó mocsarai övezték, melyek nagyon jó védelmet biztosítottak. Így hát a mieink, miután a falon jó széles rést nyitottak a tüzérséggel, ostromra akartak indulni, hogy bejussanak, a bentieknek azonban — mielőtt a mieink rászánták volna a rohamra ma-

43 A havasalföldi hadjáratról szóló elbeszélés nemcsak szűkszavú, hanem itt-ott pontatlan is. L. *Szádeczky Lajos:* Erdély és Mihály vajda története. Temesvár 1893.; *Andrei Veress*, Campania creştinilor în contra lui Sinan pasa din 1595. Bucuresti, 1925 és legújabban részletesen *St. Olteanu:* Les pays Roumain à l'époque de Michel le Brave. Bucureşti, 1975, 97—105. o.; ez az eseményeket „a hadjáratra egyesült három román fejedelemség" (értsd: Havasalföldé, Moldva és Erdély) közös erőfeszítéseként értékeli, az erdélyi haderő jelentőségét azonban teljesen minimalizálja. Bocskai István (a fővezér) nevét sem említi, hanem Silvio Piccolominit és „Miksa főherceg németjeit" (?) helyezi az előtérbe.

44 Elírás január helyett. L. *Banfi*, 8. o.

45 A város nevének helyét a szerző, vagy a másoló üresen hagyta.

46 Báthori Zsigmond 1596. június 10-én kezdte meg Temesvár ostromát, majd — arra a hírre, hogy Haszán nándorfehérvári pasa nagy fölmentő sereggel közeledik — néhány nap múlva abbahagyta. (*EOE*. III. 362. o., s ennek nyomán *Rónai Horváth* II. 131. o.)

gukat — volt annyi idejük, hogy egy új palánk-védőfalat emeljenek a bedőlt fallal szemben. Emiatt sokan estek el a mieink közül, amikor be akartak hatolni, és annyira visszaverték őket, hogy nem is merészkedtek újra próbálkozni. Ettől kezdve a továbbiakban egyre inkább lohadt a kedvük és a reményük, hogy el tudják foglalni a várost.

Mivel Ferdinánd főherceg, a császár nagybátyja, Tirol ura, előző évben meghalt, a császár úgy határozott, hogy elküldi idősebb öccsét, Mátyás főherceget, hogy tájékozódjék ennek az újra kézbe került tartománynak a helyzetéről.[47] Mátyás főherceg helyett, akit két évvel azelőtt a magyarországi hadsereg főparancsnokává nevezett ki, Miksa főherceget helyezte a hadsereg élére, aki előző évben kevés haderővel Felső-Magyarországon tartózkodott. Tábornaggyá Schwarzenberg bárót (Baron di Suttzemburgh)[48] tették meg, aki az elmúlt évben Mansfeld gróffal a kétezer flandriai vértest vezette. Ő, előrevonulva, a sereg zömét Esztergomnál hagyta, majd innen indulva nagyszámú gyalogságot bárkára rakott, ő maga szárazföldön ment utánuk a sereggel, és Vác ellen fordult. A törökök ezt meghallva, úgy ítélték, hogy [nem] tudják magukat tartani, elmenekültek Pestre, miután felgyújtották a várost,[49] mely nem annyira város, mint inkább kisvárosszerű. Ahogy a mieink elfoglalták, erődítményt kezdtek építeni, belefoglalva egy régi templomot is; napokon át ezen dolgozott az egész tábor, bár elég hanyagul, miközben Miksa főherceg a hadsereg többi részét várta.[50]

Közben a havasalföldi visszavonulás után Szinán meghalt Konstantinápolyban, részben az évek súlya alatt, részben az őt ért szégyen miatti kétségbeesésében.[51] Ez a Szinán sokat panaszkodott Ferhát basa csalárdsága miatt, hajtogatva, hogy ha ő nincs, nem veszítette volna el Esztergomot, hanem még szerzett volna a császáréból. Utóda Ibrahim (Hebraim) pasa lett, a szultán veje,[52] akinek sikerült úgy munkálkodnia, hogy rávette a szultánt a háborúra. Valamikor júliusban teljes katonai erejével elindult Konstantinápolyból, és negyven nap leforgása alatt Nándorfehérvárott volt, ahova vagy egy hónappal korábban Dzsáfer (Giaffer) pasa eunuch is megérkezett sok emberével, hogy megsegítse az erdélyiek ostroma alatt álló Temesvárt. Ez a Dzsáfer, átkelve a Dunán seregével, még a Temesvártól kilenc mérföldre fekvő Becskerekhez (Bechcherechi) sem ért, amikor az erdélyiek, ennek hírét hallva, úgy megrémültek, hogy azonnal elvontatták ágyúikat és visszavonultak Lippára, félig feloszolva, egyrészt, mert sok embert vesztettek a város ostrománál, másrészt, mert sokan visszavonultak otthonukba pihenni, ahogy ez ennél a nemzetnél szokás. Így aztán a törökök fölmentették Temesvárt, de nem mentek tovább, mert közben meghallották a másik oldalról a mieink fegyverténeyit Vác körül.

A szultán, ahogy Belgrádba (Belgrad) ért, azonnal börtönbe vettette Mehmed pasát, Szinán fiát, aki azelőtt beglerbég volt és előző évben Esztergomnál megverték. Két hónapig raboskodott az említett várban, aztán barátai közbenjárására kiszabadult és amikor a szultán eltávozott, Nándorfehérvár (Alba Greca) parancsnokaként hagyta ott; némi idő elteltével damaszkuszi pasának nevezték ki, a beglerbégi tisztséget pedig Mehmed pasa kapta, aki a múlt évben behatolt Esztergomba. Ahogy a szultán megérkezett, azonnal kiszabadította a fogságban meghalt császári követ családját és útnak indította őket az angol követ személyzetének kíséretében; ez a követ épp a török táborban volt ekkor.[53] A szultán néhány napot azzal töltött, hogy a szükséges dolgokról gondoskodjék, amíg meg nem hallotta az újságot, hogy a mieink Hatvannál (Ottuan) vannak, ami arra késztette, hogy sietve elinduljon.

Amikor a mieink már bevették Vácot és nagy lassan építgették a várat, megérkezett a táborba az új parancsnok, Miksa főherceg, augusztus 4-én. Nyolc napig maradt, majd 12-én elvonult Hatvanba, Váctól négy mérföldnyire, ahova három nap múlva, azaz 15-én érkezett meg. Ezt a várost a mieink 29 napig egyfolytában vívták, 30 ágyúval és a mi hadseregünkön kívül még Felső-Magyarország embereivel, még Tieffenbach (Tieffenporch) is lejött onnan személyesen, de csak szeptember 4-én

47 Ferdinánd főherceg, I. Ferdinánd császár-király harmadik fia, aki apja halála, 1564 óta Tirol tartományban uralkodott, 1595. január 24-én halt meg. Halálával Tirol visszakerült Rudolf császár-király kormányzása alá.

48 Adolf Schwarzenberg báró (1599-től gróf), aki 1600-ban Pápa ostrománál halt hősi halált.

49 *Komáromy András* (A mezőkeresztesi csata 1596-ban. Hadtörténelmi Közlemények, 1892. 55. o.) szerint ez július 25-én történt. Megemlítjük, hogy a magyar hadtörténeti irodalom Vác elfoglalását Pálffy Miklós érdemének tartja. *Gömöry Gusztáv* (Hatvan ostroma és bevétele, 1596. Hadtörténelmi Közlemények, 1894. 99. o.) szerint Schwarzenberg július 24-én Komáromnál volt.

50 Miksa főherceg a szokott gyülekezési helyen, Győr és Komárom közt várakozott.

51 1596. április 4-én.

52 A már említett Damad Ibrahim pasa.

53 A fogságban meghalt császári követ családjára nem találtam adatot. Az angol követ, aki elkísérte III. Mehmedet magyarországi hadjáratán, Edward Barton volt.

foglalták el,[54] inkább csak a véletlen folytán. Miután ugyanis a törökök, reggel, egy kétoldali támadás alkalmával, visszaverték a mieinket és már nagyon fáradtak voltak, dél felé néhány katonánk mesterséges tüzet hajított be, amely felgyújtott egy házat; amikor a török őrség odaszaladt, hogy eloltsa, a mieink közül valaki észrevette, hogy az őrség nagy része otthagyta a helyét. Értesítette erről társait és rögtön benyomultak; az egész hadsereg utánuk ment, és elfoglalták a várost, amelynek majdnem valamennyi lakója meghalt, maga a helység bégje is elesett és egy másik is, aki előzőleg Füleken (Filech) volt;[55] de néhányan megmenekültek, köztük a bég anyja is, aki mindvégig arra buzdította fiát, hogy ne adja fel a várat, hanem ott haljon meg, ahogy azután meg is tette.

Három napra rá, hogy ezt a helyet bevettük, hírt kaptunk, hogy a szultán megérkezett Szegedre (Seghedino),[56] ebbe a Tisza (Tissa)-menti városba, hogy segítséget vigyen Hatvannak. Mert alighogy meghallotta ennek ostromát, elindult Nándorfehérvárról, átkelt a hídon Péterváradnál (Pietro Varadin) és nagy sietve előre küldte Szolnokra Dzsáfer pasa eunuchot, hogy valami segítséget adjon a városnak. Ő azonban, amikor megtudta, hogy nincsenek valami jól ellátva katonasággal, nem merészkedett kitenni magát a halálnak, hanem bevárta a sereg többi részét.

Amikor tehát 21-e körül biztos hírt kaptunk a szultán jöveteléről, jónak láttuk kiüríteni Hatvant és visszahúzódni a Dunáig, Vác mellé, ami meg is történt.[57] Közben a szultán előnyomult Szolnokig és miután megtudta, hogy már elvonultunk Hatvanból, úgy döntött, hogy ostrom alá veszi Egert (Agria), mely közelebb esett hozzá, mint bármelyik más várunk, amellett fontos szerepe volt ebben a háborúban. Elindult tehát táborával arrafelé, és nagyjából szeptember 26-án érkezett meg;[58] néhány nappal azelőtt Miksa főherceg őfensége, aki értesült az ellenség tervéről, beküldte a várba Tirsch (Terski) ezredest 1000 gyalogossal és 200 lovassal, azonfelül Della Torre gróf 1000 emberét, akiket Hatvanból elvonulva ugyancsak ebbe a várba irányított.[59] Ez a katonaság, hozzáadva azokat, akikkel Nyáry Pál (Paolo Gnari),[60] a vár kapitánya rendelkezett, 5000-re rúgott. Az ellenség, rögtön odaérkezése után, hevesen lőtte az alsóvárost, amelyet június 3-án[61] a mieink kiürítettek és mindnyájan visszahúzódtak a hegyen álló várba, amely a várost védi. Az ellenség rögtön bevitte a városba ütegeit, 16 nagy és rengeteg kis ágyút és aláaknázták az egyik bástyát. Amikor ezzel sikerült felrobbantaniok a lőportornyot, behatoltak és több mint ezer embert kardélre hánytak a vár első részében. A parancsnok a másikba menekült, melyet bástyák és árok választott el az elsőtől; ezt is ágyúzták és aláaknázták. A mieink végül, minthogy nagyon megfogyatkoztak és kimerültek, megadták magukat; a feltételeket a püspökség kanonokjai eszközölték ki. A főtisztek nem egyeztek bele a megadásba, de fogva tartották őket, amíg el nem küldték oda [cserébe] azokat, akiket előző évben a mieink fogtak le Visegrádnál. A katonák nagy részét, már azután, hogy a várat elhagyták, felkoncolták, hogy bosszút álljanak a mieink kegyetlenkedéséért Hatvanban; de ez nem elég mentség álnokságukra.[62]

Miksa főherceg, mialatt a törökök Egert vívták, Erdélybe és Felső-Magyarországra küldött segítségért, hogy a lehető legnagyobb erővel vonulhasson Eger megsegítésére. Pálffyt elküldte, hogy toborozzon katonákat Alsó-Magyarországon,[63] majd elindult seregével Vácról Fülek felé, hogy összevonja minden haderejét. Az általános gyülekezés helyéül Miskolc (Miscolz) környékét jelölték ki, nem messze a Sajó (Saio) folyótól, Egertől mintegy 5 mérföldre, a Tisza felé. Először Tieffenbach (Tieffenpoch), Felső-Magyarország főkapitánya érkezett oda, hogy megvédje a vidéket az ellenség portyázásaitól, mert Eger ostroma alatt mindenütt pusztítottak. Azután megérkezett ugyanoda a táborba Báthori Zsigmond és nem sokkal ezután Mik-

54 *Gömöry Gusztáv:* i. m. (l. 49. j.), ahol az ostrom napi részletességű leírását olvashatjuk, a vár elestét szeptember 3-ára teszi. (245—246. o.)

55 Hatvan védője Arszlán pasa volt; a volt füleki bég nevét nem sikerült megállapítanom, halálát leírja *Gömöry*, i. m. 247. o.

56 1596. szeptember 6-án (*Gömöry:* i. m. 251. o.).

57 Szeptember 9-én (uo.).

58 A török lovasság szeptember 20-án, maga a szultán 21-én érkezett Eger vára alá. (Claudio Cogonara olasz hadmérnök emlékirata: Magyar Történelmi Tár, XXIII., 116. o.; magyar fordítását kiadta *Kovács Béla:* Az egri vár híradója. 6. sz. 1965. 17. o.; l. még *Sugár István:* Az egri vár és viadala. Bp., 1971. 116. o.)

59 Tirsch ezredesre és Della Torre ezredesre l. Cogonara emlékiratát (58. j.). Eger feladásakor mindketten török fogságba estek, de később sikerült megszökniök.

60 Vázlatos életrajza: Nyáry Pál és Várday Kata levelezése, 1600—1607. Kiadja *Benda Kálmán*. H. n. 1975 (Tanulmányok Kisvárdáról) Bevezetés.

61 Nyilván elírásból eredő tévedés. A helyes dátum: szeptember 23.

62 Isolano hallomásból írta le az egri ostromot, s az nem mindenben egyezik pl. a Cogonara által elmondottakkal. A püspökség kanonokjairól egyetlen korabeli följegyzés sem emlékezik meg. (Az ostrom összefoglaló leírása: *Sugár:* i. m. l. 58. j., 116—118. o.)

63 A korabeli szóhasználat szerint Alsó-Magyarországnak nevezték a Felvidék nyugati részét, a bányavárosokig. Az ettől keletre eső rész volt Felső-Magyarország.

sa főherceg is, miután már megjött a híre Eger elvesztésének, ami szeptember 14-én következett be.[64] A sereg létszáma a következő volt: 7000 rác és 8000 német gyalogos a főherceggel, 7000 huszár és 7000 hajdú Báthori Zsigmonddal, Tieffenbach emberei: 4000 huszár és 5000 hajdú; majdnem ugyanennyit hozott Pálffy Alsó-Magyarországról a szileziai 2000 lovason és ugyanannyi gyalogoson kívül, akik Zsigmond rendes segédcsapatai voltak és vele jöttek.

20-án mindezek a csapatok egyesültek és az a határozat született, hogy egy igen nehéz szakaszon közelítjük meg a várat, ott, ahol egy mocsár ereszkedik le a hegyről és belemegy a Tiszába; emellett azelőtt egy nagy, Keresztúrnak (Cherestur) nevezett kastély volt.[65] Úgy mondották, hogy azért lesz jó arra menni, mert így három mérföldnyire megközelítjük Egert, ezenfelül ez az út igen biztonságos, nincs olyan veszély, hogy az ellenség reánktámad. Így Miskolcról két nap alatt az említett helyre értünk. Mikor ezt ellenségeink meghallották, ugyanaznap tőlük is odaérkeztek mintegy 8—10 000-en, inkább csak földerítés céljából, mint más okból. Miután rövid ideig tartó csetepatéba bonyolódtak velünk és mindkét rész tájékozódott a másikról, ők visszatértek seregükhöz, mi pedig tábort ütöttünk kicsit följebb a hegy felé, az említett mocsár szélén, egy romos kastély kerítése közelében. Ezzel szemben volt egy igen nehéz és szűk gázló a mocsáron. Volt azután a közelben egy másik gázló, lejjebb, a Tisza felé, ahol a keresztúri (Chesur) kastély állt; még láthatók voltak a kőfalak, meg egy régi fahídnak a maradványai. Ez a gázló könnyebben járható volt, mert ott a mocsár nagyon megszűkült, de a régi kastély miatt az egész környék tele volt árkokkal és nagy gödrökkel, amik nagyon akadályozták a lovasságot.

Ezen a helyen táboroztunk, amikor október 24-én, úgy dél felé, szemünk elé tűnt az ellenség tábora, de az említett átjárón túl, a mocsár túlsó szélén. Nem sok idő múlva az ellenség egy része a két kőfal közti alacsony gázlón megkezdte előnyomulását a mi táborunk felé, hogy harcba bocsátkozzék velünk. A harc egészen addig tartott, amíg az éjszaka szét nem választott bennünket. Eközben az ellenséges sereg teljes egészében csatarendben állt, olyan széles arcvonalon, amit több mint hat olasz mérföldnyire becsültek. A sereg háta mögött a tábor szolgaszemélyzete a sátraknál maradt, míg a harcosok, ahogy mondtam, szemtávolságra tőlünk, harcvonalba fejlődtek.

Másnap reggel a [török] lovasságból megint többen átjöttek a két kőfal közti gázlón és harcot kezdtek velünk. Ez váltakozó szerencsével tartott egészen az éj beálltáig, ami végül is félbeszakította. Folytatódott másnap reggel, szombati napon, október 26-án, amikor is hajnalban az ellenség, szokása szerint, megint benyomult az átjárón és csatározásba kezdett, de ekkor nagyobb erővel jöttek, mint az előző napokon és még valamelyes tábori tüzérséget is áthoztak. A mieink, akiket így folyton háborgattak, azt határozták, hogy hagyják őket egy bizonyos pontig előnyomulni és jól széthúzódni a síkságon, azután az egész sereg mögéjük nyomul, elállja a gázlót, így elvágják a visszavonulást és nagy részüket lekaszabolják. Az ellenség azonban, látva mozdulatainkat és megsejtve, miről van szó, nem mert bevárni minket, hanem minden felől kezdett visszahúzódni a gázló felé. Majd látva, hogy mi elszántan a nyomukban vagyunk, mind nagyobb gyorsasággal, menekülésszerűen tódultak a gázló felé, rendetlenül, hogy sokan beleestek a kőfalak körül levő árokba és a mocsár sarába, mások pedig, akik túlságosan eltávolodtak a többiektől, kívül rekedtek és a mieink lekaszabolták őket. Nem volt azonban akkora veszteségük, mint amekkorát jelentettek, és amilyet szándékunkban volt rájuk mérni, minthogy az ő csapataik csupa gyors lovasságból álltak, mi pedig igen lassan mozogtunk a magunkkal vitt gyalogság miatt, és hogy a csatarend fel ne bomoljon; így módjuk volt biztonságban visszahúzódni.

Mindamellett egyszer megkezdett menekülésük és félelmük azután sem szűnt meg, hogy átjutottak a gázlón. Ahogy rettegve és rendetlenül visszahúzódtak a tábor felé, láthatólag jó alkalmat nyújtottak volna rá, hogy teljesen megverjük őket, ha csak velük kellett volna számolni, akiket, úgy mondják, Ibrahim pasa nagyvezír vezetett; a sereg nagy része azonban a táborhelyen volt a szultánnal. A törökök nem hitték, hogy merszünk lesz a gázlón átmenni, úgy hogy közben eltávolodunk táborhelyünktől, ezért azokon a csapatokon kívül, akiket említettem, és akik Ibrahim alatt átkeltek a mocsáron, Haszán (Assam) pasát, Murát pasa fiát ki is küldték a hegy felé eső magasabb gázlóhoz, majdnem szemben a mi táborunkkal. Minthogy

64 A helyes dátum: október 12.

65 Isolano a következőkben is következetesen Keresztúrt említ Keresztes (Mezőkeresztes) helyett. Az általa — ugyancsak következetesen — kastélynak (una grand villa) nevezett romos épület más leírások szerint templom volt. Erre, valamint a csata itt következő leírására l. *Tóth Sándor László:* A mezőkeresztesi csata története c. tanulmányát ugyanebben a számban. (553—571. o.)

azonban ezt a gázlót szépszámú német gyalogos őrizte, és nemcsak keskeny volt, hanem több helyen be is vágták, Haszán nem tudott előrenyomulni és nem tudta a mi erőnk egy részét lekötni, ahogy tervezték, hogy így megosszanak bennünket. Miután a mieink kellően biztosítva voltak ezen a részen, ez tette lehetővé, hogy seregünk rátámadhasson azokra a csapatokra, amelyeket Ibrahim vezetett, és visszaszorítsa őket a gázlón túlra, ahogy említettem.

Ebben a helyzetben a továbbiakat az erdélyi fejedelem döntötte el, akit bosszantott, hogy Havasalföldén Szinán pasának sikerült elmenekülnie. Arra gondolva, hogy itt is ugyanaz történik majd, nagyon erősködött a főhercegnek, Istent és az embereket híva tanúul, mondván, hogy nem szabad elszalasztani a már elnyert győzelmi lehetőséget. Vele egy véleményen volt Pálffy Miklós és majdnem az egész magyarság, úgyhogy a főherceg, miután a németek közül is többen ezt javasolták, úgy döntött, hogy át kell menni a mocsáron, bár a reggel tartott haditanácsban azt határozták, hogy semmiképpen nem kelnek át. Így hát katonáink nagy bátran megkezdték az átkelést a gázlón, de nagy összevisszaságban és hirtelenséggel, ugyanis már csak két óra lévén hátra a napból, nem jutott idő arra, hogy a gázlón túl újra rendeződjünk, ahogy kellett volna, hanem ahogy az emberek átértek, előnyomultak anélkül, hogy bevárták volna egymást. A lovasok összekeveredtek a gyalogosokkal, a magyarok a németekkel, ahogy a véletlen és a sietség magával hozta.

Az ellenség, amikor látta, hogy a mieink átkelnek, nem foglalt harci állást, hanem egyre csak hátrált, hol lassan, hol gyorsabban, aszerint, ahogy mi előrenyomultunk, egészen a táborhelyig; közben otthagyott sok kisebb és nagyobb ágyút, amiket az előző napokon hoztak előre. Így aztán ők hátrálva, mi pedig előrenyomulva értünk az első sátrakig, amelyek mögött ott sorakozott az ellenséges sereg nagyobb része, összevonva a hirtelen és egyáltalán nem várt fordulatra a szultán személye körül. Haszán pasa, aki elment, hogy megpróbálkozzék a felső átjáróval, amikor ez nem sikerült neki és amikor látta, hogy a mieink visszanyomták Ibrahimot már egészen a táborhelyig, hirtelen visszafordult, övéinek nagy hasznára; nem mintha időben érkezett volna, hanem mert azzal, hogy a másik oldalról közeledett harcvonalunk jobb szárnyához, komoly gondot okozott a mieinknek. Ugyanakkor a bal szárnyon előre törve Dsigalazáde (Cicala) megingatott egy csapat rácot, akik azon a részen voltak; hasonlóképpen azok az elöl levő katonáink, akik otthagyták csapattestüket, hogy raboljanak az ellenség sátraiban, most visszaszorultak az előnyomuló janicsárok elől és megfutamodtak. Amikor azok, akik még szilárdan álltak, azt látták, hogy az elöl levők menekülnek, nem várva be, míg a helyzet tisztázódik, szintén menekülésbe kezdtek és szinte az egész hadsereg egyszerre csúfosan és végzetesen megfutamodott. A főherceg, jóbarátai tanácsára, kitért a veszély elől, és erre határozta magát az erdélyi fejedelem is, aki, ahogy az előnyomulásban mindenkit megelőzött embereivel, az elsők között volt a menekülésben is. Azok, akik hátrább voltak, hiába próbáltak megállni, mert saját visszarohanó embereink beléjük ütköztek és magukkal sodorták őket. A német gyalogság ottmaradt magára hagyva és összezárkózva a szultán kincses sátrai mellett, mindnyájukat kardélre hányták. A hajdúk, akik gyorsabbak voltak, mint a gyalogosok, jórészt megmenekültek, ugyanígy a lovasság nagyobb része is, bár sokan elpusztultak menekülés közben a síkság gödreiben és árkaiban, még inkább a mocsárban, mivel a két kőfal közti gázló túl keskeny volt, csak kevesen tudtak rajta egyszerre átmenni, és annyira siettek, hogy más gázlót keresve elsüllyedtek az ingoványban és a lápban.

Mivel már késő re járt és éjjeledett, az ellenség nem folytatta előnyomulását. A mieink egy része a szabad földeken keresztül Tokaj felé menekült, mások visszatértek a táborhelyre, ahol az éjszaka nagy részét vidám iddogálással töltötték, majd továbbindultak, ki Kassa, ki Fülek felé, a hegyi úton, amely az erdőktől jobbra húzódik. Reggelre az ellenség üresen találta a tábort a felállított sátrakkal, 27 ágyúval és nagy mennyiségű holmival. A tatárok és más csapatok űzőbe vették a mieinket, és megkaparintották a szekerek nagy részét a rajtuk levő szerencsétlenekkel, akik az éjjel, remélve, hogy megmenekülnek, az erdők felé vették útjukat. Két nappal az ütközet után, este, a szultán felszedte táborát és visszaindult Nándorfehérvár felé, ellátva őrséggel Egert, ahol Bektes (Bechtes) pasa maradt. Elvitette a Belgrád várából hozott lövegek nagy részét, és rendeletet adott ki, hogy mindazokat, akik elmenekültek a táborból az ütközet alatt, koncolják fel, vagy tegyék rabszolgává, egyszersmind elkobozta mindenüket.

Miksa főherceg visszatért Kassára, az erdélyi fejedelem pedig Tokajba; ahogy meghallották, hogy az ellenség elvonult, mindegyikük rögtön hazatért.

Ezekben a napokban a szultán elvette a nagyvezíri tisztséget Ibrahimtól és Dsigalazádénak (Cicala) adta, aki az említett ütközetben a mieink menekülése után az elsők között kezdte meg szegény gyalogságunk felkoncolását, amely ott maradt beszo-

rítva; majd hetvenkedve, kezében véres kardjával, megjelent a szultán színe előtt, másokkal együtt vádolva Ibrahimot, amiért elsőnek ingott meg, mondván: ő az oka, hogy a kereszténveknek sikerült annyira előretörniök. Elvették hát Ibrahimtól hivatalát és Dsigalazádét tüntették ki vele; de ő sem maradt állásában két hónapnál tovább, mert Ibrahim váltott lovakkal, más úton, nagy gyorsan Konstantinápolyba sietett, ahol is addig praktikált a szultán anyjával, hogy visszaadták hivatalát, Dsigalazádét pedig mazullá tették;.[66] kevéssel utóbb beglerbégként Damaszkuszba küldték, ha jól emlékszem.

Amikor a szultán elindult Belgrádból, hogy visszatérjen Konstantinápolyba, Haszán pasát, Mehmed pasa fiát Nándorfehérvárott hagyta, azzal, hogy őrizze a határt a következő évig. Ez a Haszán háborúpárti volt, ezért megölette az angol követ titkárát, aki Bécsből előnyös békefeltételekkel tért vissza.[67]

1597

Ebben az évben a tél folyamán gyűlést tartottak Regensburgban, a fejedelmek részvétele nélkül, de a császár jelenlétében, és újra megerősítették, hogy segítséget adnak őfelségének. A pápa csak unokaöccsét küldte el Prágába, hogy nyolcezer olasz gyalogost ajánljon fel és hogy közölje: a következő évben megkezdik a felszerelés küldését.[68]

Még a tél folyamán Don Giovanni di Peinestan[69] Pálffyval együtt bevette a tatai várat, a Budáról Győrbe vezető útvonalon, egy petárdával; ezt a helyet két évvel azelőtt Szinán pasa foglalta el, hogy Győr ellen vonulhasson.[70]

Ennek a télnek a kezdetén Prágába érkezett az erdélyi fejedelem, már azzal az elhatározással, hogy lemond a feleségéről és a fejedelemségről; ez nem tetszett a császárnak, aki kérte, hogy maradjon, de hiába; abba azonban beleegyezett, hogy vár egészen a jövő év végéig. Miután azonban a tél elején a török szultán győzelmesen, diadalmenetben visszatért Konstantinápolyba, és miután Ibrahim visszanyerte hivatalát, tanácsot tartottak, hogy új fővezért küldenek Magyarországba. Választásuk Szaturdzsi Mehmed (Sattuge Mehmet) pasára esett,[71] aki azért kapta ezt a melléknevét, mert janicsár aga korában megbüntetett néhány gonosztevőt, akik éjszakánként nagy késekkel járták Konstantinápoly városát, gyilkolva és más gonosztetteket követve el.

Szaturdzsi Mehmed útnak indult, de nagyon későn, és Belgrádba érkezve hozzáfogott, hogy összegyűjtse a sereget.

Ekkoriban Haszán pasa eunuch, felhasználva azt a körülményt, hogy a szultán anyja valamiért neheztelt vejére, Ibrahim pasára, folyamodványt intézett hozzá, amelyben kötelezte magát, hogy elintézi, hogy az uralkodó ne menjen vissza a háborúba és hogy segítségére lesz a mecset költségeinek előteremtésében. Ezért Ibrahimot mazullá tették[72] és helyébe Haszán eunuchot ültették, aki elérte, hogy a szultán a háborúpárti Dzsáfert és Jemisdzsi Haszánt (Assan Jemisi) elhelyezze a magyar határról máshová. De néhány hónap múlva ez utóbbi folyamodványt intézett az uralkodóhoz, amivel az volt a célja, hogy egyszerre félreállítsa a [szultán]anyát, a kapi agát (Capi aga), az uralkodó vejét és másokat, hogy ő maradjon egyedül minden ügy intézője; az érdekeltek néhány hónap múlva összefogtak, szövetségre léptek és addig mesterkedtek, amíg Haszánt börtönbe nem vetették a Héttoronyban, és meg nem fojtották.[73]

Eközben már megindult Miksa főherceg és összegyűjtötte a sereget Óvárott (Altimburgh);[74] táborparancsnokká Burgau (Burgrau) őrgrófot tette meg, helyettese pedig Giorgo Basta volt, aki akkoriban érkezett Flandriából.[75]

Óvárról seregünk augusztus 9-e körül indult el, és Nádasdy (Nadasti)[76] elgondolása alapján Pápa felé meneteltünk, ahová, miután egy hídon átkeltünk a szekerekkel a Rábcán (Rabricz) és a Rábán (Raba), ugyanazon hónap közepe táján érkeztünk

66 1596 december legelején. December 9-én már újra Damad Ibrahim volt a nagyvezír.
67 Erre vonatkozóan nem találtam adatot.
68 Aldobrandini prágai küldetésére l. *Banfi*, 1939. 9—10. o.
69 A nevet nem tudtam azonosítani.
70 Tata bevétele, kétnapi ostrom után, május 22-én történt. Az ostromra l. *Jedlicska Pál:* Adatok erdődi báró Pálffy Miklós ... életrajza és korához. Eger, 1897. 622—625. o.
71 Szaturdzsi Mehmed pasa, 1597-ben magyarországi fővezér (szerdár). Melléknevének jelentése: „a hóhér".
72 1597. december 3-án.
73 1598. április 8-án. — Kapi aga: a szeráji őrség parancsnoka.
74 Magyaróvár (Moson vm.)
75 Karl Burgrau őrgróf, Ferdinánd tiroli főherceg és Welser Filippina természetes fia. — Giorgio Basta, ekkor még csak helyettes fővezér, 1597 augusztus első napjaiban érkezett a magyaróvári táborba. (Életrajza: *Basta levelezése*, Bevezetés, XXVI. s köv. o.)
76 Nádasdy Ferenc, a „fekete bég", 1587 óta királyi főlovászmester.

meg. Útközben egy napra megálltunk Győr látótávolságában, amikor is a mieink már arra gondoltak, hogy megkezdjük a vár ostromát.

Végül is Pápát hat nap alatt bevettük, ostrom alá véve a nagy kiterjedésű várost, ahol az ellenség nem fejtett ki nagy ellenállást, a várat pedig feladták. Kivonuláskor a törökök nagy részét, a feltételek ellenére, levágták és kifosztották a mieink, főleg az olaszok és a franciák; de akik megmenekültek, azokat biztonságban Fehérvárra (Alba Regale) küldték, szandzsákbégjükkel együtt.[77]

Pápa bevétele után, minthogy a sereg távol a Dunától, sok napig víztől nem járt területen volt, jónak látták, ha visszamegyünk a folyóhoz, hogy az emberek felüdüljenek, így hát visszavonultunk Óvár irányába, félúton Óvár és Győr közé. Eközben Zrínyi gróf (Cont di Serino)[78] néhány foglyától arról értesültünk, hogy Győrnek nincs 15 napi élelme sem. Erre odaküldtek bennünket, hogy megszálljuk a vár környékét és ügyeljünk, hogy ne jusson be élelem, így rögtön elfoglalhassuk. A hír azonban hamis volt, így nem is lett ostrom belőle, csak nézelődtünk és 25 napon át ott táboroztunk a Dunánál, a Komárom (Comar) felé eső alsó részen. Nem csináltunk mást csak néhány erődítményt, és csatározgattunk a várbeli [török] katonákkal, akik naponként kijöttek, ahogy éppen kedvük tartotta, és egészen a tábor sáncáig nyomultak, hogy foglyokat ejtsenek.

Ezalatt Szaturdzsi Mehmed pasa, az új szerdár, már elindult Nándorfehérvárról, és meghallva a hírt, hogy mi Győr alatt vagyunk, siettette útját Budára, majd 6 nagy ágyúval Tata felé indult; ez a Győrbe vezető úton fekszik egy tó mellett, a mieink az előző télen foglalták el. Október elején ért oda, és miután felállította az ágyúkat, 6 nap alatt bevette, az őrség pedig éjjel kiszökött a parancsnokkal együtt, és a Vértes (Vertes) közeli erdőségeibe menekült. Amikor a mieink meghallották, hogy Szaturdzsi elindult Budáról Tata felé, mivel féltek attól, hogy egyenesen Győrnek tart, úgy határoztak, hogy nem várják be ott. Ugyanis nem tartották magukat elég erősnek ahhoz, hogy nyílt mezőn szálljanak harcba vele, sem elegendőnek arra, hogy megakadályozzák a vár tetszés szerinti megsegítésében. Így visszahúzódtak a komáromi szigetre, és onnan, miután a Duna másik ágán is átkeltek, Tatával szemben táboroztak le, miközben hidat kezdtek verni és elhíresztelték, hogy Tata segítségére akarnak menni; mindez azonban hiába volt, mert közben Szaturdzsi már bevette a várat.[79] Mi tehát elkezdtük a híd szétbontását, majd attól tartva, hogy az ellenség esetleg Esztergom (Strigonia) felé indul, az emberek egy részét odaküldtük.

Miután Szaturdzsi bevette Tatát, néhány napig ott maradt, hogy rendbehozza, azután felszedte a táborát és visszatért Budára, onnan pedig a Dunán átkelve a pesti (Pest) síkságon táborozott le, azzal a gondolattal, hogy beveszi Vácot (Vaccia) és felégeti a vidéket Palánk (Polanca) és Szécsény (Secheten) felé.

Amikor ezt meghallottuk, elindultunk Tata mellől Esztergom felé, majd onnan továbbmenve fél mérföldnyire megközelítettük Vácot, szűk hegyszorosokon keresztül, melyek azon a helyen nagyon közel fekszenek a Dunához. Ott azután megálltunk, megerősítettünk néhány hegycsúcsot árkokkal és átszeltük a síkságot, hogy előnyösebb helyzetbe jussunk. Minthogy Vác ki volt szolgáltatva az ellenségnek és vára igen gyönge volt, elrendelték, hogy mihelyt az ellenség letáborozik ott, még ugyanazon az éjjelen ürítsék ki és sajkán (saiche) szállítsák el az embereket. Ezt végre is hajtották, mert amint a sötétség beálltával megjelent az ellenség, a mieink a város szélén tüzet gyújtottak és visszavonultak. Még fel sem lángolt a tűz, mikor az ellenség már elkezdte lőni nyolc nagy ágyúval. Nem sokkal később azonban, amikor a tűz égni kezdett és észrevették, hogy a várost kiürítették, abbahagyták az ágyúzást.[80]

Ezután az ellenség egész hadirendbe állított seregével ellenünk indult és harcra ingerelt, de mi bent maradtunk erődítéseinkben. Erre másnap újra odajött, és ekkor könnyű csatározás folyt a lovasság között. Mikor azonban Szaturdzsi látta, hogy nem akarunk kimenni és megütközni, ő is kiürítette Vácot, és minden további akció nélkül visszavonult Nándorfehérvár felé, mivel már november 10-e volt. Mi pedig visszamentünk, megerősítettük Vácot és kicsiny őrséget hagytunk benne.

Ekkortájt néhány török, Pálffy barátai, akik Budán voltak, kérték, hogy béketárgyalásokat folytathassanak, és hozzánk jöttek a Duna egyik kis szigetére, de semmi megegyezésre nem jutottak.

77 Pápa augusztus 20-án kapitulált. (Az ostrom leírása: *Banfi*, 1939. 220—224. o.) A török parancsnokot Zrínyi György közbelépése mentette meg. (*Rónai Horváth*, II. 138. o.)

78 A már említett Zrínyi György.

79 Vajda Kristóf kapitány, miután hiába kért segítséget a Komáromnál táborozó Miksa főhercegtől, háromnapi ostrom után a megfogyott őrséggel október 12-én éjjel valóban kiszökött a várból. (Tata története. I. Szerk. *Kovács Emil*. Hely- és év nélkül. [1979] 198. o.) *Banfi* (1939. 226. o.) a vár elestét október 9-ére teszi.

80 Vác őrsége november 2-án éjjel vonult ki a várból; a törökök 3-án reggel vonultak be. (*Banfi*, 1939. 227. o.).

Ezután hadseregünket feloszlatták, de fegyverben maradtak a franciák és a vallon ezredek maradványai, továbbá a vallon lovasság, amely ebben az évben lépett szolgálatba, és Petz (Pez) ezredének fele;[81] ezeknek megfelelően kényelmes téli szállást adtak.

Ebben az évben is, mintegy szeptember táján, az erdélyi fejedelem másodszor is megjelent Temesvár (Temisuar) alatt, de kevés eredménnyel, inkább csak azért, hogy erejét megmutassa; hamarosan feloszlatta seregét, és visszatért országába.

1598

Ennek az évnek telén Báthori Zsigmond (Sigismondo Battori), miután előbb hosszas tárgyalásokat folytatott, keresztülvitte elhatározását, hogy Erdélyt átadja a császárnak, lemond a feleségéről és kárpótlásul birtokba veszi a neki ígért hercegséget Sziléziában (Slesia), meg ezenfelül még valami jövedelmet. Ez ügyben három királyi biztos ment oda [Erdélybe], úgy mint Istvánffy (Istvanfi), Szuhai (Sasai) püspök és Petz (Pez) doktor. Zsigmond átadta nekik az országot, és egyúttal kezükbe adta Jósikát (Josica), a kancellárt, aki változtatásokat akart; őt Szatmáron (Sacomar) börtönbe vetették és néhány nap múlva lefejezték.[82]

Nem sokkal azután, hogy Zsigmond felutazott Bécsbe, Miksa (Massimigliano) főherceg, aki az elmúlt két évben főparancsnok volt Magyarországon, felkészült, hogy átvegye őfelsége nevében annak a tartománynak a kormányzását.

Ezen a télen Schwarzenberg (Suorzemburgh) báró, aki tábornagy volt az egri (d'Agria) csatában,[83] de utána megfosztották a császári biztosi hivataltól, a francia és vallon katonasággal, amelyhez még másokat csatolt s így létszámukat négyezerre emelte, Győr ellen indult hadivállalkozásra. Miután előzőleg, hogy gyanút ne keltsenek, titokban Komáromba vonta össze csapatait, átkelt a hídon és visszafordult Győr felé. Március 28-án éjjel megközelítette Győr Fehérvár felőli kapuját, és mivel őrség és felvonóhíd nélkül találta, igen könnyen bedöntötte egy petárdával, benyomult a gyalogsággal és a lovassággal, mielőtt még az ellenség fegyvert ragadhatott volna, vagy felkelt volna az ágyból. Birtokba vették a várost és elzárták a vár utcáit, hogy sehol ne lehessen nagyobb csapatot összevonni. Miután [a védők] egy darabig váltakozó eredménnyel harcoltak, mind elestek vagy fogságba kerültek. Maga a basa is elesett, mert nem ismerték fel.[84] Erre a hírre a Szentmártonban (S. Martino) levő kisszámú [török] katona is elmenekült, és otthagyta a várat.[85]

Ezalatt a császár nem mulasztotta el szokásos hadikészületeit, sőt erőteljesebben folytatta azokat, mivel a német birodalom fejedelmei rendkívüli segítséget nyújtottak egy regensburgi magánmegállapodás alapján. Ezenfelül még azt a külön engedményt is tették, hogy a birodalom által kiállított haderő parancsnokságát őfelsége annak adja, akinek jónak látja, holott azelőtt a parancsnokokat az a tartomány választotta, amely a segítséget nyújtotta.

Így aztán Schwarzenberg, akinek továbbra is nagy tekintélye volt a császár előtt, vette át a hadsereg parancsnokságát, Mátyás főherceg táborparancsnokaként; ez utóbbi, miután rendbehozta a tiroli ügyeket, kevéssel azelőtt vette át újra Ausztria kormányzását és a magyarországi főparancsnokságot, amit azelőtt is viselt, mivel fivérét [Miksát] Erdélybe szánták.

Amikor a katonaság nagyobb része már együtt volt Győrben, július eleje körül megindult a sereg néhány nehézágyúval Tata felé, amelyet előző évben foglalt visszaSzaturdzsi, és 24 óra alatt bevette, felkoncolva az egész őrséget.[86] Ezután a Vértes hegység várai — Csesznek (Giesmech), Veszprém (Vesprin), Palota (Palotta) és Csókakő (Chiochaechu) — ellen fordult; ezeket az ellenség mind kiürítette és Fehérvárra húzódott, úgy hogy Schwarzenberg a sereggel visszatért Győrbe. Közben újabb katonaság érkezett és ezzel a sereg nagyon megnövekedett.

81 Nyilván azonos azzal a Petz ezredessel, aki az 1604. október 15-i álmosdi csatában Bocskai István hajdúinak fogságába esett. (*Nagy László:* A Bocskai szabadságharc katonai története. Bp., 1961. 74. o.)

82 Báthori Zsigmond az 1598. március 23-i gyulafehérvári országgyűlésen jelentette be lemondását, és azt, hogy országát átadta Rudolf királynak. Az Erdélybe küldött királyi biztosok — Istvánffy Miklós nádori helytartó (a történetíró), Szuhai István váci püspök, a Magyar Kamara elnöke és Bartholomäus Pezzen az Udvari Haditanács tagja — április 1-én érkeztek Gyulafehérvárra. Báthori Zsigmond — aki április 13-án távozott el Erdélyből — kancellárját, Jósika Istvánt, 7-én fogatta el, azzal vádolva, hogy maga akar a fejedelemség trónjára ülni. A fogoly Jósikát átadta a királyi biztosoknak, akik előbb Dévára vitték, majd Szatmárra; Miksa főherceg erdélyi kormányzó szeptember 1-én lefejeztette. Vallomását, végrendeletét, a kivégzésről szóló jelentést kiadta *Veress:* Documente, V. 179. s köv. o.

83 Nyilván a mezőkeresztesi csatát érti. Schwarzenberg átmeneti mellőzéséről egyébként nem tud történetírásunk.

84 Győr visszavétele 1598. március 29-én történt. Furcsa, hogy Isolano csak Schwarzenberg Adolfot említi, s egy szót sem szól Pálffy Miklósról, jóllehet a hadi vállalkozást ketten, közösen hajtották végre. (*Mohl Antal:* Győr eleste és visszavétele. 1594—1598. Győr, 1913.)

85 Győrszentmárton falu és a pannonhalmi bencés kolostor.

86 1598. augusztus 1-én. (Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 490—492. o.)

Eközben Miksa főherceg elindult Erdély felé, helytartóról is gondoskodva Giorgio Basta személyében, de csak kevés katonai erővel, hogy bevonuljon a békésnek látszó Erdélybe. De még el sem ért Kassára (Cassouia), éppen fele úton volt Bécs és Gyulafehérvár (Alba Giulia) között, amikor Báthori Zsigmond, akinek már elment a kedve attól, hogy Sziléziában maradjon, mert úgy találta, túl nagy a különbség az erdélyi fejedelemség és az oppelni (d'Onopolia) hercegség között, a természetéből adódó könnyelműséggel hirtelen fölkerekedett és rangrejtve átutazva Magyarországon, megérkezett Erdélybe. Kolozsvárott ott találta a hercegnőt, feleségét, aki éppen másnap akart elutazni; visszatartotta őt, anyai nagybátyja, Bocskai István (Steffano Bocchai) meg Napragyi (Napragi) püspök rábeszélésére újra feleskette személyére az egész országot. Azután néhány követet küldött Miksa főherceghez, kérve, álljon el szándékától, hogy bevonul Erdélybe, s azzal fenyegetőzött, hogy különben behívja a törököket.[87]

Visszatérésekor az egész ország és a várak mind az ő oldalára álltak, az egyedüli Várad kivételével; lakói ugyanis, nagy eretnekek lévén, előzőleg megvertek egy jezsuitát, és attól tartottak, hogy Zsigmond haragjában megbünteti őket.[88] Így hát Nyáry Pál (Paolo Gnari) tárgyalt Rabus (Rabis) titkárral és meghódoltak Miksa főherceg előtt, aki tüstént odaküldte von Redern (di Reder) őkegyelmességét, serege tábornagyát, kétezer gyalogossal és ugyanannyi szileziai lovassal, akiket Mial Giorgi erdélyi gubernátor várában helyeztek el, és bevonult Giovanni Marco Isolano gróf is, a tüzérség élén.[89]

Mialatt Miksa főherceg Kassán tartózkodott, odaérkezett Erdély felől egy bizonyos Balislog Caffából, akit a tatár kán (tartattan) küldött, hogy a békéről tárgyaljon, és aki felajánlkozott, hogy közvetít [a császár és Báthori közt]; a főherceg fogadta őt, majd rögtön felküldte Prágába őfelségéhez.[90]

Miközben ezek történtek, Szaturdzsi Mehmed pasa a tatár kánnal (tartattan), aki ebben az évben mintegy 40 000 tatárral érkezett, hallva a tárgyalásról, aminek alapján Zsigmond átadta Erdélyt a császárnak, és attól tartva, hogy a németek megvetik a lábukat ebben az országban, elhatározta, hogy arrafelé vonul. Így hát, elindulva seregével, Belgrádból a nehéz tüzérséggel ellátott Temesvárra ment. Megközelítette Csanád (Chianad) várát a Maros (Maros) folyó partján, és miután egy darabig lövette, a védők rögtön kiürítették és elmenekültek. Példájukat követte Arad (Arad) és Solymos (Solimos) is, két kis vár Lippa (Lippa) mellett, amit elhagytak. Az volt a vélemény, hogy a pasa Lippát szándékozik elfoglalni és onnan akar behatolni Erdélybe. A gyulai (Giulla) szandzsákbég azonban arra biztatta, hogy Váradot foglalja el, mert onnan könnyebb bejutni az országba, úgy hogy a pasa seregével átkelt a Maros és a Körös (Cheres) folyón és Várad alá vonult. Amikor odaérkezett, megjelent a szileziai lovasság, meg néhány magyar és csatározni kezdtek a város és határa védelmében.[91] Amikor azonban feltűnt az egész [török] sereg, gyorsan odébbálltak. A szileziai gyalogság, 1700 gyalogos és mintegy 500 hajdú, a várban maradt, amelyet az ellenség szeptember 29-én kezdett lövetni. Az ostrom november 3-ig tartott, amikor is a török sereg elvonult, miután aknákkal, lövegekkel és rohamokkal minden lehető erőfeszítést megtett. Attól félt, hogy Giorgio Basta katonasága egyesül a közelben levő erdélyiekkel, hogy segítséget vigyenek a városnak, amiről már hosszabb ideje tárgyaltak, de bizonytalan volt, sikerül-e.[92]

Ugyanakkor, amikor az ellenség Váradot vívta, Miksa főherceg, aki Kassán időzött, nagyon sürgette bátyját,[93] hogy Schwarzenberg bárót küldje arrafelé, hogy segítséget vigyen az említett Váradnak. Schwarzenberg azonban elvetette ezt a tervet, és azt gondolva, hogy ezzel elvonja az ellenséget, Buda ostromára indult, ahol nagyjából november elején állapodott meg seregével.[94] Miután nyolc nap alatt rohammal elfoglalták az alsóvárost és sok törököt megöltek, éppen odaérkezett a tá-

87 Báthori Zsigmond augusztus 21-én tért vissza Kolozsvárra. — Napragyi Demeter erdélyi római katolikus püspök.

88 Az esetet leírja *Veress Endre:* Báthory Zsigmondné és a váradi kálvinisták. Protestáns Szemle, 1898. 604—611. o.

89 Váradot 1598 szeptember elején adta át Király György kapitány (*Veress:* Documente, V. 192. o.)

A szövegben említett nevek: Georg Rabus, Miksa főherceg titkára; Melchior von Redern báró tábornagy; „Mial Giorgi guvernator Transilvani" (talán főispán? vagy várkapitány?) nevét nem tudtam azonosítani. Redern főkapitány egy későbbi jelentésében csak annyit mond, hogy a szileziai lovasság egy ideig Biharpüspökiben táborozott. (Történelmi Tár, 1878. 106. o.) Isolano szeptember 23-án vonult be a tüzérséggel a várba. (Aznap írt levelét közli: *Veress:* Documente, V. 193—194. o., majd *Balogh Jolán:* Varadinum. Várad vára. II. Bp., 1982. 182. o.)

90 A tatár követségre: *Veress:* Documente V. 191. és 202. o. A „Balislog" nevet nem tudtam azonosítani.

91 Arra a hírre, hogy a török Várad ellen vonul, Báthori Zsigmond meg Basta tábornagy is küldött segítséget, ezek csatároztak a vár körül.

92 Feltűnő, hogy Isolano beszámolója milyen szűkszavú a több mint egy hónapig tartó ostromról. Részletesen leírja az eseményeket 1598 novemberében kelt jelentésében. Közli *Balogh Jolán:* i. m. (89. j.) II. 103—106. o.

93 Mátyás főherceget, a magyarországi csapatok főparancsnokát.

94 A császári-királyi sereg, Pálffy Miklós és Nádasdy Tamás vezetésével, október 3-án jelent meg Buda alatt és november 3-án hagyta abba az ostromot. (Budapest története. II., szerk. *Gerevich László.* Bp., 1973. 338. o.)

borba Mátyás főherceg is. Ő azután felállította az ütegeket Buda vára (Buda Alta) ellen; mintegy 40 ágyúval különböző helyeken lövette és sok aknát készíttetett, de mindez hatástalan volt, mert a mieink sohasem tudtak időben megfelelő ostromra indulni, sőt, amikor egy ízben megpróbálták, keményen visszaverték őket, igen sok halottal. A mieink tehát elvesztették a reményt, hogy valamit is elérhetnek, s egy viharos idő alkalmával felhagytak az ostrommal és elvonultatták a sereget, éppen akkor, amikor Szaturdzsi is elvonult Várad alól, anélkül, hogy tudtak volna egymásról.

Mialatt Szaturdzsi Váradot ostromolta, Mihály vajda váratlanul átkelt a Dunán és behatolt Bulgáriába, nagy területet végigportyázva és nagy károkat okozva. Miután elbánt Hafiz Ahmed (Affis Amat) pasával, az eunuchhal, aki kevés katonával azt a partvidéket védelmezte, felégette Nikápolyt (Nicopolis), itt nagy zsákmányt ejtett, és ostrom alá vette Viddin (Vidino) várát, mivel azonban nem tudta bevenni, elvonult; de előbb az országból nagy összeg pénzt sarcolt ki.[95]

December hónapban Miksa főherceg, aki haragudott, hogy nem tartották meg a neki adott ígéretet, és hogy cserbenhagyta az alsó-magyarországi hadsereg Várad megsegítésében, pedig előzőleg megállapodtak, hogy egyesülnek, s arra indulnak amerre az ellenség vonul, továbbá látva, hogy Zsigmond visszatért Erdélybe, ahová ő is ment volna, úgy döntött, méghozzá a császár akarata ellenére, hogy elhagyja Kassát és visszatér Bécsbe. Így aztán búcsút vett őfelségétől és átköltözött Mergentheim (Mergentol) városkába, ahol mint a Német Lovagrend nagymestere székelt, ott maradt, és mivel a mai napig nem vállalt többé szolgálatot.

1599

Ennek az évnek az elején [Báthori] Zsigmond, mikor azt látta, hogy országa zúgolódik Várad idegen kézbe engedése miatt, és megharagudva őfelségére, amiért nem adott ki parancsot, elhatározta, hogy lemond Erdélyről Báthori (Battori) bíboros javára, aki a lengyelországi Varmia püspöke volt, és hogy hazaküldi feleségét. Így is tett, de előbb követeket küldött őfelségéhez, hogy félrevezesse. A követeket az ország főemberei közül választotta, és éppen azokat, akikről azt gyanította, hogy megakadályoznák a bíborossal kötendő szerződést; közöttük volt anyai nagybátyja, Bocskai István, a bíboros nagy ellensége. Azután országgyűlést rendelt Meggyesre (Medgies), bejelentette lemondását, majd átment Lengyelországba, a bíboros birtokaira. Kevéssel utóbb felesége is elhagyta az országot, hogy anyjához menjen Horvátországba (Crovatia).[96]

Ezen a télen Schwarzenberg (Suorzemburgh) petárdákkal akarta elfoglalni Budát, de terve kiderült. Kevéssél ezután Székesfehérvárt akarva megtámadni, behatolt a város legnagyobb külvárosába, a Beslia városba (Belisuar) és kifosztotta, mivel azonban a lakosság fegyvert fogott ellene, elvonult anélkül, hogy valamit elért volna; egy petárdát hagyott a kapu mellett, amit azután a törökök elküldtek Szaturdzsinak Belgrádba.[97]

Schwarzenberg (Svorzimburgh) hasonlóképpen a tavasz kezdetén meg akart rohanni egy csapat tatárt, akik Székesfehérvár mellett legeltették lovaikat; azonban ezek észrevették, összefogtak Székesfehérvár helyőrségével meg néhány budaival és a visszavonuló Schwarzenberg nyomába eredtek, kitartó makacssággal támadva hátvédjét, majdnem Szentmártonig.[98]

Amikor őfelsége látta, hogy a bíboros kissé sokat tart magáról és fennhéjázóan tárgyal vele, elhatározta, hogy fegyverrel űzi ki Erdélyből. Ezért parancsot adott Mihály vajdának, készüljön fel rá a maga részéről, hogy megtámadja; ugyancsak elrendelte Giorgio Bastának, aki Tieffenbach (Tieffenpoch) halála és Miksa főherceg eltávozása után helyettes főparancsnokként Kassán maradt, hogy mihelyt a szileziai katonaság megérkezik, ő is készüljön a bevonulásra.

Miközben a fenti vállalkozás előkészítése folyt, őszentsége [VIII. Kelemen pápa] szívesen látta volna, ha Báthori bíboros marad Erdélyben. Elküldte tehát hozzá Malaspinát, hogy tárgyaljon vele az őfelségével való megegyezésről; másrészt az ott [Prágában] székelő pápai nuncius révén minden lehetőt megtett őfelségénél,

95 A hadjáratra l. Mihály vajda 1598. október 16-án Miksa főhercegnek írt beszámoló jelentését: Mihai Viteazul in constiinta Europeana. I. Bucureşti, 1982. 214—215. o.

96 Báthori Zsigmond 1599. március 21-én adta át a trónt Báthori András bíborosnak. A Rudolf császárhoz küldött követek: Bocskai István és Napragyi Demeter püspök. Báthori felesége, Mária Krisztierna, április közepén indult a Felvidéken át haza, de nem Horvátországba, hanem Stájerországba. Zsigmond júniusban hagyta el Erdélyt. (A részletekre: *EOE*. IV. 82—83. o.) Őfelsége: Rudolf császár-király.

97 A Buda elleni vállalkozás 1599. április 16-án, Székesfehérvár külvárosának elfoglalása május 9-én volt. (*Rónai Horváth*, II. 192. o.)

98 Szentmárton = Győrszentmárton (Pannonhalma).

egyezzék bele, hogy a bíboros megtartsa azt az országot. Mindamellett őfelsége nem állította le intézkedéseit és amikor a kardinális ezt egy raguzai ember révén megtudta, követet küldött Konstantinápolyba, de elhatározásával elkésett.[99]

Szaturdzsit, amiért nem foglalta el Váradot, megölették Belgrádban és utóda Ibrahim pasa lett.[100] Miután a mieink jó későre összeszedték a rendes hadsereget, amikor értesültek arról, hogy Ibrahim ostrom alá akarja venni Esztergomot, tábort ütöttek a várossal szemben a Duna túlsó partján, és két hídon, amit a maguk számára építettek, átjártak Esztergomba; mivel nem bíztak a vár falaiban, erődítményeket emeltek előtte védelmi célból és hogy késleltessék az ellenséget.

Eközben Paleologos (Paleolgo), akit az elmúlt évben őfelségéhez küldtek, és azután visszatért urához, újra eljött a táborba a tatár kán és Ibrahim parancsával, hogy a békéről tárgyaljon.[101] Miután ezt Pálffy és a többi magyar erősen támogatta, a megbízottak visszavonultak a Duna egyik szigetére Esztergom és Buda között; mivel azonban nem jutottak megegyezésre, mert mindegyik a másiktól kívánta, hogy kedvére legyen, a tárgyalást, mindkét fél megelégelvén, megszakították, ez általános kedvetlenséget keltett Paleologosban is, és Schwarzenberget meg a többieket okolta, akik nem kívánták a békét.

Míg a békéről tárgyaltak, Ibrahim egész seregével átkelt a folyón és a pesti síkságon táborozott le, azzal a gondolattal, hogy ha a békét nem hozzák tető alá, nagyszabású portyázásra indul. Amikor tehát a tárgyalásokat feloszlatták, hirtelen és nagy gyorsasággal fölszedte táborát, átkelt a hegyeken Vác (Vazzia) fölött, amerre Nógrád (Novigrad) fekszik, a várat még útközben felszólítva a meghódolásra, amit megtagadtak. Így hát újra átkelt a Garam (Gran) folyón szemközt Esztergommal, s a mieinkkel szemben ütött tábort, ágyúlövésnyi távolságra. Ezt látva Schwarzenberg, noha a mi táborunk körül volt sáncolva, nem bízott benne, hogy meg tudja tartani, ezért éjjel nagy zűrzavar közepette átvitte a sereget a Duna túlsó partjára, Esztergom alá, majd szétromboltatta a hidakat. Ibrahim így megszabadulva a mieink fenyegetésétől, azonnal portyázásokat rendelt el a környéken, amely semmi ilyesmire nem volt felkészülve. Több mint 40 000 vegyesen török és tatár három napon át fosztogatta a vidéket, igen nagy zsákmánnyal és több mint 20 000 emberrel tértek vissza. Ibrahim pedig, újra átkelve a Garamon, más, szélesebb úton, Palánka (Polanca) vára mellett, amit felégetett, tért vissza Pestre és onnan Nándorfehérvárba.[102]

Schwarzenberg ezután, maga mellett tartva a sereg egy részét, Kanizsára ment, onnan néhány ágyút hozott magával és ezekkel a Balaton (Balatone) fölötti úton haladva elfoglalta Ság (Sach) és Balontuar [?] várát;[103] amikor újra megkísérelte Kaposvár (Capusuar) ostromát, amely igen erős vár egy mocsár közepén, nagy veszteséggel visszaverték, ezért visszafordult és végül is elbocsátotta hadseregét.

November hónapban Mihály vajda erős sereggel behatolt Erdélybe, hogy teljesítse a császár parancsát, meg saját biztonsága érdekében is, mert tudta, hogy a bíboros a lengyelekkel és a törökökkel a romlásán munkálkodik, minthogy az a szándéka, hogy azt a tartományt fivérének, Istvánnak[104] adja.

Mihály, inkább ügyesen színlelve és kérlelve, mintsem fenyegetve, már bejutott Erdélybe és átkelt a zord hegyeken, mielőtt a bíboros erről értesült volna. A bíboros, amint hírül vette a dolgot, összeszedett annyi embert, amennyit csak tudott és elébe ment Szeben (Cibrin) mellé, ahol megütköztek. A kardinális, akinek a hadereje gyöngébb volt, és akit saját generálisa, Kornis Gáspár (Cornis Gaspar) elhagyott (a császár utasítása szerint megadta magát Mihálynak), vereséget szenvedett, és menekülés közben, amikor egy erdőben ki akarta pihenni fáradságát, egy paraszt megölte. A fejét elvitték Mihályhoz, aki a testet is elhozatta, tisztességesen eltemettette, maga is jelen lévén a sírnál.[105]

Ezután az egész ország megadta magát Mihálynak, ahogy a császár elrendelte, Mihály pedig rögtön hírt küldött őfelségének a győzelemről; egyszersmind panaszkodott Giorgio Bastára, aki nem mozdult, hogy a kapott parancs szerint segítségére menjen, hanem az ő vállán hagyta az ellenséggel való küzdelem egész terhét; követei

99 Germanico Malaspina bíboros püspök Lengyelországon át 1599. augusztus 21-én érkezett Gyulafehérvárra. Feladata az volt, hogy Báthori Andrást visszatartsa a törökkel való megbékéléstől és rábeszélje a Rudolf császár-királlyal való tárgyalásra. — A prágai nuncius Giovanni Francesco Ferreri, Vercelli püspöke volt.

100 Damad Ibrahim 1599. január 8-án kapta a nagyvezíri kinevezést. A magyarországi hadjáratra szóló szerdári (fővezéri) megbízatást tavasszal kapta.

101 Alexander Paleologosz, a török békeküldöttség vezetője. A béketárgyalásokra l. Pálffy Miklós leveleit: Történelmi Tár, 1885. 566—573. o. és *Basta* levelezése I. 288. s köv. o.

102 Minderről történetírásunk csak annyit tudott, hogy a tatár csapatok feldúlták az Ipoly, Garam és Vág völgyét, és 17 000 embert rabságba hurcoltak. (*Rónai Horváth* II. 143. o.)

103 *Rónai Horváth* (II. 144. o.) Koppány és Ozora elfoglalását említi.

104 Báthori István, a kivégzett Boldizsár és András öccse.

105 A sellenberki csata október 28-án volt. A menekülő Báthori Andrást november 3-án, Csíkszentdomokos határában verték agyon.

azt terjesztették, tudomásuk van arról, hogy Giorgio Basta pénzt kapott a bíborostól, hogy ne siessen a támadással. Ez azonban hamis híresztelésnek bizonyult és alaptalannak, annál is inkább, mert akkor, amikor Mihály bevonult Erdélybe, Giorgio Basta súlyos beteg volt, a szileziai katonaság pedig kénytelen volt Fülek (Filech) felé vonulni, mert mindenki attól tartott, hogy Ibrahim pasa, aki végigportyázta Alsó-Magyarországot, nagy károkat okozva Kassa felé nyomul majd, ami nem következett be.

1600

Ennek a télnek az elején Mihály követei pénzt és segítséget sürgettek Prágában, őfelsége viszont azt kívánta, adja át neki Erdélyt. Ezért David Ungnad (Dauid Vngonot) és Székely Mihály (Zachl) szatmári (Sacomar) kapitányt biztosként Erdélybe küldte, melléjük adva egy harmadik küldöttet az udvarból, azaz Pezzen (Pez) doktort,[106] ajándékokkal, pénzzel és mindenféle küldeménnyel. Ez az ügy azonban annyira elhúzódott, hogy Mihálynak kezdett kedve támadni arra, hogy ő legyen azoknak a részeknek a gazdája. Kieszközölte tehát hogy megkapja a zászlót Ibrahim pasától, aki azt néhány ajándék kíséretében elküldte neki. Ugyanakkor viszont mindig mindenről beszámolt őfelségének, hozzátéve, hogy ezzel a módszerrel lehet félrevezetni a törököt.

Végül Pezzen úr június elseje körül Erdély határára, vagyis Szatmárra érkezett, ahová Mihály eléje küldte a másik két biztost meg több más főemberét, hogy biztosítsák őt, bátran bemehet [Erdélybe]; korábban ugyanis sok ellentét támadt felette gyanús eljárása miatt.[107]

Ebben az időben Mihály megtámadta Moldvát és elfoglalta az egész országot, elűzve onnan Jeremiás (Hieremia) vajdát meg Báthori Zsigmondot, aki a vajdát segítette, más lengyelekkel együtt.[108] Zsigmond unokafivére veresége és halála után, miután úgy ment el, hogy lemondott a fejedelemségről, a határ közelében tartózkodott és az erdélyieket Mihály elleni fölkelésre ösztönözte.

Mihály azonban nem tudta elfoglalni Hotint (Hostin) a Dnyeszter (Nestr) folyó partján, mert ezt a lengyelek védték, akik csúfot űztek belőle. Így azután rögtön visszatért Erdélybe, és behívta Pezzen doktort, aki szép lánccal, ékszerekkel ajándékozta meg és 40 000 tallért adott neki. Mihály viszont kötelezte magát, hogy átadja őfelségének az országot, és csak kormányzóként tartózkodik ott; kérte viszont őfelségét, hogy engedjen át neki néhány határ menti várat és néhány jövedelmet a legfontosabbak közül, de erről a döntést őfelségétől várták.[109]

Ezen a télen a már régebben itt harcoló francia ezredet, hogy könnyítsenek a vidéken, amely panaszkodott, téli szállásra Pápára helyezték, a legszükségesebbekkel is alig látva őket el, Schwarzenberg pedig neheztelt, mert őfelsége Mátyás főherceg első helyetteséül Mercoeur (Mercurio) herceget[110] nevezte ki, aki az előző évben zsoldosvezér volt Magyarországon, és nem éppen dicsérettel szólt Schwarzenberg visszavonulásáról a Duna innenső partjára, amikor Ibrahim felvonult ellene. Mivel a [francia] katonáknak mintegy hat havi zsolddal tartoztak, és ahogy az lenni szokott, pénzéhes kapitányaik még tüzelték is őket, nekivadultak és követelték a főhercegtől hátrálékos zsoldjukat. Mivel Schwarzenberg ellenségesen fogadta küldötteiket, megfenyegette az egész csapatot és megkísérelte petárdával megijeszteni őket, ami nem sikerült, de annyira elkeseredtek, hogy mintegy 40 emberüket elküldték Székesfehérvárra, s felajánlották a töröknek hogy átadják neki Pápa várát. Az egyezséget megkötve átadtak és eladtak a töröknek minden magyar asszonyt és gyermeket. Előzőleg elfogták Maróthyt (Manti), a vár kapitányát, minden katonájával.[111]

Dervis pasa és a fehérvári bég 2000 lovassal Pápára jött és néhány túszt hagytak a franciák kezén biztosítékul.

Schwarzenberg, mivel már június felé járt az idő és megjelentek a Győrből rendelt katonák, az első érkező erőkkel megindult Pápa ostromára, ahova azután tovább gyülekezett a sereg hátralevő része. A franciák benn mintegy 1500-an voltak, maguk közül választottak egy ezredest és más tiszteket, de nagyon szenvedtek az

106 A már említett Bartholomäus Pezzen. (82. j.)

107 Pezzen június 6-án indult Prágából és 12-e körül érkezett Szatmárra (*Veress:* Documente, VI. 126—127. o.) A két másik biztos már március elején Erdélyben volt. (*EOE.* IV. 367. o.)

108 1600 májusában.

109 Az itt elmondottakra l. részletesen *Szádeczky:* Erdély. 164. s köv. o.

110 Emmanuel-Philippe duc de Mercoeur.

111 Maróthy Mihály várkapitány. Az eseményt részletesen leírja *Istvánffy Miklós* is. (Historia regni Hungariae. XXXII. könyv, az 1758. évi kiadásban 461—462. o.)

ellátás hiányossága miatt, és a vár nem volt valamit erős, bár igen nagy volt; mindamellett a kétségbeesés hajtotta őket, hogy mindent elviseljenek, és mivel a mieink hevesen támadták a várat, többször bátran kitörtek a németekre és alaposan helyben hagyták őket, nagy kárára és kevés becsületére ennek a nációnak. Itt esett el Schwarzenberg, akit egy napon, mikor maga is szembeszállt a kirohanókkal, a fején talált egy puskalövés, és azonnal élettelenül a földre terítette.[112] Mindamellett [a franciák], mert elfogyott az élelem és mert az [ostromlók] rövid időn belül segítséget vártak, elhatározták, hogy kiszöknek azon az oldalon, ahol egy mesterséges tó terül el; ezt a falak közelében az ostromlók valamelyest kiszárították, de nem száradt ki annyira, hogy ne maradt volna benne víz és sok iszap. Ezt kezdték feltölteni matracokkal, zsákokkal és más ilyesmivel és elhatározták, hogy éjjel kivonulnak. Egyik megszökött emberük azonban elárulta ezt a mieinknek, úgyhogy ezek katonaságot állítottak a tó kijáratához, és amikor a franciák a meghatározott időben kivonultak, majdnem mindnyájukat lekaszabolták.[113] Néhányuknak azonban az erdőkön át mégis sikerült elmenekülniök Fehérvárra, ott csatlakoztak azokhoz, akik a törökkel való alkudozások céljából már előbb odamentek, számuk együttesen 300-ra rúgott; ezek tovább szolgáltak a török oldalán, és igen jó bánásmódban részesültek.

Miután a mieink elfoglalták Pápát, von Redern úr (Signor di Reder)[114], aki Schwarzenberg utóda lett a parancsnokságban, a sereget a komáromi szigetre vezette, majd ő maga visszament Bécsbe, ahova Mercoeur herceg, Mátyás főherceg helyettese is megérkezett.

Míg Pápát ostromolták, Ibrahim elindította seregét Nándorfehérvárról és Kanizsához közeledett; arrafelé ugyanis a hajdúk sok kárt okoztak az ő országrészüknek, meg arra is gyanakodtak, hogy onnan valami támadás készül, mivel az elmúlt évben az ő visszavonulásuk után a mieink megostromolták Kaposvárt.

Ibrahim tehát tábort ütött Kanizsánál szeptember 9. körül;[115] megkezdte a mocsár feltöltését és közeledett a várhoz, miután előbb a sereg nagyobb részével ő maga is átkelt a mocsáron és a mi oldalunkon táborozott le, egyrészt, hogy megakadályozza utánpótlásunkat, másrészt azért is, mert arrafelé a vár gyöngébb volt.

Eközben a főherceg Győrbe érkezett, ahova Kanizsa ostromának a hírére seregünk is vonult. Kihirdették, hogy helyettese a főparancsnokságban Mercoeur herceg lesz, azután rögtön visszament Bécsbe, a herceg pedig elindult Kanizsára, hogy segítséget vigyen a várnak. Először a Lendva (Luzza) folyót közelítette meg, majd egy Csente (? Semine) nevű falu mellett hidat vertek rajta, a herceg a nehezebb málhát átvitette Zrínyi gróf (Conte di Serino) szigetére, maga pedig elindult Kanizsa felé. Két mérföldnyire a vártól szembe találkoztak a török tábor őrizetére rendelt fegyveres szolgákkal és csauszokkal, akik megtámadták őket; miután ezek némi csatározás után visszavonultak táborukba, a mieink jó hangulatban tovább nyomultak előre, és aznap este az ellenség közelében táboroztak le; alig több, mint egy ágyúlövésnyire voltak a török tábortól, de közöttük egy mocsaras árok húzódott. Itt a mieink elsáncolták magukat, majd miután az ellenség kis ágyúkat állított fel, hogy a táborban lőjje őket, lovasságunk kivonult, átkelt a gázlón, rájuk csapott, elvette tőlük az ágyúkat és arra kényszerítette őket, hogy visszahúzódjanak táborukba. Amikor aztán a mieink száma megnövekedett, a törökök visszavonultak, különböző akciókat hajtva végre, miáltal a vár a nehéz ostrom alól valamelyest megkönnyebbült. Hat napig maradtak ott a mieink, és amikor már nem volt ennivaló az emberek és a lovak számára, és seregünk kénytelen volt visszavonulni, ezt a herceg igyekezete és hozzáértése eredményeképpen olyan szerencsésen hajtották végre egy reggeli köd leple alatt, hogy nem volt más kár, csak a málha egy részének elvesztése. Így az egész sereg átment Zrínyi gróf szigetére, szétrombolta a Mura (Mura) hídját és a folyón túl Radkersburgba (Rochesburg) húzódott, nagy károkat okozva ezen a még érintetlen vidéken.

Eközben a török sereg, a mieink távozása után, nagy hévvel újra a vár ostromához látott, és nyolc nap múlva megegyezéssel megszerezte, bár még nem érte el egészen az árkot és nem ment át rajta; a vár november 22-e körül[116] adta meg magát, [a törökök] ígéretük szerint mindenkit megkíméltek és épségben átkísértek a mi területünkre. Ezután Ibrahim, aki néhány napig ott időzött, hogy helyrehozza a várat, visszavonult a sereggel Belgrádba; a mi seregünk is visszavonult Bécs felé, de a vallon gyalogság és lovasság maradványait Körmenden [Cherment] hagyták a télre,

112 1600. július 9-én.
113 Augusztus 9-én.
114 Melchior von Redern báró tábornagy, korábban Várad parancsnoka (l. 89. j.)
115 Szeptember 8-án.
116 Helyesen: október 21-én.

mert tartottak a kanizsaiak portyázásaitól. Bécsben pedig fogságba vetették Kanizsa parancsnokát.[117]

Eközben, miután Pezzen doktor elutazott Erdélyből, az ország lakói általános lázadásban törtek ki Mihály vajda ellen. A rejtett gyűlölet egy kisebb zavargás alkalmával robbant ki, amely egy faluban támadt magyar nemesek és oláh katonák között; miután a katonákat megölték, és Mihály a többiek okulására a tetteseket látványosan meg akarta büntetni, a falu és az ország fellázadt és fővezérükül Csáky Istvánt (Steffano Zachi)[118] tették meg. Mivel azonban nem bíztak erejükben, üzentek Giorgio Bastának is, aki Szatmár (Sacomar) mellett állomásozott a császári csapatokkal. Őt még korábban maga Mihály hívta be, attól félve, hogy a lengyelek, akik sereget állítottak fel, hogy visszaszerezzék Moldvát, Máramaroson (Mamaros) keresztül benyomulnak Erdélybe, magukkal hozva Zsigmondot. Megkérte tehát Bastát, ügyeljen arra a részre, nehogy a lengyelek valamit elérhessenek; ő pedig, miután vele együtt a császárt szolgálja, majd Moldva másik részén vigyáz. Miután tehát ez a fölkelés kitört, az ország behívta Giorgio Bastát, hogy vegye védelmébe őket, a császár alattvalóit, ő pedig bevonult, ahogy mondotta, hogy közvetítő legyen ebben az ügyben, de a valóságban azért, hogy az oláhot, aki rosszul viselkedett a császárral szemben, és akit gyűlölt, mert megrágalmazta őt, tönkretegye. Mikor Mihály ezt meghallotta, megkérdeztette tőle, hogy a császár parancsára jött-e, ő pedig azt felelte, hogy majd tudtára adja. Beérkezve csatlakozott az erdélyiekhez és együtt vonultak Mihály ellen, aki erős csapatokat szedett össze, köztük sok erdélyit is, ezek azonban nem bíztak benne. Tábort ütött Enyed (? Egerest) és Decse (? Julla) között, egy nehezen megközelíthető folyó túlsó partján, jó tüzérséggel megerősítve, jobbról a Maros (Manu) folyó, balról a hegyek.[119] A mieink, mivel nem tudták kiszorítani, úgy döntöttek, hogy biztosabb helyre vonulnak vissza, az erdélyiek nagy bánatára, akik úgy vélték, félig máris megverték őket. Mihály azonban türelmetlen volt és úgy döntött, üldözőbe veszi és megveri őket. Kimozdult hát erődített táborából, a mieink pedig megvárták, míg embereinek egy része átkel egy keskeny átjárón, amelyen egy törött híd volt, és nekirontottak. A Mihály szolgálatában álló kozákokat, akik legelől voltak, rögtön megverték, majd rövid harc után néhány oláh csapatot is. Ezt látva, a vajda az elsők között kezdett menekülni, átkelt a Maroson (Marus) egy jó lovon, mintegy 300 emberével, és Szeben (Cibin), Brassó (Corona) felé menekült, itt találkozott katonáival, akik segítségére jöttek. Ezek, meghallva, hogy a mieink üldözik őt, valamennyien átkeltek a hegyeken és visszatértek Havasalföldére; a vajda oláh katonái közül Erdélyben sokan meghaltak. Kővár (Chiavar) és Szamosújvár (Samos Viuar) vára rögtön megadták magukat őfelsége embereinek.

A Havasalföldére érkező Mihály új helyzetet talált, mert közben a lengyelek haddal visszaszerezték Moldvát, és ellene indultak; megütközött velük, sok embert vesztett és újra megverték. Amíg habozott, hogy visszavonuljon-e, a törökök hátbatámadták, átkelve a Dunán, és elbántak vele. Így teljes nyomorúságra jutva, elhatározta, hogy a megegyezést keresi őfelségével. Elküldte tehát feleségét és fiát zálogul Giorgio Bastának Erdélybe, kérve, hogy őfelségéhez átmehessen; de mégsem mert Erdélyen átmenni, hanem váratlanul a hátszegi (Huttgiag) völgyön keresztül ment Váradnak, onnan Kassára és Bécsbe, ahol nem valami szívesen fogadták.[120]

Ennek az évnek az elején az erdélyiek, kedvében járva Giorgio Bastának, rávették, hogy küldje ki az országból a vele jött németeket. Miután ezt a kérést teljesítette, egyedül maradt, őfelsége megbízásából névlegesen kormányzó volt, de a valóságban semmi hatalma nem volt. Így aztán Zsigmond mesterkedésére Székely Mózes (Zecchel Moises) és Csáky (Zachi) révén diétát hívtak össze Kolozsvárra, amelyen Zsigmondot fejedelemmé választották, Giorgio Bastát pedig elfogták, majd három nap múlva elengedték, és hagyták, hogy szabadon elhagyja az országot.[121]

Ezután Zsigmond bevonult, és újra megkapta Ibrahimtól a zászlót, Mihály pedig barátságot kötött a törökkel, közben pedig, minthogy megkönnyítették dolgait az erdélyiek elhibázott döntései, őfelsége Prágába hívatta,[122] és ott azt a tanácsot kapta, hogy űzze el Zsigmondot. Őfelsége pénzt adott neki, Giorgio Bastának is küldött föl-

117 A vár kapitányát, Georg Paradeisert haditörvényszék elé állították. Ez halálra ítélte és 1601. október 21-én Bécsben lefejezték.

118 Csáky István (1570—1605), korábban Báthori Zsigmond belső embere, 1600. szeptember 2-án állt az erdély elégedetlenek élére.

119 A csata helyére és lefolyására l. *Szádeczky Lajos:* A miriszlai ütközet... Hadtörténelmi Közlemények, 1893. 425—455. o.

120 1601. január 12-én érkezett Bécsbe. A havasalföldi eseményekre, Mihály bécsi útjára: *Szádeczky:* Erdély. 211—231. o.

121 Bastát nem fogták el, de 1601. február 4—7-ig nem engedték Erdélyből távozni. (*Basta* levelezése, I. 503—504. o.) Báthori Zsigmondot a kolozsvári országgyűlés április 3-án választotta újra fejedelemmé. (*EOE.* V. 4. o.)

122 1601. március 23-án volt kihallgatáson Rudolf császár-királynál. (*Szádeczky:* Erdély 239. o.)

szerelést, és megparancsolta, hogy ketten együtt hajtsák végre ezt a vállalkozást, úgy, hogy Giorgio Basta a németeket, a másik pedig a magyarokat és a rácokat (Raciani) vezesse, azzal a pénzzel fizetve őket, amit őfelségétől kapott; így hát [Mihály] elutazott arra a vidékre.[123]

Kevéssel ezután ismét ideérkezett Itáliából Ferrante Gonzaga úr, [az olasz hadak] magyarországi főparancsnokaként, azzal az utasítással, hogy adjon meg minden segítséget, amit kormánya juttatni tud, az erdélyi vállalkozás számára.[124]

A pápa 15 ezer gyalogosból álló segélyhadat küldött Miksa főhercegnek,[125] és mivel Franciaország és Spanyolország között létrejött a béke, a spanyol király is küldött 6 ezer német gyalogost, a [mantovai] nagyherceg (Gran Duca) pedig kétezret adott az említett hercegnek, aki a saját kevés emberével együtt mintegy 24 ezer főnyi hadsereget állított ki, és felkészültek a kanizsai vállalkozásra, amire az egész ország odafigyelt.

Közben Báthori Zsigmond, látva, hogy a császár fegyverrel akarja kiűzni Erdélyországból, miután már alkuval megszerezte Szamosújvár (Samos Viuar) várát, amit Ribisch (Rabis) átadott neki,[126] elhatározta, hogy ő fog elsőnek támadást intézni Felső-Magyarország ellen. Így hát kivonult Erdélyből mintegy 30 ezer ottani katonával és néhány lengyellel, meg vagy 300 tatárral, akiket Temesvárról küldtek neki. Ezért a vajda,[127] aki mindeddig Debrecen (Detercin) és Várad vidékén táborozott, külön Giorgio Bastától, Szatmár (Sacomar) közelében egyesült vele. Ez a hely, Máté (Matis),[128] két mérföldre fekszik Szatmártól, előtte terül el a Kraszna (Corosua) nevű mocsár, amely azután az ecsedi (echedi) lápot alkotja. Itt elsáncolták magukat és várták az emberek többi részét, mert akkor még nem érkezett be mindenki, ide ment utánuk Zsigmond, úgy, hogy a két sereg közt volt a mocsár. [Zsigmond] csatára szólította őket, de a mieink nem jöttek ki a sáncokból. Erre [Zsigmond] követeket küldött, hogy a békéről tárgyaljanak, üzenvén, hogy ő szolgálni akar őfelségének, de azt a választ kapta, hogy ennek már nincs itt az ideje, és ha ő nem támad, hamarosan jönnek és megkeresik. Ezért, miután három napig ott vesztegelt, visszavonult az élelmezés szempontjából biztosabb Somlyó (Semlio) fölé, mintegy 6 mérföldnyire, és valahol tábort ütött, nagyon megzavarodva, minthogy emberei jórészt szétszéledtek pihenőre Erdélyben, ahogy ez annál a nemzetnél szokás.

Eközben, miután Giorgio Bastához és Mihályhoz megérkezett fegyvereseik hátralevő része is, elindultak, hogy megtámadják Zsigmondot. Ő pedig, értesülvén hadmozdulataikról, és attól tartva, hogy egyenesen benyomulnak Erdélybe ő pedig kívül reked, szintén tábort bontott, és hozzájuk hasonlóan egy szűk hágóra tért, amin megelőzheti őket. Így vonultak, anélkül, hogy egymásról tudtak volna, és a hegy lábánál összetalálkoztak egy Goroszló (Goroslo) nevű falu mellett, amely a hegyek között fekszik. Felismerve egymást, Zsigmond megszállt egy hegyoldalt, ahol elrendezte seregét, a tüzérséget elől és a táborhelyet hátul; ugyanezt tették a császáriak is, velük szemben. Miután a nap nagyobb részét csatározással töltötték a két hegy közötti völgyben, Zsigmond, amikor látta, hogy esteledik, megparancsolta, hogy az emberek nagy része pihenjen le, csak néhány hajdú maradt fönn, akik az ágyúkat őrizték. Amikor a mieink ezt látták, rögtön leereszkedtek a hegyről és kezdték megmászni azt, ahol az ellenség volt. Ezt észrevették az erdélyiek, ők is visszafordultak, de már későn, s így nem tudták megakadályozni, hogy a mieink el ne foglalják az ágyúkat, megfutamítva a hajdúkat; majd az ágyúkat ellenük fordították, és jobbfelől nagy riadalmat okoztak. Ugyanakkor a sziléziai lovasság megfutamította a magyar lovasszázadokat, amelyek oldalról akarták visszanyomni az arcvonalunkat, majd balról előrenyomult Mihály vajda és ellenállás nélkül megfutamította Székely Mózest. Ezzel a csata eldőlt,[129] az éjszaka leple alatt visszavonultak, menekülve a mieink elől Erdélybe, Kolozsvárra, ahol meg sem álltak, hanem tovább mentek a Maroson túlra. A mieink üldözték őket Kolozsvárig, amely azonnal megadta magát; a visszatérő hadak az egész vidéket kapzsin kirabolták és felégették.

Mihály német katonaságot kért Bastától, hogy átkeljen a Maroson és elfoglalja Fogarast (Fogaras), és hogy kiszabadítsa feleségét és fiát, akik abban a várban raboskodtak Zsigmond kezei között, majd tovább folytassa az ellenség szétverését, amely

123 1601. április 29-én indult el Prágából. (uo. 246. o.)

124 Ferrante Gonzaga mantovai herceg 1601 augusztus elején érkezett Grácba 650 emberével. A pápai hadak, akiknek parancsnoka ezúttal is Gianfrancesco Aldobrandini volt, eddigre már elvonultak Zágráb, majd Kanizsa felé. Az olasz csapatok fővezére egyébként Aldobrandini volt. (*Banfi*, 1940. 143—146. o.)

125 A pápai segélyhad létszáma 16 000 fő volt. (*Banfi*, 1940. 144. o.)

126 Siegfried Ribisch kapitány 1601 szeptember elején adta fel Szamosújvárt (*Basta* levelezése, 603—605. o.)

127 Értsd: Mihály vajda.

128 A mai Mátészalka.

129 A goroszlói csata dátuma: 1601. augusztus 3.

megpróbált újra erőt gyűjteni. Giorgio Basta bizonyos kezébe jutott levelekből gyanút fogott, hogy Mihály Erdély úrává akar lenni. Egy nap váratlanul 200 katonát küldött a sátrába, mintha beszélni akarnának vele, és alabárdosaival meg más szolgáival együtt megölette, anélkül, hogy egy szót is szólhatott volna; amikor látta, hogy megtámadják, kardjához kapott ugyan, de nem tudott semmit sem tenni ennyi ember ellen és ilyen váratlanul.[130]

Halála után senki sem mozdult, és egész katonasága Giorgio Bastának engedelmeskedett, aki elindult a sereggel a Maroson túlra, hogy bevegye Fogarast. A rossz idő azonban akadályozta, nem tudott a megáradt [Olt] folyón átkelni, minthogy az ellenség elpusztította a hidat, így kénytelen volt visszahúzódni Szeben környékére, miközben elveszítette néhány ágyúját, amelyeket nem tudtak tovább vontatni a rossz időtől tönkretett utakon.

Zsigmond ezenközben visszahúzódott Brassó felé Csákyval (Zachi), Székely Mózes pedig a székelyekkel és Borbély Györggyel (Barbir Giorgio) Déván (Deua) tárgyalt, hogy Bektes (Bechtes) egri pasa jöjjön be Lippán és Déván keresztül segítségükre, amit meg is tett mintegy 12 000 lovassal. Amikor Giorgio Bastának ezt jelentették, [a törökök] számát erősen felnagyították, ezért attól félt, hogy az ország közepén lévén, az ellenség körülzárja, minthogy arról is tudósították, hogy ugyanakkor, amikor a törökök megindultak az egyik oldalon, a másikon Zsigmond és Székely Mózes egyesültek. Ezért úgy döntött, hogy visszavonul, kiüríti ezt az országot, egészen a határszélig, Dés (Dus) mellé vonult, ahol elsáncolta magát egy hegy tetején, igen védett helyen. Eközben Zsigmond teljes hadával egyesült a törökkel, így ismét az ország urává lett, kivéve Kolozsvárt, amit kétezer német gyalogos védett.[131] Basta ezt az egyet tartotta meg, mert bár igen gyönge volt, azt remélte, hogy az ellenség, mivel nem voltak nagy ágyúi, és közeledett a tél, nem tudja egykönnyen elfoglalni.

Ezalatt Mercoeur herceg lábra állította a sereget Komárom mellett s a haddal megindulva Székesfehérvár felé vonult. A sereg egyik része, az amelyet ő maga személyesen vezetett, szeptember 6-án indult Komáromból, a másik rész, ahol Rusworm (Rosburm)[132] volt a parancsnok, Esztergomból vonult. A herceg, miután megpróbálta éjjel petárdával meglepni a külvárosokat, és ez nem sikerült, a Beslia városnál (Beslivar) letáborozott, sáncokat építve és elhelyezve a tüzérséget a mondott hónap 9-én. Közben megjött Rusworm a sereg másik részével, amely egészen a budai kapuig nyomult, hogy az ellenség ne tudjon embereket bejuttatni Székesfehérvárra. Miután megérkezett, azt javasolta, hogy keljünk át éjszaka azon a lápon, amely a város mögött a Sziget (zichet) külvárosnál húzódik, s amelyen egy paraszt, aki a külvárosból az ő seregéhez szökött, megmutatta a gázlót; ezalatt pedig a másik oldalról támadják meg a másik két külvárost. Így is történt, anélkül, hogy bármi veszteségünk lett volna, kivéve Vabcurto sebesülését.[133]

Miután a törökök gyorsan kiürítették egyszerre mind a három külvárost, két oldalról indult a támadás a vár ellen; egy öt ágyúból álló üteget a Beslia külvárosban állítottak fel, a másikat nyolc ágyúval a Szigetben, úgyhogy 16 nap alatt elfoglaltuk a várost, miután az emberek ugyancsak nekiláttak az ostromnak.[134] Amikor a falon támadt résen a mieink betörtek, a törökök már alig védekeztek, mind elmenekültek, hogy elrejtőzzenek a mocsárban, amely körülveszi a várost. A szandzsákbéget a toronynál fogták el, a legtöbbet pedig a mocsárban; a házakban sok kár esett. Rögtön a város bevétele után felrobbant a puskapor a nagy templomban, amely nagyrészt összeomlott, a másik oldalon a házak egész az alapjukig leégtek, épp csak a szerencsétlen város falainak gyűrűje maradt állva.

Miután a sereg elfoglalta a várost, széthúzódott a szőlők mellett, majd amikor az a hír érkezett, hogy az ellenség közeledik, miután a fák messze voltak, visszahúzódtunk az erdők felé, Csókakő (Chiochachu) irányába, ahol a főherceg is megjelent a táborban. Ismét mindnyájan átkeltünk a mocsár vizén Csókakő alatt és két keskeny, de nehezen átgázolható mocsaras vízfolyás között ütöttünk tábort, jól védett, hegyektől szegélyezett helyen, s itt addig maradtunk, míg az ellenség utánunk nem jött.

Ugyanakkor, amikor a császári sereg Fehérvár fölé húzódott, Ferdinánd főherceg Kanizsa (Canisa) ostromára indult, ahová szeptember 20-a körül érkezett.[135] A várat először arról az oldalról közelítették meg, amely Ausztria felé néz, ugyanakkor a mocsár másik oldaláról mindenki szeme láttára 300 szekér ment be élelmiszerrel, amit Szigetről (Zighet) hoztak; ezen a mi seregünk megokosodván, elhatározta, hogy

130 Ez augusztus 19-én történt.
131 Báthori csapatai 1601. november 17-től 30-ig tartották ostrom alatt Kolozsvárt.
132 Hermann-Christoph von Russworm gróf tábornagy.
133 Személyét nem tudtam azonosítani.
134 1601. szeptember 20-án.
135 Szeptember 10-én.

nagy része oda megy át. Megtalálván az átjárót, ugyanazon a helyen, ahol előző évben Ibrahim átvitte seregét, a főherceg a mantovai herceggel, Don Giovannival és a pápa által küldött katonaság kivételével az egész sereggel átment arra az oldalra és kezdett a várhoz közelebb nyomulni, vesszőnyalábokkal feltöltve a mocsaras vizet és magával víve mintegy 30 tábori ágyút. A pápai katonaság a másik oldalon maradt és ott vesztegelt 25 napig anélkül, hogy bármi eredményt ért volna el, mialatt a sereg nagyobb része nagy erőfeszítéseket tett, mivel azonban nem voltak elég erősek, a pápai csapatokat is odahívták, hogy átadják nekik az egyik szárnyat; azok oda is mentek és elfoglalták amazok helyét.

Eközben meghalt a pápa unokaöccse Varasdon (Varus), valószínűleg betegségben, és az emberei fölötti parancsnokságot Flaminio Delfini vette át.[136] Ugyancsak meghalt egy puskalövéstől Orfeo ezredes, a tüzérség parancsnoka, helyét Chesi bárónak adták.[137] Az események különben igen lassan haladtak, és nap mint nap sok ember lelte halálát a mocsár feltöltése közben, mígnem egy napon elhatározták, hogy fahidakat vernek az árokban levő cölöpökre és így kísérlik meg a behatolást a falomladékon; ez elég egyszerűnek látszott. A műveletet nagy elszántsággal, fedezet nélkül végezték, de még az árokhoz sem értek, mikor nagy ágyútüzet kaptak, és a híd szállítói majd egy szálig meghaltak; erre a hidat félúton otthagyták, és azt az éjjel, még nagyobb megszégyenítésül, a törökök behúzták magukhoz.

Közben Jemisdzsi Haszán pasa (Assam basa Jemisi), Ibrahim utóda — ez két hónappal ezelőtt meghalt Belgrádban vérhasban[138] —, a dolgokat a vezír halála miatt rendetlenségben találta; miután értesült Székesfehérvár elvesztéséről elindult, amennyi emberrel csak tudott, vagyis mintegy 60 000-rel. Minthogy útközben hallotta, hogy a városon kívül letáboroztunk, azt gondolva, hogy megjelenésekor menekülni kezdünk, seregével egyenest arrafelé nyomult. Október 9-én érkezett meg, és tábort ütött a város és mi közöttünk, a Csókakő (Chichachi) mellett elterülő mocsár fölött, úgy hogy ez a mocsár a két sereg között helyezkedett el.

A városban volt Starhemberg (Storembergh) úr,[139] mintegy 4500 válogatott, az összes ezredből kiválasztott katonával; birtokukban volt egy híd, amely a táborunkra nézett, amelyen keresztül, amikor akartunk, katonákat tudtunk juttatni a városba. A nagyvezír ezt látva, főleg Mehmed kiaja (Memet chiaia) tanácsára, arra gondolt, hogy mielőtt a város ostromához fogna, fölveszi a mi seregünkkel a harcot, ezért megkezdte az átkelést a mocsáron és csatározásokba fogott velünk. Egyik alkalommal, 10-én, amikor lovasságunk előnyomult és szemben az ő táborukkal egy kis ellenséges csapatot rohamozott meg, a törökök olyan tömegben és olyan gyorsan keltek át a mocsáron, és olyan erővel támadtak ránk, hogy kis híján teljesen szétvertek bennünket. Nagy segítségünkre volt azonban az este, amely éppen leszállt, és ezért mindenki visszahúzódott. Ezen a napon Sulz gróf (Conte di Sultz) úr,[140] a tüzérség parancsnoka majdnem fogságba került, amikor be akart jutni a várba.

Mivel nem akartuk kockázatnak kitenni hadseregünket, elsáncoltuk magunkat a táborban, úgy hogy a pasa, azt gyanítva, hogy félünk tőle, egész haderejét áthozta három hídon, amit a mocsáron készíttetett, és táborunk ellen jött, hogy kivesse helyéből; vagy 14 kis ágyút állíttatott fel fölöttünk, s ezekkel lövette táborunkat. Ezt látva kivonultunk a sereggel a sáncokon kívülre, és nekiindultunk, hogy megütközzünk velük, kihasználva a hely előnyét. A mocsár és az erdő között összeszűkülő helyen ugyanis nem tudták bevetni lovasságukat, így kénytelenek voltak visszahúzódni, nekünk hagyva ágyúikat. Ők húzódtak visszafelé, mi meg nyomultunk előre, míg csak egészen le nem vonultak a hegyekről; a síkságon sorokba rendeződve fölfejlődtek, megálltak és várták, lejövünk-e? De mi beértük azzal, hogy visszanyomtuk őket, és megállapodtunk a hegy csúcsán, az általuk otthagyott ágyúkkal lövöldözve rájuk. Amikor leszállt az este, táborhelyükre mentek.

A következő napon felszedtük a tábort az eddigi helyen, attól félve, hogy az ellenség újra megtámadja, és azért, hogy közelebb kerüljünk a városhoz, valamint Palotához (Palotta), hogy ezen az úton biztosabban kaphassunk utánpótlást. Elindultunk tehát Palota felé, de mivel a keskeny úton torlódás keletkezett, majdnem egész nap álldogáltunk, várva, hogy a katonaság és a málha megindulhasson; de mindig zárt rendben maradtunk. Az ellenség ennek láttára úgy déltájban kitört táborhelyéről és

136 Aldobrandini a táborból betegen Varasdra vitette magát, ott halt meg 1601. szeptember 16-án. (*Banfi*, 1940. 146. o.) — Flaminio Delfini generális már Aldobrandini megbetegedésekor, 1601 augusztusának végén átvette a parancsnokságot. (Uo.)

137 Orfeo Galeano ezredest október 2-án egy orvul leadott puskalövés ölte meg, valószínűleg saját legénysége valamelyike volt a tettes. (*Banfi*, 1940. 152. o.) — Chesi báró személyét nem sikerült azonosítani.

138 Damad Ibrahim 1601. július 10-én halt meg.

139 Ludwig Stahremberg ezredes.

140 Karl-Ludwig von Sulz gróf.

felénk vonult, hogy megütközzék velünk, de mi szilárdan ott maradtunk, ahol voltunk, sátrak nélkül, mindnyájan századokba rendezve, málhánk pedig a közeli völgyben.

Az ellenség alkonyatig csatározott velünk és széthúzódott körülöttünk, mintha körül akarna fogni, és csak akkor vonult el, amikor eltelt már pár óra az éjszakából is; mi pedig ottmaradtunk a teljes bizonytalanságban, hogy bármely órában támadás érhet bennünket. Így hát hajnalhasadás előtt mintegy két órával elhatároztuk, hogy elindulunk. Amikor leereszkedtünk a síkságra, akkor láttuk, hogy az ellenség visszament táborhelyére, így rátértünk a Palota felé vezető útra. Közben az ellenség értesült távozásunkról, fegyvert ragadott és utánunk szaladt, addigra azonban már jó előre jutottunk, a Palotáig nyúló mocsár széléig, egy nagy hegyhez, amely előtt az ellenség már előbb megszállta a terepet. Innen előztük őket, majd rendezett hadoszlopba álltunk fel, a málhákkal hátunk mögött. Az ellenség, látva rendezettségünket, nagyon meggondolta, hogy megtámadjon.

A nagyvezír hátrább volt, a csatarend középső részén, a jobb szárnyon; a hegy alatt volt Mehmed kiaja a budai pasával és a dervis pasa, a bal szárnyon a görögországi beglerbég. A vezír előtt voltak a janicsárok, akik nem nagyon nyomultak előre, így csak Mehmed kiaja indult neki a budai pasával jobbról, hogy rátámadjon néhány magyarra. Ezek menekültek, a kiaja pedig meglehetősen előre nyomult, anélkül, hogy a többiek követték volna, úgyhogy szinte beszorult lovasságunk két százada közé; ezek rátámadtak és megfutamították, el is esett a budai pasával együtt, a mi katonáink csapásai alatt.

Ennek bekövetkezte után leszállt az este, anélkül, hogy a törökök újra próbálkoztak volna, sőt visszahúzódtak táborhelyükre, mi pedig letáboroztunk a hegy és a mocsár között, úgy, hogy hátunk mögött fél mérföldnyire volt Palota. Így álltunk 12 napig anélkül, hogy bármivel próbálkozott volna akár az egyik, akár a másik fél; mi azonban majdnem szabadon jártunk be a városba, anélkül, hogy az ellenség megpróbálta volna megakadályozni. Végre 25-én amazok rendben felszedték a tábort és visszahúzódtak Adonyba (Adon), ahol a vezír megállapodott pár napra, némileg megerősítette és jó őrséget helyezett el benne, majd pedig elindult Eszékre (Esech), azzal a szándékkal, hogy Kanizsa segítségére megy, amit Ferdinánd főherceg ostromolt, ahogy mondottuk. Kiadott azonban egy rendeletet, hogy azoknak a törököknek, akik elhagyják a végeket, fejük vétessék.

Az ellenség távozása után Pápára húzódtunk vissza, de a tábornagy[141] a katonaság egy részével a Kanizsát ostromlók segítségére ment. Ezek a híddal történt próbálkozás után nem tettek mást, mint hogy egyre közelebb húzódtak, közben azonban a mieink száma nagyon megcsappant a betegségek, sokak halála és a szökések miatt. Ez volt a helyzet, amikor november 25-én igen nagy havazás kezdődött. Ez arra kényszerítette őket, hogy felszedjék a tábort, az ágyúkat pedig, mert nem volt hozzájuk sem ló, sem kötél, dicstelenül otthagyják az ellenségnek, vele majdnem az egész málhát, akkor, amikor nem is volt mögöttünk más ellenség, csak a zord természet.[142]

Ebben a rossz időben Báthori Zsigmond, aki a segítségére jött törökökkel Kolozsvár ostromára vonult, tüzérség és a szükséges utánpótlás nélkül, fölszedte táborát, és kérte a törököket, menjenek vissza országukba.

1602

Ebben az évben, január hónapban, miután Zsigmond elvonult Kolozsvár alól, Giorgio Basta, aki azalatt, míg az ellenség a város körül volt, mindvégig jól megerősített táborában tartózkodott, miután hírül vette eltávozását, elindult két üteggel Gyalu (Gialu), az erdélyi püspök vára felé. A várat, amelyet Zsigmond néhány hajdúja őrzött, kapitulációval elfoglalta; azután Almás (Almas) felé indult, ahol Csáky István (Steffano Zachi) fallal megerősített háza van egy hegy tetején. Ezt néhány szolga őrizte, akik kivártak néhány ágyúlövést, majd feltételre megadták magukat, amit azután nem tartottak be. Mivel a tél kemény volt, a falvak határát felégették, a városokban igen nagy volt az éhínség, és az ország jobbik része a Maroson túl az erdélyiek kezén volt, így Giorgio Basta kénytelen volt kivonulni Erdélyből és visszahúzódni Felső-Magyarország felé a szilágysági (di Silag) ...-re.[143]

Amikor ezt meghallották a beszterceiek (Bistriccia), akiket valamelyest felbátorí-

141 Russworm gróf tábornagy.

142 Az ostromra és az elvonulásra l. *Banfi*, 150—154. o. és *Albrecht Stauffer:* Die Belagerung von Kanizsa durch die christlichen Truppen im Jahre 1601. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, VII. 1886. 265. s köv. o.

143 A név helye a kéziratban üresen hagyva. Basta egyébként, levelei tanúsága szerint, 1602 januárjában Almásról Egeresre ment, Kolozsvár mellé, majd onnan Beszterce alá. (*Basta* levelezése I.)

tott Zsigmond néhány párthíve, kaput nyitottak [Báthori] előtt és beengedték embereit. Basta meghallva ezt, azt remélte, hogy most jó zsákmányt szerezhet a maga és katonái számára; felvonult hát két ágyúval és egy ideig lövette, majd újra meg újra rohamoztatta a várost, anélkül, hogy megvehette volna, vagy a városfalon rés támadt volna, sőt a németeket szégyenszemre mindannyiszor visszaverték és közülük sokakat megölt az a mintegy 300 inkább paraszt, mint katona, akiket Zsigmond helyezett oda. A város polgárai azonban, attól tartva, hogy az ostrom túlságosan elhúzódik és éhenhalnak, megadták magukat, azzal a feltétellel, hogy életüket és vagyonukat megkímélik.[144] Amikor azonban a Zsigmondhoz tartozó emberek kivonultak, mind ingre vetkőztették őket és Giorgio Basta kemény igazságot szolgáltatott a vétkeseknek; majd visszaadatta nekik holmijuk egy részét, és engedte hogy szabadon elmehessenek.

Beszterce visszaszerzése után, minthogy egyre növekedtek a már említett nehézségek a katonák ellátásában, mert a környező vidéket elpusztították, Giorgio Basta kénytelen volt kivonulni Erdélyországból. A hajdúk, akik vele voltak, már előbb elvonultak onnan, hogy átkeljenek a Maroson és raboljanak abban az országrészben, amit Zsigmond birtokolt. Ezeket Marosújvár (Maros Viuar) mellett megverték és kényszerítették, hogy visszavonuljanak Felső-Magyarországra. Eközben Basta majdnem egész hadserege dezertált, különösen pedig Petz[145] ezrede, amely útnak indult, hogy visszatér Bécsbe, mivel nem akart tovább szolgálni azon a vidéken.

Ezalatt Mercoeur (Mercurio) herceg Prágába ment tisztelegni őfelsége előtt, és engedélyt kérni, hogy visszatérhessen hazájába azzal, hogy újra visszajön a következő évben. Őfelsége megajándékozta 30 000 forinttal és kinevezte 2000 lovas és egy német gyalogezred tulajdonosává. Miután elutazott Németországba, Nürnbergbe érkezve meghalt pestisben, nagy szomorúságára őfelségének és mindazoknak, akik Magyarországon szolgáltak.

Őfelsége ezen a télen is tárgyalt Székesfehérvár megerősítéséről, de a vár olyan rosszul volt ellátva és annyira hiányoztak a szükséges dolgok, hogy — mivel elvesztegették a megfelelő időt — június elején már hiába fogtak hozzá, amikor is a szokásos hiányosságok előállításával az egész félbemaradt.

Kevéssel ezelőtt Fehérvár helyőrségét leváltották és egész április hónapra Althan (Altan) úr ezredének megmaradt részét helyezték oda, ő ugyanis Simontornya (Simon Torna) ellen kísérelt meg rajtaütést, de kitudódott és nagy veszteséggel visszaverték; ezután hajdúi Adony (Adon) és Földvár (Feduar) ellen akartak menni, de nem sikerült nekik.[146]

Eközben Erdélyben a dolgok igen jól álltak az ellenség szemponjából; a mieink teljesen kiszorultak az országból, csak Kolozsvár és Beszterce maradt a kezükön. A szerencse, amely őfelsége számára jóra fordította a dolgokat, megmutatta a helyes utat, hogyan vegye birtokba Erdélyt. Az alkalmat maga az ellenség szolgáltatta, mert Csáky István (Steffano Zachi) és Székely Mózes (Zechel Moises) között nagy viszály tört ki, és Zsigmond hiába igyekezett összebékíteni őket. Minthogy nem tudott meglenni nélkülük, mert kezükben volt az ország legfőbb vezetése, attól tartott, hogy ha az egyik pártjához közeledik, teljesen maga ellen hangolja a másikat; helyzetét megoldhatatlannak és kétségbeesettnek látta. Végül úgy döntött, hogy kiegyezik őfelségével, ezért hívatta Giorgio Bastát, jöjjön be az országba, mert azt teljesen a kezére akarja adni. Ezzel Csáky is egyetértett, sőt ő volt az elhatározás kezdeményezője, amiért is Székely Mózes otthagyta őket, miután előbb megverte Csáky katonaságát, és visszavonult a székelyek közé, megsokszorozva erejét azon a vidéken e nemzet és más barátai segítségével, mintegy 3000 emberrel. Kijelentette, hogy ő is ott akar lenni a nyilvános megegyezésnél Gyulafehérvár (Alba Giulia) mellett, ahol Giorgio Basta táborozott, mivel Zsigmond kérésére már bevonult az országba. Miközben ezekről a dolgokról tárgyaltak, Zsigmond pedig Dévában (Deua) időzött, Székely Mózes titokban elfoglalta a Maros (Marus) hídját és váratlanul megtámadta Giorgio Basta táborát. Először nagy zűrzavart okozott a táborban, de mivel nem volt elég ereje sem minőségileg, sem számbelileg — minthogy [emberei] inkább parasztok voltak, mint harcedzett katonák —, vereséget szenvedett, menekülnie kellett és Moldvába vonult vissza. Jeremiás (Gieremia) vajda és fivére, Simon segítségével, aki Havasföldén volt, Temesvárra (Temisvar) majd Nándorfehérvárra (Alba Greca) ment, de a nagyvezírt már nem találta ott, mert elvonult Székesfehérvár (Alba Regale) felé. Ezért ő is út-

144 Beszterce ostroma 1603. február 1-től 24-ig tartott.

145 A már említett Georg Petz ezredes (l. 81. j.).

146 Adolf-Michael Althan gróf ezredes. — *Rónai Horváth* szerint (II. 151. o.) Adonyt és Dunaföldvárt (sőt Paksot és Tolnát) is elfoglalták a hajdúk, de nem Althan, hanem Nádasdy Ferenc, Thurzó György és Pogrányi Benedek vezetésével.

nak indult kíséretével, mintegy 300 lovassal, hogy találkozzék vele és segítséget kérjen tőle.[147]

Az ütközet után Zsigmond fölkereste Giorgio Bastát, majd onnan Prágába ment, visszaküldve az országba Csákyt és Bastát, de előbb minden várat átadott a németeknek.

Eközben Haszán Jemisdzsi, aki már előző évben nagyvezír lett (Ibrahim pasa halála után — a szultán anyjának támogatásával — az uralkodó vejévé lett, minthogy feleségül vette a szultán húgát, Ibrahim özvegyét) a tél folyamán nagy igyekezettel mindenről gondoskodott, hogy a jó idő beálltával hadjáratra indulhasson. Miután a portáról odaérkezett janicsár aga, a szultáni szeráj kapi agájának (cappi agga) veje, megindult a nándorfehérvári táborból június 29-e körül Székesfehérvár felé. A vár, minthogy nem volt fölszerelve, és hiányosságait csak lassan hozták helyre, igen rossz állapotban volt.

A törökök, hogy nagyobb erőt tudjanak kifejteni, Konstantinápolyból parancsot küldtek Dzsáfer (Jaffer) agának, aki janicsár (giasnir) basa volt a tatár kán (tartarttan) mellett, hogy vonuljon a császár ellen, amit meg is tett, nagyszámú katonasággal, ahogy mondták 200 000 fővel. Podólián (Podolia) áthaladva bevonult Havasalföldére, végig Jeremiás vajda kíséretében. Amikor a tatárok és a törökök meghallották, hogy Simon, Jeremiás testvére nyomorgatja az országot, helyette Mihály vajda törökké lett fiának adták [Havasalföldet], és megtették szandzsákbégnek. Közben a tatár ott időzött az országban, Erdély szomszédságában, várva a nagyvezír parancsát.

A nagyvezír tehát sietve haladt előre; miután vagy három napig pihenőt tartott a Duna mellett, augusztus 11-én Adonyba (Adon) érkezett, Székesfehérvár alá. Két nappal korábban Fehérvárra érkezett 6 század német gyalogság (abból a 12-ből, amit a város parancsnoka kért)[148] és ezer hajdú, közepes mennyiségű élelmiszerrel és puskaporral. Ezeket a katonákat Russworm (Rosburn) tábornagy vezette be, s ugyanő vezette ki onnan Althan (Altam) ezredének maradványait, akik már előzőleg naponként kérték, hogy elmehessenek. Ahogy az említett Russworm visszatért Győrbe, kevéssel távozása után megjelent a boszniai pasa (bassa di Bosna), akit a török seregnek szökött néhány kozák figyelmeztetett, hogy akadályozza meg az említett élelmiszer bejutását, illetve ha már bejutott, verje meg a tábornagy által vezetett mintegy 3000 lovast, de túl későn érkezett.

A mieink távozása utáni második napon, vagyis 11-én reggel, az ellenséges sereg némi csetepaté után megérkezett a város alá. A mi katonaságunk visszahúzódott a Beslia-városba (Beslivar), amely romokban állt, de néhány helyen maradt valami a városrészt körülvevő töltésből, és volt egy széles árok. Az ellenség a következő nap nagy gyorsasággal felállította ütegeit és felkészült, míg a mieink nagyon ímmel-ámmal védekeztek, mert már tudták, hogy fel kell adniok és vissza kell vonulniok, ami az éj beálltával meg is történt, anélkül, hogy az ellenség észrevette volna, mielőtt mindnyájan visszahúzódtak az ottlevő kis ágyúkkal együtt. Amikor az ellenség erre rájött, nagy fegyvercsörgéssel behatolt a városrészbe, azt gondolva, hogy ezzel mindent megnyert; mikor aztán reggel rájöttek, hogy azon az oldalon a várost erős fal védi, és előtte igen széles árok húzódik, minden örömük elszállt, és úgy határoztak, hogy másfelől próbálkoznak, vagyis Palota (Palotta) felől. A város a mocsár közepén állt, amely különösen erről az oldalról övezte, de ebben a nyári időben erősen kiszáradt. Egy jó nagy sziget végén híd volt, az érkező segítségnek mindenképpen ezen át kellett vonulnia, mivel minden más út el volt zárva.

Mivel az erődnek szüksége volt rá, a parancsnok azonnal kiküldött valakit, hogy további hat századot kérjen, ezért kénytelen volt tartani az említett hidat, ahol egy kis erőd állt, ameddig a segítség meg nem érkezik. A nagyvezír, aki tisztában volt a várbeliek tervével és az ebből fakadó veszéllyel, elhatározta, hogy elfoglalja a fenti szigetet, és ezzel a várbelieknek a segítségbe vetett minden reményét meghiúsítja. Egy reggel, hajnal után mintegy két órával, a franciák[149] nagy számú janicsárral nem egyenesen a hídhoz mentek, ahol az erőd volt, hanem oldalról behatoltak a Szigetre a város és az erőd között, mire a parancsnok, kijőve a városból mintegy 500 gyalogossal, kiszorította őket a Szigetről; [a támadók] sok halottat vesztettek, menekülve újra keresztülvágtak a mocsáron és alaposan kikaptak.

Miután az első napon nem sikerült nekik, másnap újra próbálkoztak, nagyobb

147 A Basta és Székely Mózes közti ütközet Tövisnél volt, 1602. július 2-án. (*EOE* V. 29. o.) — Székely útja l. *Benda—Nehring* 281. o.

148 A vár és a város parancsnoka a feljegyzések írója, Isolano gróf volt. A Székesfehérvár itt következő ostromáról írottak sokban megegyeznek a *Benda—Nehring* által közölt naplóval.

149 Azokról a már említett francia katonákról van szó, akik 1601-ben Pápa várából kitörve, török zsoldba álltak. A franciák támadására l. *Benda—Nehring*, 272. o.

számban és más oldalról, vagyis balra a hídtól. Még könnyű ágyúkat is odavontattak, amelyekkel minden eredmény nélkül lőtték az erődöt. Azokat, akik átjutottak — miután hatalmukba kerítettek egy kis sáncot, amelyet néhány magyar őrzött, de gyáván védett — a parancsnok vezetésével, aki 500 gyalogossal tört ki a városból, újra visszanyomták nemcsak a sáncból, hanem a Szigetről is, az előzőnél sokkal nagyobb veszteséggel. Ebben az akcióban megsebesült a parancsnok egy rokona.[150]

Ezután az ellenség két napon keresztül nem próbálkozott újra, hanem vesszőkötegeket és fát hordott az erdőből, hogy átkelhessen. Végül a harmadik napon nagy erőfeszítést tettek az áttörésre, négy oldalról egyszerre, miután több helyen ütegeket állítottak fel, a Szigetre és a híd erősítése ellen irányozva a lövéseket. Mikor a parancsnok ezt látta, kiment a híd melletti erődítményhez, hogy mindenről gondoskodjék, a Sziget partja mentén több helyen embereket helyezett el, ott, ahol úgy látta, hogy az ellenség át akar törni. Az ellenség, több oldalról próbálkozva, a legalacsonyabb részen behatolt a város felé, odáig ahol sáncárok szelte át a Szigetet, mintegy a visszavonulás számára, arra az esetre, ha elesik a híd melletti erődítmény. Ezen az árkon akkor, amikor az ellenség behatolt, 1200 cseh utász dolgozott és néhány német gyalogos állt itt őrséget. Ahogy az ellenség áttört, az a mintegy 40 katona, aki a mocsár szélén volt, védelem helyett nagy hitványul rögtön elszaladt, és hagyta, hogy az ellenség átkeljen az utolsó árkon; az ostromlók egészen mellközépig merültek az árok vízében és puskájuk átázott. Ahogy a katonák elszaladtak, az az 1200 utász is menekülni kezdett, aki az árkot építette, mire az ellenség, felbátorodva, merészebben nyomult előre, mint ahogy addig tette, azt gondolva, hogy a katonaság egésze volt az, amely ilyen gyáván megfutamodott.

A parancsnok eközben a híd melletti erődítménynél volt és így közrefogta az ellenség, amely, mint mondottam, nagy számban mögéje került; de nem ez volt a legnagyobb veszély ahhoz képest, hogy azok a katonák, akik belülről a sáncárok védelmére voltak felállítva, csúfosan elszaladtak. Nagy szerencse volt, hogy az ellenség nem üldözte őket, és nem ment be nyomukban a Sziget városrészbe, mert ha ezt teszi, a város már ekkor elveszett volna. Erre való tekintettel a parancsnok, látva, hogy minden súlyos veszélyben forog, kihajtotta a hidat védő erődítményből és a környező árkokból az ott levő katonákat, és egy csoportba vonva össze őket, átverekedte magát az ellenségen, amely elárasztotta az elhagyott árkot; igaz, a parancsnokot követők nagy része inkább a mocsár nádasába menekült, mintsem hogy újra bezárkózzék a várba, így aztán kevés emberrel ért az említett sáncárokhoz. Minthogy pedig innen mindkét oldalról át lehetett menni a mocsáron keresztül, amely a nyári forróságban nagyon leapadt és az ellenség megkezdette próbálkozásait, hogy oda behatoljon, a katonák ismét annyira megrémültek, hogy egymás után menekültek a Sziget városrészbe, a törökök pedig merészen űzőbe vették őket. Ezen a helyen, miután a parancsnok maga megállt a kapuban és bátorította a többieket, abbamaradt a menekülés egy kis védfalnál, amelyet két nappal azelőtt emeltek; ez elegendő volt ahhoz, hogy az ellenség első rohamát feltartsa, hogy ne támadjanak akkora hévvel a kapu ellen, amit ez a fal fedezett. Az ellenség, látva, hogy itt nagy az ellenállás, visszavonult, a várbeliek pedig készültek a város védelmére, amikor az este beálltával a hajdúk szép csendesen, sorban elmenekültek, úgy hogy két óra leforgása alatt egy sem maradt közülük; a mocsár nádasán keresztül Palotának irányozták útjukat, kivéve a vajdájukat, aki becsülettel a parancsnok mellett maradt. A hajdúk után a cseh utászok, akik a települést védelmező sáncokon dolgoztak, szintén nagyrészt elmentek; a baj már kezdett a németekre is átterjedni.

Amikor a parancsnok látta, hogy így egyszerre majdnem ezer emberrel megfogyatkozott, azonfelül gyanús volt, hogy még többen is el akarnak menni, elvesztette a reményét, hogy tarthatja a külvárost, amely igen nagy volt és majdnem minden irányban nyitott. A végszükségben azt határozta, hogy a németekkel a várba húzódik, azt erősen tartja, hogy így időt adjon a mieinknek, hogy ha szándékukban van segíteni, megtehessék. Éjfél körül minden katonáját kivonta a Szigetről, anélkül, hogy ezt az ellenség pirkadatig észrevette volna és sáncokat húzatott a hidaknál. Másnap reggel az ellenség behatolt az elhagyott városrészbe, tüstént lövészárkokat kezdett ásni, és felállította a tüzérséget a város ellen.

Az ellenség két helyen támadta a várost, egyrészt Beslia-város felől, az ott emelt két bástya ellen, ahol hosszú és nehéz munkával kezdték feltölteni az árkot, másrészt a szigeti külváros oldaláról a palotai kapu mellett, ahol még megvolt az előző évben általunk készített ütegállás, rosszul helyrehozva. Oda négy nagy ágyút vittek és közelítették őket az árokhoz, még jobban feltöltve azt; de nem sok hasznuk volt

150 Giulio Cesare Isolano gróf. (*Benda—Nehring*, 273. o.)

belőle, mert mi belül áthidalást készítettünk, erre két nagy ágyút helyeztünk, s ezekkel tönkretettük mind a négyet, amely ránk lőtt.

A harmadik ponton nagyobb erőt fejtettek ki, vagyis a városnak azon a helyén, amely délre néz Kővár [Chieuar] felé, ahol is az ellenség a külváros védelmére készített sáncárokkal fedezte magát; miután azonban ez elhagyatott volt, semmit nem ért. Ezen a helyen a város nagyon összeszűkült és a legtávolabbi csúcsánál a régi fal két toronyba torkolt, mindkettő annak a fapalánknak az oldalán, amit a törökök nemrégiben építettek; a tornyok igen kicsik voltak, sánc nélkül. Ezen a helyen, ahol betemették az előrenyúló árkot, itt támadtak a törökök; a fatornyok alá kerültek, elvágták és teljesen elfoglalták őket, anélkül, hogy ezt megakadályozhattuk volna, minthogy nem volt mivel lőnünk oldalra, mert ott úgy elpusztították a védőműveket, hogy senki ott nem mutatkozhatott. Ehhez még az is hozzájárult, hogy a két különböző magasságú toronynak az alsó részét, amely a bejövő út fölött emelkedett, kiugró helyzete miatt kívülről lőtték, el is pusztult, úgyhogy nem lehetett bennük tartózkodni, sőt bejutni is csak nehezen, libasorban. Ebben a nehéz helyzetben azok, akik benne voltak, feladták ezt a lövetett részt és kissé hátrább húzódva erős sáncot építettek fából és földből; ez volt a védők utolsó reménye, minthogy az első falat lehetetlen volt tovább védeni.

Így állván tehát a dolgok, az ellenség 20-án újra lövetni kezdte a betörési helyet. Néhány katonánk, miután egy darabig védte, visszavonult, nem tudván ellenállást kifejteni a szűk helyen, a felső torony omladékainak hullása miatt sem, amit akkor a tüzérség erősen lőtt. Mivel a védekezés lehetetlen volt, visszahúzódtunk a sáncokba. Az ellenség, miután kikémlelte, úgy ítélte, hogy rohammal nem tudja a helyet bevenni, ezért nem nyomult előbbre, hanem széthúzódott, puskával folyton befelé lődözve, mi pedig őrájuk. Így ment ez egész nap, sokat lőttek és többször megpróbálkoztak különböző helyeken a fallal, nem szembe, hanem oldalról; eredménytelenül, bár sok ember elesett és mindenki a végletekig kimerült, még a parancsnok is könnyebben megsérült a térdén, ami akadályozta a járásban.

Minthogy már beesteledett, katonáink nem remélték, hogy tovább is tartani tudják magukat, ezért először csak kevesen, majd mind többen arról kezdtek tárgyalni, hogy fel kell adni a várost. Elmentek tehát a parancsnokhoz és kijelentették, hogy ebben a helyzetben lehetetlen tartani magukat; ez pedig odahívatta a tiszteket, és jelenlétükben nemcsak elítélte magatartásukat, hanem eszükbe idézte a büntetést is, amit ezért a gaztettért kapnának. Emlékezzenek őfelségének tett esküjükre; egyébként a város helyzete nem olyan kétségbeejtő, hogy ne tudnák még néhány napig tartani magukat, ezalatt pedig a mieink nem fogják elmulasztani, hogy segítségünkre jöjjenek; ami pedig őt magát illeti, velük akar meghalni vagy élni, ilyen sebesülten is a falakra viteti magát, gyalázatos tervükhöz nem járul hozzá, sőt eltökélte, hogy inkább fogságba esik vagy meghal. De amazok nem nyugodtak, sőt még inkább felindultak, és megtagadva az engedelmességet a parancsnoknak, a kapitányoknak és a tiszteknek, mivel már hajnalodott, kiküldték néhány tisztjüket és feladták a várost azzal a feltétellel, hogy holmijukat és személyüket megkímélik.

A parancsnok is a nagyvezírhez küldött négy főtisztet és más nemes urakat, hogy közölje vele, miszerint katonái elhagyták őt, ő a város átadásába nem egyezik bele; ami személyét illeti, tegyen vele, amit jónak lát. A vezír érte küldött, hogy vigyék a városon kívülre, ő pedig elindult azoknak a főtiszteknek a kíséretében, akik vele együtt nem akartak hozzájárulni a katonák elhatározásához. Még nem értek ki a városból, amikor a janicsárok, akik, miközben katonáink a kivonuláshoz készülődtek, már nagy összevisszaságban minden oldalról hevesen berohantak, felkoncolták és kifosztották, akit találtak. A zűrzavarban a parancsnokot, akit a pasához vezettek, a janicsárok a földre taszították és megtaposták, csak nagy nehezen tudta megmenteni a simontornyai Husszein bég (Osain beg di Simondorna), aki kísérte; nagy erőfeszítésébe került, hogy a féktelen tömeg között társaival a pasához vezesse. A pasa a parancsnoknak és a többieknek ruhákat adatott azzal, hogy bár nem járultak hozzá a megegyezéshez, szabadon engedi őket. Közben azonban a szerencsétlen katonákat kifosztották, vagy felkoncolták, így kapták meg tettük büntetését. A vezír odaküldte a janicsár agát, hogy csillapítsa le a zavargást és mentse meg a nyomorultak életét, közhírré tétetve, hogy aki elfogott valakit katonáink közül, adja ki, így vagy 300-at vezettek színe elé, igen rossz állapotban; ezeket három nap múlva Palotára kísérték. A nagyvezír azt akarta elérni, hogy a parancsnok szólítsa fel Palotát az átadásra, de ő azt felelte, hogy van a vezírnek hadserege, szólítsa ő fel a várat, majd válaszolnak neki. A vezír a parancsnoknak és főtiszteknek egy kendőben 6000 arany dukátot ajánlott fel, hogy fogadják el az elszenvedett károkért. Ezt visszautasították, azt válaszolva, hogy van kegyes gazdájuk, aki kárpótolja őket. A nagyvezír barátságos szavakkal a parancsnokot és a főtiszteket magánál tartotta, s az

volt a szándéka, hogy elengedi és Esztergomba küldi őket, de Budára, majd Belgrádba és onnan Konstantinápolyba vitték valamennyiőjüket.

Ugyanazon a napon, amikor a törökök bevették Fehérvárt, ami augusztus 29-én volt, a táborba érkezett Székely Mózes, aki, mint mondottuk, vereséget szenvedve elmenekült Erdélyből, miután Zsigmond megegyezett a császárral. Székely kérte a nagyvezírt, hogy felvilágosíthassa annak a tartománynak állapotáról, egyszersmind segítséget kért tőle, hogy oda bevonulhasson; hűséget ígért neki és mint urának, örökös szolgálatot. A nagyvezír fogadta és szívesen látta őt; nemcsak azt ígérte meg, hogy katonát ad neki, hanem azt is, hogy vele megy az egész sereggel, és hogy a tatár kánnak parancsot ad, vonuljon Havasalföldére, és ő is nyomuljon be onnan. Ezért a vezír elhatározta, hogy még mielőtt elindul, megerősíti Fehérvárt védművekkel és őrséggel, ezért 28 napig ott maradt, mialatt a környező helyekről berendelt megszámlálhatatlan parasztember, az egész sereg építkezett. Majd elindult, és szeptember 22-e körül ért Budára, hogy átkeljen a Dunán Erdély felé. Miután három nap és három éjjel megszakítás nélkül folyt az átszállítás, átkelt az egész sereg és szeptember vége felé elindult, jól felszerelt állapotban hagyva Budát és Fehérvárt. A boszniai pasát sok béggel és a határmentiekkel, akik a környéken táboroztak a Szent Gellért (S. Gottardo) hegy alatt, hátrahagyta Budánál, az egész hajóhad a teherhordó uszályokkal, a defterdárral és a fehérvári foglyokkal levonult Belgrádba. Azt beszélték, hogy Székely Mózes nagy kárára volt ezeknek a foglyoknak, mert ő beszélte le a vezért arról, hogy szabadon engedje őket.

Székely Mózes érkezése előtt Haszán pasának az volt a szándéka és terve, hogy Fehérvár bevétele után Esztergom ellen megy, mivel értesült róla, hogy a mieink nem mozdulnak Komárom szigetéről és nem is nagyon erősek. A Székely Mózes által ajánlott lehetőség a hódításra azonban megváltoztatta szándékát. Elindult a vezír a sereggel, de alig érkezett Szolnokra (Solnoch), amikor a janicsárok fellázadtak, mondván, hogy nem kelnek át a Tiszán (Tibésco), ha nem kapnak valami rendkívüli juttatást; így a vezír kénytelen volt nekik valamennyi pénzt adni. Átkelve a Tiszán, amikor a Köröshöz (Cheres) értek, a gyalogosok (i padlani) is fellázadtak, panaszolva, hogy elpusztult vidéken viszik őket keresztül, ahol nincs miből élniök, csak a tartalék készletből, amit mindig magukkal visznek sok napon át tartó szükség esetére. Ezért a vezír újra megnyugtatta őket, már amennyire tudta, és úgy határozott, hogy délnek fordul Jenő (Czienu) és Lippa felé. Gyuláról (Giulla) elhozatott 6 nagy ágyút, azokat, amiket Szaturdzsi [hagyott ott] abban az évben, amikor elindult Aradról, hogy ezen a területen hadakozzék.

A nagyvezír már Gyula környékén járt, amikor hírt kapott, hogy a mieink ostrom alá vették Budát és elfoglalták Pestet. Azonnal összeszedte az egész sereget, hogy visszaforduljon; ez az esemény nagy veszélybe juttatta Székely Mózest, félő volt, hogy megölik, de a vezír segítségével Temesvárra, biztos helyre vitték. A szpáhik (spailani), különösen a nagy befolyású Ali Poiaras felizgatására olyan lármát csaptak, hogy a vezír kénytelen volt tervet változtatni, félbeszakítani a megkezdett utat és visszatérni Pesthez, hogy a veszélyeztetett Buda helyzetét biztosítsa.

Eközben a mieink a vezírnek Budáról való elvonulása után a város alá érkeztek. Az ellenség tessék-lássék védekezés után feladta az alsóvárost és szinte katonaság nélkül hagyta Pestet, hogy minden erejével Budát védje. A mieink tehát titokban átkeltek a folyón, lopva hatalmukba kerítették Pestet. Közben a lakosok öregebbje, akinek érkezése volt rá, vidékre menekült, más részük pedig erődített tornyokba húzódott vissza, ezek azonban, kezdeti ellenállás után, amikor a mieink ellenük fordították az ágyúkat, feltétel nélkül megadták magukat. A többieket a mieink leölték és foglyul ejtették, nagy zsákmányt ejtve, majd pedig, miután megfelelő őrséget hagytak, megkezdték Buda ostromát. Miközben megközelítették a várat és felállították az ütegeket, váratlanul megjelent a török sereg, olyan hirtelenséggel, hogy elővédje Pestre tartó élelmiszeres szekereket fogott el, és az a veszély fenyegetett, hogy elfogják Russwormot, Nádasdyt és seregünk más főembereit. Ilyen hirtelen ugyanis alig volt idejük, hogy visszahúzódjanak a hídhoz, amit a mieink a folyón vertek a város mellett. Ezt a hidat a pesti oldalról erős sánccal erődítették meg, s a hídon át a mieink folyton kitörtek csatározni és akadályozni a törököket, akik árkokat készítettek Pest ellen, hogy visszaszerezzék a várost. Felállítottak négy tábori ágyút, ezek azonban semmilyen eredményt nem értek el. Mivel pedig a törökök igen szűkölködtek élelemben és lőszerben, a mieink könnyen tudták nemcsak Pestet védeni, hanem egyszersmind Budát is hevesen ágyúzni; a török seregben ugyanis csak kevés janicsár volt, lévén, hogy ezek részben Fehérváron maradtak, részben útközben elszöktek, részben lementek a hajókkal. A mieink azonban nagy mulasztást követtek el, hogy nem kerítették hatalmukba a palánkot, amely a királyi istállókat kötötte össze a felső várral és biztosította a Dunapartot.

A vezír, nem remélve többé, hogy Pestet elfoglalhatja, ezen a részen keresztül bejuttatta Budára a görögországi beglerbéget 20 000 emberrel. Miután pedig látta, hogy Buda el van látva, és mivel seregében minden nappal növekedett a szükség, október 3-a körül megindult Belgrádba. A mieink Buda alatt maradtak, de ők is teljesen legyengültek, mivel rohamaikat visszaverték, nagyon megfogyatkoztak, így aztán visszavonultak; de megtartották Pestet, Adonyt (Adon) és Földvárt (Foduar), jó őrséggel, azt remélve, hogy Buda rövidesen élelmiszerhiány miatt elesik. A vezír a hadsereggel megérkezett Belgrádba, elégedetlenül önmagával; két nappal előbb ért oda a tatár kán.

SZEMLE

KOROM MIHÁLY

MAGYARORSZÁG IDEIGLENES NEMZETI KORMÁNYA ÉS A FEGYVERSZÜNET 1944—1945

(Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 521 o.)

1944 őszétől 1945 tavaszáig a legnagyobb jelentőségű sorsforduló zajlott le népünk történetében. E fél esztendő viharos és bonyolult eseménysorainak, külső-belső mozgatóerőinek és meghatározóinak, gyászos és dicsőséges, tragikus és fölemelő összetevőinek föltárása, részletes és valósághű ábrázolása terén a magyar történettudomány már számottevő eredményeket mondhat magáénak. Ezek között forrásbázisával, gondos és a kérdések teljes tisztázását célzó elemzéseivel, gazdagon dokumentált és pontosan fogalmazott állásfoglalásaival, a leegyszerűsítéseket elkerülő árnyalt ábrázolásmódjával kiemelkedő helyet foglal el Korom Mihálynak, a korszak neves kutatójának maradandó értéket képviselő, impozáns műve.

A szerző forrásfeltáró munkája túlzás nélkül teljesnek minősíthető. A témára vonatkozó könyvészeti és hazai levéltári anyag mellett hatalmas mennyiségű új, vagy csak részben ismert szovjet, angol és amerikai diplomáciai iratra alapozza fő mondandóját, s fölhasználja az események több fontos szereplőjének visszaemlékezését is. A forrásokat kritikával kezeli, a tapasztalt pontatlanságokat és tévedéseket helyesbíti, a torzításokat és hamisításokat helyre teszi. Könyvének tizenegy fejezetében, az előzményeket is figyelembe véve, nemzetközi összefüggéseihez szorosan kapcsolva követi végig minden síkon azt a folyamatot, amely a hatalmon levők rendszermentő törekvéseinek szükségszerű kudarcán át vezetett el az új Magyarország megszületéséhez. Az eddigi kutatási eredményeket is továbbfejlesztve mutatja be, hogyan játszották el a horthysta uralkodó körök és képviselőik egy időben végrehajtható, határozott antifasiszta fordulat és Magyarország szerepe esetleges kedvezőbb elbírálásának lehetőségét. Ezzel szoros összefüggésben tárgyalja a szövetséges hatalmak Magyarországgal szemben követett politikájának alakulását, különös tekintettel a szovjet kormánynak a közös antifasiszta érdekeket messzemenően szem előtt tartó ama törekvésére, hogy Magyarország, legalább az uralkodó körök és a hadsereg egy részének aktív közreműködésével, megrázkódtatások nélkül lépjen ki a háborúból és forduljon Németország ellen. Ebben a folyamatban vizsgálja részletesen a demokratikus, antifasiszta, forradalmi erők helyzetét, lehetőségeit és tevékenységét is, bemutatva, hogyan váltak fokozatosan ezek az erők a kibontakozás döntő belső tényezőivé.

A téma nagy részét kitevő politika- és diplomáciatörténeti vonatkozások mellett kellő teret kaptak a kötetben a katonai, hadtörténeti kérdések, és az azok alakulását befolyásoló körülmények.

Könyve IV. fejezetében Korom Mihály részletesen foglalkozik az „előzetes fegyverszüneti feltételek" kialakulásával, szerepével és ismerteti az értelmezés tekintetében meglevő zavart a kormányzó környezetében. Indokoltnak tűnik erre is visszavezetni a kilépést előkészítő csoport felemás tevékenységét október 12—16 között, az eseményekbe kevésbé beavatott, vagy egyáltalán nem tájékoztatott személyek esetében. Horthy és legbelső bizalmasai felelősségét azonban ez semmiképp nem csökkenti. Ők ugyanis tudták, hogy az elfogadott előzetes feltételeket — melyek egyik pontja előírta a fegyveres szembefordulást Németországgal — még a végleges fegyverszünet megkötése előtt kell teljesíteni. Mégsem tettek semmit ennek érdekében. Helyesen állapítja meg Korom, hogy Horthy és köre csupán leválni szeretett volna Németország oldaláról, szembefordulni vele végképp nem akart. Jól tükrözik ezt a kizárólag védelmi jellegű katonai intézkedései. A leválási előkészületek és az október 15-i események tárgyalása során jól kidomborodik a csoport tagjainak személyes felelőssége a helyzet alakulásáért,

de az olvasó arról is meggyőződhet, hogy a kormányzóval az élen a különböző személyek — politikusok és katonák — cselekedeteinek közös meghatározója a németek ellen fordulás elkerülésére irányuló törekvés volt. Ennek megfelelően a proklamáció elhangzása után a budai várban azonnal megkezdődött a politikai visszatáncolás, ami végső fokon az arcvonalban levő katonai erő passzivitását idézte elő. Kétségtelen, hogy az eseményekbe beavatott két hadseregparancsnokot komoly felelősség terheli október 15-i és az azt megelőző néhány napi tétlenségéért. E magatartásuk azonban, a recenzens véleménye szerint, legalábbis nem állt ellentétben a leválást előkészítő csoport, és személyesen Horthy igazi szándékával. A kudarcért együtt felelősök.

Október 15-e után elmúlt annak a lehetősége, hogy a hatalmon levőknek, vagy azok jelentős részének közreműködésével történjék meg a szakítás és szembefordulás Németországgal. Az új helyzetben az átállás még lehetséges módjai megnövelték a Faragho vezette fegyverszüneti küldöttség (a Magyar Delegáció), szerepét az események alakulásában. Erről szólva Korom, könyve V. fejezetében, joggal marasztalja el a Magyar Delegációt azért, mert nem adott gyors és határozott utasításokat a szovjet csapatokhoz átment Miklós vezérezredesnek, az 1. hadsereg parancsnokának. A Magyar Delegáció horthysta jogfolytonosságot erőltető és a németek ellen fordulástól húzódozó magatartását nem menti az a körülmény, hogy a csapataitól bármenynyire is méltánylandó szándékokkal történt távozásával Miklós Béla megfosztotta magát a gyors helyszíni cselekvés lehetőségétől. Többé már nem volt fegyveres erővel közvetlenül rendelkező katonai vezető, aki még fordíthatott volna az események mentén. Átállásával politikai személyiséggé vált, ami az adott helyzetben kevesebbet jelentett előző minőségénél.

Korom Mihály nem érezte témájához tartozónak az antifasiszta hadifogolymozgalom kezdeményezte magyar légió ügyét. Csupán érinti azt két összefüggésben. A III. fejezetben a moszkvai emigráció Horthyval szembeni merevségére utalva megjegyzi, talán könnyebb lett volna a hadifogoly tisztek megnyerése, ha nem követelik tőlük a kormányzóval való szembefordulást, vagy hallgatnak róla. E feltételezés reálisnak tűnik, mert a rugalmasság a politikával szemben jogos követelmény. Fölmerül azonban a kérdés: vajon 1943 nyarán és őszén, amikor a légió ügye napirenden volt, lehetett-e rugalmas az emigráció azzal a Horthyval szemben, aki a legmerevebben elutasította a Szovjetunióval történő kapcsolatfölvétel gondolatát? Továbbá, hogyan fogadták volna ezt a Szovjetunió szövetségesei (beleértve a londoni emigráns kormányokat) és a szomszédos országok kommunista pártjai? E külső tényezők vizsgálata legalább annyira fontos, mint a hadifogoly tisztek magatartására ható belső okok föltárása. Kétségtelen tény, hogy a magyar légió hiánya nagyon érződött egy évvel később, Miklós Béla 1. hadsereghez intézett parancsai, utasításai és fölhívásai idején. Való igaz, az átállni kész katonák és tisztek számára a hadifogság nem volt vonzó perspektíva, mint Korom is megállapítja az V. fejezetben. A hadifogság önként vállalása csak a körülzárt Budapesten és a harcok befejező szakaszában vált tömegessé — akkor már mint az életben maradás végső lehetősége. Addig a sodródás és a hazaszökés volt a jellemző magatartásforma. A magyar légió ügye viszont már 1943 végén lekerült a napirendről, s kérdéses, hogy az antifasiszta koalícióban kialakult körülmények adtak-e új lehetőséget a szovjet kormánynak e tekintetben.

Korom jól látja, hogy a horthysta hadsereg legalább egy része átállításának meghiúsulása után, 1944 végéhez közeledve, az antifasiszta koalíció érdeke egyre inkább nem egy új magyar fegyveres erő bekapcsolása a háborúba — s ezt a katonai helyzet alakulása sem követelte —, hanem a németek oldalán harcoló magyar csapatok bomlasztása volt.

Egy új hadsereg fölállítását és frontra küldését „csupán" a magyar nép alapvető nemzeti érdekei követelték, s a korábbitól gyökeresen eltérő körülmények között, az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása után, a fegyverszüneti egyezményben előírt kötelezettség adott rá lehetőséget. Vörös János honvédelmi miniszter az új hadsereget döntő mértékben hadifoglyokból tervezte létrehozni, kiegészítve toborzott önkéntesekkel. A fegyverzetet és felszerelést szovjet zsákmányanyagból kívánta biztosítani.

Korom Mihály a XI. fejezetben nem ok nélkül tartja irreálisnak ezt a hadseregszervezési koncepciót, utalva a szovjet hadsereg utánpótlási gondjaira, s főleg arra, hogy a hadifoglyok ilyetén való felhasználása ismeretlen volt a szövetségesek gyakorlatában. A tények azonban azt bizonyítják, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány e tekintetben sem nélkülözhette a szovjet illetékesek hathatós segítségét. A felszabadult országrész minimális hadseregszervezési lehetőségei és az új hadsereg fasizmus elleni harcba való gyors bekapcsolhatásának igénye

közti ellentmondás még a tanúsítottnál nagyobb hazai erőfeszítések esetén sem lett volna feloldható szovjet segítség nélkül. S nem is maradt el ez a segítség. A szovjet kormány nem zárkózott el a hadifoglyok átadásától, s a szállítási lehetőségek függvényében rövid idő alatt jelentős számban bocsátotta őket a HM rendelkezésére. Pótolta a március végéig felállított két hadosztály fegyverzeti és felszerelési hiányait is.

Tény, hogy Vörös János az új hadsereg fő feladatának nem annyira a fasizmus elleni harcban való mielőbbi részvételt tekintette. Sokkal inkább a belső funkció gyakorlására szerette volna alkalmazni. A HM kezdeti szervező tevékenységét azonban elsősorban nem ebben az összefüggésben lehet reálisan megítélni. Sok ténylegesen meglevő gonddal és nehézséggel kellett az új hadsereg létrehozóinak megküzdeniük. Az alapok lerakásához csupán néhányan voltak, területi szervekkel nem rendelkeztek, a toborzást csak január 20-a, a fegyverszüneti egyezmény aláírása után kezdhették meg. Az érdemi munkát lényegében a nulláról kellett megindítani, s a helyzetet még az is nehezítette, hogy a toborzásnak nem volt felelős gazdája, erről a kormány nem intézkedett. Pedig az idő sürgetett, mert a háború vége már belátható közelségben volt. Az adott helyzetben a feladat forradalmi lendületet és módszereket követelt, ez hozhatott volna még valamelyest gyorsabb eredményeket. Ehhez azonban forradalmárokra lett volna szükség, de az új hadsereg szervezői nem voltak azok. Tőlük idegen volt a forradalmi módon való cselekvés, tevékenységük megítéléséhez ez lehet az objektív mérce. A HM néhány fős kezdeti állománya csak a maga módján, a békés körülmények közötti évtizedes beidegződések szerint tudott dolgozni, ez pedig a forradalmi idők követelményeit — minden becsületes szándék ellenére — nem elégíthette ki.

A horthysta csoportoknak az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrejöttét megelőző huzavonája, melyet Korom részletesen tárgyal könyve több fejezetében, katonai téren is olyan jelentős késést okozott, ami az új HM rendelkezésére álló rövid idő alatt már nem volt behozható. S ezt csupán motiválja az a tény, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormányban ott voltak azok is, akiket a késésért nem kevés felelősség terhelt — korábbról. A fegyverszüneti egyezmény aláírásától március végéig terjedő idő alatt a HM szovjet segítséggel két gyaloghadosztályt állított föl. Az adott körülmények között ez egyáltalán nem tekinthető lebecsülhető eredménynek.

Az elmondottakkal csupán néhány hadtörténeti vonatkozású kérdést emeltem ki Korom Mihály kitűnő munkájából, melynek ismerete nélkülözhetetlen legújabbkori történelmünk e bonyolult, szövevényekkel teli időszakának jó megértéséhez, s a történeti valóságnak megfelelőbb értékeléséhez.

Tóth Sándor

IVAN SZTYEPANOVICS KONYEV

EGY FRONTPARANCSNOK FELJEGYZÉSEI 1943—1944

(Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Budapest, 1983. 270 o.)

Ivan Sztyepanovics Konyev (1897—1973), a Szovjetunió marsallja, a legmagasabb szovjet katonai kitüntetés — a Győzelem Rend és a Tisztelet Szálfegyver — tulajdonosa visszaemlékezésének közreadásával folytatta a Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó a második világháború ismert hadvezéreinek memoárjait felölelő sorozatát. Már többször jeleztük, hogy igen hasznosnak és fontosnak tartjuk ezt a vállalkozást, amely a hadtörténelmi munkák személytelenségével ellentétben a szemtanú, a szereplő személyével, közvetlenségével mutatja be a második világháború számos jelentős eseményét.

Konyev marsall könyvében a Nagy Honvédő Háború közel két esztendejének eseményeiről, az általa irányított frontokon lefolyt harcokról számol be, az irányító, vezető parancsnok nézőpontjából. Ismeretei, pontos adatai számos, már megjelent hadtörténelmi munka hiányosságait pótolhatják, illetve téves adatait pontosíthatják, ezekre a tényekre a szerző maga is felhívja a figyelmet.

A kötet első fejezete mindjárt a második világháború egyik legnagyobb csa-

tájával — Kurszk, 1943. július — ismerteti meg az olvasókat. Konyev ekkor még hadseregtábornok és a Sztyeppei Front parancsnoka. Ez a front jelentős szerepet vállalt a kurszki csatában. Csapatainak kellett felfognia a németek első rohamait majd támadásba kellett átmenniük. A kurszki csata méretében és jelentőségében a sztálingrádi csatához hasonlítható. A Vörös Hadsereg itt elért hatalmas sikere mindenki számára egyértelművé tette, hogy a német hadsereg immár véglegesen elveszítette a hadászati kezdeményezés legcsekélyebb reményét is, ereje legfeljebb elhúzódó védelmi harcokra lesz már csak elégséges.

A szerző írásából elénk tárul az a hatalmas küzdelem, amelyet a szovjet Vörös Hadsereg vívott a német agresszorokkal. Konyev az eseményeket a döntéseket részben meg is hozó, illetve végrehajtó frontparancsnok szemével mutatja be, jelezve azt is, hogy milyen mélységekig volt képes átlátni a helyzetet. Elénk tárja azokat az intézkedéseket, utasításokat amelyeket Moszkvából kapott, rámutat csapatai, illetve azok parancsnokainak erényeire, esetleges hibáikra, beszámol személyes közbelépéseiről, az események alakításában játszott szerepéről.

Ismeretes, hogy a szovjet hadsereg látványos és a háború végső kimenetelében is döntő jelentőségű győzelmet aratott Kurszknál. Az ütközet után megindult Ukrajna és a még megszállt szovjet területek teljes és végleges felszabadítása. Konyev ekkor (1943. október) a 2. Ukrán Front élére került és csapataival döntő érdemeket szerzett a Szovjetunió területének felszabadításában.

1944 tavaszán a szovjet kormány Konyevet a Szovjetunió marsalljává nevezte ki és rövidesen, a Főhadiszállásra visszahívott Zsukov helyére, az 1. Ukrán Front parancsnoki posztjára állította. Előtte azonban még olyan sikeres hadműveletek fűződnek a nevéhez — és a 2. Ukrán Frontéhoz — mint a korszuny-sevcsenkovszkiji katlan felszámolása, az umany-botosanii hadművelet, amelyben számos folyón menetből történő átkelést is irányított a szerző.

Az új beosztás új feladatokat is hozott Konyev számára. Csapatai, átlépve a szovjet államhatárokat, csatlós, illetve német megszállta országok területére értek és kezdték meg azok felszabadítását. Az 1. Ukrán Front csapatai harcoltak Lengyelországban, Romániában és Csehszlovákia területén.

Ezen felszabadító harcok során került sor az 1944-es esztendő egyik legnehezebb, embert és technikát egyaránt próbára tevő hadműveletére, az ún. kárpát-duklai hadműveletre. Konyev csapatainak a Kárpátok legyűrhetetlennek tűnő hegyeit kellett leküzdeniük, méghozzá minél hamarabb, hogy a Szlovákiában kirobbant Nemzeti Felkelés számára segítséget nyújthassanak. A front csapatai között harcoltak azok a csehszlovák alakulatok, amelyek a Szovjetunióban alakultak és a duklai harcok idején lett parancsnokuk Ludvík Svoboda, a Csehszlovák állam későbbi elnöke.

Az 1. Ukrán Front csapatai, legyőzve a Kárpátok hegyeit és a német csapatok ellenállását, megkezdték Csehszlovákia felszabadítását. Hogy ez hogyan, miként zajlott le, arról már nem írt a szerző, a duklai harcok leírásával fejezte be könyvét.

Egy-egy emlékiratot olvasva nincs könnyű dolga a recenzensnek, hiszen a szerzőnél jobban nem adhatja vissza a történéseket. Általában bizonyos következtetéseket vonhat le és elhelyezheti a könyvet a hasonló emlékiratok sorában. Így van ez a jelen esetben is. Konyev könyve egy irányító, vezető hadvezér személyes hangvételű emlékeit adja vissza a második világháború közel két évéről, már említett pontosításaival, megállapításaival segítséget nyújtva a korszak történetét kutató és feldolgozó (had)történészek számára.

Amit talán hiányolhatunk — és ezen a szerkesztés segíthetett volna (?!) — az ilyen jellegű visszaemlékezéseknél is elengedhetetlenül szükséges térképmellékleteken kívül egy történészi elő- vagy utószó, amely más, hasonló emlékiratoknál (pl. Montgomery, Eisenhower) fogódzkodót nyújtott az olvasóknak, vagy egy a szerző által írt „kiegészítés" (lásd Moszkalenko) amely hasonló célokat szolgált. Ezek hiányában Konyev visszaemlékezése kicsit a levegőben lóg, hiszen az érdeklődő olvasók számára a „fülszöveg" rövidke tájékoztatója kevésnek tűnhet. Szívesen olvasná a második világháború egyik legsikeresebb szovjet hadvezérének egy rövid, de az életpálya fontosabb állomásait ismertető és egyben értékelő életrajzát. Ez elsősorban az 1943 előtti évekre vonatkozóan lehetett volna hasznos, hiszen Konyev marsall katonai pályafutása nem a Sztyeppei Front élén kezdődött. Ő is, mint számos más szovjet hadvezér, egyszerű katonaként kezdte pályáját és a marsallbatot maga „húzta elő a kenyérzsákból", tehetsége, rátermettsége révén!

Szakály Sándor

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ KÉRDÉSEIVEL FOGLALKOZÓ NÉHÁNY ÚJABB NYUGATNÉMET HADTÖRTÉNETI MUNKÁRÓL

Dieter Ose

Entscheidung im Westen 1944

(Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1982. 363 o.)

Helmut Krausnick—Hans Heinrich-Wilhelm

Die Truppe des Weltanschaungskrieges

Die Einsatztruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938—1942

(Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1981. 687 o.)

Romedio Galeazzo Graf von Thun-Hohenstein

Der Verschwörer

General Oster und die Militäropposition

(Severin und Siedler, Berlin, 1982. 304 o.)

Hans von Herwarth

Erlebte Zeitgeschichte 1931—1945

(Propyläen Verlag, Berlin—Frankfurt—Wien, 1982. 368 o.)

Albert Speer

Der Sklavenstaat

Meine Auseinandersetzungen mit der SS

(Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1981. 510 o.)

Azok a könyvek, amelyeket ismertetni és értékelni kívánunk, nem reprezentálhatják ugyan a legújabb kor kérdéseire választ kereső, vagy adó nyugatnémet hadtörténetírást, de témaválasztásuk, forráskezelésük sajátosságai, a feldolgozás egyező, vagy eltérő módjai és az olvasó elé tárt eredmények mégis alkalmat kínálnak néhány olyan következtetésre, amelyek a kortársi nyugatnémet historiográfiát is jellemezhetik.

Öt munkáról számolunk be: ebből csupán egy tekinthető szűkebb értelemben vett hadtörténetnek (*Dieter Ose:* Döntés Nyugaton), egy az SD (Sicherheitsdienst) különleges alakulatainak tevékenységét vizsgálja a Németország által megszállt területeken 1938 és 1942 között (*Helmut Krausnick—Hans Heinrich—Wilhelm:* Az ideológiai háború alakulata. A biztonsági rendőrség és a biztonsági szolgálat készültségi kötelékei), egy a hitlerellenes német katonai ellenállás egyik jelentős személyiségének, az Abwehr tábornoká-

nak, Hans Paul Osternek életútját követi a nem hagyományos biográfia eszközeivel (*Romedio Galeazzo Graf von Thun-Hohenstein:* Az összeesküvő. Oster tábornok és a katonai ellenzék). Végül szólni kívánunk egy emlékiratról és egy, az emlékirat műfaját több tekintetben is megtörő munkáról: a külszolgálatból induló és a katonai ellenálláshoz eljutó Hans Herwart memoárjáról (*Hans von Herwarth:* Megélt kortörténet 1931—1945) és Albert Speer korábban már közzétett visszaemlékezésének olyan új kiadásáról, amelyben a szerző — Koblenzben végezve levéltári kutatásokat — emlékeit a forrásokkal, vagy azok némelyikével igyekezett összevetni (*Albert Speer:* A rabszolgaállam. Ellentéteim az SS-sel).

Nem csak a témaválasztás széles, a teljesítmények között is lényegesek a különbségek: Ose könyve szinte a modern polgári hadtörténetírás összes követelményének eleget tesz, Krausnick és Wilhelm munkája — az imponáló kutatási mélység ellenére — számos, bár könnyen elkerülhető, ám bizonyos mértékig érthető hibát tartalmaz, Thun-Hohenstein teljesítményének értékelésénél viszont a recenzens szinte hibajegyzéket készíthet.

A memoár és az emlékirat jellegű munkáknál természetesen nem vállalkoztunk a történetírástól számonkérhetőek megfogalmazására.

Ami Ose munkáját illeti — csupán egy kifogást vélünk említhetőnek: az angol—amerikai források elhanyagolását: e kérdésekről szólva megelégedett az eddig ismert kutatási eredmények kritikátlan és kivonatos ismertetésével. (15., 76—82., 104—105., 107—108., 140., 146—148., 150., 180., 221. o.) A szerző kézikönyvként is használható művet írt. Ezt legjobban abszolút számokkal kifejezett és hadműveleti egységekkel dolgozó statisztikáira utalva bizonyíthatjuk. (159—164., 201—205., 260—267. o.) Igyekszik az egyes magasabbegységek tényleges harcértékét is kifejezni, vagy legalább szemléletessé tenni — utal arra, hogy pl. 1944. augusztus 21-én a 10. SS páncélos hadosztálynak már nem voltak páncélosai és a 12. SS páncélos hadosztály is csak 10 páncélossal rendelkezett (259., 176. o.). Ugyanakkor a rendelkezésre álló német források totális hasznosításával tisztázta a Rundstedt által is kifogásolt, átfedéseket tartalmazó és pontos elhatárolásokat nem nyújtó parancsnoklási viszonyokat, nem kerülve meg ezek következményeit sem, amikor Hitler a maga javára döntött: ha a felek — a hadsereg, a flotta és a légierő — között nincs megegyezés, az ő döntését kell kérni. (25—27., 60—61., 63. o.) Bár az ennek miértjeire adott válasza nem tűnik maradéktalannak (64. o.), az invázió elhárítására készülők logisztikai helyzetének elemzésénél a legjellemzőbbeket ragadja meg. Ose rendkívül szemléletes példákkal érzékelteti a német légi felderítés hiányait — ennek következményei hadászati értelemben is jelentkeztek (83—84. o.) —, a legkonkrétabbá téve a szövetségesek légifölényének kihatásait. Utal pl. arra, hogy míg a partraszállást megelőzően még naponta 200—250 vonat „érte el" a német csapatokat, ez júniusban 20—25-re csökkent. (116. o.) Ezt abszolút számokkal így adja vissza: német részről 500 repülőgép állt szemben a szövetségesek 8000 gépével, tehát a fölény: 1:16. (119—120. o.)

Ose minden eddiginél egzaktabb információkat nyújt a közel 5000 km-es szakasz védelme előkészítésének nehézségeiről, a lázasan sürgetett erődítésekről (24., 33. o.), a szovjet frontra irányított erőkről. Csak 1943-ban 30 gyalogos hadosztállyal, 6 páncélgránátos hadosztállyal, 2 ejtőernyős hadosztállyal, 1 SS dandárral és több mint 20 vegyes zászlóaljjal gyengítették a nyugati német erőket. (29. o.) Jellemzi a helyükre érkezők csekélyebb harcértékét is. Ennek ellenére azonban úgy véli, hogy a védelem helyzete javult, s ebben elsősorban Rommel szerepét emeli ki (67—73. o.). Újra szemléletes a példája, amikor az egyes hadosztályok frontszélességét ismertetve és elemezve megállapítja: ez a neuralgikus pontokon — más kérdés, hogy ezek a „hosszú nap" alkalmával a német feltételezéseket nem igazolták — a korábbi 40—50 km-ről 15—20 km-re csökkent (74. o.).

Ose könyvének kétségtelenül legérdekesebb oldalait azok a fejtegetések adják, amelyeken személyekhez kötötten — Rundstedt, Rommel, Kluge és Hitler — szól a hadműveletek tervezéséről és lefolyásáról. A szerző elemzőkészsége különösen itt nyilvánul meg. Így megkísérli tisztázni a Rundstedt—Rommel vita alakulását, majd annak Hitler által történt kompromisszumos lezárását 1944. április 26-án. A szerző inkább a rommeli elképzelés mellett voksol. Rommel számára az ún. Atlanti-fal áttörhetetlenné tétele és az ellenségnek még a partraszállás kritikus idején történő megsemmisítése volt az egyetlen lehetőség az invázió kivédésére. Ezért gyalogos hadosztályokat és a Heer (szárazföldi haderő) tüzérségét is közel akarta vinni a parthoz, de a páncélos kötelékeket is oly távolságra akarta a parttól diszlokáltatni, hogy azok legkorábban 3 órán belül bevethetőek legyenek. Ose, bár látja e terv több gyengéjét, ahhoz a következtetéshez nem jut el, hogy Rundstedt rugalmas védelmet javasló koncepciója is — offenzív védelem

a part mögött, erős és mozgékonyan alkalmazható páncélos kötelékek révén — az erőviszonyok becsülhető arányait tekintve éppoly utópisztikus volt, mint Rommel nézete (40—153. o.). Az sem kerül megfogalmazásra, hogy Rommel tervében több volt a hazardírozástól várható elem, de Rundstedt reálisabbnak tűnő elképzelésének megvalósításához is hiányoztak az eszközök.

Igen árnyalt a Klugéról adott kép: a hitleri frázisokkal érkező tábornagyot a frontközelség azonnal kijózanította, s bár viszonya jobb volt az OKW-hoz, mint elődjéé, az ő javaslatai sem találtak mindenben elfogadásra. Portréja és pszichogramja pillanatfelvételekből áll össze: cselekedeteinek ellentmondásai, csillogó analízisei ellenére, hadműveleti kérdésekben is megnyilvánultak. Kluge leváltását, az ellene felhozott vádakat és öngyilkosságát illetően a szerző nem lép túl az eddigi kutatásokon. (165—248. o.) A könyv közli Klugénak Hitlerhez írott búcsúlevelét is (339—340. o.). A Klugéról kialakított végső értékelés viszont a háború utáni német történetírás sablonjának újraalkalmazása csupán: „Kluge, éppúgy, mint Rundstedt és a többi főparancsnok Nyugaton (...) feladataikat és történeti felelősségüket a csaták vezetésében és megnyerésében látták, nem pedig a politikában." (271. o.)

A Wehrmacht főparancsnokáról, Hitlerről adott kép újat alig tartalmaz, csupán a június 17-i, a fronton tett látogatásakor elhangzottakat építi be az eseményekbe az eddigieknél plasztikusabban (23., 130., 132—136. o.).

A Krausnick—Wilhelm-féle munkáról röviden már summáztuk véleményünket: értékét rontja a túldokumentálás; a kellő meg nem rostálás következményeként a könyv szinte forráskiadvánnyá válik, sok az ismétlés és átfedés (422—426., 434—441., 448—453. o.).

Úgy véljük azonban, hogy ez a témaválasztás politikai tartalma miatt bizonyos mértékig helyeselhető: aligha akadhat kényesebb téma a mai nyugatnémet történetírás számára, így a források beszéltetése a történettudomány területén kívül eső szempontokból sem elhanyagolható.

A szerzők kiindulásként definiálják a különleges alakulatok fogalmát: „... ad hoc alakított, motorizált, nem tartósan helyhez kötött, sajátos jellegű rendőralakulatok..." Említést kap a nürnbergi per formulázása is: „... vándorló Reichssicherheitshauptamt, mozgó Gestapo..." (16. o.)

A munka monográfikus mélységgel tárgyalja az Einsatzgruppék előtörténetét Ausztriában az Anschlusst követő napokban és a müncheni konferencia után a Csehszlovákiából levált területen (19., 25. o.). Már itt is, de különösen az Einsatzgruppék lengyelországi tevékenysége során, különleges figyelmet kap e különleges alakulatok és a Heer viszonyának szabályozása és az azt nem mindig fedő gyakorlat — ennek a kérdésnek a megválaszolása egyébként a mű legnagyobb értéke és érdeme (38—41., 55—62., 80—83., 85—87. o.).

A mű az Einsatzgruppék szovjet területen végzett tevékenységének vizsgálatát állította középpontba. Részletezi és elemzi az alakulatok felállítását: a három Heeresgruppénak megfelelően először ugyanennyi Einsatzgruppét hoztak létre, egy negyediket csak később, amely a 2. román hadsereggel együtt harcoló 11. német hadsereg mögött működött. A motorizált Einsatzgruppék ereje egyenként 600—1000 fő volt. (141—145., 147. o.) Ismerteti Heydrich egy 1941. július 2-án kiadott parancsát, amely túlment a Komissarbefehlen (157—158. o.), foglalkozik a partizánok elleni harc és a zsidóüldözés összekapcsolt voltával; utal pl. olyan momentumra, hogy az Einsatzgruppék az elesett partizánok számát megtoldották a megölt zsidókéval, hogy a jelentések „pozitívabbak" legyenek (514—515. o.; v.ö. 534. o.). Ami pedig az Einsatzgruppék és a Heer kapcsolatrendszerét illeti, mint mondottuk, ez a munka legkidolgozottabb, legárnyaltabb analízise. A szerzők egy mindenben bizonyítottnak tekinthető megállapítása szerint a Heer már eleve törekedett a kompromisszumokra, s ez megkönnyítette az Einsatzgruppék önállósulásának folyamatát (65—68. o.).

Elemzik a szerzők e kérdésnél azt is, hogy a nemzetiszocialista propaganda a Heer személyi állományánál is előhívott olyan hatásokat, amelyek közelítették az Einsatzgruppék tevékenységéhez: ebben az összefüggésben nyer új megközelítést Hitler és Brauchitsch 1939. november 5-i megbeszélése, amelynek során a Heer főparancsnoka magatartásával a Hitlerrel való szembefordulás több változatát fontolgató katonai körök reményeinek sírját ásta meg (76—77. o.). A mű megállapítása ismét bizonyítottá válik, amikor megfogalmazódik: Brauchitsch nemcsak lemondott a Hitler programjával kapcsolatos ellenállásáról, de szinte csatlakozott ahhoz. S ebben a magatartásban válik felfedezni a szerzők a Heer és az SS későbbi viszonyának jellemzőit (103—104. o.)

Amikor a Heer-nek az Einsatzgruppék tevékenységét segítő, támogató, kiegészítő, pótló megnyilvánulásai továbbblajstromozására kerül sor, utalás történik arra,

hogyan alakult ez a partizánok elleni harcok során. Összefoglaló igénnyel fogalmazódik meg: a Heer nemcsak tűrte és támogatta, de sok esetben maga is végrehajtotta azokat az aktusokat, amelyek alig különböztek az Einsatzgruppék tevékenységétől. Hogy ez mennyiben mond ellent az emlékiratok állítását elfogadó eddigi nézeteknek, nem kíván részletesebb magyarázatot. Ebben az összefüggésben szögezik le a szerzők, hogy a Heer — részben gyengeségből, részben az ideológiával és a külpolitikai célkitűzésekkel való azonosulás miatt, kisebb mértékben a megtorló apparátustól való félelemből, de legkevésbé az abszolutizált katonai engedelmességből — részese lett a hadjáratot kiegészítő megsemmisítési program végrehajtásának (278. o.).

Amikor pedig ez a magatartás megszemélyesítésre kerül, Reichenau tábornagynak, a 6. hadsereg parancsnokának egy 1941. október 10-én kiadott parancsa válik a bizonyítás eszközévé: a saját kezdeményezésre kiadott parancs hangsúlyozta, hogy a katonáknak teljes megértést kell tanúsítaniok a zsidó „Untermensch" elleni kemény, de jogos cselekmények szükségessége iránt. (259—261. o.) Említést nyer az is, hogy a Heeresgruppe Süd Főparancsnoka, Rundstedt, sietett kijelenteni teljes egyetértését a paranccsal, amelyet Hitler is kitűnőnek talált és úgy döntött, hogy arról mindenütt tudomást kell szerezni. Nem kevésbé találták jellemzőnek a szerzők a Heer vezérkarfőnökének, a hitlerellenes katonai oppozíció egyik mérsékelt személyiségének, Halder vezérezredesnek a hadseregek parancsnokaihoz intézett szavait: az Einsatzgruppék a harcoló csapatok számára aranyat érnek, mert azok biztosítják hátsó vonalaikat (267. o.).

A monográfia érdekes és eddig kevésbé ismert töredékeket közöl még a Barbarossa-tervhez kapcsolható anyagokból, említve pl. egy, a birodalmi hadügyminisztérium pszichológiai laboratóriumában készült tanulmányt, amelynek szempontjait a német megszálláspolitika nem, illetve csak a katonai vereségek következményeként, 1943-tól vette figyelembe — nyilván ez utóbbiaktól nyerve az impulzusokat. (113—114. o.)

Míg Hitlerről a mű kevés újat ad (113., 347., 624—627. o.), a tematika alkalmat kínált — ha töredékesen is — egy kitűnő Heydrich-kép kiformálásához, különösen hangsúlyozva, mennyiben játszott szerepet cselekedeteiben „a megelőzés megelőzésének" már a rendőrjog kereteit is szétfeszítő elve (20—21., 23., 73—74., 93—95., 150—152., 153—155., 634—635. o.).

S még egy megjegyzés: a szerzők végül nem tudtak újat mondani az általuk „polykrátiának" nevezett struktúra keretei között végbemenő döntési folyamatokról: „... az intézményesített dzsungel, a bellum omnium contra omnes..." a kutatások mai szintjén már meghaladott, amit legfeljebb enyhíthet egy találó megfogalmazás: „Chaostministerium" (326—328., 331., 622—623. o.).

Az Oster tábornokról írt életrajzban — utaltunk már erre — elsődlegesen éppen az kifogásolható, ami a műfaji törést eredményezi: Oster életrajza ürügyén a szerző újraírta a német katonai ellenállás keretébe helyezhető eseményeket, alig-alig lépve túl az eddig ismerteken. A Golo Mann meglepően lapos, semmitmondó előszavával induló mű tovább hígult a publicisztikai szintű pszichologizáló közhelyekkel, amelyek olykor a dilettantizmus jegyeit sem képesek elfedni. S ami a legrosszabb hatást kelti, a szerző nem képes a jelentősebb és a jelentéktelenebb megkülönböztetésére, s ez művét a mai nyugatnémet történetírás kevésbé sikerült alkotásai közé sorolhatja.

A könyv értékét némileg emeli viszont, hogy túllép a szűkebb értelemben vehető katonai ellenállás keretein és szinte a gyökerekig visszanyúlva kísérletet tesz azoknak a nézeteknek és eseményeknek az ismertetésére — elemzésére kevésbé —, amelyek meghatározták a hitleri szándékokkal nem mindig és nem mindenben egyező katonák véleményét és cselekedeteit. Az viszont, hogy minden olyan eset bemutatásra kerül, amikor egyesek a hadműveleti tervek elkészítésénél politikai tartalom nélkül mondtak ellent Hitlernek, a kérdés bizonyos félreértésre utal és a kérdéseket körülhatárolhatatlanná teszi (152. o.).

Már-már kínos kronológiát tartva szól a szerző a Blomberg—Fritsch ügy valós és kreált okairól (57—76. o.), de újat csak akkor ad, amikor Becknek, a Heer vezérkari főnökének magatartását elemzi. A Hitlert hazardőrnek tartó Beck kritikája a háborús terveket illetően nem jelentette a „Führer" külpolitikájának maradéktalan elutasítását (77. o.). Thun-Hohenstein, aki szép fogalmazással ítél: a német tábornoki kar igényt tartott arra, hogy elitként tekintsék, de nem cselekedett annak megfelelően, ismerteti Beck 1938 május végén készített emlékiratát, amelyben az világos döntési hatásköröket követelt a Hitler beavatkozásai révén már akkor zűrzavarossá tett katonai hierarchiában. Itt helyesen fedezi fel a munka, hogy Beck törekvése a Keitel-féle OKW-vonallal szemben (83—84. o.) a Heer és vezérkara szerepének megőrzésére irányult.

A Brauchitschról minden tekintetben rendkívül negatív képet rajzoló szerző egyébként a Münchennel végződő csehszlovák válság külpolitikai vonatkozásaiban véli felfedezni a hitlerellenes erők teljes csődjének okát, hangsúlyozva: „... most, amikor Hitler háború nélkül érte el azt, amit Németországban, de Angliában és Franciaországban is jogos és megalapozott német követelésnek tartottak, a tervezett puccs végrehajtása az összeesküvők öngyilkossági kísérlete lett volna" (117. o.). A recenzens nem tekintheti feladatának, hogy e kérdésről a szerző helyett mondjon véleményt, de annak kijelentése talán megengedhető, hogy ez az inkább teológiai jellegű feloldozás az igen sok tényező közül csupán egyet emel ki és általánosít, említve ugyan, de nem elemezve a Hitlerrel olykor egyet nem értők nézetei különbözőségeinek következményeit, amelyek önmagukban válhattak akadályává egy akciónak.

Árnyaltabbak a szerző megközelítései 1939 őszének eseményeiről, bár a tétlenség okainak kutatásánál a naivitás sem áll távol tőle (147. o.). Helyes viszont és színvonalas az az elemzés, hogy Halder és Brauchitsch magatartása leginkább attól függött, képesek-e Hitlert meggyőzni, s így szándékaikat végső soron a katonai érvekre politikai válaszokat fogalmazó „Führer" reakciói alakították (163. o.). (Megjegyezzük: a szerző e kérdésben sem jut lezártnak tekinthető megállapításhoz. Nem figyel fel pl. arra az ellentmondásra, hogy a Hitlert meggyőzni kívánók érveikkel éppen azt érhették volna el, hogy ne legyen szükség szándékaik radikálisabb tartalmának megvalósítására.)

Említettük már, hogy Oster tábornok életútjának követése szinte másodlagos kérdéssé vált a szerzőnél, noha természetesen nyilvánvaló, hogy a tábornokról közölt információi az eddigi kutatásokon túlmutatnak. Olykor azonban még ezekkel sem tud élni — az 1939 őszén a berlini holland katonai attasénak hadműveleti tervekről beszámoló Oster lépésének okait boncolgatva válasza ismét frázisba torkollik: a szerző szerint Oster ezt kiábrándulása miatt tette, látva, hogy a tábornoki kar hajlandó részt venni egy olyan háborúban, amelyet először bűnösnek, majd kilátástalannak tartott (153. o.). Nincs egyébként válasza arra a kérdésre sem, hogyan folytathatta tevékenységét Oster 1943-ig, bár ennek elmaradását némileg pótolják azok a részletek, amelyek Canarisnak és az Abwehrnek a katonai ellenállást fedező tevékenységéről tudósítanak (197—198. o.).

Thun-Hohenstein mozaikokból formált Hitler- és Keitel-portréja az eddigi kutatásokon nem lép túl, következtetései is zömében ismertek (158—159., 255., 126—127. o.).

Hans Herwarth emlékirata több tekintetben is kiegészíti az Osterről írottakat. A szerző — aki kilenc évig dolgozott a moszkvai német követségen, majd a háborús években korábbi munkatársával, Köstring egykori moszkvai német katonai attaséval és Stauffenberggel együtt — olyan területen tevékenykedett, ahol a német megszálláspolitika gyakorlatának bírálata szinte magától vezethetett a politikai és a katonai ellenállásig. (Herwarth a háború után Londonban, majd Rómában volt az NSZK nagykövete.)

Memoárjának legfőbb értéke, hogy megrajzolta egy, a katonai ellenállással majd találkozó politikai csoportosulás útját, amelyet Németország moszkvai missziójának vezetője, Schulenburg neve fémjelezhet, s amely már a Barbarossa-terv születése előtt kísérletet tett a vezetés — természetesen eredménytelen — befolyásolására: a Szovjetuniót nem szabad megtámadni.

E kérdéskör bejárása során foglalkozik az emlékirat azzal az eddig maradéktalanul, monográfiai mélységig meg nem válaszolt kérdéssel, hogyan történhetett, hogy az oly sok német intézmény és tényező képtelen volt a Szovjetunió tényleges erejének megbecsülésére. A válaszok azonban nem sok újat adnak: Herwarth csupán arra utal, hogy ezek bizonyos mértékig saját propagandájuk áldozatai lettek, hozzáfűzve, az „elemzések" sokszor olyan németektől származtak, akik Oroszországban születtek (211. o.).

Herwarth, az emlékező, tapintatosan a háttérben marad, amikor a leginkább Schulenburghoz kapcsolható eseménysort ábrázolja. Említi pl. a követnek 1937 végén a berlini katonai akadémián tartott előadását, amelyben — ha óvatosan is — olyan nézetek fogalmazódtak meg, amelyek nem feleltek meg a hivatalos véleménynek (124—130. o.). Ami pedig a háború idején történt, az természetesen még fontosabbá vált. Herwarth arról tudósít, hogy a katonai ellenállásnak a Szovjetunióval kapcsolatos koncepciója lényegében Schulenburgtól származott, bár maga az egykori követ a július 20-hoz vezető út katonai részleteibe nem nyert betekintést. Herwarth a következő információkkal adja vissza Schulenburg 1941-es nézeteinek lényegét: Lengyelország, a balti államok, Örményország és Grúzia legyen — természetesen mint német érdekszféra — önálló, Ukrajnában és Oroszországban szovjetellenes kormányt kell kialakítani. Herwarth szerint Schulenburgtól még egy orosz föderatív

állam gondolata sem állt távol. S hogy mindez hogyan befolyásolta a puccsra készülők terveit, azt ismét a memoár mondja el: az új német kormány felhívná a Szovjetunió népeit, harcoljanak a kommunizmus ellen az addig létrehozott önkéntes alakulatokkal együtt. Herwarth ennek megítélését tekintve csupán akkor közelít a valósághoz, amikor megjegyzi: mindez Sztálingrádot követően eléggé problematikus volt (242—243., 300. o.).

Nem kívánjuk mindezt túlértelmezni, de úgy véljük, hogy a hitleri túlzásokkal szembefordulók olykor maguk is elvesztették valóságérzetüket.

Herwarth emlékiratában igen plasztikusan rajzolja meg Stauffenberg portréját, utalva átalakulásának állomásaira: azt állítja pl., hogy a július 20-i merénylet elkövetőjét 1942-ben a hitleri hatáskörkáosz indította el útján (247—248. o.), s Hitlerrel kapcsolatos illúziót is csak hosszabb idő elteltével volt képes módosítani: korábban azon a nézeten volt, hogy a „Führert" meg kell szabadítani környezetétől. Herwarth azt állítja, hogy Stauffenberg csak 1942 decemberében alakította ki véleményét: Hitlert ki kell kapcsolni (287. o.).

Nem ad újat viszont az emlékirat a német tábornoki karnak a puccsterveket megítélő magatartásáról: a Rommel—Stülpnagel—Höpner csoporttól éles határvonalat húz, a lojálisok közé sorolja pl. Klugét, Rundstedtet, Mansteint és Kleistet. Ebben az összefüggésben idézi Stauffenberg véleményét: ha sikerünk van, Manstein velünk lesz, ha nem, egyetlen szót sem szól (317. o.).

Az emlékirat egyéb személyeket érintő pillanatfelvételei alig alkalmasak alaposabb jellemzésre, bár Ribbentropot és a Weizsäckert az államtitkári székben váltó Steengrachtot, egyéniesítve, úgy állítja olvasói elé, mint akiknek fogalmuk sem volt a külpolitikáról (272., 274. o.).

S végül Albert Speer újabb könyvéről. Az 1942-ben, Fritz Todt halálos kimenetelű balesete után fegyverkezési és hadianyaggazdálkodási miniszterré kinevezett építészmérnök — aki 1966-ig Spandauban töltötte a reá Nürnbergben kiszabott büntetést — művében elmondja, hogy eredetileg a háború idején folytatott német fegyverkezésről akart írni, s ennek egy fejezete az SS e területen betöltött szerepével foglalkozott volna. A tervezett fejezetből könyv lett — olykor zavaros, a gondolkodási fegyelmet is nélkülöző alkotás, melyben az értékesebbet a memoárjellegű közlések, s kevésbé a „kutatási" eredmények adják.

Bár az SS történetével foglalkozó kutatások eddig kevésbé fordítottak figyelmet az intézmény gazdasági tevékenységére, Speer közlései egyedi információk maradnak az olvasó számára. Összefoglalóbb jellegű értékelése is szubjektív, amikor arról ír, hogy az SS hatalmi őrülete ellenére is mellékjelenség maradt a fegyverkezés és a hadiipar területén. Speer úgy véli, hogy Himmler kísérlete egy saját gazdasági impérium kiépítésére — végsőbb összegzésben — kudarcot vallott, mert ehhez a módszerek túl brutálisak és dilettánsok voltak (19. o.).

Miközben erről ír, természetesen egy sor olyan tényt említ, amit csak ő tudhat, vagy esetleg az, aki éveket töltött a koblenzi levéltárban. Így Speertől értesülhet az olvasó arról, hogy Himmler nem tartotta magára nézve kötelezőnek az általa az emberiség legnagyobb zsenijének tartott „Führer" döntését, amely szerint a fegyverkezési ipar területén csak a Reichsminister (Speer) javaslatára lehet bárkit letartóztatni: már a Gestapo fanatizmusának számonkérése is letartóztatásokhoz vezethetett (168., 303. o.).

S miközben Speer beszámol az általa ellenzett Weiss Manfréd-ügyről (251—253. o.), s utal az SS vezetésében tapasztalható nézetkülönbségekre az „Endlösung" legközvetlenebb hívei és a zsidók munkaerejét hasznosítani kívánók között, (381—382. o.), értesülhetünk a fegyverkezési újítások területén minden kezdeményezésért, még a legostobábbakért is lelkesedő Himmler intézkedéseiről, aki 1945. április 24-én azt mondotta e sajátos jellegű memoár szerzőjének: „... nélkülem Európa a jövőben sem létezhet. Reám rendőrminiszterként továbbra is szükség lesz, mert csak én tudom biztosítani a nyugalmat." (162. o.) A Reichsführer SS-ről adot összegzése sem érdektelen: Speer szerint Himmler keveréke volt az érdekeit céltudatosan követő realistának és egy groteszk méretű fantasztának. (47. o.)

Speer Hitler-portréja — bár zömében korábbi, hagyományosabb emlékiratait ismétli — szemléletes és néhány eddig kevésbé ismertre is utal. Értesülünk pl. a moszkvai vereséget követő döntésről, amely a fegyverkezés terén a légierővel szemben visszaadta az elsőséget a Heernek (31. o.), megtudhatjuk, hogy Hitler számos fegyverkezési kérdésben képtelen volt felismerni a modernebb megoldások súlyát, így pl. a géppisztollyal szemben azt hangoztatta, hogy ez alkalmatlanná tesz a közelharcra. Nem értette meg a sugárhajtású harci gépek jelentőségét sem. (131—132. o.) Az ismertek kerülnek viszont csak újrafogalmazásra, amikor a Göbbels által elnevezett ún. „megtorló fegyverek" hatását túlzóan megítélő Hitlerről szól (296. o.).

Speer könyve — az említettek mellett — az újabb történeti kutatások eredményeinek kiegészítésére alig alkalmas. Talán azt érdemes megemlíteni, amit a náci párt alsóbb rétegeinek igénytelen szellemi szintjéről ír, utalva ennek következményeire is: az NSDAP részben azért is volt könnyen irányítható, mert az alsóbb vezetés teljesen nélkülözte a vezetői kvalitásokat. Ebben az összefüggésben említi egyébként, hogy a harmincas években elért gazdasági sikerek letéteményese a még a wilhelmiánus és a weimari időkből származó értelmiség volt. E megállapítások összekapcsolására azonban Speer már nem vállalkozott.

A német nyelvterületen Zeitgeschichteként említett kérdésekkel foglalkozó könyvészet a nyugatnémet történetírás produktumainak döntő többségét adja, s ezen belül is megfigyelhető a második világháború témakörének súlyozása.

Eredményeik rendkívül eltérőek — ezt talán recenziónk is példázhatja —, kiadványaik között megtalálhatjuk a legmodernebb eszközök alkalmazásával elért és mindenképpen időtálló teljesítményeket mellett a kevésbé sikerülteket is, amelyekben olykor még mesterségbeli hiányok is feltűnnek. A problémakör persze összekapcsolódik a könyvkiadást érintő kérdésekkel is, mindezek megválaszolása azonban recenziónknak nemcsak kereteit, de műfaját is túllépné.

Vargyai Gyula

MILITÄRGESCHICHTE

(Német Demokratikus Köztársaság, 1982. 1—6. sz.)

Harmadik évtizedébe lépett az NDK Nemzeti Néphadserege Hadtörténelmi Intézetének tudományos folyóirata, a Militärgeschichte, 1982-ben. A huszonegyedik évfolyam hat száma több érdekes és érdeklődésre számot tartó témát feldolgozott tanulmányt, közleményt tartalmaz. Ezek között közel hasonló az arány a nemzeti (német) és egyetemes (had)történeti témák között.

Rövid ismertetésünkben először a német, majd az egyetemes témák kronológikus felvázolását kíséreljük meg.

A folyóirat ötödik számában *Eva Papke* és *Rudolf Quasier* publikált közös tanulmányt a Hansa-városok XVII—XVIII. századi erődítési munkálatairól. A szerzők az NDK Hadtörténelmi Levéltárában őrzött tervrajzok, térképek segítségével, Strahlsund és Wismar példáján mutatják be a Németországban alkalmazott erődítési munkákat, ezek eredményeit, változásait.

A háborúk történetében mindig is nagy jelentősége volt — és van ma is — a katonai szállításnak, az utánpótlás megszervezésének. *Siegfried Madrach* a Militärgeschichte harmadik számában tette közzé a német katonai szállítással kapcsolatos kutatási eredményeit „A német katonai szállításügy a XIX. század második felétől az első világháború végéig" címmel. A szerző végigkíséri a földi, a vízi és a vasúti szállítás fejlődését az egységes Németországban, illetve az első világháború alatt a német megszállta területeken. Részletes áttekintést kapunk Madrach tanulmányából a német vasúti alakulatok szervezéséről, szervezetéről, az első világháborús német hadsereg szállítóeszköz-állományának összetételéről és minőségéről.

Az első világháború befejezése után Európa-szerte (elsősorban a vesztes központi hatalmaknál) sorra alakultak a különböző bajtársi szövetségek, front- és tűzharcos szervezetek. Németországban a legjelentősebb szerepet a „Stahlhelm" (acélsisak) nevű mozgalom játszotta. *Gerhard Birk*, a folyóirat negyedik számában a „Stahlhelm" Magdeburg környéki szervezkedéséről közölt — elsődlegesen helytörténeti vonatkozású — közleményt. A szervezet, nemcsak Magdeburg környékén, egyre jelentősebb befolyásra tett szert és bizonyos vonatkozásokban a fasizmus előfutárának is tekinthető.

Az első világháború befejezése és a levert forradalmi mozgalmak után Németország Kommunista Pártja igyekezett katonapolitikai kérdésekben is állást foglalni, kidolgozni forradalmi katonapolitikáját. Ennek a forradalmi katonapolitikának a kérdései jelentős szerepet kaptak az 1923. január 28. és február 1. között Lipcsében megtartott 8. pártnapon.

A kérdést *Rudolf Meister* a Militärgeschichte második számában megjelent tanulmányában boncolgatja.

Ugyancsak a NKP katonapolitikájának kérdéseit vizsgálja a folyóirat első számában közölt tanulmányában *Paul Heider*. Míg Meister csak egy rövid időszak kérdéseit tárgyalja, addig Heider a párt 1919 és 1945 között folytatott katonapolitikáját vizsgálja. Követi, elemzi azokat a folyamatokat, amelyek a változó politikai, társadalmi és történelmi helyzetben bekövetkeztek az NKP katonapolitikájában. Ugyanő az ötödik számban megjelent tanulmányában ismételten az NKP katonapolitikáját vizsgálja az 1920-as, 1930-as években. A tanulmány abból a szempontból közelíti meg ezt a kérdést, hogy mit tett az NKP, milyen katonapolitikát folytatott a Szovjetunió védelmében egy esetleges imperialista agresszió ellen. Heider tanulmánya az „Október" című folyóiratban 1930-ban lezajlott vitára épül. A vitaindító cikket Ernst Schneller írta, a vita témája: „A Szovjetunió katonai védelme" volt.

A második világháború történetének egyik igen izgalmas kérdését dolgozta fel a Militärgeschichte negyedik számában közzétett tanulmányában *Lutz Oberdörfer*. A szerző a történetírásban csak „furcsa" háborúként" jelzett időszak (1939—1940) azon német, angol, francia katonai terveit vizsgálja, amelyek Észak-Európa államai ellen irányultak. Mind a hitleri Németország, mind az angol—francia szövetség igyekezett magának megnyerni Észak-Európa államait. A náci Németország megkezdte Norvégia, Dánia „megszerzésének" előkészítését. Volt a furcsa háborúnak egy bizonyos időszaka, amikor bizonyos „érdekközösség" alakult ki a szemben álló felek között. Az összekötő kapocs a szovjetellenesség volt, amely a finn—szovjet háború (1939—1940) idején majdhogy nem közös nevezőre hozta az ellenfeleket.

A folyóirat jelentős teret nyújtott 1982. évfolyamában is a szocializmust építő NDK Nemzeti Néphadserege történetét, jelenét vizsgáló tanulmányoknak is.

Toni Nelles „A béke és a szocialista haza védelme — az NDK minden egyes állampolgárának joga és kötelessége" címmel írt tanulmányt a Militärgeschichte első számában. A szerző a NSZEP álláspontját, a hadkötelezettség kérdését és az NDK-nak, illetve Nemzeti Néphadseregének a Varsói Szerződés államaihoz, hadseregeihez fűződő viszonyát vizsgálja. Kitér a katonai előképzés kérdésére is, amelynek jelentős szerepe van a haza védelmében.

„A béke katonai védelme a Nemzeti Néphadsereg osztályfeladata" — adta folyóirat hatodik számában megjelent tanulmánya címéül *Günther Glaser*. Írásában a szerző a Nemzeti Néphadsereg szerepét, feladatát, helyét tárgyalja a Varsói Szerződés országainak hadseregei között. Történeti áttekintést ad azokról a döntő jelentőségű eseményekről, helyzetekről (1953, 1956, 1961) amikor az NDK hadseregének az ország határain belül kellett megvédenie a szocialista vívmányokat, a békét. A hadsereg a békés építőmunka őre, de szükség esetén internacionalista segítségnyújtásra is képes — 1968, Csehszlovákia — ha a helyzet úgy kívánja.

A negyedik számban *Horst Syrbe* „A béke biztonságáért" című írásában a NSZEP vezetésének katonai és biztonságpolitikáját elemzi az 1970-es évek közepétől 1981-ig. Syrbe írásának alapjait Erich Honeckernek ezen időszakban elhangzott beszédei, felszólalásai képezik, amelyek legjobban kifejezik a NSZEP-nek az állásfoglalását a békéről, a biztonságról.

A Militärgeschichte harmadik számában olvashatjuk *Reinhardt Brühl*nek, az NDK Hadtörténelmi Intézete parancsnokának, a Varsói Szerződés hadtörténelmi intézményei parancsnokai 1981 szeptemberében Moszkvában megtartott találkozóján elhangzott előadását. Brühl előadása a „Szocialista hazafiság és proletár internacionalizmus az NDK hadtörténetírásában" címmel hangzott el. A szerző ebben áttekintést ad az NDK hadtörténetírásának jelenlegi helyzetéről, problémáiról, feladatairól.

A következőkben a folyóiratban jelentősebb teret kapott életrajzokat, életrajzi jellegű tanulmányokat ismertetjük, amelyek a német hadtörténelem jelentős személyiségeiről íródtak.

Helmut Schnitter a folyóirat hatodik számában megjelent közleményében a XVII. század egyik ismert német katonai teoretikusának, Johann Jacob von Walhausennek (1580—1627) az életpályáját és tevékenységét mutatja be. Kitér Walhausen alapvető műve, a „Corpus militare..." alapgondolatai ismertetésére, amelynek egyik leglényegesebbje: a hadvezetés tudomány. A hadvezérnek tanulnia kell azt.

Nemcsak a német, de az európai hadtörténelemben is jelentős szerepet játszott a XVIII—XIX. század egyik ismert és elismert tudású hadvezére, Gebhardt Leberecht von Blücher. Születésének 240.

évfordulójára írt rövid emlékező életrajzot a Militärgeschichte hatodik számában „... the model of soldier ..." címmel *Dorothea Schmidt.* A szerző kiemeli az életrajzban Blücher szerepét és jelentőségét a Napóleon ellen viselt háborúk idején, jelezve azt, hogy Blüchernek döntő érdemei voltak a Waterloo-i csatában.

Conrad Canis tanulmányában — a második számban — Walderseenek, a német hadsereg Moltke utáni vezérkari főnökének szerepét, tevékenységét vizsgálja, az ún. „új irányvonal" (1890—1894) idején. Ismert, hogy 1890-ban a „vaskancellár", Bismarck lemondása után Caprivi alakított kormányt és bizonyos értelemben liberálisabb politika vette kezdetét. (Vasárnapi munkaszüneti nap, a szocialistaellenes törvény hatályon kívül helyezése stb.). Ebben a helyzetben Waldersee neve számos politikai kombinációban szerepelt, igazán ismertté azonban az Oroszország elleni preventív háború elméletének kidolgozójaként vált.

A Militärgeschichte rendszeresen közöl tanulmányokat, közleményeket a másik német állam, az NSZK hadseregéről. Az 1982. évi első számban *Wolfgang Jahn* és *Hermann Rahne* közös munkájukban az NSZK hadseregének és határőrségének „csapat- és helyőrségtörténeteit" vizsgálják. Az NSZK-ban nagy jelentőséget kapott az elmúlt években a csapattörténetírás. A szerzők rámutatnak arra a veszélyes és egyáltalán nem elhanyagolható tényre, hogy ezek a csapat- és helyőrségtörténetek a revansista, militarista szellemet erősítik, hiszen számos alakulat elődjének tekinti a náci Németország hasonló alakulatait.

Ugyancsak a Bundeswehrrel foglalkozik *Lothar Schröter* tanulmánya, az ötödik számban. A szerző a szövetségi haderő területvédelmi szervezését tárgyalja. A fejlesztés második — 1962/63—1967/68 — szakaszát dolgozta fel. A tanulmány részletes térképeket és adatokat is közöl a Bundeswehr területvédelmi szervezetéről.

A Bundeswehr híradóalakulatai létrehozásának és fejlődésének történetéről szól tanulmányában — a hatodik számban — *Hans-George Kampe.* Írása segítségével végigkísérhetjük a Bundeswehr híradóalakulatainak megszervezését (1956) és a különböző fejlesztési szakaszokat, amelyek időrendi megoszlása a következő: 1956—1958/59 — fejlesztési, vagy felállítási szakasz; 1959/60—1968/69 — második fejlesztési szakasz; 1969/70-től — harmadik szakasz.

A német történeti témák után nézzük a folyóirat egyetemes (had)történeti „termését". A kronológikus sorrendet követve az első helyre *Frank Bauer*nak *Manfred Beikével* közösen írt tanulmánya kívánkozik. A két szerző az i. e. 500—449 közti időszak görög—perzsa háborúinak haditengerészeti vonatkozásait, pontosabban a flották szerepét és jelentőségét mutatja be. Ezen belül is jelentősebb teret szenteltek a szerzők a szalamiszi tengeri ütközetnek (i. e. 489), amelyben a Themisztoklész vezette athéni hajóhad hatalmas sikert aratott a létszámfölényben levő perzsa flotta felett. Később ezt a sikert a mykalei (i. e. 479) diadal követte.

Az első bolgár állam megalapításának 1300. évfordulója alkalmából jelentős teret kapott a bolgár hadtörténelem, hadművészet kérdésének a kutatása is. *Georgi G. Dimitrov* a hatodik számban megjelent tanulmányában a bolgár hadművészet VII—X. század közötti kialakulását és fejlődését mutatja be.

A XVI. század második felének világtörténelmet formáló jelentőségű eseménye volt az angol—spanyol vetélkedés. Spanyolország 1588-ban végső döntésre kívánta vinni a világhatalomért, a tengerek birtoklásáért vívott harcot. 1588. május 30-án a Győzhetetlen Armada kifutott Lisszabon kikötőiből. A mintegy 130 hajóból álló flotta közel 31 ezer embert szállított a fedélzetén. E hatalmas haderőnek a sorsát, pusztulását dolgozta fel a harmadik számban *Richard Lakowski,* aki a középkor tengeri hadviselés történetét tekinti kutatási területének, elsősorban közel korabeli krónikák, illetve német és spanyol nyelvű munkák alapján.

Továbbra is a spanyol történelemnél maradva, *Max Zeuske* „A »spanyol Waterloo« — az Ayacucho-i csata 1824. december 9." című tanulmányát kell megemlíteni. A szerző a dél-amerikai függetlenségi háború utolsó, döntő ütközetének eseményeit dolgozta fel. A dél-amerikai felszabadító hadsereg a perui Ayacucho mellett döntő győzelmet aratott a spanyol gyarmatosítók felett. A csatában az európai hadszínterekhez képest kevesen vettek részt — mintegy tizenötezer ember. (Európában a napóleoni háborúk idején a tömeghadseregek létszáma a százezres nagyságrendeket is felülmúlta.) A győztes csata hadvezére Sucre volt, aki győzelméért a „Peru felszabadító tábornoka" megtisztelő nevet kapta a „felszabadító"-tól, Simon Bolivartól.

„Spanyolország — a nemzetközi szolidaritás próbaköve" adta tanulmánya cí-

méül a negyedik számban *Horst Kühne*. A szerző áttekintést ad a spanyol polgárháború (1936—1939) nemzetközi brigádjainak szerepéről, az egykori spanyolosok későbbi tevékenységéről. Rámutat arra, hogy a harcok szovjet tanácsadói — Kuznyecov, Malinovszkij, Batov stb. — miként hasznosították tapasztalataikat a fasiszta Németország ellen vívott harcokban, illetve a német, magyar stb. internacionalisták milyen szerepet játszottak országuk néphadseregének megszervezésében.

A spanyol polgárháborúval szinte egyidőben zajlott az olasz—etióp (abesszin) háború. Ez a háború a második világháború olasz főpróbájának is tekinthető. A Mussolini vezette fasiszta Olaszország a XIX. századi olasz „hagyományok" nyomán igyekezett megszerezni Etiópiát, Afrika — Libériát leszámítva — egyetlen önálló államát. Az olasz agressziós háború előzményeit és lefolyását dolgozta fel tanulmányában *Werner Basler*, a folyóirat hatodik számában. A szerző kiemeli a nyugati hatalmak — Anglia, Franciaország — és a Nemzetek Szövetsége hallgatólagos beleegyezését, amely lehetővé tette a Wal-Wal (Ual-Ual) oázisnál kiprovokált incidens után Etiopia, európai szemmel rendkívül lassú, „lerohanását". Jelzi a szerző azokat a Nemzetek Szövetsége által nem alkalmazott szankciós lehetőségeket (olaj- és szénembargó, a Szuezi-csatorna lezárása stb.), amelynek alkalmazása esetén egy-két hét alatt összeomlott volna az olasz agresszió. A magára hagyott Etiópia, amelynek egyetlen korszerűen felszerelt alakulata a néhány ezer fős császári gárda volt, hősiesen harcolt, de a nyomasztó túlerővel szemben szükségszerűen elbukott.

Már második világháborús témát boncolgat az ötödik számban megjelent tanulmányában *Maria Andres*. A szerző a második világháború 1939—1941 közötti szakaszának a Kommunista Internacionálé által történt megítélését vizsgálja, amely az antifasiszta népfrontpolitikára is jelentős hatást gyakorolt.

A második világháború befejezése utáni egyik legjelentősebb világpolitikai problémáról, a kínai kérdésről publikált tanulmányt a harmadik számban *Bernhard Heimann*. A szerző a kommunista és a Kuomintang-Kína ideiglenes japánellenes szövetségének felbomlása utáni harmadik polgárháború időszakát vizsgálja, különös tekintettel az Egyesült Államok beavatkozási kísérleteire. Erről a beavatkozásról, illetve kísérletekről, az akciók indítékairól, mértékéről kapunk képet. Ezek az amerikai akciók azonban nem voltak elégségesek ahhoz, hogy Csang Kai-sek uralmát megmentsék.

Több tanulmány, közlemény foglalkozik a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal, illetve Szovjet-Oroszország 1918—1920-as éveinek forradalmi, honvédő harcaival. A harmadik számban *Jurij Korobljov* „A bolsevikok és a hadsereg a három orosz forradalomban" címmel publikált közleményt. A szerző az 1905-ös, az 1917-es februári és az 1917-es októberi forradalom időszakában vizsgálja a bolsevikok és a hadsereg kapcsolatát. Ismeretes, hogy a bolsevikok agitációja és felvilágosító munkája következtében jelentős katonai erők maradtak passzivitásban, illetve jelentős katonai erők vállaltak fontos szerepet a forradalmakban, különös tekintettel 1917 októberére.

Alekszandr Kozlov tanulmánya — a Militärgeschichte 1982/1. számában — a fiatal szovjet állam harcát mutatja be, amelyet 1918-ban vívott a német imperializmus rablótámadása ellen a Fekete-tengeren és annak körzetében. A német hadsereg a fekete-tengeri szovjet flotta megszerzésére törekedett, a flotta azonban ellenállt. Végül is tizennégy hajóját inkább elsüllyesztette, semhogy átadja. A többi a túlerőben levő német hadsereg csapatai kezére került (1918. június 20.)

Az első világháború befejezése után a flotta hajóinak az a része, amely nem szenvedett súlyos sérüléseket, illetve nem süllyedt el, a franciák kezére került, hadizsákmány gyanánt. Ezt a zsákmányt a franciák később az afrikai Bizertában mint ócskavasat adták el. Az 1918. június 20. után hajók nélkül maradt tengerészek a szárazföldön folytatták tovább honvédő harcukat, illetve a Doni Folyami Flottilla kötelékébe kerültek. Az elsüllyesztett hajók közül később többet kiemeltek, amelyek az 1920-as években még szolgálatot teljesítettek.

Az időrendet figyelembe véve a következő helyre *Hartmunt Laurenrothnak* az ötödik számban megjelent tanulmánya kívánkozik, amely a szovjetköztársaságok 1919-ben létrejött katonai és politikai szövetségének a körülményeit tárgyalja.

Samuil Chessin tanulmánya, a hatodik számban, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom utáni időszakot mutatja be, amikor is a flottának és a tengerészeknek igen nagy szerepük volt a forradalom vívmányainak a megvédésében. A tengerészek lettek a forradalom legoda-

adóbb hívei, az ellenforradalmi megmozdulások ellen mindig számíthatott rájuk a fiatal szovjet állam vezetése.

Az 1970-es évek imperialista fegyverexportjának alakulását, kiterjedését vizsgálja a második számban megjelent írásában *Wilfried Klank*. A szerző jól áttekinthető táblázatok, statisztikák segítségével mutatja be a NATO vezető hatalmainak a világ fegyverkereskedelmében elfoglalt helyét, törekvéseiket a minél nagyobb részesedés megszerzésére. Az ún. harmadik világba szállított fegyverek 1970—1979 közötti részesedése így néz ki a NATO öt legfontosabb államát tekintve: USA— 45%, Franciaország — 10%, Nagy-Britannia — 5%, Olaszország — 3%, NSZK —2,4%, azaz összesen 65,4%.

A harmadik világ, vagy más néven a fejlődő országok hadseregeinek szerepét vizsgálja az 1. számban megjelent tanulmányában *F. V. Moszoljov*. A szerző részletezi a hadseregek azon belső és külső feladatait, amelyek az ország védelmében szükségesek, továbbá különböző típusokra osztja ezen országok hadseregeit: forradalmi néphadsereg, nemzeti hadsereg, forradalmi demokratikus hadsereg.

Franciaországnak a szubszaharai „frankofon" országokhoz fűződő katonai kapcsolatait, az afrikai francia katonapolitikát vizsgálja *Dieter Neffe* a második és a hatodik számban megjelent tanulmányaiban. Az első tanulmány az 1960-as, a második az 1970-es évek viszonyait tükrözi. A katonapolitika lényege — annak ellenére, hogy bizonyos változások bekövetkeztek abban — nemigen változott, legfeljebb a végrehajtásában, eszközeiben. A cél a francia katonai jelenlét fenntartása a katonai befolyás erősítése az egykori francia gyarmati országokban.

A Lengyel Népköztársaságnak az ENSZ égisze alatt lezajlott különböző „békehadműveletekben és missziókban" vállalt szerepéről írt tanulmányt *Wladyslaw Kozaczuk*. Az első rész az 1953—1970 közti időszakot öleli fel (4. szám), a második pedig az 1970—1981 közti „missziós" szerepvállalásokról számol be (6. szám).

Megtudjuk a tanulmányokból, hogy a Lengyel Népköztársaság az ENSZ által felállított mintegy húsz „ellenőrző, felügyelő, megfigyelő" stb. bizottságból számosban képviseltette magát. A Lengyel Népköztársaság katonái többek között részt vettek a semleges államok felügyelő bizottságában (NNSC) 1953-ban Koreában, a Nemzetközi Ellenőrző és Felügyelő Bizottság munkájában 1954-ben Vietnamban, de ott voltak (és vannak) a Lengyel Néphadsereg katonái a békefenntartó erőkben a Közel-Keleten is.

1983. január 31-én volt tíz éve, hogy a bécsi Hofburgban tizenhét európai állam, valamint az Amerikai Egyesült Államok és Kanada részvételével megindultak a közép-európai fegyverzet- és haderőcsökkentési tárgyalások. *Friedel Boeck* ezekről — az egyelőre nem sok konkrét eredményt hozó — tárgyalásokról jelentetett meg tanulmányt a harmadik számban. Munkájában felvázolja a történelmi előzményeket, képet ad a jelenlegi erőviszonyokról és a különböző államok fegyverzetcsökkentési és csapatkivonási elképzeléseiről.

1982-ben számos nemzetközi jelentőségű személyiség születésének kerek évfordulóját is ünnepeltük, illetve egyes személyek életpályája bizonyos politikai események miatt az érdeklődés középpontjába került.

Helmut Schnitter a Militärgeschichte első számában rövid életrajzban emlékezett a 250 éve született George Washingtonra, a hadvezérre és politikusra. Az életrajz („Ültetvénytulajdonos, tábornok, elnök") áttekintést ad Washington életének jelentősebb államásairól, kiemelve katonai szerepét az amerikai függetlenségi háború időszakában.

Ugyancsak 1982-ben emlékeztek meg világszerte, a nagyhírű olasz szabadsághős, Giuseppe Garibaldi halálának 100. évfordulójáról. Az évforduló kapcsán írt tanulmányt az első számban *Werner Basler* „Garibaldi — népvezér és katona" címmel.

A szerző röviden vázolja Garibaldi katonai és politikai pályafutását, az olasz egység létrejöttében játszott jelentős szerepét.

Nem volt kerek évfordulója 1982-ben Augusto Cesar Sandinónak, a közép-amerikai térség katonai és politikai eseményei azonban szükségessé tették, hogy közelebbi ismeretet is kapjanak az olvasók a nicaraguai sandinista mozgalom névadójáról. Az egyszerű családból kiemelkedett nicaraguai forradalmár életrajzát, pályafutását rajzolta meg *Liselotte Kramer-Kaske* az ötödik számban megjelent életrajzi tanulmányában.

Az 1895. május 18-án született Sandino életét a hazája függetlenségéért vívott harc töltötte ki. Több éves sikeres harcok után, a győzelemhez közel, orvtámadók golyói oltották ki az életét 1934. február 21-én.

A nemzetközi kommunista és munkásmozgalom kiemelkedő bolgár harcosa, Georgi Dimitrov születésének 100. évfordulójára „Hadsereg és forradalom Bulgáriában" címmel jelentett meg írást a második számban *Margot Hegemann.*

Végezetül *Wolfgang Neumann* haditechnikatörténeti közleménye érdemel még említést, amely „A tüzes nyíltól a sorozatvetőkig" címmel a hatodik számban jelent meg és a rakétafegyverek fejlődéstörténetét tárgyalja a X. századtól 1945-ig.

Ismeretes, hogy Kínában már a X. században használtak „rakétafegyvert", az „igaziak" megjelenésére azonban a XX. századig kellett várni. A korábbi századok lassú fejlődését ugrásszerű változás váltotta fel, amely többek között a második világháború egyik legismertebb és legfélelmetesebb fegyverének, a „Katyusának" a megalkotását is eredményezte.

Befejezésül említsük meg még az 1982. évfolyam számainak magyar vonatkozásait is, amelyek három ismertetésben merülnek ki.

Az első számban *Klaus Gessner* ismerteti Siklós András „Magyarország 1918/1919" című a Corvina Kiadónál német nyelven 1979-ben megjelent könyvét. A negyedik számban olvashatjuk a „Hősök. A Szovjetunió Hősei a magyarországi felszabadító harcokban 1944—1945" (Zrínyi Kiadó, Budapest, 1981.) című kötetről írt ismertetést *Winfried Morgenstern* tollából. Ugyanő ismerteti a Hadtörténelmi Közlemények 1979. és 1980. évfolyamának a számait a Militärgeschichte ötödik számában.

Szakály Sándor

KRÓNIKA

ZACHAR JÓZSEF

EURÓPA ÉS AZ OSZMÁN KÉRDÉS 1500—1800

Nemzetközi hadtörténelmi konferencia, Bécs, 1983. június 7—10.

A Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság munkaterve alapján és támogatásával Bécs 300 évvel ezelőtti oszmán ostroma és európai összefogással való felmentése alkalmából az Osztrák Hadtörténelmi Bizottság és az Osztrák Hadtudományi Társaság nemzetközi hadtörténelmi konferenciát rendezett a bécsi Hadtörténelmi Múzeumban. Ezen 25 nemzeti bizottság képviseletében 130 hadtörténész vett részt.

Június 7-én délelőtt, a megnyitó ülésen *dr. Johann Christoph Allmayer-Beck* valóságos udvari tanácsos, a bécsi Hadtörténelmi Múzeum főigazgatója, az Osztrák Hadtörténelmi Bizottság elnöke üdvözölte a megjelenteket. Ezt követően átadta a konferencia védnökének, *dr. Friedhelm Frischenschlager* osztrák szövetségi honvédelmi miniszternek az üdvözletét, és megnyitotta az ülésszakot. Ugyancsak üdvözölte a résztvevőket és egyúttal köszönetet mondott a rendezvény megtartásáért a vendéglátóknak *André Corvisier*, a párizsi Sorbonne Egyetem professzora, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság elnöke. Szavait azzal a kívánsággal zárta, hogy ez a tudományos összejövetel is a világbékét és a nemzetek közti barátságot szolgálja.

Szünet után *dr. Daniel Reichel* vezérkari ezredes (Svájc) elnökletével elsőként *Jean Bérenger* egyetemi tanár (Franciaország) referátuma került napirendre „A francia—török katonai szövetség viszontagságai 1520—1800" címmel. Előadásában azt hangsúlyozta, hogy a Habsburg-birodalommal való szembenállás miatt az ancien régime idején tartós szükségszerűséggé vált a Francia Királyság számára az Oszmán Birodalommal való szövetségkötés. A katonai együttműködésnek azonban gátat szabott a földrajzi távolság, az ideológiai és magatartásbeli különbség. A megvalósult politikai együttműködés, kölcsönös katonai támogatás, közös haditengerészeti akció, haditechnikai segélyezés — ugyanúgy, mint a Habsburg-ellenes magyar mozgalmaknak nyújtott minden segítségnyújtás — kizárólagosan a francia hatalmi politikát szolgálta. Ugyanígy a saját érdekek irányították a török politikát, ezért a két fél számára az együttműködés mindig erősen korlátozottnak bizonyult.

Ezt követően *Hüseyin Isik* altábornagy (Törökország) tartotta meg „A török—európai kapcsolatok Fényes Szolimán uralkodása alatt. A mohácsi csata és befolyása a két fél stratégiájára." című előadását. Bevezetőként arról szólt, hogy az Oszmán Birodalom kialakulását és a Balkán meghódítását követően a felső török hadvezetés elsődleges támadási célpontja a Magyar Királyság volt. A stratégiai támadásokat védelmi taktikával kombinálva, a mohácsi csatáig sorozatosan megtörték a magyarok és a keresztes-lovagok rohamát, majd ellentámadásban őrölték fel a keresztény hadakat, amelyek meg akarták akadályozni az oszmán előrenyomulást. 1495-től azután harmincéves időtartamú békét kötött a két fél. Az 1520-ban trónra lépett Fényes Szolimán (a hazai szakirodalomban: II. Szulejmán) minden külső veszélytől mentes állam élére került, így újra elővette a Magyarország elleni hadjárat tervét. Belgrád 1521-es elfoglalása ennek előkészítését jelentette. Az előadó ezután ismertette a döntőnek bizonyult összecsapás, a mohácsi csata lefolyását. A csata következményei közül kiemelte, hogy az európai államok ezt követően óvakodtak a törökellenes támadásoktól. A további török előrenyomulás szempontjából mégis nehézséget jelentett a hadműveleti bázis távolsága, a had előrenyomulásának lassúsága, a tüzérség és az utánpótlás szállításának nehézsége, a hadműveletre jutó idő rövidsége, a Habsburg-birodalom

erődeinek határ menti láncolata. Mindez az 1532-es hadjáratot követően a Habsburg-birodalom és az Oszmán Birodalom közti békéhez vezetett. Ez Magyarország felosztását jelentette, és ezt a többi európai hatalom is akceptálta.

Raimondo Luraghi egyetemi tanár (Olaszország) előadásának a tárgyát „Montecuccoli törökellenes egyetemes háborús terve" képezte. A nagy hadvezér életútját felidézve, bevezetőjében részletesen szólt a magyar vonatkozásokról. Így ismertette, hogy 1661-től ezredesként Győrben szolgált, megtanult magyarul, és itt találkozott először a török kérdéssel is. Ugyanakkor állandóan tapasztalta a magyarok Habsburg-ellenességét, és ez elidegenítette tőlük. Az 1664-es szentgotthárdi győztes csata elvezette „a végső háború" gondolatához, amelyet először „Értekezés a törökellenes háborúról" című művében fejtett ki. Az előadó ezután az „Aforizmák" című fő művét elemezte, amellyel Montecuccoli 1671-re készült el. Ez tartalmazza a háborúval kapcsolatos fő elveit, az 1664-es hadjárattal kapcsolatos kritikai megjegyzéseit és a jövőbeli törökellenes háborúra vonatkozó elképzeléseit.

A délutáni ülésen *Cemál N. Enginsoy* altábornagy (Törökország) elnökölt, és elsőként *Nejat Göyünç* egyetemi tanár (Törökország) kapott szót, aki „Oszmán erődítmények a Balkánon a XVIII. században" címmel Azov, Nis és Vidin hadiépítészet-történetét ismertette.

Harman Murtagh tudományos kutató (Írország) referátumának címe „Ír katonák Közép-Európában 1600—1800" volt. Ebben a Habsburg-birodalomba került ír születésű vagy származású hadvezérekről szólt, és részletesen ismertette a Wallis, MacDonell, Taaffe, O'Rourke, Browne, O'Dwyer, Lacy, O'Kelly, Maguire és Plankett család nagy katonaegyéniségeit.

Ezt követően *dr. Christian Greiner* alezredes (NSZK) tartotta meg „Badeni Lajos őrgróf német-római birodalombéli uralkodóként és császári tisztként az 1683—1692 közti török hadjáratokban" című előadását. Bevezetőben felidézte a korai katonai tapasztalatszerzéseket, majd arról szólt, hogy a 24 éves uralkodó 1679-ben lett császári szolgálatban álló generális-főstrázsamester. 1683-ban már altábornagyi rangban szolgált, és így kapcsolódott be a törökellenes háborúba. Császári katonai szolgálatának motívumait az előadó a katonai pálya iránti vonzódásban és a rangemelkedésre törekvésben határozta meg. 1686-ban ugyan hadisikereiért már tábornagyi rendfokozatba került, ám őrgrófságát nem tudta magasabb fejedelmi méltóságra emeltetni, így 1692-ben elhagyta a magyarországi hadszínteret és főparancsnoki beosztását, 1700-ban pedig végleg szakított a császárral és fényes katonai pályájával.

Szünet után *dr. Jordan Antonov* ezredes (Bulgária) szólt a bolgár nép oszmánok elleni harcáról. Felidézte, hogy a bolgár nép 1396-ban került oszmán uralom alá, és akkortól kezdve 1878-ig, az oszmán uralom alóli felszabadulásig állandó harcot vívott független államiságáért és ezek során óriási vérveszteségeket szenvedett.

Dr. Jürg Stüssi egyetemi adjunktus (Svájc) „A svájciak szerepe a XVII. században" címmel tartott referátumot. Ebben bemutatta, a hivatalos svájci semlegesség nem akadályozta meg, hogy svájciak magánemberként bekapcsolódjanak az európai hadak soraiban az oszmánellenes fegyveres küzdelmekbe. Részletesen ismertette ezek közül François-Louis de Pesmes de Saint Saphorin tengernagynak, a császári dunai flottilla parancsnokának pályafutását.

A június 8-i ülésen *dr. Johann-Christoph Allmayer-Beck* (Ausztria) elnökölt, és elsőként *dr. Jan Wimmer* ezredes (Lengyelország) kapott szót, akinek témája „Bécs 1683-as felmentése. Tervezés és megvalósítás." volt. Bevezetőben Kara Musztafa török nagyvezír támadó tervével foglalkozott. Megállapította, hogy a birodalmi székváros ellen vonulás mindenképpen kockázatos vállalkozás volt, de elhalasztása eleve megfosztotta volna az oszmán hadvezetést a siker reményétől. Ezután rátért arra, hogy a Császári-Királyi Udvari Haditanács ugyan már egy évvel korábban mérlegelte egy Bécs elleni török támadás lehetőségét, mégis meglepetést keltett az udvarban a török nagyvezír döntése, hogy Győrtől a főerőkkel Nyugat felé vonul. Azonnal a segítségkérés gondolata merült fel, és a Habsburg-uralkodó elsődlegesen a szövetséges lengyel királytól remélt hadakat. Bécs felmentésének tervét egymástól függetlenül dolgozták ki saját elképzeléseik alapján Badeni Hermann őrgrófnak, a Haditanács elnökének irányításával a Passauba menekült I. Lipót császár udvarában, továbbá Lotharingiai Károly herceg, császári-királyi főparancsnok főhadiszállásán, valamint III. (Sobieski) János lengyel király hadvezetésében. Ezek részletezését követően az előadó a nézetegyeztetések folyamatára és a hozott in-

tézkedésekre tért rá. Végül ismertette, miként tudta a lengyel uralkodó részletkérdésekben tett engedmények árán stratégiai elképzeléseit a másik két hatalmi központtal elfogadtatni, és miként lett a Bécs körül egyesült hadak főparancsnoka, miközben az egyes csoportosítások élén állóknak nagyfokú döntési szabadságot biztosított. Így végül az 1683. szeptember 12-én kivívott diadalban a szövetséges hadak minden felelős beosztású hadvezérének jelentős szerepe volt — fejezte be fejtegetését az előadó.

A Bécs alatti oszmán csatavesztés okait vizsgálta a következő előadó, *Fahri Celiker* dandártábornok (Törökország). Elsőként a rendkívül megnyúlt török utánpótlási vonalra mutatott rá, a harcoló alakulatok ugyanis hadtápbázisuktól mintegy 1700 km-re távolodtak el. Ezután azt hangsúlyozta, hogy mindez egy elhamarkodott hadüzenetet követően történt, az oszmán diplomácia ugyanis nem ismerte fel az európai hatalmak törökellenes összefogásának a veszélyét. Ehhez járult még, hogy a hadüzenet és Bécs körülzárása között hat hónap telt el, és ezalatt megfelelő ellenintézkedések történhettek. Ugyanakkor az oszmán hadvezetésben nézeteltérések merültek fel a hadjárat céljával kapcsolatosan. IV. Mehmed eredetileg Győr és Komárom birtokba vételével kívánta a magyar határt biztosítani. Kara Musztafa azonban önkényesen a Bécs ellen vonulás mellett döntött, holott ennek feltételei nem voltak adottak, hiányoztak például az ostromhoz nélkülözhetetlen nehézágyúk. További hibaként a nagyvezír a győri csatát követően nem üldözte és verte szét Lotharingiai Károly csoportosítását, amely így Bécs védőit erősíthette. Az elhúzódó ostrom alatt viszont az oszmán hadakat utánpótlási nehézségek és járvány gyengítette. Thököly megtagadta az ostrom alatt az együttműködést az oszmán hadakkal, így azok Pozsonynál és Stammersdorfnál is vereséget szenvedtek. Számos török hadvezér óvása ellenére a nagyvezír mégsem szakította meg Bécs ostromát. Későn ismerte fel a felmentő hadakkal való szembefordulás szükségességét, akkor is rosszul választotta meg a terepet és a csatarendet, így Kahlenbergnél elkerülhetetlenné vált a súlyos vereség.

Dr. Ioan Talpeş százados (Románia) „A román hadak Bécs ostroma idején" címmel kapcsolódott az elhangzottakhoz. Ebben azt hangsúlyozta, hogy az oszmán fennhatóság alatt állt román területek nemzetközi elszigeteltségben voltak, így fejedelmeik kerülték ugyan a közvetlen törökellenes harcot, ám igyekeztek akadályozni a Porta hódító terveinek megvalósítását. Még így is, seregeik élén, a szultán felszólítására hadba kellett szállniok. A kölcsönös bizalmatlanság miatt Kara Musztafától csak mellékes harcfeladatokat kaptak, és ezek során is kerülték a császári-királyi hadakkal való összeütközést.

Szünet után *Nagy László* kandidátus (Magyarország) tartott előadást „Magyarország 1683-ban" címmel. Bevezetőben hangsúlyozta, hogy elsődlegesen a magyarság viselte az oszmánellenes harcok másfél évszázados terhét, azok minden gazdasági, társadalmi és politikai következményeivel, így Bécs ostroma idejére meglehetősen erőtlenné vált a négy részre szakadt ország. Ezt követően ismertette a különböző magyar csapatkontingenseket, majd rátért arra, hogy a megmaradás igénye az oszmán támadás irányában levő sávban élőktől a Habsburg-hatalom támogatását, míg az ezen kívüli területek lakosságától a Porta által felkínált részleges függőség elfogadását követelte meg. A Habsburg-uralom alá került királyi Magyarország és az oszmán szultán fennhatósága alatt álló erdélyi fejedelemség léte a hódoltsági területeken élők számára is bizonyos könnyebbségeket eredményezett. A két nagyhatalom közti konfliktusok során a különböző területek magyarsága is szembekerült egymással, ám mindkét oldalon a nemzeti megmaradás igénye formálta az uralkodó osztályok politikáját. Az önvédelmi reflex hol a Habsburgok, hol az oszmánok támogatására ösztönzött. Azonban az alapvetően Habsburg-ellenes politikusok is — hangsúlyozta az előadó — fő veszélynek az oszmán uralmat tartották, és készek lettek volna az ellen harcolni. Mindez volt az oka, hogy a császári-királyi hadak kivonása után a királyi Magyarország is alávetette magát az oszmán protektorátus alatt állt Thököly Imre felső-magyarországi fejedelemnek. Ő azonban, Apaffy Mihály erdélyi fejedelemhez hasonlóan, csak asszisztált az oszmán hadak Bécs ellen vonulásakor. Sőt, feltételeinek elfogadása esetén, hajlandó lett volna akár a Habsburg-hadakkal szövetségben a török ellen is vonulni. Csak a tárgyalások visszautasítása következtében, kényszerből tartott ki a szultán mellett, miközben azonban egyre több magyar állt a magyar királyi koronát is viselő császár zászlaja alá.

Janusz Tazbir professzor (Lengyelország) a Bécs ostromával és felmentésével foglalkozó kortárs irodalmat tekintette át. Előadásának magját az a legenda ké-

pezte, amely a keresztény diadalt egyedül a lengyel király személyéhez kapcsolja. Kimutatta, hogy ez a legenda csak a felvilágosodás idején keletkezett. Csupán Lengyelország három felosztását követően terjedt el eleven erővel III. János, „Európa védelmezője" kultusza, mivel a lengyelek a Sobieski családból származó uralkodóban látták a nagy, egységes és független haza, a nemzeti királyság szimbólumát.

Június 9-én *dr. Christopher Duffy* tudományos kutató (Nagy-Britannia) elnökletével került sor a következő ülésre. Elsőként *dr. Helmut Schnitter* alezredes (NDK) referátuma hangzott el „Az oszmán katonai hatalom és az oszmán háborúk a német feudális birodalom XVI—XVII. századi hadgondolkodásában" címmel. Ebben azt hangsúlyozta, hogy a török veszély — bár időben és térben jelentős eltéréssel — erőteljesen befolyásolta a német államok hadelméletét az újkor kezdetén. A török háborúk elemzése a hadpolitika területén elvezetett a határvédelem és az ország mozgósítása gondolatához, és segítette az állandó hadseregek fenntartásának szükségességét hangsúlyozó vélemény elfogadását. A hadművészet terén ráirányította a figyelmet a gyalogság és lovasság együttműködésére, a könnyűlovasság szerepére és az erődharc fontosságára.

Dr. Klaus-Richard Böhme katonai akadémiai professzor (Svédország) a svéd korona német tartományainak a török háborúkban való részvételét elemezte. Felidézte, hogy a svéd uralom alatt állt Brémából, Verdenből, Pomerániából és Wismarból időben korlátozottan és csak csekély számban vettek részt az oszmánellenes harcokban. Magyar szempontból azonban fontos, hogy az 1663/64-es hadjárat során, így a szentgotthárdi csatában, valamint Buda 1686-os ostromában jelen voltak a svéd uralkodó német kontingensei. Mindenesetre előbbi esetben mindössze 729, majd később is csak 1095 főnyi erőről van szó.

Thomas M. Barker egyetemi tanár (USA) „Az 1683-as török esztendő — fordulópont az európai történelemben?" címmel tartott előadást. Ebben Hugo Hantsch tézisei mellett Benczédi László és főleg Perjés Géza kutatási eredményeire hivatkozott. A címben jelzett kérdőjellel kapcsolatosan már bevezetőben kijelentette, hogy az oszmán politikában és az európai történelemben is valóságos fordulópontnak tekinti az 1683-as évet. A Porta szakított ugyanis addigi gyakorlatával és nem elégedett meg a birodalom északi határvidékén vívott háborúval, hanem tovább nyomult előre. A Habsburg-birodalom fölötti döntő győzelem mellett ezzel az ütközőállamként szerepeltetett Magyarország egész területének elragadására készült. Ennek kudarcát követően stratégiailag is defenzívába szorult, az oszmánellenes európai összefogás ugyanis tartósnak bizonyult.

A június 10-i ülés *dr. Jan Wimmer* (Lengyelország) elnökletével kezdődött. Elsőként *Hiroshi Yoshii* egyetemi tanár (Japán) tartott előadást, amelyben az 1699-es karlócai békeszerződést hasonlította össze az 1842-es nankingi egyezménnyel. Előbbit az európai államrendszer iszlám szférával szembeni érvényesítésének, míg utóbit az európai államrendszer kínai szférában való átvitelének tekintette és így értelmezte.

Ezt követően *Francisco-Felipe Olesa Muñido* egyetemi tanár (Spanyolország) „Az Oszmán Birodalom haditengerészete a XVI. században" címmel tartott referátumot. Ebben a korabeli spanyol haditengerészeti erők szervezéséből indult ki, és ezzel vetette egybe a földközi-tengeri oszmán flottát. Megállapította, hogy mindkettő a térségben hegemón szerep érvényesítésére törekedett azonos időben és azonos belső feltételekkel, így számos hasonlóság jellemzi a szembenálló erők összetételét, hajótípusait és hadművészetét.

Szünet után *André Corvisier* (Franciaország) vette át az elnöki tisztet, és az előadásra jelentkezettek nagy száma miatt rövidített szövegek ismertetésére került sor.

Elsőként *dr. Ilja Georgijev Iljev* ezredes (Bulgária) ismertette „Oszmán-török hódítás a Balkán-félszigeten és a bolgár nép hősi ellenállása" című referátumát. Ebben végigkísérte az oszmán terjeszkedés elleni, 1326—1396 közti bolgár honvédő harcokat. A török uralom alá kerülésével járó következmények közül kiemelte a bolgár népesség erős csökkenését, a bolgár területek gazdasági kifosztását, a bolgár nemzeti kultúra elnyomását.

Ezt követően *Marian Zgórniak* egyetemi tanár (Lengyelország) „A lengyel hadsereg szerkezete a nagy török háború idején 1672—1699" című előadása került napirendre. Kiemelte, hogy az állandó zsoldoshadseregek kialakulásának korában a lengyel szolgálatban álló idegen hadak ezred-, míg a hazai toborzású seregek zászlóalj-szervezésűek voltak. Ezek mellett továbbra is léteztek azonban a portális gyalogszázadok és a nemesi felkelő lovassvadronok. A királyi összhaderő

mintegy 42 000 főt tett ki, emellett azonban léteztek magánhadseregek is, összesen mintegy 6000 fővel. A török ellen bevetett erők létszáma 30—36 000 fő között mozgott, és mintegy felerészben gyalogosokból, felerészben lovasokból állt.

Zygmunt Abrahamowicz egyetemi tanár (Lengyelország) az 1683-as esztendőre vonatkozó iszlám forrásokkal foglalkozott. A korábbi forrásfeltárásokból — másoké mellett — kiemelte Fekete Lajos munkásságát, majd saját kutatásaira tért rá. Korabeli oszmán és tatár elbeszélő művek alapján új megközelítéssel azt hangsúlyozta, hogy a szultáni kincstár üressége kergette bele Kara Musztafát a rablóháborúba, ugyanis Bécs mesés kincseinek megszerzése lebegett a szeme előtt. A felső vezetés azonban megoszlott a hadjárat kérdésében. Új momentumnak tűnik, hogy a janicsárhadak lelkesen és egyként támogatták a Bécs ellen vonulást. Ugyanígy kiemelte, hogy a török nagyvezír kedélyállapota erősen ingadozott egy vereséget előrevetítő dervisjóslat következtében. Ellenfelei erre építhettek, és egyre inkább támaszt nyertek a hadak soraiban, ahol nőtt az elégedetlenség a késve fizetett és csekély zsold miatt. Az ostrom megkezdésétől kezdve pedig minden oszmán harcos elsődlegesen saját hasznára igyekezett küzdeni. Az erkölcsi bomlást fokozták a Bécs környéki szőlők és nők. A vereségért azonban a kortárs iszlám közvélemény egyedül Kara Musztafát okolta.

Ricardo Cereso Martinez sorhajókapitány (Spanyolország) előadása a XVI. századi haditengerészeti taktikáról szólt. Előbb a korabeli hajótípusokat és azok felszerelését ismertette, majd részletesen elemezte a hajóhadak harcformációit és történelmi példákon ismertette alkalmazásukat.

Cemal N. Enginsoy altábornagy (Törökország) referátumában a XVI. századi európai oszmán hadisikerek hátterét, a dinasztikus belső fejlődést elemezte. Fényes Szolimán szultán uralkodása (1520—1566) állt fejtegetése középpontjában, amelyet az oszmán birodalom történetében a csúcspontnak tekint. Részletesen szólt a szultáni hatalomról, az oszmán közigazgatásról és haderőről.

Yasar Yücel egyetemi tanár (Törökország) egy eddig ismeretlen XVII. századi oszmán forrást mutatott be. A 94 folióból álló elbeszélő forrás II. Oszmán szultán uralkodására (1618—1622) vonatkozóan nyújt számos új adatot, elsősorban a szultáni hatalom megszilárdításával, a hadszervezéssel, a birodalom pénzügyeivel kapcsolatosan.

Bahaeddin Ögel egyetemi tanár (Törökország) referátumának tárgyát a török—osztrák kultúrkapcsolatok képezték, mégpedig abból az aspektusból, hogy milyen oszmán eredetű tárgyakat őriznek a bécsi Hadtörténelmi Múzeumban, illetve milyen tárgyak kerültek a Habsburg-birodalomból az isztambuli Szerájba.

A következő felszólaló, *Gustav Eugen Pergl* tudományos kutató (USA), az oszmán birodalomban a napóleoni időkben végrehajtott reformokat vizsgálta. Elemzése középpontjában a III. Szelim szultán (1789—1807) által 1792-ben bevezetett „új rendszer" katonai vonatkozásai álltak, amelyekkel megkísérelte haderejének modernizálását.

Zachar József kandidátus (Magyarország) referátumában VI. Károly császár két oszmánellenes háborúját vizsgálta magyar szemszögből. Felvázolta a Rákóczi-szabadságharcot követő fejlődést, és részletesen elemezte, milyen magyar erők vettek részt a két hadviselő fél oldalán az 1716/18-as és 1736/39-es háborúban. Kimutatta, hogy a Habsburg-hadvezetés alatt az eddig ismertnél lényegesen jelentősebb magyar hadak álltak, míg az oszmán oldalon küzdő magyar segélyhadak létszáma az eddig feltételezettnél sokkal kisebb volt. Egyúttal kitekintett a mindeddig nem kellően feltárt egyéb országbéli magyar katonai emigrációra is.

Pavel A. Zsilin altábornagy, akadémiai levelező tag (Szovjetunió) az orosz—török háborúk és a balkáni népek nemzeti felszabadító mozgalmának dialektikus kölcsönhatásait elemezte előadásában. Több évszázadra kiterjedő vizsgálódásának középpontjában a XVIII. század állt, és az 1768/74-es és 1787/91-es összecsapást vizsgálta részletesen, mivel az ezekben elért orosz diadal jelentős támaszt nyújtott a Balkán népeinek az oszmán uralom elleni küzdelemben, ugyanis a békekötések értelmében ekkortól léphetett fel Oroszország a Portánál e népek érdekében.

Dr. Alexander Gh. Savu ezredes (Románia) referátuma a román nép oszmánellenes védelmi harcával foglalkozott. Azt a különös helyzetet hangsúlyozta, a középkorban ez a küzdelem úgy folyt, hogy a román fejedelemségek formálisan elismerték az oszmán fennhatóságot. Ám — folytatta az előadó — a szomszédos államok és az Oszmán Birodalom háborús összeütközései során mindig az előbbiek számíthattak a román fejedelemségek támogatására. Nem rajtuk, hanem a nemzetközi erőviszonyokon múlt,

hogy közel fél évezredig nem tudták lerázni az oszmán uralmat.

Többen kényszerűen távol maradtak az ülésszakról, de előadásukat így is eljuttatták a résztvevőknek. *Zbigniew Wojcik* professzor (Lengyelország) Lengyelország 1683-as nemzetközi helyzetét vizsgálta. Részletes elemzéssel kimutatta, hogy a külső körülmények a XVII. század második felében egyre kedvezőtlenebbekké váltak a lengyel politika számára és ezen még a Habsburg-birodalomhoz fordulás, az Oszmán Birodalom elleni háborúba való bekapcsolódás sem segített.

José Maria Garate ezredes (Spanyolország) referátuma a spanyol flotta logisztikai kérdéseiről szólt. A Szent Liga időszakában (1511—1512) vizsgálta ezt a kérdést, és részletesen elemezte a hajóösszetételt, az újoncozást, a felfegyverzést, lőszerellátást, élelmezést és fizetést.

Borus József kandidátus (Magyarország) a régi hadifegyverek és a modern haditechnika viszonyát vizsgálta az 1683—1698 közti időszakban szintén írásban megküldött referátumában. Rámutatott arra, hogy mindkét hadviselő fél vonatkozásában átmeneti időszakról van szó, amikor korábbról még jelen voltak a hagyományossá vált harceszközök, de már megjelent a szurony, a kézigránát, a spanyollovas, és módosultak a puskák, ágyúk.

Az egyes referátumokhoz kapcsolódva sok felszólalásra került sor. Különösen az osztrák kollégák voltak aktívak a vitákban, mivel ők, a nagyszámú külföldi hozzászólóra tekintettel, eltekintettek referátum tartásától.

A tudományos ülésszak *Fernand Gambiez* francia hadseregtábornoknak, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság tiszteletbeli elnökének zárszavával ért véget. Ebben kiemelte annak jelentőségét, hogy a hadtörténelem és a hadművészet kutatói rendszeresen összejönnek, és megosztják egymással tudományos eredményeiket. Ők ily módon járulhatnak hozzá — folytatta az előadó — a békés egymás mellett élés, az enyhülés és a leszerelés folyamatához. A további szoros tudományos együttműködés hangsúlyozása után befejezésül köszönetet mondott a semleges Ausztria hadtörténészeinek a találkozó megszervezéséért és a rendkívül jó légkör biztosításáért.

A rendező szervek az ülésszakhoz kapcsolódva lehetőséget biztosítottak arra, hogy a résztvevők megismerkedjenek a kahlenbergi csata színhelyével, a bécsi Hadtörténelmi Múzeum és Hadilevéltár tevékenységével. Kirándulást szerveztek továbbá Grinzingbe, Bécsújhelyre, Fraknóra és Rusztra. Fogadta a résztvevőket az ülésszak folyamán Bécs város főpolgármesterének és helyőrségparancsnokának személyes képviselője. Fogadást adott tiszteletükre az Osztrák Hadtörténelmi Bizottság és az Osztrák Hadtudományi Társaság, amelyen megjelent az osztrák tudományos és közélet, a felső katonai vezetés és a diplomáciai testület számos tagja. Az ülésszak végén rendezett ünepi díszvacsorán jelen volt *dr. Friedhelm Frischenschlager* osztrák szövetségi honvédelmi miniszter is.

CS. KOTTRA GYÖRGYI

BOLGÁR MŰVÉSZETI KIÁLLÍTÁS A HADTÖRTÉNETI MÚZEUMBAN

Ritka élményben volt része azoknak a látogatóknak, akik nyár végén a Múzeumot felkeresték. Augusztus 19-én nyitotta meg ugyanis Ilja Jordan Marcsev ezredes, a Bolgár Néphadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége Kulturális Osztályának vezetője a „Bolgár csatajelenetek a képzőművészetben" című, a Bolgár Nemzeti Hadtörténeti Múzeum anyagából válogatott kiállítást. A tárlat megnyitásán megjelent a Bolgár Népköztársaság Nagykövetségének kulturális attaséja és konzulja, valamint Szilágyi Gyula ezredes, a Honvédelmi Minisztérium Kulturális Osztályának vezetője, aki rövid beszédben méltatta az eseményt.

Valóban ritka és különleges alkalom volt ez, hiszen a Múzeum fennállása óta most fordult elő először, hogy külföldi múzeum kifejezetten képzőművészeti anyaggal szerepeljen. A válogatás megtekintőinek pedig kétszeresen is rendkívüli élmény lehetett: egyrészt a hazánkban kevésbé ismert bolgár művészettel találkozhattak, másrészt annak is egyik legspeciálisabb és esetenként kellőképpen nem méltatott és értékelt ágával, a katonai képzőművészettel.

Ez a műfaj gyakorlatilag végigkíséri a művészet egész történetét, hisz az államhatalom mindig nagy súlyt helyezett arra, hogy katonai lépéseit, hadseregét és

annak vezetőit a művészet eszközeivel is propagálja. Kevés azonban az az ország, ahol ezek a célok annyira egybeestek volna a társadalmi haladás és a nemzeti függetlenség eszméivel, mint éppen Bulgáriában, ahol a sok évszázados elnyomás után, a felszabadító harcokkal egyidőben indult meg az új, az európai művészet áramlataiba bekapcsolódó művészeti élet. Ez a párhuzamosság magával hozta, hogy a képzőművészek legjelesebbjei fordultak a történelmi múlt szabadságküzdelmei, illetve koruk felszabadító harcainak ábrázolása felé.

A kiállítás, mely 42 festményt, 46 grafikát és 5 szobrot mutat be, gyakorlatilag reprezentálja a bolgár képzőművészet évszázados fejlődését és bemutatja legjelesebb alkotóit is.

Az 1878-as felszabadító háborút követően a fiatal bolgár művésznemzedék, külföldi tanulmányai után — elsősorban Oroszország, Németország és Olaszország művészeti központjaiban képezték magukat —, szakítva az addigi ikonfestészeti hagyományokkal, modernebb szemléletű, realisztikus műveket alkotott.

Az ekkor induló jelesebb művészek közül ki kell emelni Jaroszláv Vesin és Anton Mitov nevét, akik kifejezetten realista, katonai tárgyú műveikben Verescsagin hatását mutató alkotásokat készítettek. Kiállításunkon Anton Mitov két igen szép és hangulatos képét láthatta a közönség „Levél otthonról" és „Hősök sírja" címmel, míg Jaroszláv Vesin „Tábor" illetve „Felderítés" című alkotásával szerepelt. Az első világháború alatt készült képek közül figyelmet érdemel Nikola Petrovnak a szecesszió hatását mutató képe, a „Pihenő lovas", valamint a bolgár képzőművészet egyik legismertebb alkotója — a múlt század végétől működő — Vladimir Dimitrov Majsztor két, az első világháború harcainak és a küzdelem szüneteinek valóságát erősen expresszionista látásmóddal bemutató festménye, a „Pihenő Belaszicában" és a „Sebesültszállítás".

A későbbi alkotónemzedék tagjainak festményei közül igen hangulatos Panajot Panajatov „Anya" és „Partraszállás" című képe. Dimitar Valkanov ezredesnek, a bolgár katonai képzőművészeti stúdió művészének, aki a második világháború alatt hazánk felszabadításában is részt vett, „Harc Drávapalkonyánál" című festménye különösen a hazai látogató számára lehet érdekes és értékes.

A kiállítás igen nagy és változatos grafikai anyagából is kiemelkednek Borisz Denev és Dimitrov-Majsztora munkái. Az utóbbi alkotásai közül külön is figyelmet érdemel a „Megölt katonák" és a „Felkelők" című két tanulmánylap, valamint az igen nagy hatású „Kompozíció, 1913' című mű. Todor Panajatov „A front elhagyása 1914—1918" című képe pedig nemcsak ábrázolásának az elvonuló katonák hangulatát és lelkiállapotát színeiben is tükröző módja miatt, de különleges montázstechnikájáért is igen izgalmas alkotás.

Sajnálatos módon a kiállításon kevés szobor szerepelt. A közönség azonban így is láthatta az önálló bolgár szobrászat egyik első európai jelentőségű képviselőjének, Ivan Lazarovnak szobrait, a „Győztesek"-et és a „Bivalyok"-at.

A szeptember végén bezárt kiállítást igen sok látogató tekintette meg és az a vendégkönyv tanúsága szerint nagy tetszést és sikert aratott. Csak remélni lehet, hogy a jövőben a Hadtörténeti Múzeum több ehhez hasonló, a baráti országok hadifestészetét és szobrászatát bemutató tárlatnak ad majd otthont.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

BOROSY ANDRÁS — Az Árpád-kori királyi vármegye felbomlása és hadakozó népeinek sorsa — — — — — — — 527

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ — A mezőkeresztesi csata története (1596. október 26.) — — — — — — — — — — — — 553

ÁROKAY LAJOS — A rejtett magyar katonai attasé szolgálat tevékenysége 1923—1928 között — — — — — 574

SZABÓ MIKLÓS — A m. kir. honvéd légierő a revíziós célok szolgálatában, 1939—1941 — — — — — — — 593

KÖZLEMÉNYEK

IFJ. BARTHA LAJOS — Újabb adatok Lipszky János életéhez és munkásságához — — — — — — — — — — 624

MUCS SÁNDOR — A Nemzeti Parasztpárt katonapolitikájáról, 1944—1948 — — — — — — — — — 637

FORRÁSPUBLIKÁCIÓK

BENDA KÁLMÁN — Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról (1594—1602) — — — — — — — — — — — 651

SZEMLE

KOROM MIHÁLY — Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet (1944—1945) *(Tóth Sándor)* — 682

I. SZ. KONYEV — Egy frontparancsnok feljegyzései *(Szakály Sándor)* — — — — — — — — — — — 684

* * * — A második világháború kérdéseivel foglalkozó néhány újabb nyugatnémet hadtörténelmi munkáról *(Vargyai Gyula)* — — — — — — — 686

* * * — Militärgeschichte 1982. *(Sz. S.)* — — — — 692

KRÓNIKA

ZACHAR JÓZSEF — Európa és az oszmán kérdés 1500—1800. Nemzetközi hadtörténelmi konferencia, Bécs, 1983. június 7—10. — — — — — — — — — — 698

CS. KOTTRA GYÖRGYI — Bolgár művészeti kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban — — — — — — — — — — 703

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

АНДРАШ БОРОШИ — Распад королевского комитата времен Арпада и судьба населявшего его воинского люда — — — — — 527

ШАНДОР ЛАСЛО ТОТ — История битвы при Мезёкерестеше (26 октября1 596 г.) 553

ЛАЙОШ АРОКАИ — Деятельность секретной венгерской военной атташеслужбы в период 1923—1928 гг. — — — — — 574

МИКЛОШ САБО — Венгерские королевские военно-воздушные силы на службе ревизионистических целей, 1939—1941 гг. — 593

ПУБЛИКАЦИИ

ЛАЙОШ БАРТА мл. — Новые данные о жизни и деятельности Яноша Липски 624

ШАНДОР МУЧ — О военной политике Национально-Крестьянской партии, 1944—1948 гг. — — — — — — — — 637

АРХИВ

КАЛМАН БЕНДА — Записки полковника графа Джованни Марко Изолано о турецкой войне в Венгрии (1594—1602 гг.) — — 651

ОБЗОР

МИХАЙ КОРОМ — Временное национальное правительство Венгрии и перемирие (1944—1945 гг.) *(Шандор Тот)* — — — 682

И. С. КОНЕВ — Записки командующего фронтом *(Шандор Сакай)* — 684

* * * — О некоторых новейших западно-германских военно-исторических трудах касающихся бопросов второй мировой войны *(Дюла Вардяи)* ? — — — — — 686

* * * — Militärgeschichte 1982. *(С. Ш.)* — — — — — — 692

ХРОНИКА

ЙОЖЕФ ЗАХАР — Европа и османский вопрос 1500—1800 г. Международная военно-историческая конференция. Вена, 7—10, 1983 года — — — — — — — — — — — 698

ДЬЁРДЬИ Ч. КОТТРА — Выставка бульхарского изобразительного искусства в Военно-историческом музее — — — — — — 703

INHALT

STUDIEN

ANDRÁS BOROSY — Der Zerfall des königlichen Komitats zur Zeit der Árpáden und das Schicksal des Kriegsvolkes — — — — — — — — — — — 527

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH — Die Geschichte der Schlacht von Mezőkeresztes (26. Oktober 1596) — — — — — — — — 553

LAJOS ÁROKAY — Die Tätigkeit des geheimen ungarischen Militärattachédienstes zwischen 1923 und 1928 — 574

MIKLÓS SZABÓ — Die königlich ungarische Honvéd-Luftwaffe im Dienste der revisionistischen Zielsetzungen, 1939—1941 — — — — — — — — — — 593

MITTEILUNGEN

LAJOS BARTHA JR. — Neue Angaben zum Leben und zur Tätigkeit von János Lipszky — — — — — — — — — 624

SÁNDOR MUCS — Über die Militärpolitik der Nationalen Bauernpartei zwischen 1944 und 1948 — — — — 637

QUELLENPUBLIKATIONEN

KÁLMÁN BENDA — Die Aufzeichnungen des Obersten Graf Giovanni Marco Isolano, über den ungarländischen Krieg gegen die Osmanen (1594—1602) — — — — 651

RUNDSCHAU

MIHÁLY KOROM — Die Interimistische Nationale Regierung Ungarns und der Waffenstillstand (1944—1945) *(Sándor Tóth)* — — — — — — — — — — 682

I. S. KONIEW — Die Aufzeichnungen eines Frontkommandeurs *(Sándor Szakály)* — — — — — — — — — 684

* * * — Über einige neueren westdeutschen militärgeschichtlichen Werke, Welche sich mit den Fragen des zweiten Weltkrieges beschäftigen *(Gyula Vargyai)* — — — — — — — — — 686

* * * — Militärgeschichte 1982. *(S. Sz.)* — — — — — 692

CHRONIK

JÓZSEF ZACHAR — Europa und die osmanische Frage 1500—1800. Internationale Militärgeschichtliche Konferenz, Wien, 7—10. Juni 1983 — — — — — — 698

GYÖRGYI CS. KOTTRA — Bulgarische Kunstausstellung im Militärgeschichtlichen Museum — — — — — — 703

Ára: 13,– Ft

A Zrínyi Katonai Kiadó legújabb kiadványaiból

